न्यायकुसुमां

नं० ६४७-घ

न्यायकुसुमाञ्जलिः (क)

पत्राणि ८२

२५-६

(न्यायशास्त्रम्)

॥ॐ नमो महागणेशाय नमः सत्पक्षप्रसरैः सतां परिमलप्रोद्बो
धबद्धोत्सवो विम्लानो नाविमर्दनेऽमतरसप्रस्यंदमाध्वीकभूः ई
शस्यैष निवेशितः पदयुगे भृंगायमानं भ्रमच्चेतो मे रमयत्वविघ्नम
नघस्तायप्रसूनांजलिः स्वर्गापवर्गयोर्मार्गमामनंति मनी
षिणः यदुपास्तिमसावत्र परमात्मा निरूप्यते इह यद्यपि यं
कमपि पुरुषार्थमर्थयमानाः शुद्धबुद्धस्वभाव इत्यौपनिषदाः
आदिविद्वान्सिद्ध इति कापिलाः क्लेशकर्मविपाकाशयैर
परामृष्टो निर्माणकायमधिष्ठाय संप्रदायप्रद्योतकोऽनुग्राहकश्चे
ति पातंजलाः लोकवेदविरुद्धैरपि निर्लेपः स्वतंत्रश्चेति महा
पाशुपताः शिव इति शैवाः पुरुषोत्तम इति वैष्णवाः पितामह
इति पौराणिकाः यज्ञपुरुष इति याज्ञिकाः सर्वज्ञ इति सौ
गताः निरावरण इति दिगंबराः उपास्यत्वेन देशित इति मीमांस
काः लोकव्यवहारसिद्ध इति चार्वाकाः यावदुक्तोपपन्न इति नैया
यिकाः किं बहुना कारवोऽपि यं विश्वकर्मेत्युपासते तस्मिन्नेव
जातिगोत्रप्रवरचरणकुलधर्मादिवदासंसारप्रसिद्धानुभावे भ
वति भवे संदेह एव कुतः किं निरूपणीयं तथापि न्यायचर्चे
यमीशस्य मननव्यपदेशभाक् उपासनैव क्रियते श्रवणा
नंतरागता श्रुतो हि भगवान्बहुशः श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणे
ष्विदानीं मंतव्यो भवति श्रोतव्यो मंतव्य इति श्रुतेः आगमे
नानुमानेन ध्यानाभ्यासरसेन च त्रिधा प्रकल्पयन्प्रज्ञां लभ
ते योगमुत्तममिति स्मृतेश्च तदिह संक्षेपतः पंचतयी विप्रति
पत्तिः अलौकिकस्य परलोकसाधनस्याभावात् अन्यथा

पियटलोकसाधनानुष्ठानसंभवात् तदभावाद्वेदकप्रमाणम
ङ्गावान्:सर्वेपिन तस्याप्रमाणत्वात् नत्वाचकप्रमानुक्तेर।
स्तिहेतुरलौकिकः नह्येवससारोऽनेकविधदुःखमयोनिरपे
क्ष्योभवितुमर्हतितदाहिस्यादेवनस्यादेववानतुकदाचित्स्यात्
अकस्माद्भवतीतिचेतुन हेतुवुनियेधोनस्वानुपाख्यविधिर्नै
व स्वभाववर्णनानैवमवधेर्नियतत्वातः हेतुप्रतिषेधेनवनस्या
नपेक्षत्वेसर्वदाऽविशेषात् भवनप्रतिषेधेप्रागिवपश्चादप्यभव
नमविशेषात् उत्पतेः पूर्वंस्वपमसतःखोत्पत्तावप्रभुत्वेनस्व
स्मादितियस्यानुपपत्तेःपौर्वापर्य्यनियमस्वकार्यकारणभावोन
चैकवस्तुपूर्वमपरश्चा तत्वस्यभेदाधिष्ठानत्वात् अनुपाख्य
स्यहेतुत्वेप्रागपिसत्वप्रसक्तौपुनःसदातनत्वामत्तेः स्यादेतत् ना
कस्मादितिकारणप्रतिषेधमात्रंवा भवनप्रतिषेधोवा स्वात्महे
तुकत्वम्वानिरुपाख्यहेतुकत्ववाऽभिधित्सितअपितुनयेक्षएव
कश्चित् नियतदेशवत् नियतकालस्वभावइतिब्रूमः ननि
रवधित्वेऽनियतावधित्वेवाकदाचित् कत्वव्याल्वात् नखु
तरकालसंसर्गमात्रेकादाचित्कत्वमपितुप्रागसत्वेसतिसावधि
त्वेतुसएवप्राग्भावोहेतुरित्युच्यते अस्तुप्रागभावएवावधिरिति
चेत् मअन्येषामपितत्कालेसत्वात् अन्यथातस्यैवनिरूप
णानुपपत्तेः तथाचनदेकावधित्वमविशेषात् इतरानपेक्षस्य
वप्रागभावस्यावधित्वे प्रागपितदवधेःकार्यस्यसत्वप्रसं
गात्. संतुयेकेविदवधयोनतुतेनतेऽपेक्ष्यन्तइतिभावइति
चेत् नपिक्ष्यन्तइतिकोर्थःकिंननियता अहेत्विन्नियताअपि

नोपकारकाः प्रथमे धूमोदहनवहुगर्दभमप्यवधीकुर्यान्नि
यामकाभावात् द्वितीयेतुकिमुपकारान्तरेणनियमस्यैवाये
स्वार्थत्वात् तस्यैवचकारणत्वात् इहशास्यचेभाववादस्येष्ट
त्वात् नित्यस्वभावनियमवदेतत्स्यात् नत्वाकाशस्यनत्व
माकस्मिकमितिसर्वस्यकिन्तस्यादितिवक्तुमुचितमितिचेत्‌ न
सर्वस्यभवतःस्वभावत्वानुपपत्तेः नह्येकमनेकस्वभावन्त्वाम
व्याघातात् नन्वेवमिहापिसर्वदाभवनःकादाचित्कत्वस्वभा
वव्याघातइतितुल्यःपरीहारः नतुल्यः निरवधित्वेऽनिय
तावधित्वेवाकादाचित्कत्वव्याघातात्‌ नियतावधित्वेहेतुवा
दाभ्युपगमात् स्यादेतत् उत्तरस्यपूर्वः पूर्वस्यावोत्तरोमध्य
मस्योभयमवधिरस्तु दर्शनस्यदुरपह्नवत्वात्‌ तथाचैतद
भ्युपगंतव्य नहिभाववदभावेष्वुभयावधित्वमस्तितद्वद्भावेष्व
प्यनुपलभ्यमानैककोटिषुस्यात् नस्यात् अनादित्वात्प्र
वाहोनादिमानेषनविजात्येकशक्तिमान् तत्वयत्नवताभाव्य
मनूयव्यतिरेकयोः प्रागभावोस्त्युत्तरैकावधिनादिरेवंभावो
पिघटादिःस्यात्‌ अनुपलभ्यमानैकोटिघटादिविषयकंन
दमनिष्टमितिचेत्‌ नतावन्मात्रावधिस्वभावत्वेतदहर्वेत् पू
र्वेद्युरपितमवधीकृत्यतदुत्तरस्यसत्वप्रसंगात् अपेक्षणीया
न्तराभावात्‌ एवंपूर्वेपूर्वेनपिभावेतदेवसदातनत्वमिति तद
हरेवानेननवितव्यमेतस्यस्वभावइतिचेत् नतस्याप्यकृःपूर्व
स्यापेनपूर्वमेवसत्वप्रसंगात् तस्मात्तस्यापितत्पूर्वापेक्षित्व
मेवतत्पूर्वस्यापीत्यनादित्वमेवज्यायः ननपूर्वामुस्यादेकस्य

विदपूर्वस्यसंभवइति तथापिव्यक्त्यपेक्षयानियमोस्तु ननुजात्य
पेक्षयेतिचेत् ननियततज्जातीयस्वभावव्याघातात् यदिहियतः
कुतश्चिद्भवन्नेवतज्जातीयस्वभावःस्यात् सर्वस्यसर्वजातीयत्व
मेकजातीयत्वंवाभवेत् एवंतज्जातीयेनयदियतःकुतश्चिद्भा
वितव्यमित्यस्यस्वभावःतदसर्वस्मात् सर्वजातीयमेकजातीयंवा
भवेत् कथंतर्हितृणारणिमणिनवन्ना — शुशुक्षणिरेकजातीयः
एकशक्तिमत्त्वादितिचेत् न-यदिहिविजातीयेप्येकजातीयकार्य
कारणशक्तिःसमन्वयात् नकार्यात् कारणविशेषःक्वाप्यनु
मीयेत् कारणव्याप्त्याचेनतज्जातीयस्यैवकार्यस्यव्यावृत्तिरवसी
येत- नदभावेपितज्जातीयशक्तिमतोन्यस्मादपितदुत्पत्तिसंभवात्
यावद्दर्शनव्यवस्थाभविष्यतीतिचेत् ननिमित्तस्यादर्शनात् दृष्ट
स्यानिमित्तत्वात् एतेनस — देकजातीयत्वादितिप्रत्युक्तं आ
वह्नेरपितत्स्मोस्माद्धूमोत्पत्तिसंभवापत्तेः कार्यजातिभेदाभेद
योःसमवायिभेदाभेदावेवतन्त्रंननुनिमित्तासमवायीनीइतिचेत्
नतयोरकारणत्वप्रसंगात् नहिसतिभावमात्रं किंतुसत्येवभावः
ननुजातिनियमेसमवायिकारणमात्रं निबंधनमपितुसामग्री
अन्यथाद्रव्यगुणकर्मणामेकद्रव्योपादानत्वेविजातीयत्वंन
स्यात् नवकार्यद्रव्यस्यैपारीतिरितियुक्तं आरब्धदुग्धैरेवाव
यवैर्दध्यारंभदर्शनात् एतेनामोहवादेपिनियमोनिरस्तःका
र्यकारणभावद्वैत्यादिविप्लवप्रसंगात् तस्मान्नियतजातीय
तास्वभावभंगेव्यक्त्यपेक्षयैवनियमइति नफूत्कारेणतृणादेवः
निर्मथनेनारुणेरेव प्रतिफलिततरणिकिरणेभ्योमणेरेवेति

प्रकारनियमे तेनैव व्यज्यमानस्य कार्ये जातिते दस्यभावात् दृ
श्यते च पावकत्वाविशेषेपि प्रदीपः प्रासादोदरव्यापकमालो
कमारभते न तथा ज्वालाजालजटिलोपि दारुदहनोतितरांचा
कारीषः यत्पुनर्नाकलयेत् सकार्यसामान्येव कारणसामा
मनुमिनुयात् इति न किमप्यनुपपन्नं एवं तर्हि धूमादावपि
कश्चिदनुपलक्षणीयः विशेषः स्यात् यस्य दहनापेक्षेति
न धूमसामान्यमग्निसामान्यं गमयेत् एतेन व्यतिरेको व्याख्या
तः तथावकार्यानुपलब्धिलिंगतो स्वभावस्याप्यसिद्धेः कुतमनुमा
नेनेति चेत् न घसस्यानुपलंभे गोवरोन कार्यप्रयोजक इति वद
तो बौद्धस्यैष शिरसि प्रहारः अस्माकं तु यत्सामान्याक्रान्तयोरन्व
यव्यतिरेकवत्तायोस्तथैव हेतुहेतुमद्भावनिश्चयः तथावावा
न्तरविशेषसद्भावेपि न नो विरोधः किंपुनस्तानादौ दहनसामा
न्यप्रकर्कं तृणादीनां विशेष एव नियतत्वादिति चेत् नैतेजोमात्रे
स्यैवोपवनो निमित्ते तेजोवयवाः समवायिनः अवयवसंयो
गोऽसमवायी द्रव्यमेव सामग्री गुरुत्ववद्द्रव्यसहिता पिंडन
स्य द्रव्यमेव तेजोगतमुद्भूतस्पर्शमपेक्ष्य दहनं तत्रापि जल
प्राप्यदिव्यं पार्थिवं प्राप्यभौमं उभयं प्राप्योदर्यमारभत इ
त्यादिस्वयमूहनीयं तथात्वेकमेकजातीयमेव वा किंचित्का
रणमस्माकं तत्तद्विचित्रेण दृश्यते स्वविलक्षणमपि विलक्षणा
नानेककार्यकारि यथा प्रदीपस्तिमिरापहारी वर्त्तिविकार
कारी तथान्तरव्यवहारकारी चेति चेत् नैव विरुध्यात् कार्यस्य
एकस्य न क्रमः क्वापि वैचित्र्यं च समस्य न सन्निन्तेदोनवात्ति

।न्तः स्वभावो दुरतिक्रमः न तावदेकस्मादनपेक्षादनेकमक्रमा
त्‌ क्रमवत्‌ कार्यानुपपत्तेः क्रमवत्तावत्कार्य्यकरणस्वभावनला
त्तस्य तत्तथायोगयघवदितिचेत्‌ अयमपि क्षणभंगेपरिहारो
ननु सहकारिवादे पूर्वपूर्वानपेक्षायां क्रमस्यैवव्याहतेः क्रमनि
यमेतु नपेक्षानुपपत्तेः नाप्यनेकमविकिंत्‌ यदित्वस्यूनमन
तिरिक्तं वा दहनकारणमेतादनस्मापि हेतुर्नासावदहनो दहनो
वास्यात्‌ उभयात्मको वा भवेत्‌ नचैवं शक्तितेदादयमदोष इतिचे
त्‌ नधर्मिभेदाभेदाभ्यां तस्यानुपपत्तेः असंकीर्णो भयजननस्व
भावत्वादयमदोष इतिचेत्‌ ननहिस्वाधीनकमस्यादरू नत्वं अ
पितु तज्जनकस्वभावाधीनं तयाचतदायत्ताद्दाहनस्यापि तत्वं के
नवारणीय नहि तस्मिन्‌ जनयितव्येनासौ तत्स्वभावः तस्माद्वि
चित्रत्वात्‌ कार्यस्यावैचित्र्येण कारणेनापि भवितव्यं नचतत्स्वभा
वतत्वयातत्तः सहकारिवैचित्र्यानुप्रवेशः न तु क्षणोपि तदनपे
क्षस्तथाभवितुमर्हतीति अस्त्वदृष्टमेव सहकारिचक्र किम
पूर्वेणेति चेत्‌ न विश्वव्रत्तितः विफलाविश्वव्रत्तिर्नोनदुःखे
कफतापिवामिवा दृष्टलाभफतानाधिविप्रलंभोपिनेदृशः य
दिहि पूर्वपूर्वभूतपरिणतिपरंपरामात्रमेवोत्तरोत्तरनिबन्धनं
नपरलोकार्थी कश्चिदिष्टाः पूर्त्तयोः प्रवर्त्तेत नहि निःफलेदुः
खैकफलेवा कश्चिदेकोपि प्रेक्षापूर्वकारीवर्टते प्रागेवतु ज
गत्‌ नाभपूजाख्यात्यर्थमिति चेत्‌ लाभादय एवकिन्नवध
नाः नहीर्यप्रवृत्तिस्तद्रूपत एव तद्धेतुः य एतोऽनेनतवव्यथा यो
वैनं पूजयिष्यति सकिमर्थं ख्यात्यर्थमनुरागार्थं व जनो

४
५

दात्तरि मानयितरि वरज्यते जनानुरागप्रभवा स्वसम्पद इतिचे
त् न नीतिनिर्नर्मसविवेकस्यैव तदर्थे दानादिव्यवस्थापनात् त्रैवि
द्यतपस्विनोपि पूर्वककाएवेतिचेत् न तेषां दृष्टसंपदप्रत्यनुपयो
गात् सुखार्थं तथा करोतीतिचेत् तन्नास्तिकैरपि तथाकरण
प्रसंगात् संभोगवत् लोकव्यवहारसिद्धसंध्योपासनवदितिचे
त् गुरुमतमेतत् न तु गुरोर्मतं अतो नेदमनवसर एव वक्तुमुचितं
वृद्धैर्विप्रलब्धत्वाद्दानानामितिचेत् न वृद्धानामविप्रवृत्तेः नच
विप्रलंभकाः स्वात्मानमपि विप्रलभंते तेपि वृद्धतरैरेवंभना।
दिरितिचेत् न तर्हि विप्रतिशुकश्चिदुजयतः प्रतारणशंकास्मा
त् इदं प्रथम एव कश्चिदनुष्ठायापि परैः परमनुष्ठापयतीतिचेत्कि
मसौ सर्वलोकोत्तर एव यतः सर्वस्वदक्षिणया सर्ववधूपरित्यागे
न सर्वसुखविमुखो ब्रह्मचर्येण तपश्चर्यापरधंधनकुतूहली
यावज्जीवमात्मानमवसादयति कथं चैकमेनं प्रेक्षापूर्वकार
णोप्यनुविदध्युः केन वा विप्रेनायमीदृशं लयी लोकोत्तरप्रज्ञ
न प्रतारक इति निर्णीतः न स्येतावतो दुःखराशेः प्रतारणसु
खं गरायः यतः पाखण्डाभिमतेष्वेव दृश्यत इतिचेत् न हे
तुदर्शनादर्शनाभ्यां विशेषात् अनादावेवंभूतानुष्ठाने प्रताय
माने प्रकारान्तरमाश्रित्यापि वहुवित्तव्ययायासोपदेशमा
त्रेण प्रतारणशंकास्यात् न त्वनुष्ठानागोचरेण कर्मणा अ
न्यथा प्रमाणविरोधमंतरेण याखंडत्वप्रसिद्धिरपि न स्यात्
अस्तु तर्हि दानादिरेव विचित्राहेतुः जगद्विचित्रस्येतिचेत्
न क्षणिकत्वात् अपेक्षितस्य कालान्तरत्वात् चिरध्वस्तफ

त्वायालंनकर्मातिशयंविना संभोगोनिर्विशेषानात्मभूतैः संस्कृ
तैरपि तस्मादस्त्यतिशयः कश्चिदिति इदृशान्येवतानिस्वहे
तुबलानियेनप्रतिनियततोगसौधनानीतिचेत् तदिदममी।
षामतीन्द्रियंरूपंसहकारिभेदोषा नतावदैन्द्रियकस्मातीन्द्रिय
रूपंव्याघातात् द्वितीयेरपूर्वसिद्धिः सिद्ध्यतमस्तधर्मश्रव
गुरुत्वादिवदनीन्द्रियोवश्यंत्वयाप्येतददीकरणीयं कथमन्य
थामंत्रादिभिःप्रतिबंधः तथाहिकरतलानलसंयोगाद्यादृश
द्दाहोदृष्टः तादृशादेवमंत्रादिप्रतिबंधेसतिदाहोनजायते अ
सतितुजायत अकरतलागुण्यमीत्तामहे नापिदृष्टसाद्गुण्यस
त्यदृष्टवैगुण्यसंभावनीयं तस्यतावन्मात्रार्थत्वात् अन्यथाहि
कमण्यपिविभागःकदाचिन्नजायेते नचप्रतिबधकाभाववि
शिष्टासामग्रीकार्यजननी अभावस्याकारणत्वात् तुच्छोत्वा।
सौप्रतिबंधकोतस्मकप्रयोगाकालेतवतेनविना — कार्योत्स
त्तेः प्राक्प्रध्वंसादिविकल्पेनानियतहेतुकत्वापत्तेः अकिंचि
करस्यप्रतिबंधकत्वायोगात् किंचित्करत्वेवातीन्द्रियशक्तिसी
कायत् मंत्रादिप्रयोगेचेतरेतराभावस्यसत्वेपिकार्यानुदया
त् ततो अतीन्द्रियंकिंचिद्दाहानुगुणमग्नेरनुग्राहकमनुमी
यते यस्यापकुर्वतांप्रतिबंधकत्वमुपपद्यतेयस्मैकजातीयत्वा
दनियतहेतुकत्वंनिरस्यतइति अत्रोच्यते भावोयथातथा
भावःकारणंकार्यवन्मतः प्रतिबधोपिसामग्रीतद्धेतुःप्रतिबं
धकः नत्वभावस्याकारणत्वेप्रमाणममिभहिविप्ररूपेणाभो
तुच्छइतित्वत्स्येयापितथा निषेधरूपाभावेविधेरपितुच्छत्व

५

5

प्रसंगात् कारणत्वस्यन्नावत्वेन व्याप्तत्वनिवृत्तौ तदपिनिवर्त्तेत
इतिचेत् तत्परिवर्त्तप्रसंगात् अन्वयव्यतिरेकानुविधानस्यतु
कारणत्वनिश्चयहेतो र्भाववदभावेपितुल्यत्वात् अभावस्या
वर्जनीयतयासन्निधिर्नहेतुतयेतिचेत् तुल्यंप्रतियोगिनमु
त्तारयतस्तस्यान्यप्रयुक्तःसन्निधिरितिचेत् तुल्यंभावस्याभा
वोत्तारणीरवत्तपमितिचेत् अभावस्यापिभावोत्तारणं स्व
रूपान्नातिरिच्यते तस्माद्यथाभावस्यैवभावोजनकइति।
नियमोनुपपन्नस्तथाभावएवजनकइत्यपिकोस्यनकोर्थतयो
र्विशेषः प्रतिबंधकोत्तंभकप्रयोगकालेचव्यभिचारस्तदास्या
त यद्यपिहिरणादेवकार्यानुदायस्तादृशाएवसत्युत्पादः
नत्वेवंतदापिप्रतिपक्षस्याभावात् असत्प्रतियक्षोहि
प्रतिबंधकालिमनोमंत्रःप्रतिपक्षः सचतादृशोनास्त्येव
यत्त्वस्ति॰नोसौप्रतिपक्षःतथाभिविशेष्यसत्त्वेवविशेषण
मात्राभावस्तत्रसचोत्तंभनमंत्रएवेत्यस्यैवसामग्रीतिचेत् नवि
विशिष्टस्याभावात् नहिदंडिनिसत्यदंडमन्येषांनाभावः
किंतुदंडतावस्यैवकेवलस्येत्युक्तं यथाहि केवलदंडसद्भा
वेदंडपुरुषसद्भावेउभयाभावेवाकेवलपुरुषाभावःसर्वत्रा
विशिष्टः तथाकेवलोत्तंभकसद्भावेप्रतिबंधोत्तंभकसद्भावेयव
वाप्रतिबंधकाभावोऽविशिष्टइत्यवधार्यतां अथैवंन्तसाम
ग्रीवन्यप्यते कार्यस्यतद्व्यभिचारात् जातिभेदेकल्पनायां
वप्रमाणाभावात् यथोक्तेनैवतदुपपत्तेः भावेवाकाम
मेवमस्तुःकानोहानिः शकप्रध्वंसाभावविकल्पोपिनाति

यतएव तुल्यापादकः यस्मिन्नसति कार्यं न जायते तस्मिन्नसत्येव जायते इत्यत्र संसर्गाभावस्यैव प्रयोजकत्वात् यस्तु संसर्गाभावतारतम्यनिषेधविशेषमनाकलय्य न इतरेतरयभावेन कश्चिद्व तिष्ठते स प्रतिबोधनीयः तथापि अत्यन्ताभावेषु जातेरभावात् कथं त्रयाणामुपासङ्ग्रहः अनुपसंगृहीतानां वा कथं कारणत्वावधारणमिति चेत् माभूज्जातिः नहि तदुपसंगृहीतानामेव व्यवहाराङ्गत्वं सर्वत्र व्यवहाराभावप्रसंगात् एतेन प्रतिबंधके सत्यपि तज्जातीयस्यान्यस्याभावसंभवात् कार्योत्पादप्रसंगः अनुत्पादे वा ततोप्यधिकं किंचिदपेक्षणीयमस्तीति निरस्तं यथा हि तज्जातीये सति कार्यं जायते अर्थादसति न जायत इति स्थिते तद्भावो न तज्जातीयान्तराभावात् न भवितव्यं कार्येणेति तथैतदपि उत्कूलवत् प्रकृतिकूले सति तज्जातीयान्तराभावानामकिंचित्करत्वमिति यच्च किंचित्करत्वमस्येति दृष्पसत् सामग्रीवैकल्यं हि प्रतिबंधयत्यर्थान्तरव्यः स च मंत्रादिरिव न स्वसोप्रतिबंधकः तत् किं तस्याकिंचित्करत्वे न तत्प्रयोक्तावस्तु प्रतिबंधयितारः ते वा किंचित्करा एवेति किमुपपन्नं ये तु अनुत्पादयन्ति कार्यानुत्पाद एव प्रतिबंधकइतितेः प्रतिबंधमकुर्वन्त एव प्रतिबंधकाइत्युक्तं भवति तथाहि कार्यस्यानुत्पादः प्रागभावो वा स्यात् तस्य कालान्तरप्राप्तिर्वा नाद्यः तस्यानुत्सेधत्वात् न द्वितीयः कालस्यात्म्यपतोऽवेद्यात् तदुपाधेर्मन्वन्तरेणापि स्तत्कर्करणाधीनत्वात् प्रागभावावच्छेदकः कालोपाधिस्तद्रूपेस्त्विति चेत् न

मंत्रानपूर्वमपितम्रावात्‌ः तस्मातसामग्रीतत्कार्ययोः यौर्वाप
र्यनियमात्तदभावयैरपिपूर्वापरकालउपचर्यते वस्तुतस्तु
तुल्यकालमेवेतिनार्यपंथाः नचेदेवंशक्तिस्वीकारेपिनप्रती
कारः तथाहि किंप्रतिबंधकेशक्तिर्विनश्यतितद्धर्माबाध
र्मांतरंवाजन्यते नवाकिमपीतिपक्षाः तत्राकिंचित्करस्यप्र
तिबंधकस्यानुपपत्तिः विपरीतधर्मांतरजनकत्वेतदभावेस
त्येवकार्यमित्यभावस्यकारणत्वस्वीकारः प्रागभावादिविक
ल्पावकाशश्च तद्विनाशेनद्धर्मनाशेपुनरुत्तम्भकेनतज्जनने
ऽनियतहेतुकत्वंपूर्वेस्वरूपोत्पादकादिदानीमुत्तंभकात्तदुत्प
त्तेः नचसमानशक्तिकतयातुल्यजातीयत्वान्नैवमितिसाम्प्रती
विजातीयेषुसमानशक्तिनिषेधात्‌ नवप्रतिबंधशक्तिमेवोत्तंभ
कोविरूपणद्विःनुभावंक्तिमुत्पादयतिसांप्रतं तदनुत्पादप्रसं
गात्‌ः कालविशेषात्तदुत्पादेतदेकानियतहेतुकत्वमिति स्यादे
तत्‌ः मा दत्तसहजशक्तिनाधेयशक्तिस्तुस्यात्‌ दृश्यतेहिब्राह्मणा
दिनाव्रीह्यादेरभिसंस्कारः कथमन्यथाकालान्तरेतादृशात्ता
मेवकार्यविशेषोपयोगः नवमंत्रादीनेवसहकारिणप्राप्यतेका
र्यकारिणइतिसांप्रतं तेषुचिरध्वस्तेष्वपिकार्योत्पादात्‌ः ना
पिततप्रध्वंससाहाय्यात्तथाएवहिंयागादिप्रध्वंसएवस्वर्गा
दीनुत्पादयत्वकृतमपूर्वंकल्पनयातेषामनंततयानन्तःफ
लप्रवाहप्रसज्यतइतिचेत्‌ अपूर्वकल्पितेतावानेवफल
प्रवाहइतिकुतः अपूर्वस्वाभाव्यादिनिचेत्‌ तुल्यमिदमत्रा
पितावतापिध्वंसो नविनश्यतीतिविशेषः स्यादेतत्‌ः उप

लक्षणं प्रोक्षणादयो ननु विशेषणं तथा वा विद्यमानैरपि तैरुपल
क्षिती व्रीह्यादयस्तत्र तत्रोपयोक्ष्यन्ते यथा गुरुणा टीकाकुरुणा क्षे
त्रमिति चेत् न दृसत् अदृष्टव्यापारयोरभावेप्युपलक्षणस्य काल
वशात्वक्वचिदिदुष्पत्तिप्रसंगात् व्यवहारमात्रं तु तज्ज्ञानसाध्यं
तु ज्ञानमपि स्वकारणाधीनं न तु तेन निरन्वयध्वस्तेन क्रियते स्तुवा
तत्राप्यतिशयकल्पना किन्न छिन्नं यथा यद्वा यैर्गादेरुपलक्षणत्व
मस्तु तदुपलक्षितस्वकाले वा यथा वा स्वर्गादिकं साधयिष्यति
कृतमपूर्वेणेति न च देवदत्तस्य गुणाकृष्टाः प — — दयो भोग
य तद्भोगसाधनत्वात् स्रगादिवत् इत्यनुमानादपूर्वसिद्धेर्नो वि
शेष इति साध्यं तदिच्छाप्रयत्नज्ञानैर्यत्नायथं सिद्धसाधनात् न वा
तद्धितानामपि भोग इति युक्तिमत् येन ततोऽप्यधिकं सिद्ध्येत ना
पि स्वगुणोत्पादिता इति साध्यार्थः मनसानैकान्तिकत्वात् नापि
कार्यत्वे सतीति विशेषणीयो हेतुः तथाप्युपलक्षणैरेव सिद्धसा
धनात् असत्ते तेषां कथमुत्पादकत्वमिति चेत् तदेतदभिमंत्र
णादिष्वपि तुल्यं तस्मात् भावभूतमतिशयमुपजनयन्त एव प्रोक्ष
णादयः कालान्तरभाविने फलाय कल्प्यन्ते प्रमाणान्तरस्तदर्थमु
पादीयमानत्वात् पाककृषिविकित्सादिवदिति अन्यथा कृ
ष्यादयोऽपि दुर्वचाः प्रसज्येन न बीजादिनामपि नाशापरमाण्व
न्तविनाशात् तेषु वा वान्तरजातेरभावात् नियतजातीयका
र्यारंभणानुपपत्तिरिति अत्रोच्यते संस्कारः पुंस एवेष्टः प्रो
क्षणाभ्युक्षणादिभिः स्वगुणाः परमानूनां विशेषा पाकजास्त्यः
तथाहि देवताविशेषोद्देशेन कृ नाहुताशने हविवाहुतयः समं

न्त्राः प्रयुक्ताः पुरुषमेवाभिसंस्कुर्वते नवह्निं नापिदेवताः व्री
ह्याद्युद्देशेन प्रयुज्यमानः प्रोक्षणादिः पुरुषमेवसंस्कुरुते नयथा
कार्याणिजनितसएधारपुरुषसंयोगाज्जलमुर्वासंचरणक्षसणा
दिक्रियाः यथाव्रीह्यादीनांचतदुत्तरक्रियापिशेषाः यथाच
कत्रकर्तकर्मसाधवैगुण्यात् फलाभावः यथापरत्रापिअभा
मिकत्वस्योभयत्रतुल्यत्वान्नतर्हि वर्हिषइवव्रीह्यादेः पुनरुप
योगान्तरंस्यात् उपयोगेवातज्जातीयान्तरमुपादीयेताविशे
षात् नविविक्तात्यभिसंस्कारः केचिद्व्याप्यमाणोद्देश्यसहका
रिण एवकार्ये उपयुज्यंते किमत्रक्रियतोविर्दुतंघत्वात् य
थाचाभिचारसंस्कारोयंदेहमुद्दिश्यप्रयुक्तःनदयेक्ष एवततस्तम्व
ड्रस्येवदुःखमुपजनयति नान्यस्यनवातदनपेक्षः एवमभि
मंत्रेणप्रोक्षणीदिसंस्कारः अपिभवत्तानयनागायिनोपयुज्य।
ते कथंतर्हिव्रीह्यादीनांसंस्कार्यकर्मतेतिचेत प्रोक्षणादि
फलसंवंधादेवी ननुयदुद्देशेनयत्क्रियते तत्तत्रिकिंचित्क
रंयथापुनेष्टिपितृयज्ञोतथाचाभिमंत्रणादयोव्रीह्याद्युद्देशेन
प्रवृत्तास्तत्सानुमानइतिचेत् नहविस्त्यागादिभिरनेकान्तात्
फलान्वगुणकिंविध्यतास्यनादोजनयतिकिम्वानमष्टमिं
द्रियतिहु-सपारः प्रमेयोद्देशेनप्रवृत्ताः प्रमातर्येवकिंविज्जन
यन्तिनप्रमेयइति कृषिविकिष्पेवन्नस्यतामिविचेत् नष्टेनै
वपाकजन्तूपादियरिणतिभेदे नकार्योत्पत्तावदृष्टकल्पनायां
प्रमाणाभावात् एतेनलाक्षारसावसेकदयोव्याख्याताः
अतएववीजविशेषस्यापरमार्थतत्किभागेपिपरमाणूनाम

वान्तरजात्यत्वेपिप्राचीनपाकजविशेषादेवविशिष्टाः परमाणवस्ते
कार्यविशेषमारभन्ते यथा हि कलमबीजं रेल्लरबीजं वा नरादेः शो
क्षीरं मही षदि :जात्या व्यावर्त्तते तथा तत्परमाणवोपि मूल
भूताः पाकवशाद्व्यावर्त्तन्ते नत्वस्ति संभवो गोक्षीरे सुरभि मधुर शी
तं शुक्लं तत्परमाणवस्तु विपरीताः तस्मात् यथाभूत पाकजा एव प
रमाणवो यथाभूतैवा घातिस्या तिशयो कु·रादिर्वैति किमशक्ति
कत्वं न पाकस्यैदावस्यैवमेव इदानीं बीजादिसन्निविष्टानामस्मदा
दिभिरुपसम्पादनं तदानीन्तु विभुक्तानानदृष्टादेव केवलात्मि थोमि
थः संसर्ग इति विशेषः न वदात्यमिदानीमपि तथैव किन्नस्यादिति
यतः कृष्यादिकर्म्मोच्छेदेन तत्साधानां भोगानामुच्छेदप्रसंगात् सा
भयाच्च अदृष्टाविमिकर्मा निर्दिष्टकर्म्माप्यवश्यमेव भोगसाधना
नीमुन्नीयतति तस्मात्पाकजविशेषैः संस्थानविशेषैः विशि
ष्टाः परमाणवः कार्यविशेषमारभन्ते ते च तोयतेहुताश संसर्गवि
शेषैः ते चक्रियया प्रासाव नोदनाभिघातगुरुत्वेन द्रवत्वादृष्टवदा
त्मसंयोगेभ्योपयथायथमिति निमित्तभेदाश्च पाके भवन्ति तथा
या हारीतमांसं हरिद्राजलावसिक्तं हरिद्राग्नि श्चुपयोगात्
सद्यो व्यापादयति दशरात्रोषितं कांस्ये सर्पिरपि विषायते ताम्र
पात्रे पर्युषितं क्षीरमपि तिक्षयितं इत्यादि यत्र तर्हि तोयतेजसि
वायौ वा न पाकजो विशेषः तत्र कथमुद्भवानुद्भवत्वद्रवत्वकां
चनत्वादयो विशेषाः कथं पार्थिवे पि प्रतिमादौ प्रदेशे प्रतिष्ठावि
धानं संस्कृते विशेषाभावाच्च पूजादिना धर्मो व्यतिक्रमे त्वध
र्म्मे प्रतिष्ठिते तु न किंचित् न च तत्र जजमानधर्मेनान्यस्य साहा।

यकमावरणीयं अन्यधर्मस्यान्यप्रत्यन्वययोगात् उपयोगेवा
साधारन्यप्रसंगादिति अत्रोच्यते निमित्तभेसंसर्गादुद्भवानुद्भ
वापः देवताःसन्निधानेनप्रत्यभिज्ञानितोपि वा उपनायकदृ
ष्टविशेषसहायाः परमाणवोद्रव्यविशेषमारभन्ते तेषामुद्भवा
नुद्भवादयोविशेषाः प्रादवृत्तितथास्वभावद्भवा अघ्यायोनिमि
त्तभेदात् प्रतिबद्धद्रवलाःकनकरकाद्याभवन्तइत्यादिस्वयमूह
नीयंप्रतिमास्यपस्तुनैतेनविधिनासन्निधापितरुद्रोपेन्द्रमहेन्द्रा
धभिमानिदेवताःभेद्याः तत्रतत्राधनीयतासामादयन्ति दृष्टम्
छितराव्रशरीरमिवविषापनयनविधिनायादितचैतन्यं सन्नि
धानचततेषामहकारममकारोचित्रादाविवस्वसादृश्यदर्शि।
नोराज्ञाइतिनोदर्शनं अन्येषांतुपूर्वपूर्वपूजितप्रत्यभिज्ञा
नविषयस्यचतथात्वमवशेयमिति एतेनाभिमंत्रिताः पयःप
कवादयोव्याख्याताः दादिषुकावार्त्ताकुशलेवेतिवेत् नन
हिसामग्नीदृष्टंविघटयतिनाप्यदृष्टंज्ञापकत्वात् नाप्यदृष्ट
मुत्पादयतिधर्मजननेसर्वदाविजयप्रसंगात् विपर्ययेसर्व
दाभंगप्रसंगादिति उच्यते जायतेनिमित्तस्यवृत्तिलाभायके
वलम् परीक्ष्यसमवेतस्यपरीक्षाविधयोभताः यद्यपिधर्मा
धभिमानिदेवतासन्निधिरत्रापिक्रियतेताश्चकर्म्मोविजावनानु
कूलंलिंगंमतिव्यंजयतीत्यस्माकंराद्धान्तः तथापियरविप्रतिपत्ते
रन्ययोच्यते तेनापिहिविधिनातद्देवजमस्यपराजयस्यवानि
मित्तमभिव्यक्त तद्धिभावककार्यमुन्नीतयन्तिकर्मणभ्वात्तिव्य
।व्यक्तिश्वसहकारित्वामरावतच्चसहकारिसाहमनेनविधि

नानुलाभात् दोषः पापकारिभिः पापोवेतिप्रत्यभिज्ञानंयदाहुः ते
श्वरेवाः प्रपश्यंतिस्वश्वैवात्तरपुरुषइति अथवाप्रत्यभिज्ञास्वरूपां
विशुद्धिमपेक्ष्यतेनधर्म्याजन्यतैनिमित्ततोविधानात् विजय
फलश्रुतेः श्च अविशुद्धिंचापेक्ष्याधर्माःपराजयलक्षनानपे
क्षितफलोपदर्शनेनफलतोनिषेधात् अथ शक्तिनिषेधेकिं
प्रमाणनकिंचितत् किमस्तेववाढंनहिनोदृशक्तिपथएवनास्ति
कोसौतर्हिरेणात्व किंतुत् नियतपूर्ववर्त्तिजातीयत्वं सहका
रिवैकल्यप्रयुक्तकार्याभाववत्त्वा ततोधिकनिषेधकावात्तेन
कावित् ततकिंविधिरेव एतदपिनास्ति प्रमाणाभावात् स
देहस्तर्हिकथमेवंभविष्यति अनुपलब्धचरत्वात् विवादस्ता
र्हिकुत्र अनुग्राहक त्वमात् सहकारिषपिक्रियदप्रयोगात्
सहकारिभेदे तत्रापिदाहनादेरनुग्राहकाधिकाधिकोर्थोस्त्येव
यःप्रतिबंधकेरमाक्रियात इति यदितदानविवदामहे अस्म
दभिप्रेतस्यवाभावादेरनुग्राहकत्वमंगीकृत्यमीमांसकाअपिनिः
साधनानविप्रतिपत्तुमर्हन्ति ततो अभावादेरनुग्राहकत्वे
केनेत्सपरे इतिवि वादकाष्ठायाम्युत्पादितचतस्यानुग्राहक
त्व किमपरेवशिष्यते यत्रप्रमाणमित्यभिधानीयमित्यलविस्त
रेण तथापिवेतनपवसंस्कृयतेनतुभ्रतानीतिकुतोनिर्णय
इतिचेत् उच्यते भोक्तॄणांनित्यविभूनांमर्वदेहप्राप्ताविशि
ष्टाविशिष्टैरपिभूतैः नियामकाभावात् प्रतिनियतभोगा
सिद्धेः नहितच्छरीरतन्मनोद्रियाविविशिष्टान्यपितस्यैवेतिनि
यमोनियामकाभावात् तथाचसाधारणविग्रहवत्प्रसंगः च

भूतधर्मएवकश्चित्तेतर्नप्रसमसाधारणोविपर्ययदकुजेत् द्विता
द्विवदितिचेत्ःनस्मापिशरीरादितुल्यतयापक्षस्पत् नियतत्वे
ननगुणोपग्रहेणैवतस्मापिनियमोनेतज्जन्यतामात्रेणस्वय
मविशेषात् तथापितज्जन्यतयैवनियमोपपत्तौविपक्षेकिंबा
धकमितिस्येत् कार्यकारणभावभंगप्रसंगः शरीरादीनांचेत
नगुणोपग्रहेनैवतद्धर्मजननोपलंब्धेः तद्यथारूछोपग्रहेणप्र
यत्नोज्ञानोपग्रहेणेछादयस्तदुपग्रहेणसुखादयइत्यादि
प्रकृतेपिचेत्ःनगनाएवबुद्ध्यादयोनियामकाःस्युरितिचेत्ः
नशरीरादेःप्राकृतेषामसत्त्वात्ःतथावनिरतिशयाश्चेतनाः
साधारणानिमृत्तानीतिनमुक्तिनियमउपपद्यते एतेनसांख्य
मतंनयास्तएवंहितदकारणमकार्यंस्वकूकटचैतन्यरूपः
आदिकारणंप्रकृतिरचेतनापरिणामिनी ततोमहदादिसर्गः
नहिचितिरेवविषयवंधनस्वभावाः अनिर्मोक्षप्रसंगात्नापि
प्रकृतिरेवतदीयस्वभावात्तथापिनित्वेनानिर्मोक्षप्रसंगात्ना
पिबुद्ध्यादिरेवाहत्यतदीयःदृष्टादृष्टत्वानुपपत्तेःनांपीद्रियमात्र
प्रणालिकाव्यासंगावतीत् नापीद्रियमनोद्वारास्वप्रदशायांव
राहव्याघ्राद्यभिमानीनोनरस्यापिनरत्वोन्मर्थोयर्थनाभावात्
नाप्यहंकारस्यर्यंतव्यापारेणवस्थायीतद्व्यापारविरामेपिश्वास
प्रयत्नेसत्त्वानावस्थानात् तद्यदेताघवस्थासव्यापारमेक
मनुवर्त्तते यदानयाचानुभववासनातदन्तःकरणमुपारोर्थेः
पुरुषस्योपचानीभवतिभेदाग्रहाद्धनिःक्रियेपिपुरुषेकर्तृत्वा
भिमानःनस्मिन्नचेतनेपिचेतनत्वाभिमानःतत्रैववकर्मवास

नाथन्तूपलस्तुसर्वदापुष्करपलाशवन्निर्लेपः आलोचनंहिव्या
पारइंद्रियाणी विकल्पस्तुमनसः अभिमानोहंकारस्यकृत्य
ध्यवसायोबुद्धेः साचिबुद्धिवंशात्रयवतीपुरुषोपरागोविषयोप
रागोव्यापारावेशश्चेत्सेशाः भवतिहिमयेदंकर्त्तव्यमिति तत्रम
येतिचेतनोपरागोदर्पणस्येव मुखोपरागोभेदाग्रहादतोधिकंस
न्दमिति विषयोपरागइंद्रियप्रनालिकयापरिणतिभेदोदर्पण
स्येवनिश्वासाभिहतस्यमलिनिमाऽपारमार्थिकः एततदुभया
यत्तोव्यापारावेशोपितत्रैवद्व्यव्यापारलक्षणायाबुद्धेर्विषयो
परागनक्षणज्ञान तेनसंहयः पुरुषोपरागस्वाभाविकःसंसर्गो
दर्पणप्रतिबिंबितस्यमुखस्येवतन्मनिम्नानोपलब्धिरितितदे
वमष्टावपिधर्माधर्मादयोभावाबुद्धेरेवतत्सामानाधिकरण्येना
ध्यवसीयमानत्वात् नचबुद्धिरेवस्वभावतश्चेतनाइतियुक्तंप
रिणामित्वात् पुरुषस्यचकूटस्थनित्यत्वादिति तदेतेनप्रागेवनि
रस्त तथाहि कर्त्तृत्वधर्मानियतारश्चेतिनावसएवनः अस्म
त्प्रानयवराः स्यादसंसारोयवाध्रुवः कृतिसामानाधिकरण्य
व्यवस्थितास्तावद्धर्मादयोनियामकात्तिस्थित चेतनोपिक
तवकृतिचैतन्ययोः सामानाधिकरण्येनानुभवात् नचा
यंभ्रमोबाधकाभावात् परिणामित्वाद्घटादिवदितिबाधकपि
तिचेत् नकर्तृत्वेपिसमानत्वात् तथाचकृतिरपिस्वाभाविकीति
चेत् नअसिद्धेः नहिककार्यत्वेप्रमाणमस्तिप्रसुतवीतरागज
न्मादर्शनादितिन्यायेनानादित्वेवसिद्ध्यति यद्यपकार्येपरद
श्यते तत्तस्यकारणाद्वैरागादयोपिप्रकृतौस्वीकर्त्तव्याःसुः

तथाचैसे प्रवृत्तिः भावाष्टकसंपन्नत्वात् स्थूलरूपमपहायसूक्ष्म
रूपतयोत्तेनचसन्त्वीतिचेत् चैतन्यमपि तथाभविष्यति तथा
प्यसिद्धोहेतुः तथासति घटादीनामपि चैतन्यप्रसंगः तादात्म्या
दितिचेत् रागादिमत्वप्रसंगोपिदुर्वारः सौक्ष्म्यंचसमानमितित
स्माद्यज्जातीयात्कारणाद्यज्जातीकार्यंदृश्यते तथाभूतमनुमा
तव्यं नतुयावद्धर्मकंकारणंतावद्धर्मकंकार्यं व्यभिचारादितिकि
मनेनाप्रसक्तेन यदिचबुद्धिर्नित्यास्यात् अनिर्मोक्षप्रसंगः
पुंसः सर्वदासौपाधिकत्वस्वरूपेणानवस्थानात् अथविलीय
ते तत्तोनानादेर्विनयलयादिमन्वेतदतुल्यत्तिदशायांकोनि
प्रकृतेःसाधारण्यात् तथाचासंसारः पूर्वपूर्वबुद्धिवासना
नुवृत्तिः साधारण्येप्यसाधारतीतिचेत् बुद्धिनिवर्तावपित
द्धर्मवासनानुवृत्तिरित्यपदर्शनंसौख्यान्नदोषइतिचेत् मुक्ता
वपिपुनःप्रवृत्तिप्रसंगः निनचिकारत्वान्नैवमितिचेत् तर्हिसा
धिकाराप्रसुप्तस्वभावाबुद्धिरेवप्रकृतिरस्तुकिमंतराप्रकृत्य
हंकारमनः शब्दानामर्थान्तरकल्पनया सैवहितत्रतत्रधा
पारयोगात्तेनतेनशब्देनव्यपदिश्यतेशारीरवायुवदित्या
गन्योपिसंगच्छतइत्यतोपिहेतुरसिद्धः अकारत्तिवृत्त्यावबु
द्धेवप्रवृत्तिरपवर्गः वासनायोगस्त्वाधिकारः ततः संसारः
धर्मधर्मिणोरत्यंतभेदेवैकोटस्याविरोधोभेदश्चविरुद्धः ध्यास
लक्षणोबदपटादिवप्रत्यक्षसिद्धः नचसामानाधिकरण्या
दभेदोपि तद्धिसमानशब्दवाच्यत्वमेकज्ञानगोचरत्वमेकाधि
करणत्वमाधाराधेयभावोविशेषणविशेष्यत्वं सर्वधर्मात्र

वाभेदेपिभेदएवोपपद्यमानंनभेदं स्पृशतीतिसर्वमवदातं स्या
देतत् नित्यविभुभोसद्भावे सर्वमेतदेवर्वमेतदेवं स्यात्: सषवत्तु
कुतभूतानामेवचेतनत्वात्: कार्याकारपरिणतानिहितानितया
अन्वयव्यतिरेकाभ्यांतथोपपत्तेः कर्मज्ञानवासननेतुसर्वत्रप्र
तिभूतनियंतेअनुवर्त्तिष्यते यतोभोगप्रतिसंधाननियमस्य
स्यतद्धतिचेत उच्यते नान्यदृष्टंस्मरत्यन्योनैकभूतमपक्रमा
त् वासनासंक्रमोनास्तिनचसंततंस्थिरे नहिभूतानासमुदाय
पर्यवसितचैतन्यंप्रतिदिनतस्यान्यत्वेपूर्वपूर्वदिवसानुभूत
स्यास्मरणप्रसंगात् नापिप्रत्येकपर्यवसन्नंचैतन्यंकरचरनाद्य
वयवापायेतदनुभूतस्यास्मरणप्रसंगात् नापिमृगमदवा
सनैववस्त्रादिसंसर्गेदर्शनादन्यवासनान्यत्रसंक्रामति मात्रा
नुभूतस्यगर्भस्थेनभ्रूतेणस्मरणप्रसंगानैववस्त्रादिसंसर्गदानो
पादेयभावनियमोगतिः स्थिरपक्षेपरमाणूनांतदभावात् खं
डावयविनंप्रतिछिन्नावयवानामनुपादानत्वात् पूर्वसिद्धस्य
चावयविनोविनाशात् अस्तुतर्हि क्षणभंगः नचातिशयोप्य
रितिच्यतेकिंद्वसौसादृश्यप्रतिरस्कृतत्वात् प्रागेवनविकल्प्यते
कार्यदर्शनाद् — वसीयतेतथाचभूतान्येवतथोत्पद्यन्ते यथा
प्रतिसंधान·नियमादयोप्युपपद्यन्ते क्षणिकत्वस्थितावेवमेत
त्: तदेवतत्त्वन्यत्रविस्तरेणप्रतिषिद्धं अपिच नवैजात्यवि
नातस्यान्नतस्मिन्ननुमाभवेत् विनातेननतस्सिद्धिर्नोध्या
संनिश्चयंविना नहिकर्करणयोस्तज्जातीयस्यसतः सहकारि
भालाभौतंत्रमित्युत्पुषगमेक्षणिकत्वसिद्धिः तथैकप्यकाव

प्यविरोधात् तद्यातादृग्वेति नंकाचिद्विशेषइति न्यायात् ततस्ता
वनादृत्यनवैजात्यमप्रामाणिकमेवोपगंतव्यमेवंचकारणावला
येपिवैजात्यंकिंचित्तस्याद्यस्यकारणापेक्ष्यानतुदृष्टजातियस्य
त्रिशंकयानतदुत्पत्तिसिद्धिः दृष्टजातीयमाकस्मिकंस्यादिति
चेत् तत्राप्यन्यदेवप्रयोजकंभविष्यत्यविरोधात् नकार्यस्य
विशेषः तत्प्रयुक्ततयोपलभ्यते नापिकार्यसामान्यंस्यान्यत्
प्रयोजकंदृश्यतइतिचेन् तत्रकिंकारणस्यस्वगतोविशेषस्त
स्तत्प्रयोजकतयोपलब्धेः कारणसामान्यस्यवाप्रयोज्यांतरंदृ
श्यते यतोविवक्षितसिद्धिःस्यात् शर्कतूभयत्रापिसुलभेति
कार्यजन्माजन्मभ्यांमुन्नीयतइतिचेत् नसहकारिलाभालाभ्या
भ्यामेवतदुपपत्तेः तुन्नीयतांवाकार्येषुशंकिष्यतेनिषेधका
भावात् नहिव्लमूमस्यविशेषदहनप्रयोज्यंप्रतिषेद्धुंस्वभावा
नुपलब्धिः प्रभवतिकार्येकनिश्चेयस्यतदनुपलब्धेवतदनिश्च्या
यो।पपत्तेः कार्यस्यातीन्द्रियस्यापिसंभवात् अतएवानुपलब्ध्य
तरमपिनिरवकाशमितिएवंविधिन्नूपयोर्व्याप्तिसूपलात्तज्जा
त्योर्विरोधेसतिनसमावेशः समाविष्टयोश्चसवापरभावा
नियमः अन्यूनानतिरिक्तव्यक्तिवृत्तिजातिद्वयकल्पनायां
प्रमाणाभावात् व्याप्यसदाभावेनविरोधानवकाशेभेदानुपप
त्तेः परस्परपरीहारवतोश्चसमावेशेगोत्वाश्वत्वयोरपितथा
भावप्रसंगात् सामग्रीविरोधान्नैवमितिचेत् कुतएतपर
स्परपरिहारेणैवसर्वदाप्यवस्थितेरितिचेत् नेदमध्यक्षं
एकदेशसमावेशेनसामग्रीसमावेशोप्युन्नीयतइतियावत्

कार्ययोः परस्परपरिहारस्वभावतयेतिचेत् तर्हि कम्पाशिंशपयोः परस्परपरीहारवत्योर्न समावेशः स्यात् दृष्यते तावदयमितिचेत् गोत्वाश्वत्वयोर्न दृष्यत इति कीदृशः तथा च गतमनुपलब्धिलिंगके नानुमाने नापि क्वचिदपि विरोधासिद्धेः ततो विपक्षे बाधकाभावात् स्वभावहेतुरप्यपसंनन्वस्तितत् तथा हि वृक्षजनककारणाश्चन्तर्भूताशिंशपासामग्रीसा च वृक्षत्वमतिपत्यभवतीश्वकारणमेवातिपतेत एवं पत्रशाखादिवन्मात्रानुबंधी वृक्षव्यवहारः तद्विशेषमात्रानुबंधी च शिंशपाव्यवहारस्तत्सकथं तमतिपत्य स्वात्मानमासादयेदितिचेत् एवं तर्हि शिंशपासामग्र्यंतर्भूता चलनादिसामग्री तन्नत्वामतिपत्य चलनादिस्वरूपवर्ती स्वकारणमेवातिपतेत तया शाखामहिशेषानुबंधी शिंशपाव्यवहार तद्विशेषानुबंधीवस्यन्दनव्यवहारः। तत्र कथं तमतिपत्यात्मानमासादयेदिति तुल्यं नोदनाधीनं तु कनिबंधनं कतनं त्वं नन्वत्र तद्विशेषमात्राधीनमितिचेत् यदि नोदयः स्वभावभूतास्तत्र तस्तु तद्विशेषा एव अथास्वभावभूतास्तर्हि सहकारिण एवं तथा नानासाधनिर्विशेषैव शिंशपा च तन्नरूपतामारभत इति तथा च कुतः क्षणिकत्वं स्वभावभूता एवागन्तुकसहकार्यनुप्रवेशाद्भवत्तीतिचेत् एवं तर्हि वृक्षसामग्र्यामागन्तुकसहकार्यनुप्रवेशादेव शिंशपापि जाताय इति न कश्चिद्विशेषः एवमेतत् किं तु शिंशपाजनकास्तरुसामग्रीमुपादायैव चलतजनका सन्तु न तामेव किं तु मूर्तमात्रं तथादर्शनादितिचेत् मैवं कम्पजनकाः शिंशपाजनकावि।

शेषा अपि सन्तस्तान तिपतन्ति ननु ह्रासजनकविशेषाः शिश

१२
12

पाजनकास्तानिति नियामकाभावात् शिशपाजनकास्तद्वि
शेषाएवकानि णस्तुलतथा किन्तागन्तुकसहकारिणइतिचेत्
एवंतर्हितानासाद्यसदृशन्तूपा अपिकेवित्तकम्पकारिणुज्वना
स्यादितसहकारिणुस्तुनतथा नयाचतद्वानादृगेतिनकश्चि
द्विशेषइतिस्यात् तस्माद्विरुद्धयोन समावेशएवसमाविष्टयो।
स्वयरापरभावएव अनेवंभूतानामगुणकर्मादिभावेनोपाधि
त्वमात्रंतेषांतु विरुद्धानांनसमावेशोव्यक्तिभेदात् जीतीनांच
निन्नास्वपत्वात् तथाचकुतःक्षणिकत्वसैजासाभ्युपगमेचकु
तोनुमानवार्त्ताः नतेनविनाकुतस्तत्सिद्धिः नहिक्षणिकसंप्रस
क्तमप्यस्तितथानिश्चयाभावात् गृहीतनिश्चितएवार्थेतस्य
प्रामाण्यात् अन्यथातिप्रसंगात् ननुवर्तमानः क्षणोध्यक्ष
गोचरोनचामौपूर्वापरवर्त्तमानक्षणात्मानतोवर्त्तमानत्वनिश्च
यएवभेदनिश्चयइतिचेत् किमत्रतावदभिमतमायस्मतःय
दिधर्मेवानीतादिनोकिंचिदनुपपन्नंतत्स्मर्यास्थैर्यमाधारण
त्वात् अथतद्धर्म्मितद्भेदनिश्चयेपिधर्मिणःकिमायातंस्य
ततोन्यत्वात् वर्त्तमानावर्त्तमानत्वमेकस्यविरुद्धमितिचेत्
यदितदसत्वतदनभ्युपगमात् तादृप्यणेवप्रत्यभिज्ञानात्
तदसतसंवंधश्चेत् किमनुपपन्नंज्ञानवदुपपत्तेः क्रमेनाने
कसंबंधकस्यानुपपन्नइतिचेत् न उपसर्पणप्रत्ययक्रमेनैव
तस्याप्युपपत्तेः प्रत्यभिज्ञानमितिचेत् अस्तितावदतोनिरूप
णीयं क्षणिकप्रत्ययस्तु भ्रान्तोपिनस्तीतिविशेषः स्यादेत

त् माभूदनुमानं प्रमाणं माव भूद ध्यक्षं क्षणिकत्वात् तथापि संदेहो
स्तए तावतापि सिद्धं चार्वाकस्य समीहितमिति चेत् उच्यते स्थैर्यदृष्टा
न्तेसंदेहो न प्रामाण्ये विरोधतः एकत्रानिश्चयो येन क्षणे तेन स्थि
रो मतः नहि स्थिरे तद्दर्शनेर्व स्वरससंदेहः प्रत्यभिज्ञानस्य दुरप
ह्नवत्वात् नापि तत्प्रामाण्ये संदेहि न तावत सार्वत्रिको व्याघातात् त
थाहि प्रामाण्यासिद्धौ संदेहोपि न सिद्ध्येत् तत्सिद्धौ तदपि सिद्ध्येत्
तन्निश्चयस्य तदधीनत्वात् कोटिद्वयस्यादृष्टस्यानुपस्थाने कः
संदेह तद्दर्शने च कथं सर्वथा तदसिद्धिः एतेनाप्रामाणिकस्तु
व्यवहार इति निरस्तं सर्वथाप्रामाण्यासिद्धौ तस्याप्यसिद्धेः प्रकृते
प्रामाण्यसंदेहो नूनं पुनर्ज्ञानं के वा शाब्दो व्यभिचारदर्शनादिति
चेत् न एवं तन्निश्चयस्य त्वयापीष्टत्वात् अनिष्टावा न किंनित
सिद्धेः तत्सिद्ध्यनुयात्र विरुद्धामेविरह इति चेत् नेनैव स्थिरोपि
निश्चीयते स इह संदिग्ध इति चेत् तुल्यमेतत् क्वचिन्निश्च
येपि कथंचिदिति चेत् समः समाधिः नन्वेतन कारकत्वं यदि
स्वभावो भावस्य नीलादिवत्सर्वसाधारणः स्यात् नहि नीलं
कीर्त्तिः प्रत्यनीतं अथौपाधिकं हि तत् उपाधेरपि स्वभावत्वे
नतयात्वप्रसंगः औपाधिकत्वेत्वनवस्था अथासाधारणं का
रणत्वमस्य स्वभाव एव उच्यते शारम्भकुर्यात् स्थिरस्यैकस्वभा
वादिति चेत् उच्येतु हेतुशक्तिमनादृत्य नीलाद्यपि न वस्तुस
त् नद्युक्तं तत्रैकमिति साधारण्यं न किं सर्वसाधारणनी
लादिवैधर्म्यं नहि काल्पनिकत्वं कार्यकारणभावस्य दुस्साद
य तानीलादि पारमार्थिकमेवाभ्युपगन्तव्यं अन्यथा तद्वैध

र्येण हेतुफलभावस्यापारमार्थिकत्वानुपपत्तेः न च कार्यकारण
भावस्यापारमार्थिकत्वे नीलादि पारमार्थिकं भवितुमर्हतीति नि
रुपाख्यत्वप्रसंगात् तस्मादयं स्यापारमार्थिकत्वेऽ परमपि तथा न चो
भयमपीति कथमेकमनेकं परस्परविरुद्धं कार्यं कुर्यात् न
स्य तत्स्वभावत्वादिति यदि तदोत्सन्नेऽ स्थ्यकुर्यात् अविशेषादि
त्यपि निरस्तं तस्य सहकारिसान्निध्ये तत्तत्कार्यं करोतीति
स्वाभाव्यव्यवस्थापनात् इदं च साधारणमेव सर्वैरेव तत्तोप
लंभात् हि नीलादेरप्यसाधारणमस्ति स्यादेतत् अस्तु
स्थिरस्तथापि नित्यविभोर्न कारणत्वमुपपद्यते तथा ह्यन्वय
व्यतिरेकाभ्यां कारणत्वमवधार्यते तेन त्वन्वयमात्रेणातिप्रसंगा
त् न च नित्यविभूनी व्यतिरेकसंभवः सोमाद्येरसावस्येवेति
न वसांप्रतं तथा हि तस्योपाधिसंबंधेप्यनधिकारात् जनितो
हितोन्मस्यस्यास्ति सोवानप्रथमः पूर्ववत् न हि

वीनुभावीसंभाव्यत्तो ननु नित्यनिर्दोषवेदद्वारकोयोगकर्म
सिद्धसर्वज्ञारकोवाधर्मसंप्रदायः स्यात् किंपरमेश्वरक
स्ययेतिचेत् अत्रोच्यते प्रतायाः परत्वात् सर्गप्रलय

१५
15

संभवात् तदन्यस्मिन्नाखासान्तविधान्तरसंभवः तथाहि
प्रमाज्ञानहेतुव्यतिरिक्तहेत्वधीना कार्यत्वेसतीतद्विशेषत्वात्
अप्रमावत् यदिहितावन्मात्राधीना भवेत् अप्रमापिप्रमे
वस्यात् स्मिवत्तज्ज्ञानहेतुरन्यथाज्ञानमपिसा नस्यात्· ज्ञा
नत्वेप्यतिरिक्तदोषानुप्रवेशादप्रमेतिचेत् एवंवहि दोषाभा
वमधिकमावाद्यप्रमापिजायेत नियमेनतदपेक्षणात्· अ
स्तु दोषाभावेधिकोभावस्तु नेष्यत इतिचेत् भवेदप्येवं यदि
नियमेनदोषेनभावेरवभवितव्यं नचैवंविशेषादर्शनादेवभा
वस्यापिदोषत्वात्· कथमन्यथातत्तः संशयविपर्ययौ ततस्त
दभावो भावत्वसकथनेष्यते स्यादेतत् शब्देतावद्विप्रलि
प्साद्येभावाएवदोषास्तत्तदभावेत्वात्र शाब्दधीप्रमेति
चेत्· न अनुमानादौ लिंगविपर्यासादीनामपि दोषत्वेतद
भावमात्रेणप्रमानुपपत्तेः अन्यत्रयथातथास्तु शब्देतु विप्र
लिप्साभावेवद्यगुणापेक्षानास्तितिचेत् गुणाभावेत्वप्रामाण्य
स्यवत्क दोषापेक्षानास्तीतिविपर्ययस्यापिसुवचत्वात्· अप्र
माण्यंप्रतिदोषाणामन्वयव्यतिरेकौस्त इतिचेत्· नप्रामाण्यं
प्रतिगुणेष्वपितयोस्तुल्यत्वात् पौरुषेयविषयेऽयमस्तुव्य
व्यवस्था अपौरुषेयेतुदोषनिवृत्त्यैवप्रामाण्यमितिचेत् न
गुणनिवृत्त्याऽप्रमाण्यस्यापिसंभवात्· तस्याऽप्रामाण्यप्र
त्तिसामर्थ्येनोपलब्धमितिचेत् दोषनिवृत्तेःप्रामाण्यप्रति
कसामर्थ्यमुपलब्धं लोकवचसीतिचेत्· तुल्यंतदप्राण्येदोषा
वकारणं गुणनिवृत्तिस्तुवर्जनीयसन्निधिरितिचेत् नप्रामा

ण्यंप्रतिगुणेष्वपितत्त्वात्·गुणादीनांदोषाकारणप्रयुक्त्य
सन्निधिरितिचेत् दोषाणामपिगुणाकारणप्रयुक्तइत्यस्तु
एवंनिःस्वभावत्वमेवापौरुषेयस्यवेदस्यस्यादितिचेत् आत्मा
नमुपालब्धस्तस्याधयारागाद्वेषाभावे विरागद्वेषयोरनुवि
धाननियमात् प्रवृत्तिनिवृत्तिप्रयत्नेयोनागद्वेषकारणत्वं
नतुनिवृत्तिप्रयत्नोद्वेषहेतुकः प्रवृत्तिप्रयत्नस्तुसत्यपिरागा
नुविधानेत्विद्वेषभावहेतुकइतिविभागोयुज्यते विसेषाभा
वानथाप्रकृतेपि तथापिवेदानामपौरुषेयत्वेसिद्धेऽपेतवक्तृ
दोषत्वादेवप्रामाण्यसेत्स्यतीति ततःप्रामाण्यसिद्धेगुणभावेपि
तदितिदोषाभावएवहेतुरकारणंगुणइतिचेत् न्नायेतवक्तृ
गुणत्वेनसत्प्रतिपक्षत्वप्रसंगात् स्वतएववेदप्रामाण्यनिश्च
यः किंतुशंकामात्रमनेनापनीयते दोषज्ञानादिनिवंधनत्वा
त्तस्यतद्भावेतदभावात् अतोनेदमनुमानवत्·प्रत्यतिसा
नीकर्त्तुमुचितमितितिचेत्· नगुणवृत्तिनिवंधनायाः प्रामा
ण्यशंकायाःभावात् तस्याःकेवलायाअप्रामाण्यप्रसंग
गत्वात् नदोषनिवृत्तेरपिकेवलायाःप्रामाण्यप्रसंनंग।
त्वात् नतथाशङ्कानिवृत्तिःतुल्यमिति एवप्रामाण्यंपरतोज्ञा
यते अनभ्यासदशायांसांसयिकत्वात् अप्रामाण्यवत्
यदित्वस्वतोज्ञायेतेकदाचिदपिप्रामाण्यसंशयोनस्यात्
ज्ञानत्वसंशयवत् निश्चितेतदनवकाशात् नहिसाध
कबाधकप्रामाण्याभावमवयुध्यसमानधर्मादिदर्शनादे
वासौतथासतितदनुच्छेदप्रसंगात् अथप्रमाणवदप्र

मायोपिप्रत्ययदर्शनाद्विशेषादर्शनाद्भवतितत्रप्रकेत्यभिप्रा
यः तत्र किंप्रामाण्यज्ञानोपलंपिनतत्प्रामाण्यमुपलब्ध-
प्रमाणज्ञानमेववानोपलब्ध आद्येकथंस्वतः प्रामाण्यग्र
हः प्रत्ययप्रतीतावपितदप्रतीतेः द्वितीयेकथंतत्रशङ्का
धर्म्मिएएवानुपलब्धेतिरि यदपिझटितिप्रवरेसमर्थ
प्रवृत्तस्यन्यथानुपपत्त्यास्वतःप्रामाण्यमुच्यतेतदपिनास्ति-
अन्यथैवोपपत्तेः झटितिप्रवृत्तिह्यटितितत्कारणोपनिपा
तमंतरेणानुपापद्यमानातूमाक्षिपतिप्रवृत्तेरप्रष्टत्तिरपिस
कारणत्वंचूर्य्य इच्छाचप्रवृत्तेः कारणतत्कारणमपिष्टाभ्यु
पायताज्ञानतदपितज्ज्ञानीयलिंगानुभवप्रभवंसोयीद्रि
यसन्निकर्षादिजन्मानतुप्रामाण्यग्रहस्यक्वचिदुपयोगः
उपयोगेपिवास्वतएवेतिकुतएतत् समर्थप्रवृत्तिप्रा
वृयमपिप्रामाण्यप्राचर्यात् तद्ग्रहणप्राचुर्याद्वा अत
स्वतस्त्वंवुतस्यकोपयुज्यतेनहि पिपासूनां झटितिप्रचु
रतराचप्रवृत्तिरंभसीतिपिपासोपसमनशक्तिःतस्यप्र
त्यक्षास्यातस्यादेतत् प्रामाण्यग्रहेसतिसर्वमिदमुपपद्य
तेतत्वायदिप्रभुतोनस्यात् नस्यादेवपरतः पक्षस्यानव
स्थादुस्थत्वादितिचेत् नतदग्रहेप्यर्थसंदेहादपिसर्व
स्योपपत्तेः नचानवस्थापिप्रामाण्यस्यावश्यंज्ञेयत्वान
भ्युपगमात् अन्यथास्वतः पक्षेपिसास्यात् निमनि
श्चितमेवनिश्चायकंततस्तंनिश्चयार्थमवश्यंलिंगान्तरा
पेक्षायामनवस्थेतिचेत् ततःकिमुपलभ्यमानोयोनि

खितएवस्वोपपादंकमाक्षिपतियेनानवस्थास्यात् प्रत्य
क्षेणनतस्यनिश्चयात्-तस्यचसत्तयैवनिश्चायकत्वान्नैवमि
तिचेत् ममापिप्रत्यक्षेणलिंगनिश्चयात्तस्यचसत्तयैवनिश्चा
यकत्वान्नैवमितितुल्यंलिंगज्ञानस्यप्रामाण्यस्यानिश्चये
कथंतन्निश्चयइतिचेत् अनुपपद्यमानार्थं प्रामा
ण्यानिश्चयेकथंतन्निश्चयइतितुल्यं नहिस्वनिश्चये
नस्वप्रामाण्ययेनवानिश्चयविषयंनिश्चापयतिप्रत्यक्षं
अपितुस्वसत्तयैवेत्युक्तमितितुल्यं तथापियदितल्लिंगाभा
सःस्यात्तदाकावार्त्तेतिचेत्-अनुपपद्यमानोर्थोपद्या
भासःस्यात्तदाकावार्त्तेतितुल्यं सोपिप्रामाण्यमाक्षिपती
त्युत्सर्गः सचक्वचिद्बाधेनापोद्यतइतिचेत् लिंगेप्येव
मेवमितितुल्यं तर्हिप्रामाण्यानुमानेशंकानवस्थैवे
तिनिःफलःप्रयासइतिचेत् एतदपिताहृगेव अनु
पपद्यमानार्थएवताहृशः कश्चिद्यःस्वप्नेपिनाभासः
स्यात्सोपिनर्शंकैतिचेत् लिंगेप्येवमितिसमःसमाधिः
कःपुनरसावर्थोयःस्वप्नेपिनान्यथास्यादितिचेत यदनु
पलंभेविभ्रमावकाशोयाहृगुपलंभेवतद्बाधअवस्था
अन्यथाहितथाभूतस्यापिव्यभिचारेसानमवात् माभूदि
तिचेत् नभवितव्यंहितत्वातत्वव्यवस्थाविभागेनअन्य
याव्याघात्-कथंतर्हिनियामकनिःशेषविशेषोपलंभे
पिविपरीतापः तथाभावेवातदतिरिक्तविशेषानुपलं
भेकथंबाधाकंतदभावेतुबाध्यस्यकथंभ्रान्तत्वमिति

स्यादेतत् परतःप्रामाण्येपि नित्यत्वात्वेदानामनपेक्ष
त्वंमहाजनपरिग्रहाद्वाप्रामाण्यमितिकोनोधः ननदुभ
यस्याप्यसिद्धेः नहिवर्णाएवतावन्नित्यास्तथाहीदानीं
श्रुतपूर्वोगकारोनास्ति· निर्वृत्तः कोलाहलइतिप्रत्ययेनैव
शब्दध्वंसः प्रतीयते नहिशब्दएवाभ्यन्तरेगतोऽस्तंत्वा
त्· नाप्यावृतः ततएव· सबन्धविच्छेदानुपपत्तेः नाप्य
नवहितःश्रोताअवधानेप्यनुपलब्धेः नापीन्द्रियंदुष्टश
ब्दान्तरोपलब्धेः नापिसहकार्यन्तराभावः अन्वयव्य
तिरेकवतस्तस्यासिद्धेः नाप्यतीन्द्रियस्तत्कल्पनायां
प्रमाणाभावात् अन्यथाघटादावपितत्कल्पनाप्रसंगा
त् नचशब्दनित्यत्वसिद्धौतत्कल्पनेतियुक्तं निराकरि
ष्यमाणत्वात् येत्वेकदेशिनोनैवमिच्छन्तितान्प्रत्युच्य
ते: विवादाध्यासितः शब्दध्वंसः इन्द्रियग्राह्यः इन्द्रि
यकाभावत्वात् नैतदेवंइन्द्रियासन्निकृष्टत्वात्जाती
न्द्रियाधारत्वाच्चेतिचेतन इदंत्वनुपाध्युद्भावनंवास्यात्
योग्यतानुपलब्ध्यासतप्रतियक्षत्ववान्प्रथमः स्वरूप
योग्यताप्रति सहकारियोग्यतायाअनुपाधित्वात्
तस्यास्त्वात्मयेक्षैः नसर्वदाव्यवतिनेः द्रियकाधानप्र
युक्तमभावस्यप्रत्यक्षत्वमित्यपिनधर्मोधभावस्यप्रत्यक्ष
त्वप्रसंगात् अतएवनोभयमप्युक्तं नापिद्वितीयः
प्रथमस्यासिद्धेः अस्तिहिश्रोत्रशब्दाभावयोः स्वाभा
विकोविशेषणविशेष्यभावसंबंधः विशेषस्यातीन्द्रिय

त्वात् कथमैंद्रियकज्ञानविषयत्वं विशेष्यमव्यवस्था
पयतश्चकथंविशेषणत्वमितिचेत् नतथाविशेष्यव्यवस्था
याकल्प्यत्वात् ननुतद्देवविशेषणत्वमात्माश्रयप्रशमात्
विशेषणभावेनसमवायाभावयोर्ग्रहणं तथाग्रह्यमे
वविशेषणत्वमिति तस्मात्संबंधांतरमंतरेणतदुपश्लिष्टस्व
रूपत्वमेवनयोः सैवचविशिष्टप्रत्ययजननयोग्यताविशेष
णतेत्युच्यते सावान्नदुर्वाराप्रतियोग्यधिकरणेनास्यस्वना
वमिलितत्वात् तथापितयातथैवप्रतीतिः कर्त्तव्येतिचेत्
नगृह्यमाणविशेष्यावच्छिन्नत्वात्व्याप्तेः अन्यथासंयुक्तस
मवायेनरूपादौविशिष्टविकल्पजननदर्शनात् गंधा
दावपितथात्वप्रसंगात् तथापिनैंद्रियविशेषणतया
कस्यचिल्लिंगस्य अपीग्रहणंलिंद्रियसंबंधविशेषणतया
भावातोनिवर्त्ततइतिचेत् नत्वस्यप्रतिबंधस्येंद्रिय
सन्निकृष्टार्थप्रतिसम्बंधिविषयत्वात् अन्यथागंधा
दौसंयुक्तसमवायेनग्रहणदर्शनात् समवायेनशब्दा
ग्रहणप्रसंगात्तस्याप्यभावत्वेसत्यतींद्रियाधारत्वेन तस्य
त्रियक्तत्वंयोग्यताविरहप्रयुक्तत्वादव्याप्तेः नवातींद्रि
याधारत्वमेवास्यायोग्यताविरहः तद्विपर्ययस्ययो
ग्यतापत्तेः नवैवमेवधर्मादिध्वंसस्यग्रहणप्रसंगात्
हस्याधारत्वहस्यप्रतियोग्यताचेतिद्वयमप्यस्ययोग्य
तेतिचेत् नउभयनिरूपणीयत्वनियमानभ्युपगमात्
प्रतियोगिमात्रनिरूपणीयोह्यभावः अन्यथेहभूतते

१७
17

घटो नास्तीत्येषापि प्रतीतिः प्रत्यक्षा न स्यात्· संयोगो ह्य
त्र निषिध्यते तद्भावश्च भूतलवद्घटेपि वर्त्तते तत्र य
दि भूतस्य तथाभूतलस्योपयोगे घटस्यापि तथैव स्याद
विशेषात् अथ घटस्यान्यपयोगो भूतलस्यापि तथैव
स्यादविशेषात् कथमन्यथेति चेत· प्रतियोगि निरूप
णार्थमभावसन्निकर्षार्थे च तत्प्रतियोगि निरूपणं स्मर
णलक्षणमनुपलभ्यमानेपीति न तदर्थेन ध्यक्षगो
चरत्वमपेक्षणीयमन्यतरस्यापीति कुत उभयस्य
सन्निकर्षस्तु भूतलघटसंयोगाभावं स्येन्द्रियेण साक्षा
न्नास्ति येनास्यि तेनामीन्द्रियं यदि न संनिकृष्येत तं रूपमि
व तं न गमयेत् न वोपलब्धोपलभ्यमानार्थमेवेन्द्रिय
सन्निकृष्यते इतरेतराश्रयप्रसंगात्· तस्मात्· स
न्निकर्षे सति योग्यत्वादि भूतलमुपलभ्यते न तु तस्यो
पलभ्यमानत्वमभावोपलब्धेः अंगमिति युक्तमुत्पश्या
मः प्रसक्तेतुः न प्रतियोगिनिरूपणार्थे तस्योपयोगः
तस्य संयोगवदाधारानिरूप्यत्वात्· नापि सन्निकर्षा
र्थे तदभावस्य साक्षादिन्द्रियसन्निकर्षादिति न चेदेवं
कुतेप्रतीतिः इदानीं श्रुतपूर्वो गकारो नास्तीति अनु
मानादिति चेत्· न शब्दस्यैव पक्षीकरणे हेतोरनाश्रय
त्वात्· अनित्यत्वमात्रसाधनेऽभावस्यानियतकालासि
द्धेः आकाशस्य पक्षीकरणे तद्वत्त्यानुपलभ्यमा
नत्वस्य हेतोरनैकान्तिकत्वात् शब्दसद्भावकालेपि

तस्यसद्भावात् एवंकालपक्षेपिदोषात् अहमिदानीं
निःशब्दश्रोत्रवानशब्दोपलब्धिरहितत्वात्· वधिरवदि
तिचेत् नदृष्टातस्यसाध्यविकलत्वात्· व्याहतत्वाच्चवधि
रःश्वश्रोत्रवाश्चेनिव्याहतंतस्यापिचश्रवसोनिःशब्दत्वे
वप्रमाणमस्ति· अनुपभोगस्योत्पादवैयर्थ्यप्रमाणमिति
चेत् न· वैंधादिशब्ददुपपत्तेः तेषांशब्दान्तरप्रसुपयोगोऽ
स्त्वस्यतुनतथेतिचेत्· नअन्यत्वासिद्धेः सर्वेषांचोत्पादव
तांप्रयोजनतदभावयोवस्मादशैरनाकलनात् सुषुप्त्या
वस्थायांवप्यासप्रश्वासप्रयोजनवत्त्व नदुपपत्तेः आ
रंभेसतिप्रयोजनमितिव्याप्तेः नत्वामाततःप्रयोजना
न्वमत्तरेनारम्भनिवृत्तिः॥तथासतिकर्णशःकुत्स्यव
द्धेशेत्पादएवनभस्यानिवर्त्तेतवधिरस्यतेनानुपयो
गात् विवादकालेवधिरकर्णःशब्दवायोग्यदेशस्था
नाव्दतकर्णशःकुलीशुषिरत्वात् तदितरकर्णशष्कुली
सुषिरवत् निःशब्दाःपणववीणावेणवः तदेवकज्ञा
नसंसर्गयोगात्वेसतितदनुपलंभेषुपलभ्यमानत्वात्
यद्यदेकज्ञानसंसर्गयोग्यस्यानुपलंभेप्युपलभ्यतए
व तत्तदभाववत् यथाऽघटंभूतलमितिचेत् नपेक
ज्ञानसंसर्गयोग्यत्वाभावात् वीणादीनांवासुषत्वा
त्· शब्दस्यश्रोत्रत्वात्· अतिमानमातादितिचेत् नत
थापिशब्दप्रध्वंसस्यातद्देशात् अस्यताभावस्मवका
लानियमात् स्यादेतत्· शब्दवदाकाशोपाधयोहि

भेयोदयः तेन तेसु विधीयमानः शब्द आकाश एव विहि
तो भवति प्रतिषिध्यमानश्च तत्रैव प्रतिषिद्धो भवति
शरीरे सुखादिवदिति चेत्‌ न तत्र सोपाधावात्मनि प्र
त्यक्षसिद्धे सुखादिनिषेधस्यापि प्रत्यक्षसिद्धत्वात्‌
नचैवमिहापि उपहितस्य नभसोऽप्रत्यक्षत्वात्‌ उपा
धेयस्यावत्प्रत्यक्षादिति चेत्‌ न तैव भावाद्यनिरूपणा
त्‌ निरूपणे वा प्रत्यक्षेणैव निरूपणप्रसंगात्‌ नचैवं
सति पारमार्थिकाधिकरणनिरूपणीयत्वमभावस्य
नचतेपि प्रत्यक्षसिद्धाः सर्वत्र शब्दकारणव्यवधाने
पि उपलब्धस्य नास्तिताप्रतीतेः आनुमानिकैस्तथा
व्यवहार इति चेत्‌ न हेतोस्तदुक्त्यानुपलभ्यमान
त्वस्यानैकान्तिकत्वात्‌ अभावस्य प्रतीतिकाले सन्नि
कृष्यउपलभ्यमानविशेष्यत्वपक्षे वासिद्धेः इन्द्रिय
व्यवधानात्‌ शब्दलिंगस्यस्यानुलंभात्‌ अपि
च नष्टाश्रयानां द्रव्यगुणकर्मणां नाशोपलंभः क
थं न कथंपिहिदिति चेत्‌ न आनयनामात्‌ कार्येणा
श इति कुत एतत्‌ अनुमानतस्तथोपलंभादिति चे
त्‌ न तुल्यतयोक्तोत्तरत्वात्‌ तंतुषु नष्टेष्वपि यदि न
पटो नश्येत तदुपलभ्येतेति चेत्‌ एतस्य सर्वस्या
नुमानस्यमुच्यतां यदत्रोपलभ्यते ततुत्कार्यपर
वत्‌ योस्य तथानुपलभ्यमानत्वे सत्युपलभ्यमान
त्वादिति चेत्‌ न तंतुवयवानां पटानाधारत्वेसाध्ये

सिद्धसाधनात् पत्वंसाधारत्वेसध्येबाधितत्वात्
तस्यस्वप्रतियोगिकारणमात्रदेश्यत्वात्· येपटध्वंसवन्तः
तंतवः तदभाववन्तस्तेवश्रतिसाध्यमितिचेतन तंतुनाशोत्त
रकालमपटनाशात् तद्गुनायाअसिद्धेः योग्यतामात्रसा
धनचपटध्वंसासिद्धेः तस्यनाशनाश्ययोः समानत्वात्
अनन्यथातिकृतयाविशिष्टनिषेधेकृतेविशेषनानाम
भावः प्रतीतोभवतिगुणक्रियवत् पटाधाटास्तत्तवोनम
त्तिस्वावयवेस्मितिहिप्रत्ययइतिचेत· तथापिगुणकर्म
णांपटस्यवध्वसः किमधिकरणप्रतीयतइतिवक्तव्य
अंसधिकटणइतिचेत· भ्रान्तिस्तर्हीयंतस्यातद्देशत्वात्
आश्रयावच्छेदकतयातेषामदूरविप्रकर्षेणतद्देश
त्वमेवंतत्तमापिदेशेनतन्निरूपाणयोग्यतायाअव्य
भिचारइतिचेत् नतर्हिप्रतियोगिसमवायिदेशैनैव
ध्वसनिरूपणमितिनियमः प्रकारान्तरेणापिनिरूपणा
त् तस्माद्यस्ययावतीग्रहणसामग्रीतद्विहायतस्या
सत्त्वां तदभावोयत्रक्वचिन्निरूप्योदेशेकालेवाइयां
स्तुविशेषः सासतीप्रत्यक्षेणसस्येवज्ञाताद्वेत· अनुमा
नादिनेतिस्थितिः एतेनसकृच्यामभावोनिरूप्यते
नैकेनसनेत्यादिशास्त्रविरोधः परिहृतोवोद्धव्यः
उभयनिरूपणीयप्रतियोगिविषयत्वात्· अनुमा
नविषयत्वाद्व अन्यथासिद्धिप्रसंगात् तत्राभिनयह
णेनियमोज्ञानमात्रेन्तुविवक्षितं तावन्मात्रेस्येवतदु

प्रयोगात् क्वचिद्ग्रहणस्य सम्याप्त्वायायात्तत्वाच्च यदि वाधि
करणग्रहे सौत्रस्य निर्भरः स्यात् वह्नेर्ध्वंसविनाशस्य नु वि
नाशवत्तद्विनाश इति नोदाहरेत् असिद्धत्वात् नहि विना
शस्तदावयवापरपरासु निरूप्यत्तासाम निरूपणात् नाप्य
न्यतुगमनाभावादिना परिशेषादनुमेयः हेतोरेव निरूप
यितुमशक्यत्वात् आश्रयानुपलब्धेः नापि निमित्ताभा
वात् सर्वमिदमेकवारे येव सेत्स्यतीयुक्तं तस्यानैकान्ति
कत्वात् तेजसा विशेषितत्वाद्यमदोष इति चेत् नव्या
प्यसिद्धेः नहिं इंधनविनाशेऽन्तोनोवश्यविनश्यतीति क्व
चित् सिद्धं प्रत्यक्षप्रवृत्तेरनभ्युपगमात् तणाघस्यागेना
न्यत्रगमनं न संभाव्यते तेन निमित्तादिनापि देशेन प्रध्वं
सो निरूपणीयः इत्सकामेनापि स्वीकरणीयां गत्यन्त
राभावात् अत एव प्रत्यक्षत्वेतमसोऽप्रत्यक्षन धावाभा
वत्वमामनन्त्याचार्याः एतेन शब्दप्रागभावोपि व्या
न इति एवं व्यवस्थिते अनुमानमप्युच्यते शब्दोऽ
नित्यः उत्पत्तिधर्मकत्वात् घटवत् न चेदेव प्रत्यभि
ज्ञानबाधितं तस्याज्वालाप्रत्यभिज्ञानेनाविशेषात् ने
वमबाधितस्य स्वतः प्रामाण्यमिति चेत् तुल्यं ज्वाला
यां तन्नास्ति विरुद्धधर्माध्यासेन बाधितत्वात् अ
न्यथा नेदं व्यवहारविलोपप्रसंगो निमित्ताभावात् आ
कस्मिकत्वे वा तिव्याप्तेः प्रसंग इति चेत् तुल्यं शब्दो
पि तीव्रतीव्रतरमदमदतरत्वादिभेदात् तदिहनस्वे

त्वात् कथमौ

भाविकमितिचेत् नस्वाभाविकत्वानधारणस्यायस्यतत्र
तत्रसिद्धस्यापितुल्यत्वात् नह्ययंशेस्यद्रवत्वेस्वाभावि
केतेजसोवाउष्णत्वभास्वरत्वेप्यन्यत् प्रमाणंप्रत्यक्षप्रमा
णात् नत्तथैवयुज्यते अन्यस्योपाधेरनुपलंभात् नि
यमेनतदगतत्वेनचोपलंभादितिचेत् तत्तुल्यं तथाप्य
तीन्द्रियान्यधर्मत्वशंकास्यादितिचेत् तदपितादगेव
तत् किं यस्यगतत्वेनयदुपलभ्यते तस्यैवासौ धर्मोनत्वे
वं पीतःशंखःरक्तःपटःनीलःस्फटिकइत्यादावपित
थास्यादविशेषात् नपीतत्वादीनामन्यधर्मत्वसिद्धौ
संखादीनीतद्विरुद्धधर्मत्वेस्थितेजवाकुसुमादीनाम
न्वयव्यतिरेकानुविधानाच्चबाधेनतन्नप्राप्तत्वात्
नचेहनालादेरन्यधर्मत्वस्थितिः नापिशुकसारिका
दिगकारणांनद्विरुद्धधर्मत्वं नाप्यन्यस्यधर्मिणोन्वय
व्यतिरेकाविदमनुविधत्ते तथापिशंकास्यादितिचेत्
नएवमियंमर्वत्रतथाचनक्कचितकस्यचित्सिद्ध्येतनचेत
त्रांकितमपिशक्येत अप्रतीतेसंस्काराभावात् संस्का
रानुपनीतस्यचारोपयितुमशक्यत्वात् नचध्वनिध
र्मोगत्वघतएवस्परशाधनत्तभावेनभावेषुन्वगादीना
मभावात् नवश्रवणेनैवतदग्रहणं अवायवीयत्व
नता॰स्यवायुमात्रधर्माग्राहकत्वात् चक्षुर्वत्तनावत्वा
दयोनवायुधर्माः श्रवणत्वात् रूपादिवत् वायुर्वात्व
श्रवणाग्राह्यधर्मामूर्त्तत्वात् पृथिवीवत् यदिचैते

वंकादीनामपिवायवीयत्वप्रसंगः ततः किं अवटावी
गुणत्वेऽभिसत्वंपरमाणुगुणत्वेवाप्रत्यक्षत्वंद्वयमप्यनि
ष्टंभवतः अवश्यञ्चश्रवणेनग्राह्यजातीयविशेषु
गुणवताभविनव्यं वहिरिंद्रियत्वात् घ्राणादिव
त् सत्तुवनन्योपिनाभसाः तथाचतद्धर्मग्रहसाश्रव
सोयपद्यतइतिचेतननतानस्तानतरोयंगकारइत्यत्रध्व
नीनामस्फुरणात् नचव्यक्त्याविनासामान्यस्फुरणं
कारणाभावात् व्यक्तिग्रहणसामग्रीविनिविष्टाहिजा
तिग्रहणसामग्री कुतएतत् अन्वयव्यतिरेकाभ्यां
तथावगमात् इंद्रियकेष्वेवंघटादिषुसामान्यग्रहणा
त् ञ्जतिंद्रियेषुमनप्रतिषुग्रहणात् स्वरूपयोग्यते
व तत्रनिमित्तं नकारणंव्यक्तियोग्यतेतिचेतः एवं
तर्हिसत्ताद्रव्यत्वपृथिवीत्वादीनांस्वरूपयोग्यत्वेपर
मान्वादिष्वपिग्रहप्रसंगः अयोग्यत्वेपिघटादिष्व
पितदनुपलंभापत्तिरितिदुनत्तरं व्यसनंतस्माव्यक्ति
ग्रहणसामग्र्यन्तर्भूतैवजातिग्रहणयोग्यतेति तद
नुपलंभेजातेरनुपलंभएवातथाचनतानत्वादीना
मारोपत्तीभवइतिस्वाभाविकत्वस्थितोविरुद्धधर्माध्या
सेनभेदस्यपारमार्थिकत्वात् प्रत्यभिज्ञानमप्रमाण
मितिनतेनवाधः नामिसत्प्रतिपक्षत्वं मिथोवि
रुद्धयोर्वास्तवतुल्यवलत्वाभावात् एकस्यान्यतमां
गवैकल्यचिंतायां अस्यवैकल्यतस्यैववाच्यत्वात्

अत्रैकस्येत्वदीयेनैवविकलेनभवितव्यमितिनहीनस्य
प्रतिपक्षत्व तथाहिनित्यः शब्दः अद्रव्यद्रव्यत्वादित्य
त्रापिसाधनदशायांकिंचिद्वक्तव्यमितिचेत् नअसिद्धः
शब्दोद्रव्यसाक्षादिंद्रियसंबंधवेद्यत्वात् घटवदितिसि
द्ध्यतीतिचेत् नएतस्याप्यसिद्धेः नहिश्रोत्रगुणत्वेद्रव्य
त्वेवाःसिद्धेसाक्षात्संबंधेशब्दस्यप्रमाणमस्ति परिशेषो
स्ति तथाहिसत्याद्यभेदेनसामान्यापिव्याप्नोमूर्तद्र
व्यसमवायनिषेधेनकर्मत्वनिषेधात् द्रव्यगुणयतिशे
षेसंयोगसमवाययोरन्यतरसंबंधइतिचेत् नवास्तक
त्वेनपरिशेषेद्रव्यत्वस्यापिनिषेधात् लिंगग्राहक
स्यप्रमानबाधापत्तेः बाधकेसत्यविवाद्रव्यत्वाप्रतिषे
धकर्मत्वादिनामस्यप्रतिषेधप्रसंक्तौपरिशेषासिद्धे
तस्मादेकदेशपरिशेषोनप्रमाणंसंदेहसंकोचमात्रहे
तुत्वात् अथद्रव्यत्वेकिंबाधकं उच्यतेन शब्दोद्रव्यं
बहिरिंद्रियव्यवस्थाहेतुत्वात् रूपादिवात् परिशे
षाद्गुणत्वेनसमवायसिद्धौलिंगग्राहकप्रमानबाधि
तत्वात्अव्यवहितसंबंधग्राह्यत्वेनद्रव्यत्वसिद्धिः न
चासिद्धेनसत्प्रतिपक्षत्वं असिद्धस्यहीनबलत्वात्
ननुशब्दस्तावदस्तोत्रगुणोनेति भवतैवसाधितंप्रबं
धेन नचश्रोत्रगुणः तेनश्रूयमानत्वात् यत्पुनर्ये
नेंद्रियेणगृह्यते नासौतस्यगुणःयथागृह्यमानो
गंधादिः श्रोत्रंवानस्यगुणग्राहकमिंद्रियत्वातन्ना

णवदितिनगुणत्वसिद्धिरितिचेत् ततः किंनचैतदपि
घ्राणादिसमवेतंगंधाद्यग्रहे स्वगुणत्वस्याप्रयोजकत्वा
त् अयोग्यत्वंहितत्रोपाधिः अन्यथासुखादिनोत्म
गुणः तेनगृह्यमाणत्वात् तद्रूपादिवत् नवानेनमस्य
तेनत्समवेतत्वात् अदृष्टवत् आत्मावानतद्ग्राहक
श्चाश्रयत्वाम गंधाद्याश्रयघटादिवदित्यथप्याश्रं
केततस्मात्स्वगुणः परगुणोवाऽयोग्योनगृह्यते ग
ह्यतेयोग्योयोग्योनकिमत्रानुपपन्नं अवश्यंवा
श्रोत्रेणविशेषगुणग्राहकेनभवितव्यं इन्द्रियत्वात्
अन्यथातन्निर्माणवैयर्थ्यंस्यात् तदन्यस्येंद्रियान्तरेनैव
ग्रहणात् नचद्रव्यविशेषग्रहेतदुपयोगः गुणयोग्यता
माश्रीत्यैवेंद्रियस्यद्रव्यग्राहकत्वात् नचद्रव्यस्वरूपयो
ग्यतामात्रेण अन्यथाचांद्रंमहः स्वरूपयोग्यमितित्व
चाप्युपलभ्येत आत्मावामनोग्राह्यइतिसुषुप्तावस्था
यामप्यनुभूयेत अनुभूतरूपेपिवावज्ञः प्रवर्तेतातस्मा
द्गुणयोग्यतामेवपुरस्कृत्येंद्रियाणिद्रव्याणिउपादद
ते नचान्यथेतिस्थितिः अतएवनाकाशादयश्चाकु
शाः अस्तुतर्हि शब्दोनित्यः व्योमकगुणत्वात् तद्गतपर
ममहत्त्ववदितिप्रत्यनुमानमितिचेत् नअकार्यत्वस्यो
पाधेर्विद्यमानत्वात् अन्यथात्मविशेषगुणानित्याः
तदेकगुणत्वात् त तत्परममहत्त्ववदित्यपिस्यात्
अस्यप्रत्यक्षबाधितत्वादहेतुत्वमितिचेत् ननिरूपा

धेर्वा धानवाकाशात् स्वभावप्रतिबंधस्यतत्परित्यागे
स्वभावपरित्यागप्रसंगात् तस्माद्बुधेनेरपाधिरून्नीय
तामन्यथावेतिनकश्चिद्विशेषः एतेनश्रावणत्वाद्ध्रुव
त्ववृत्तिपरास्तं अत्रापितस्येवोपाधित्वात् अन्यथागं
धत्वपरमस्पर्शा अपिनित्याः प्रसज्येवन घ्राणघ्राह्यैकें
द्रियग्राह्यत्वात् गंधत्वादिति प्रयोगसौकर्यान्न विरो
धव्यभिचारौवासभावितावेवेत्यसिद्धिरवशिष्यते सापि
नास्तितथाहियद्वस्तावत् पूर्वोक्तन्यायेनस्वाभाविकत्वी
त्रमंदादिभावेनप्रकर्षनिकर्षवान् इतरेतरव्यावृत्तउपल
भ्यतेद्वयंवप्रकर्षनिकर्षवताकारणभेदानुविधायिनी
सर्वत्रोपलब्धाकारणकाहिनित्याः केचित्प्रकर्षवन्तएव
भवन्तियथाऽऽकाशादयः केचिन्निकृष्टाएवयथाप
रमाण्वादयः नतुतेकिंचिदतिशय्यानाःकुतश्चिदप
कृष्यन्तेपितदियन्नित्येभ्योव्यावर्तमानाकारणवस्त्वेव
भवन्तीजायमानत्वामुभादायैवधिष्यामन्तीतिप्रतिबंधसि
द्धौप्रयुज्यतेशब्दोजायते प्रकर्षनिकर्षोपासुपेतत्वात्
माधुर्यादिवत् अन्यथातुनिष्ठामकव्यतिरेकेणनवर्त्ती
नित्येष्वपिस्यात्लिर्यमकाभावात् शब्दादन्यत्वेयंगतिरि
तिचेत् नसाध्यधर्मिणंविहायेतिप्रत्ययवस्थातस्यसर्वा
नुमानस्सुलभत्वात् नवेहव्यंजकतावतम्याद्युंजनीय
तान्तस्यमस्तुऽस्वाभाविकत्वप्रसंगात् व्यवस्थितंतस्वा
भाविकत्वं नवव्यंजकोस्यादकाव्यामन्यस्यानुविधा

२२
22

नमस्ति नवौयाधिकत्वस्वाभाविकत्वाभ्यामन्यः प्रकारो
स्तीस्यादेतत् तथापि उत्पत्तेर्नियतत्वेन को विरोधो येन
प्रतिबंधसिद्धिः स्यात् असिद्धेवतस्मिन्नपवर्त्तां व्याप्यता
सिद्धोऽस्माकमप्रयोजकः सौगतानां संदिग्धविपक्षव्या
वृत्तिरवमुपकान्तो हेतुरिति चेत् इदंहितुस्यातिनत्ववि
नाशकारणसन्निधिविरुद्धो योनित्येत्यः सर्वविकनिवृ
त्तो निवर्त्तमानं विनाशकारणसन्निधिमती विनाशिनि
वित्राम्यतीति प्रतिबंधसिद्धिः विनाशकारणसन्निधाने
नावश्यंभवितव्यं जायमानस्य कुतोऽनिर्णीतमिति चेत्
न तत्सन्निधानं हि न तावदाकाशादेविव स्वभावविरोधा
त् तु सत्ति विनाशयोः संसर्गदर्शनात् अविरुद्धयोरस
न्निधिस्तु देशविप्रकार्योऽहिमवह्निव्ययोनितस्यात् देश
योरपि विप्रकर्षो विनोधाद्धाहेत्वभावाद्वा पूर्वोक्तदेवन
प्रथमः द्वितीयस्तु कुशुंभयटयोनिवस्यात् यदि कुसु
मसमागमादर्वागिवध्वंसकसंसर्गादर्वागेवपटोविन
श्येत यथाहि विनाशकारणं विनानविनाशस्तथाय
दि कुंकुसमभागमं विनानविनाशः पटस्येति स्यात्
तदाकस्तयोसंसर्गवारयेत् तस्मादविरुद्धयोरसंसर्गः
कालविप्रकर्षनियमेनव्याप्तः सचातो निवर्त्तमानः
स्वव्याप्यमादायनिवर्त्ततइति प्रतिबंधसिद्धिः स्यादेत
त् यद्येवमस्तिवः शब्दः कथमर्थेनसंगतिनस्योप
लभ्यतइतिचेत यथार्थस्यैवास्थिरस्य — तेन जाति

वेदपदार्थानव्यक्तिरितिचेत् नशब्दानर्हत्वात्प्रसंगात्
आक्षेपनइतिचेत्क स्वत्वाक्षेपोनाभनतावदनुमानंअ
अनंताभिःसहसंगतिवदविनाभावस्ययहीतुमशक्यत्वा
त् शक्यत्वेवातथैवसंगतेरपिस्वग्रहत्वात् व्यक्तिमा
त्ररूपेनाअविनाभावइतिचेत नव्यक्तित्वेसामान्यस्या
भावात् भावेवातदाक्षेपेविशेषानाक्षेपाशवाच्यत्व
मपितथैवास्तु किमाक्षेपेनतथैवसंगविनोधादिति
अर्थापत्तिराक्षेपार्थइतिचेत् नव्यक्त्याविनाकिमनु
पपन्नंजातिरितिचेत् तन्नाशानुत्पादरसायामपिस
त्वात् तत्तथापिनव्यक्तिमात्रम्विनेतिचेत् नमात्रार्था
भावात् व्यक्तिज्ञानमंतरेनतज्ज्ञानमनुपपन्नमिति
तदभावेप्युत्पादात् व्यक्तिविषयतांविनाजातिविषय
तानुपपन्नेतिचेत् नएवंहिएकज्ञानगोचरतायांकि
मनुपपन्नंकिंप्रतिपादयेति जातीनामचयानुपप
त्याव्यक्तिरवसीयतइतिचेत् नपरीयराश्रयप्रसंगात्
स्यादेतत् प्रतिबंधविनायथापक्षधर्मतावतात्लिंगंवि
शेषेपर्यवस्यति तथासंगतिम्विनापिशब्दःशक्तिवि
शेषात्विशेषेपर्यवस्यतीतिसएवाक्षेपइत्युच्यतइतिचे
त् नतावत्प्रतीतिःक्रमेणापेक्षणीयात्वराभावेनवि
।सस्यव्यापाभावात् जातिप्रत्यायनमपेक्षतइतिचेत्
क्र तंतर्हिशब्देशक्तिकल्पनपातावत्तेवतत सिद्धेः ३
मितिचेत् नव्यक्तिंविनाजाजानिप्रतीतेवसंभवादिसु

कुतः प्रमाणान्तरायातप्रसद्भावस्मरणं तदित्यतो यमदोषइति
चेत् न अनेनुतानामनन्त्वंजप्रसंगात् अस्त्वेकैवप्रतीतिरि
तिचेत् कृतंतर्हि शब्दशक्तिभेदकल्पनयाएवंयथासा
मान्यविषयाशक्तिरेकैवपर्यवस्यति तथासामान्याश्र
यासंगतिस्तद्वृत्तिपर्यवस्यति नवनित्या अपिवर्णाः
स्वरानुपूर्व्यादिहीनाः पदार्थैः सङ्गच्छन्ते नचतद्विशि
ष्टत्वमपितेषांनित्यंतस्माननन ज्ञातिकोजनिविष्टाए
वार्थाः पदानिवमभ्वद्धते नान्यथेति नैतदनुरोधेना
पि शब्दस्यनित्यत्वमाशङ्कनीयमिति यदाचानित्याए
ववर्णास्तदा काकयाप्रवुषविवक्षाधीनानुपूर्व्योहि
विशिष्टवर्णरूपानीयदानीकुतस्तनान्यतत्त्वम्‌ह
रचनाविशेषस्वभावस्यावाक्यस्यपरतंत्रपुरुषपरप
राधीनप्रवाहाविच्छेदएवनित्यताब्रुमइतिचेन्नएत
दपिनास्तिसर्गप्रलयसंभवात् अहोवानस्यहोरा
पूर्वकत्वनियमात् कर्माणांविषमविपाकसमयत
यायुगपत्तिनिरोधानुपपत्तेः वर्णादिव्यवस्थानुप
पत्तेश्चसमयानुपपत्तौ शब्दव्यवहारविलोपप्रसक्त
वृद्धादिसम्प्रदायभंगप्रसंगात् कथमेवमितिचेत्
उच्यतेवर्षादिवन्नैवोपाधिवृत्तिरोधः सुप्तिवत् उद्भि
दवृश्चिकवद्वर्णोमायावत्समपादयः ततपूर्व
कत्वमात्रेसिद्धसाधनात् अनन्तरपूर्वकत्वेऽप्रयो
जकत्वात् वर्षादिदिनपूर्वकतद्दिननियमभंगव

दुपपत्तेः वाश्यादिविशेषसंसर्गन्नूपकालोपाधिप्रयु
क्तं हि तत् तदभावएवव्यावृत्तेः तथेदापिसर्गोनुवृत्ति
वृत्तिनिमित्तब्रह्मांडनूपस्थितिकालोपाधिनिबंधनत्वा
त्तस्यतदभावएवव्यावृत्तौकोदोषः नचतदनुसन्नं अ
विनश्वरं वाऽव्ययवित्वात् वृत्तिनिरोधस्यापि सुमुसव
स्थावदुपपत्तेः न ह्यनियतविपाकसमयानिकर्माणी
ति तदानकस्मैन्येवभोमविनुखानि नह्यचेतयतः
कश्चिद्भोगोनामविरोधात् कस्तर्हि तदानीमनीरस्यो
पयोगः तं प्रतिनकश्चित् तत्रकिमर्थं तदानुवर्त्तते उ
त्तरभोगार्थंचसुषुप्तिवदिति प्रानितिकमर्थं स्वसम
यासंसतानेनायुषोवस्थाभेदार्थं तेनभोगविशेषसि
द्धेः एकस्यैवतत्कथंचिदुपपद्यते नत्वविश्वस्येतिचेत्
अनन्ततयानियतविपाकसमयत्वयाउपमर्दोप
उदेत्कस्वाभावतयाकर्मनांविश्वस्यैकस्यवाकोविशेषो
येनैतन्नसंभवति भवतिचसर्वस्यैवसुषापः क्रमेण
नतुयुगपदितिचेत् कारणक्रमाधीनत्वात् कार्य
क्रमस्यनवस्थहेतुवलायातैः कारणैः क्रमेणैवभ
वितव्यमनियतत्वादेवसर्वथासवत्सराहाणांसमाग
मानियमेपितथाकदाचित्स्यात् यथानमदाकोघनि
यमेपिसर्वमंडलोपरागः स्यात् त्रिदोषसन्निपात
वत्वद्वायथाहिवातपित्तश्लेष्माणां प्रचयप्रकोपप्र
शमनक्रमानियमेप्येकदासन्निपातः स्यात् तदा

२५
25

देहसंहरः तथाकालानलपवनमहार्णवानांसलिलपा
तेब्रह्मांडदेहप्रलयावस्थायांयुगपत्तेभोगनहिताः
स्तेनानाइतिकोविरोधः तथापिविदेहाःकर्मिणइति
दुर्घटमितिचेत् किमत्रदुर्घटंभोगनिरोधवच्छरीरेंद्रिय
विषयनिमित्तनिरोधादेवतदुपपत्तेः वृश्चिकतंडलीय
कादिवत् वर्णादिव्यवस्थाप्युपपद्यतीयथाहिवृश्चिक
पूर्वकत्वेपिवृश्चिकस्यगोमयाद्दाघम्मदुलीयकस्यतं
तुलकणाद्दाघः वह्निपूर्वत्वपिवह्नेररणेनाद्य्ःएवंक्षी
रदधिकदलीकांडादयःतथामानुषपवेरोब्राह्मण
पूर्वकत्वेपितेषांकप्राथमिकाःतत्कर्मोपनिबद्धम्मन
भेदनिर्वभनाःसएववहेतुःसर्वत्रानुगन्तइतिसर्वेषां
तत्सन्तानिकानांसनानजातीयत्वमितिकिंमसंगतं
गतंतर्हिपूर्वकोगयगोत्वादिस्यादिमानगतंयोनिजे
ष्वेवव्यवस्थानात् मानसस्त्वन्यथापीतिगोमयवृश्चि
कादिष्वपिमपितथाकिंत्रस्यादितिचेत् नकालवि
शेषनियतत्वात् कार्यविशेष्याणांनहिवर्षासुगो
मयाच्छालुकइतिहेमन्तेपिस्यादिति समयोप्येके
नैवमायाविनेवप्युत्पाद्याप्युत्पादकभावावस्थितना
नाकायाविष्टानाव्यवहारएवमुकरःपशहिमाया
वीसूत्रसंचाराधिस्थतदारुपुत्रकमिदमानयेति
प्रयुक्तेसवदानुःपुत्रस्तथाकरोतितदावेतनव्यव
हारवात् नदर्शीवालोप्युत्पद्यतेतथेहापिस्यात्

क्रियाप्युत्पत्तिरप्यतएवकुलालकुविन्दादीनां सर्गादावेव
किंप्रमाणमितिचेत् विश्वसंस्थानोयदृश्यसंतानश्श
न्ये: समवायिभिन्नानन्त्वसंतानत्वादानन्त्येयसंतानवत्
वर्त्तमानः ब्रह्माण्डपरमाणवः पूर्वमुत्पादितसजातीय
संतानान्तराः नित्यत्वेसतिनदारम्भकत्वात् प्रदीपप्रव
मणिवदित्यादि अवयवानांवापायोद्वापादुत्पत्तिविना
शौवास्यातांसंतानाविच्छेदश्चेतिकोविरोधः इतिचेत्
नएवंहिघटादिसंतानाविच्छेदोपिस्यात् विपर्ययस्तदृश्य
तेकर्त्रादितोगविशेषसपाद्नप्रयुक्तोसाविनिचेत् नह्य
नुकेषुतदभावात् तथाचतत्रावयवानामुपगमापगमा
भावेऽनादित्वप्रसंगेऽणुकत्वव्याघातः तस्माद्धतकार्या
र्यपन्निवंधनस्थितितयगतोतन्निवृत्तिर्यद्वेतुकंतदुप
गमेतस्योत्पत्तिः नवकार्यस्यस्थितिर्निवंधनंनित्यमेव
नित्यंस्थितिप्रसंगात् नचनित्यएवहेतुनकादाचित्क
त्वप्रसंगादितिनिस्यर्णमेतत् इदृश्याच्चवस्तुस्थितोभोगो
पिकर्मभिरेवमेववस्तुस्वभावानतिक्रमेणसम्पादनीयड्
णुकवत् पियीतिकाण्डादेर्ब्रह्माण्डातस्यापिविश्वस्यैवव्ये
वागतिरितिप्रतिवंधसिद्धिः तथावब्रह्मांडेपरमाणु
सार्द्धवितुनियतमाणुषचृत्ततत्रेषुपृथागामिनेषुतदन्तः
पातिनःप्राणिगणाः कुर्वन्तेतां कुपितकपिकमौली
नर्मतोद्वंबरमशकसम्हवत् दवदहनदह्यमानसार
दनविवरर्णमानवुनसंतानवत् प्रलयपवनोल्लासनी

लयौर्वा नलनियातितयोतगतसीयात्रिकवद्भुति अपिचे
जन्मसंस्कारविद्यादेः शक्तेस्वाध्यायकर्मणः ह्रासदर्श
नतो ह्रासः सम्प्रत्ययस्समीयते पूर्वंहिमानस्यः प्रजाः स
मभवन्नततोऽयस्यैकप्रयोजनमैथुनकर्मसंभवाः ततः
कामावर्जनीयजन्मानः इदानींतुदेशकालविपर्याद्य
वस्थायायमुधर्मोभवन्भूयिष्ठाः पूर्वंवरुप्रभृतिषुसंस्काराः
समाधायिषत तनः क्षेत्रप्रभृतिषु ततो गर्भादिषु इदा
नीं स्कजातेषु तोकम्महारमाश्रिास्य पूर्वं सहस्रशाखो
वेदोध्यगायि ततो व्यस्तः ततः षडंगएकः इदानी
न्तु कविदेकशाखेति पूर्वं मन्त्वोयो ब्राह्मण्यापार्थ्येति
षत ततोऽमन्तवृत्तयः ततोम्नतवृत्तयः संप्रति तु प्रमि
तसत्यानृतकुशीदपाशुपाल्यवृत्तयोन्यासः पूर्वं दुःखे
नब्राह्मयेनननिथप्पालभ्यन्त इति ततः क्षत्रियातिथ
योपिसंवृत्ताः ततो वैश्यावेशनोपि संप्रति तु शूद्रान्न
भोजिनोपि पूर्वममृतभुजः ततो विघसभुजः ततोऽन्न
भुजः संप्रत्यघभुज एव पूर्वं स्वतुः याद्धर्मआसीत ततस्तनू
यमानेनतपसितिपात् ततोम्लायति ज्ञाने हिमादः संप्रति
जीर्यत्ति यज्ञेदानेकया तसोपिदु गतादिविपादिकास
तेदुस्यो ऽश्रद्धामलकलंकितः कामक्रोधादिकण्टक
शतजर्जनः प्रसमयवीयमानवीर्यतयाद्ग तस्ततः स्व
तन्नैवोपलभ्यते इदानीमिव सर्वत्र दृष्टान्नाधिकमिद्य
तइतिचेन्न नस्मृत्यनुमितानां शाखानामुच्छेददर्शना

तु । स्यात् तन्त्रेण स्मृतीनामाचारस्य च प्रामाण्यानभ्युपगमात्

मन्वादीनामतीन्द्रियार्थदर्शने प्रमाणाभावात् आचार

तस्मृतिः स्मृते वाचारः इत्यनादितामभ्युपगमेऽन्धपरंपराप्रसं

गात् आम्नानमनाम्नातस्य वेदत्वव्याघातेनानुमानायो

गात् उत्पत्तितोऽभिव्यक्तितोऽभिप्रायतो वानवच्छिन्नवर्ण

मात्रस्य निरर्थकत्वात् यदि च शिष्टाचारत्वादिदं हितसा

धनं कर्त्तव्यं वेत्यनुमितं किं वेदानुमानेन तदर्थस्यानुमा

नादेव सिद्धेः न च धर्मे वेदनत्वादिदमेवानुमानुमनमेयो वेदः

प्रत्यक्षसिद्धत्वात् असद्रूपत्वाच्च अथ शिष्टाचारत्वात् प्र

माणमूलोऽयमिति न तु । सिद्धसाधनं प्रत्यक्षमूलत्वाभ्युपग

मात् भदसंभवेप्यनुमानसंभवात् नियमज्ञापमानत्वा

त्तत्प्रत्याये कथमनुमानं कथं च मूलमिति चेत् तत्र वेदः

किमज्ञायमान एव प्रत्यायको ऽप्रत्यायक एव वा मूलं येन ज

ज्ञमतमाद्रियसे अनुमितत्वात् ज्ञातमेवेति चेत् लिंगम

प्येवमस्तु अनुपप्रतीतेः प्राक् तन्नानालिंगप्रतीतिरपेक्षि

ताकारणत्वात् तत्रानुपपत्त्वात् तन्नीतिचेत् तु । शब्दप्रतीतिरप्ये

वमस्तु आचारस्वरूपेण शब्दमूलत्वमनुमीयते तेन तु

शब्देन कर्त्तव्यता प्रतीयते इति चेत् न ह्याचारस्वरूपस्य

प्रत्यक्षसिद्धत्वेन मूलान्तरानपेक्षणात् तस्मान्न कर्त्तव्य

तायां प्रत्यक्षाभावात् अप्रमितयावत्तया शब्दानुमाना

नवकाशात् प्रत्यक्षश्रुतेरसंभवात् शिष्टाचारत्वेन क

र्त्तव्यतामनुमायतया मूलशब्दानुमानं तथा च किं तेन तद

र्थस्यप्रागेवसिद्धेः तथाप्यागममूलत्वमेवतस्याप्तेरि।
तिचेत् अतएवतर्हि प्रत्यक्षानुमानमूलत्वमनुमेयं आ
दिमतस्तत्वस्यादृश्यत्वनादेरिति चेत् आचारोपितर्हि
प्रथमस्तथास्यादृश्यत्वनादिर्विनाप्यागमभविष्यतीति
अर्थाचारकर्तृस्मृत्वानुमानयोनैवमनादित्वमस्तुकिन्नश्छि
न्नमितिचेत् प्रथमंतावैनिस्यानुमयोर्वेदइति द्वितीयं
चदेशनैवधर्मे प्रमाणमिति अथायमाशयः वैदिकाश
प्याचाराराजसूयाश्वमेधादयः समुच्छिद्यमानादृश्यन्ते
यदिदानीनानुष्ठीयन्ते नचैतेप्रागपिनानुष्ठिताएवतद
र्थस्यवेदनाशेऽप्रामाण्यप्रसंगात् समुद्रतरणोपदे
शवत् नचैवमेवास्तुदरःशप्यापदेशेननुस्ययोगक्षेमत्वा
त् एवंपुनःसकलस्मृतिकालोभविष्यतीति यत्रैतेनुष्ठास्य
न्तेतथावान्येप्याचाराःसमुच्छेत्स्यन्ते अनुष्ठानस्यान्ते
चेतिनविच्छेदः सतत्तदागममूलतैवेतिचेत् एवंतर्हि
प्रवाहाद्दोलिंगाभावेकर्तव्यतागमयोरननुमानात् अ
सत्यां प्रत्यक्षश्रुतावाचारसंकथापिकथमितिसर्वंवि
प्लवः तस्मात्प्रत्यक्षश्रुतिवेवनूलमाचारस्यसाचेदानीं
नास्तीतिशास्त्रोच्छेदः अद्युनाप्यस्त्येवसावन्यत्रेतिचेत् अ
त्रकथंनास्ति किमुपाध्यायवंश्यानामन्यत्रगमनात्
तेषामेवोच्छेदाद्वा आहोस्वित्स्वाध्यायविच्छेदात् नप्र
थमद्वितीयौ सर्वतमन्यत्रगमनेविच्छेदेवानियमेनभाव
वर्षीयसिभाचारस्याप्युच्छेदप्रसंगात् तस्यध्येतृसमा

कर्तृत्वात् अन्यन आगतैराचार प्रवर्त्तितेऽध्ययनवर्त्तनम
पिस्यात् नतनीयः अध्यात्मिकशक्तिसंपन्नानामंतेवा
सिनामविच्छेदे तस्यासंभवात् तस्मादायुरारोग्यबलवीर्य ए
ह्रासमहमयहमधानादि शक्तेरहरहरपचीयमानत्वात्
स्वाध्यायानुष्ठाने शीर्यमाणे कपचिदनुवर्त्तते विस्मयसिग्र
हाः च सहसा न सर्वोच्छेद इति प्रयुक्तमुत्पश्यामः गतानुग
तिको नो कोत लोकः पानमार्थीकस्य प्रामाणिकत्वाय
स्तावागेन तु सार्वोच्छेदः अनेकशाखादिमतेति गर्वेस्यता
पूनपीयत्वादेकस्मिन्नपि कर्मारथनाश्वासप्रसंगादिति
चेत् एवं तर्हि महाजनपरिग्रहोपत्रवे वेदा अपि गतानु
गतिकतयैव लोकैः परिगृह्यन्तु इति न वेदाः प्रमाणं स्युः
तथा च हृश्विकर्त्तायापलायमानस्याशीविषसुखेनिपातः
एनमेवव कालक्रमभाविनमनाश्वासमाशंगमानैः महर्षि
भिः प्रतिविहितमतो नोक्तदोषोऽपि नचायमुच्छेदो ज्ञात
क्रमेणायेन श्लाघ्यः स्यादपि तु प्रमादमदमानानास्यना
स्तिक्यपरिपाकक्रमेण अनरवोच्छेदान्तरं पुनः प्रवाहः
पुनरुच्छेदः इति सारस्वतस्तोतोऽस्याकृतहानं प्रसज्ये
त तथाच भाविप्रवाहवनभवत्यप्ययमुच्छेदक इत्यनुमी
यतां स्मरति च भगवान्व्यासो गीतासु तवद्ववनं यदा य
दाहि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत अभ्युत्थानमधर्म
स्य तदात्मानं सृजाम्यहं परित्राणाय साधूनां विनाशा
य च दुःकृतां धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युगे युगे

२१
27

कः पुनरयं महाजनपरिग्रहः हेतुदर्शनशून्ये ग्रहणआ
रणानुष्ठानादि न ह्यत्रालस्यादिर्निर्वंधनं दुःखमयक
र्मप्रधानत्वात् नाप्यन्यत्र सिद्ध प्रामाण्यमुपायेऽनधि।
धिकारेणोऽस्मिन्ननन्यगतिकमयानुप्रवेशः परैः पूज्य
मानानामप्यनाप्रवेशात् नापि भक्त्यपेपाघट्टैतनागमस्तद्वि
भागमवस्थापरात्वात् नापि कुतर्काभ्यासमोहः आकु
मारं प्रवृत्तेः नापि संभवद्विप्रतंतपाखंडसंसर्गः पित्रादिक्र
मेणप्रवर्त्तनात् नापि योगाभ्यासभिमानेनाव्ययनाभिसंब
धः प्राथमिकस्य सुतरां कर्मकांड एव व्ययत्वात् नाभिजीवि
काशानुक्तेन दृष्टफलाभावात् नापि कुहकवंचनाप्रवृत्तेत
दसंभवादिति संभवंत्वेहेतवो बोधागामपरिग्रहे तथा
हि भस्य स्तत्र कर्मलाघवमिच्छलसाः इतः पतितानामप्य
नुप्रवेशः इत्यनन्यगतिकाः स्वेच्छाद्यनियम इति नागिणः
स्वेच्छयापरिग्रह इति कुतर्काभ्यासिनः पित्रादिक्रमाभावा
त् प्रवृत्तिरिति पाखंडिसंसर्गः उभयोरततस्त्रैलोकस्य
शौचं विधीयत इत्यादिश्रवणादव्ययनाभिमानिनः सम्न
घटिकन्यंतरे भोजनादिसिद्धे जीविकेसायोग्याः आ
दिसस्तभनयापापाणटनयारखाभंगः स्तावेशः प्रति
मादिजल्पनंधातुवादा इत्यादि धंधनात् कुहकवाविता
यंस्यानपरिग्रह इतीति संभाव्यते अतो न ते महाजनप
रिग्रहीता इति विभागः स्यादेतत् यद्येवसर्वकर्मणां प्र
वृत्तिनिरोधेन किंचिदुत्पद्यते न किंचिद्विनश्यतीति स्तिमि

मिताकारा कल्पे जगति कुतो विशेषात् पुनः सर्गः प्रकृतिप
रिणतेवित्तिसंसारवासनांशेन ततो ब्रह्मपरिणतेवित्तिभास्क
रगोत्रप्रयुज्यते वासनापरिपाकादिति सौगतमतमनुवा
दति विशेषादिति चोपाधिविशेषाभावादसंगतं अस
त्वाच्चोपलक्षणानां नविशेषलक्षणानात्वं सर्वदा तुल्यरू
पत्वात् नच ज्ञानद्वारा अनित्यस्य तस्य तदीयभावात्
नित्यस्य च विषयतः स्वरूपं तस्यैकरूपत्वादिति नयरी
रसंक्षोभश्श्रमजानि तन्निद्राणां प्राणिनामापुषः परिपाक
क्रमसंपादनैकप्रयोजनक्षोभसंतानानुवृत्तिर्न महा
भूतसंक्षोभतत्वसंस्काराणां पत्नमापूर्नामत्वतननमा
दिभावेन कालावच्छेदसंपादनैकप्रयोजनस्य प्रचयाप
ख्यसंयोगपर्यन्तस्य कर्मसन्तानस्येश्वरनिःश्वसितस्यानु
वृत्तेः क्रियानसावित्यत्र विरोधादागमप्रसिद्धिमनति।
क्रम्य तावन्तमेव कालपिस्यनुमन्यते ब्रह्माण्डाद्युत्तरव्यवहारो
वा कालोपाधिः तदवच्छिन्ने काले पुनः सर्गः यथा खल्वा
वुनतायां वितनानि फलानि तथेश्वरशक्तावनुसततानि
सहस्रशोऽडावेनिर्त्तिश्च यतेरावविच्छेदसंभवे कस्यके
नेकयंपरिग्रहोऽमतः प्रामाण्यं स्यात् ज्ञापकशायप्र
र्धीन कारकः ततः कारकाभावान्निवर्तमानं कार्यं ज्ञा
पकाभिन्नसंकारकमास्थापयेत् स्यादेतत् सन्तु कापि
तादय एव साक्षात्कृतधर्माणः कर्मयोगसिद्धाः तए
व संसारांगारे पच्यमानान्प्राणिनः पश्यन्तः परम

कारुणिकाः प्रियहितोपदेशेनानुग्रहीष्यन्तीतिकृतंप
रमेश्वरेणानपेक्षितकीटादिसङ्ख्यापरिमानज्ञानवतेति
चेत्- नतनोऽन्यस्मिन्ननाश्वासात तयात्वतीन्द्रियार्थ
दर्शनाद्युपायाताबोनेत्यभ्युपगमेपिन्यासोसत्यमेवसा
क्षात्कारमुत्पादयतियतः समाश्वसिमः प्रमाणान्त
रसम्वादादितिचेत् नश्रहिंसादिहिनमाधनमित्यत्रत
दभावात् आगमोस्त्वीतिचेत् नभावनामात्रमूलत्वे
नतत्रापानाश्वासात् एकदेशसंवादादितिचेन्न न
श्वर्न्यगमरूयानवदसंभवात् नचानुपलब्धेभावना
पिर्वैनसर्यादयोनुपनद्धाएवभीरुभिर्भाव्यन्तेनवक
र्मयोगयोर्हितसाधनत्वंकुतश्चिदुपलब्धंनचेतयो।
स्वरूपेणोपलनः क्वचिदुपयुज्यते भावनासाध्यो
वा नचास्मिन्नन्वयव्यतिरेकोसंतत्ववतदेहान्तरभो।
ग्यत्वात् फलस्य अप्रतीततया अनुष्ठानेतदभावा
त्· नचकर्तृभोक्त्रोरुभयदेहप्रतिसंधानादेतदुप
पद्यतेतदभावात् नह्येतस्यपूर्वकर्म्मणःफलमि
दमनुभवामीतिकश्चित्प्रतिसन्धत्ते केवलंतथाभवि
ष्यतीतिसंभावनामात्रेण्यनाश्वासात्· विनिगमना
यांप्रमाणाभावात् प्रतिपविशीष्पनिद्राणःप्रातः
प्रबुद्धसमस्तोपाध्यायवदन्योन्यसंवादात् कपिला
दिषुसमाश्वासइतिचेत् नएकजन्मनप्रतिसंधान
वज्जन्मान्तरप्रतिसंधानेप्रमाणाभावात् नयापिवा

धिकारिविशेषणब्राह्मणत्वाद्यप्रतिसंधानेऽनुष्ठानवृ
त्त्याश्वासस्याभावात् नहि पूर्वजन्म मातापित्रोर्ब्राह्मण्ये
व्यादुत्तरत्र ब्राह्मणत्वमिति नियमो येन सर्गादौ वर्णादिध
र्मव्यवस्थास्यादीश्वरवददृष्टविशेषोपनिबद्धस्तमे
दानुपलंभात् अतीन्द्रियार्थदर्शित्वेनानाश्वासस्योक्त
त्वात् एतेन ब्रह्माण्डान्तरसञ्चारेण वर्णव्यवस्थायां सं
प्रदायप्रवर्त्तनमपास्तं संचारशक्तेरभावात् वर्षा
न्तरसंचरणमेव हि दुःकरं कुतो लोकान्तरसंचारः कु
तस्तर्हि एव ब्रह्माण्डान्तरगमनं अणिमादिसम्पत्तेरेव
मपिस्यादितिचेत् अत्रापिप्रमाणाभावात् संभा
वनामात्रेच समाश्वासानुपपत्तेः आद्यमहाजनपरि
ग्रहादन्यथानुपपत्तिरेवात्र प्रमाणमितिचेत् नएवं
स्तैककल्पनायोर्वाप्युपपत्तौ भूयः कल्पनायां प्रमाणा
भावात् विदेहनिर्माणशक्तेरणिमादिविभूतेश्चाव
श्याणयोर्वाप्युपपत्तौ भूयः कल्पनायां प्रमाणाभावात्
विदेहनि अस्त्वेकएवेतिचेत् नतर्हीश्वरमन्तरेणा
न्यएव समाश्वास इति कारं कारमलौकिकाद्भुतमयं
मायावशात् संहरन्ब्रह्माण्डानमपीन्द्रजालमिवयः कु
र्वन्जगत्क्रीडति तं देवं निरस्तमहस्कुनदनिध्याना
नुभावं भवं विश्वासैकभूर्वंशिवं प्रतिनमन्नभ्यासमध्ये
श्वपि ननु तदपि कथं तत्र बाधकात् तथाहि यदि स्या
दुपलभ्येत अयोग्यत्वात् सन्नपि नोपलभ्यत इति चे

त् एवं तर्हि शशशृंगमयोग्यत्वादेवनोपलभ्यतइत्य
पिस्यात् नैतदेवशृंगस्ययोग्यतैवव्याप्तत्वादितिचे
त् चेतनस्यापियोग्योपाधिमत्तयैवव्याप्तत्वात्तद्बाधे
सोपिबाधितश्चेति तुल्यं व्यापकस्यायोग्यनुपलंभेना
प्यवसीयतेनास्तीतिकोहिप्रयोजनमन्तरेणकिञ्चिन
कुर्यादिति उच्यते योग्यादृष्टिः कुतोयोग्यप्रतिबद्धिः
कुतस्तरां क्वायोग्यंबाध्यतेश्रद्धं क्वानुमानमनाश्रयं
स्वात्मैवयोग्यानुपलब्ध्याप्रतिषेद्धुंनशक्यतेकुत
स्तुयोग्यः परमात्मा तथाहिसुषुप्तावस्थायामात्मानमा
नुपलभमानेनात्मानास्तीत्यधारयेत् कस्यापराधेन
पुनर्योग्योप्यात्मा तदानींनोपलभ्यते सामग्रीवैगु
ण्यात् ज्ञानादिक्षणिकगुणोपधानोत्थात्मासर्वदा
गत्यतइत्यस्यस्वभावः ज्ञानमेवकुतोनजायतइति
विन्त्यते पश्चाद्वाकथमुत्पद्यतइतिचेत् मनसोनि
र्निद्रियप्रत्यासन्नतयाप्रत्यासत्तौचपश्चाज्ज्ञननात्
मनोवभववादिनाभिदममभ्यपतं तथाहिम
नोपिभुसर्वदास्पर्शरहितद्रव्यात्वात् सर्वदाविशेष
गुणाश्रयद्रव्यत्वात् नित्यत्वेसत्यनारंभकद्रव्यत्वा
त् ज्ञानसमवायिकारणसंयोगाधारत्वादेवेतिचे
त् अत्रसर्वेषामापाततःस्वरूपासिद्धत्वात् तथाहि
सुखाद्युपलब्धीनांक्रियात्वेनकरणतयामनोनुमिती
ननदाप्रत्यक्षसिद्धिः अद्रव्यस्यापिकरणत्वात्

अथासामेवसाक्षात्कारित्वेनेन्द्रियतया तदनुमातव्यं तथापि व्यापकस्य निरुपाधेर्न्नेन्द्रियत्वमित्युपाधिर्वक्तव्यः तत्र यदि कर्णशष्कुलीवल्लियत्तस्य शरीरावयवस्योपाधित्वं तदा तावन्मात्रे वृत्तिलाभस्तद्दोषो च वृत्तिनिरोधः श्रोत्रवत् प्रसज्येत। ततः शरीरमात्रमुपाधिरभिधेयः तथा च तदच्छेदेन वृत्तिलाभे शिरसि मे वेदना पादे सुखमित्यव्याप्यवृत्तित्वविरोधः असमवायिकारणानुरोधेन विभुकार्याणां प्रादेशिकत्वनियमात्। शरीरतदवयवादिपरमार्थपर्यन्तोपाधिकल्पनायां गौरवं न प्रसङ्गो नियमानुपपत्तिश्चेति ततो मनस्येवैकं सूक्ष्ममुतीन्द्रियमुपाधित्वेन कल्पनीयं तथा च तस्यैवेन्द्रियत्वे स्वाभाविके ऽधिककल्पनायां प्रमाणाभावाद्धर्मिग्राहकप्रमाणबाधः अर्थज्ञानक्रमेणेन्द्रियसहकारितया तदनुमानात् ततः सुतरां प्रागुक्तदोषं यदि च मनसो वैभवे ऽप्यदृष्टवशात् क्रम उपपाद्यते तदा न मनसो ऽसिद्धेर्नासया सिद्धिरेव वैभवहेतूनामिति अथ यत्रादृष्टस्य दृष्टकारणोपहारे ऽप्युपयोगस्तत्र तत्पूर्णतायां कार्यमुत्पद्यत एव अन्यथा न्यं तन्तुप्रसंयोगेऽपि कदाचित् पटो न जायेत जातो ऽपि वा कदाचिन्निर्गुणः स्यात् बलवता लेनदृढदंडनुन्नमपि चक्रं न भ्राम्येत यत्र तु दृष्टानुपहारे ऽप्यदृष्टव्यापारः स्यात्तत्र तद्धेतुः स्यात् कार्यानुदयो यथा परमाणुकर्मणः तदिहापि यदि विषये न्द्रियात्मसमवधा

नमेव ज्ञानहेतुत्वादतद्भावे सदैव कार्यं स्यात्। नत्वेत

दिति निक्रम अदृष्ट क्षोपहरणीयमस्ति न च सदैव ज्ञा

नोदयः ततोऽति विक्रमप्रयेक्षितव्यं तद्व्यपघपि सर्वाण्य

वेंद्रियाणि व्याप्नोति तथापि करणधर्मत्वेपि क्रियाक्रमः

संगच्छते अकल्पिते तु तस्मिन्नायं न्यायः प्रति पुंस्त्वं न

करणत्वात् चक्षुरादीनामनेकत्वादिति नत्वेवमपि

युगपत् ज्ञानानि मा भवन् युगपत् ज्ञानं शक्केन वार्यते

नवस्येव समूहालम्बनमेकज्ञानमिति चेत् न शक्केंद्रि

यग्राह्येकि वनानेंद्रियग्राह्येष्वपि प्रसंगात् तेष्वपि भ

वतो वेति चेत् नव्यामंगकालेज्ञानक्रमेण विवाद विष

येपि क्रमानुमानात् बुभुत्सा विशेषेण व्यासंगे क्रिया

क्रम इति चेत् नैवं न ह्येष बुभुत्सायामहिमा यदनुभुत्सि

ते विषये ज्ञानसामग्र्यीसत्सामपि न ज्ञानं अपि तु न तत्र

संस्कारानिशयाधायकः प्रत्ययः स्यात् यदि त्वबुभु

त्सिते सामग्रीमेव सा विरुंध्यात् घटायोन्मीलितचक्षुः

पटं न प्रकाशयेत तस्माद्बुभुत्सायामिंद्रियं प्रेरयदाकृष्य

बुभुत्सितार्थग्राहिणींद्रिये मनो निवेशयन्ती युगमज्ञा

नातुत्पत्तावुपयुज्यते न तु स्वरूपतः विभुनोपि न तस्ये

व्यापारक्रमात् क्रम इति चेत् न तस्य संयोगातिरिक्त

स्पकर्मत्वे वैभवविरोधात् गुणत्वे नित्यस्य क्रमा

नुपपत्तेः अनित्यस्य च नित्यैक गुणस्याविभुद्रव्यसं

योगासमवायिकारणत्वेन तदन्तरेणानुपपत्तेः तदपि

कल्पयिष्यत इति चेत् तदेव तर्हि मानः स्थाने निवेश्यतां लाघवात् तस्मादेवमन इति तथा च तस्मिन्न मिंद्रि यप्रयासात्त्वेनिरूपादानत्वादात्मनः सुषुप्तावस्थायाम नुपलब्धः एतदेव मनसः शीलमिति कुतो निश्चितमिति चेत् अन्वयव्यतिरेकाभ्यां न केवलं मनसः स्यात् किंतु सर्वेषामिंद्रियाणां न हि विशेषगुणमनमेक्ष्यवाधापि च्येयवत् नेत स्वापावस्थायां कथं ज्ञानमिति चेत् तत्र संस्कारोद्बोधविषयश्चणेन स्वप्नविभ्रमाणामुत्पत्तिः उद्बोध एव कथमिति चेत् तद्‌तरतमादितावे न वा स्वार्दीना मुपलंभात् अन्यतः शरीरस्योष्मादेः प्रतिपत्तेः यदा तु मनस्त्वचं परिहृत्य पुरीतति वर्तते तदा सुषुप्तिः स्यादेतत् परात्मा तु परस्य कथं मयोग्यः न हि साक्षात् कारविरोधतामेवायं न प्राप्नोति स्वयमप्यदर्शन प्रसंगात् न पिशाचीचुरे वायमपराधः तस्यापि हि ज्ञान समवायिकारणत्वे वपोग्यतानायिकरयात्स्यसाधारणत्वात् नत्वा संसारमेकमेवमवेदकमेवात्मानं गृह्णाति न्यासत्र प्रमाणमस्ति स्वभाव इति चेत् मुक्तौ निःस्वभावप्रसंगः तदेकार्थितायाअपायादिति चेत् न तोजकादृष्टोपग्रहात्स्य नियामकत्वात् यद्विमनो यच्छरीरं यथानीन्द्रियाणि यस्यादृष्टेनाकृष्टानि तानि तस्यैवेति नियमः तदुक्तं प्रयात्मनियमास्तु कैरिति एतेन परबुद्ध्यादयो व्याख्याताः तदेवं योग्यानुपलब्धेः परात्मादौ नास्ति

३१

३।

नहितरां तु नबाधिकेति नवापि सम्मतमतः किमधिकृ
त्यप्रतिवादिः नहि शशशृंगमयोग्यानुपलब्ध्या कश्चि
न्निषेधति नवप्रकृते योग्यानुपलब्धिं कश्चिन्मन्यते
अथायमाशयः अयोग्ये शशशृंगादावनुपलब्धिर्न
बाधिकास्यादितितः किं तन्नसिद्ध्येदितिचेत् एवम
स्तु यदि प्रमाणमस्ति यच्छुत्वादिकमस्तीतिचेत् यस्सा
धने तर्हि प्रतिवादिनं तु बाधने तत्रैव भविष्यतीतिचेत्
तु तत् किमत्र प्रतिवादिरेव दूषणं अथ कथंचित्तुल्यन्या
येन योग्यार एवपवान्मवुद्ध्यादयस्तेव बाधिता एवेत्यप्य
कृतविषयत्व नप्रथमः अव्याप्तेः नहि पशुत्वादेः
शशशृंगसाधकत्वेन कार्यत्वादेः कर्तृमत्वादिसाधन
त्वमार्ष येन तस्मिन्नसति तत्वनिखिद्धेत नद्वितीयः
मिथोनुपलभ्यमानवादिप्रतिवादिस्वीकारात् तथा
पि पशुत्वादेः कोदोषइतिचेत् नजानीमस्तावत्तद्धि
वारावसरे विविनच्यिष्यामः स्यादेतत् यत्प्रमाणगम्य
यत्तदभाव एव तस्याभावे इत्यति यथान्तूपादिप्रति
पत्तेरभावश्यत्त्ववादेरभाव कार्यकार्यवाकृव्यापारैक
प्रमाणगम्यश्चमयत्मात् दभावतवतस्याभावे प्रमाण
मंकुरादिषु तन्न तदेकप्रमाणकत्वासिद्धेः अन्यथा
सुषुप्तेपि न स्यात् श्वाससंस्थानोपितत्वप्रमाणमि।
तिचेन नानिरूढ्पवनोपि न स्यात् कायसंस्थानविशे
षोपि तत्र प्रमाणमितिचेत् नविषयमूर्छितोपि नस्यैस्या

तः शरीरोष्मापित ततथेतिचेत् जलावसिक्तमूर्छितेपि
नस्यात् नस्माद्यद्यतकार्यमुपलभ्यते तदर्थतदनुगुण
त्वतमस्तत्रसिध्यति नचकार्यमात्रस्यक्वचिद्व्यावृत्तिरि
तिनवतदभ्युपगतेनैवप्रमाणेनभवितव्यंनान्येनेति
नियमोस्ति नवप्रमेयस्यप्रमाणेनव्याप्तिः साहिकार्त्स्न्ये
नैकदेशेनवास्यात् नप्रथमः प्रत्यक्षादन्यतमसद्भा
वपितत् प्रमेयावस्थितेः नद्वितीयः पुरुषनियमेनस
र्वेप्रमाणव्यावृत्तावपिप्रमेयाव्यावृत्तेः अनियमेनसिद्धेः
नहिसर्वस्यसर्वदासर्वथा अत्रप्रमाणंनास्तीतिनिश्चयः
शक्यइति कथंतर्हिचक्षुरादेरभावोनिश्चेयः व्यापका
नुपलब्धेः चरमसामग्रीनिवेशिनेहिकार्यमेवव्यापकंत
न्निवृत्तौतथाभूतस्यनिवृत्तिः अन्यथातत्रापिसंदेहः
प्रकृतेपिव्यापकानुपलब्ध्यातप्रतिषेधोस्तु तआश्रया
सिद्धत्वात् नहीईश्वरतज्ज्ञानंवाक्वचित् सिद्धं आभा
सघतियत्नमितिचेत् नतत्राश्रयत्वानुपपत्तेः प्रतिषे
ध्यत्वानुपपत्तेः स्वव्यावर्त्योभाववर्त्तैवभावविहीविरो
ध्यता अभावविरहात्मत्वंवस्तुनःप्रतियोगिता नच
तदाभासप्रतिपन्नस्यास्तिकुतस्तस्यनिषेधाद्धिकरणत्वं
निषेध्यताचेति कथंतर्हिशशशृंगस्यनिषेधः नकथं
चित्तसद्यभावप्रत्ययएवनचापरमार्थिकप्रतियोगिकः
ःपरमार्थीकाभावोनाम नचापरमार्थविषयंप्रमाणं
नामेति अप्यवहृत्तोपलंभसामग्रीशशशृंगादियो

ग्यतान तस्यां नोपलंभोस्ति नास्तिसानुपलंभने केनव
शशशृंगं प्रतिषिध्यते सर्वथानुपलब्धस्य योग्यत्वासि
द्धेः तदितरसामग्रीसाकल्यं हितत् ननूक्तमाभासोय
लब्धमिति अतएवाशक्यप्रतिषेधमित्युक्तं अनुपलंभ
काले आभासोपलंभसामग्र्या अभावात् तत्कानेवानु
पलंभाभावादिति कस्तर्हि शशशृंगं नास्तीत्यस्यार्थः
शशेधिकरणेविभावोस्तीति स्यादेतन्न अद्यपीश्वरो
नावगतो यद्यपि वाभासः सिद्धे न प्रमाणव्यवहारः सक्य
संपादनस्तथाप्यात्मानः सिद्धान्तेषां सर्वज्ञत्वं निषेत्स्यते
क्षित्यादिकर्मकत्ववेत्ति तथाहि मदितमेनसर्वज्ञाः
चेतनत्वादहमिव एवं वक्तृत्वादेवपीति तदेतत्प्रा
गेवपरिहृतं तथाहि दृष्टसिद्धिः प्रसिद्धं कहेतसिद्धिर
गोचरे नान्यासामान्यतः सिद्धिर्ज्ञो नावपितथैवसा
प्रमाणप्रतीतानां हि पक्षीकरणेसिद्धसाधनं ततोन्ये
षामसिद्धौ हेतोराश्रयासिद्धत्वं आत्मत्वमात्रेणसापि
सिद्ध इतिचेत् कोस्यार्थः किमात्मत्वेनोपलक्षितास
र्वज्ञा विश्वकर्तृव्यक्तिः सिद्धा अथतदन्या आत्मत्वमात्र
मेववाप — — क्षः सर्वत्रपूर्वदोषानिवृत्तेः अथायमा
शयः आत्मत्वं नसर्वज्ञव्यक्तिसमवेतं जातित्वा गोत्वव
त् तदसत् निषेध्यासिद्धेर्निषेधस्यासिद्धेः तथावा
सिद्धविशेषणः पक्षइत्यर्थं आश्रयासिद्धिरितिसएवदोषः
त्वदुपगतागमलोकप्रसिद्धसैवेश्वरास्या सर्वज्ञत्वमक

देवं च साध्य इति चेत् आगमादेः प्रमाणत्वे वा धनादि नि
षेधनं आनासत्वे तु सैव स्यादयासिद्धिरुद्भूता निगदव्या
ख्यातमेतत् चार्वाकस्त्वाह क्रियोग्यताविशेषणग्रहे
णायत्नोपलभ्यते तन्नास्ति विपरीतमस्ति न चेश्वरादय
स्तथा नतो न संतीत्येवाज्ञायः एवं स्वसमानादिति सोपइ
तिचेत नोपमानिष्टं तथाच लोकव्यवहारोच्छेद इति चेत
न संभावनामात्रेण तत सिद्धेः सम्वादेन च प्रामाण्यानि
मानादिति अत्रोच्यते दृष्टदृष्टेर्न संदेहो नावागमा
वविनिश्चयात् अदृष्टिबाधिते चेत्तोपत्यक्षमपि दुर्ल
भं संभावना हि संदेह एव तस्मात्वेतस्मिन सति व्यवहा
रः स्यात् स एतकुतः दर्शनदशायाश्चभाव निश्चया
त् अदर्शनदशायामप्यनावावधारणात् तथाच गृ
हाद्बहिर्विनिर्गतो वराकश्चार्वाकः न निवर्त्तेत प्रसुत
पुत्रदारधनाद्यभावावधारणात् सोवस्यालंसो क
विकलो विक्रोशेत स्मरणानुभवाल्लैवमितिचेत न
प्रतियोगिस्मरणादेवानावनिश्चयात् परावृत्तोपि
वा कथं पुनरासादयिष्यति सत्वादिति चेत अनुप
लंभकालेपि तर्हि सत्तीति नवात न्मात्रे नाभावावधा
रणं तदैवोपलब्ध इतिचेत् न त्वनुपलंभेन हेतूनां
बाधात् अबाधे वा सएव दोषः अतएव प्रत्यक्षमपि
नस्यात् तद्धेतूनां च सुरादीनामनुपलम्भबाधितत्वा
त् उपलभ्यन्त एव गोलकादिरूपत्वात्तेषामिति चेत्

३३
33

तत्तदुपलब्धेः पूर्वं तेषामनुपलंभात् न च योगपद्यनि
यमकार्यकायत्वभेवादिति एतेन न परमाणवः सन्तिऽ
नुपलंभात् सन्ति नित्यानि निरवयववायापार्थिवत्वात् घट
वदिति न पार्थिवसीयपरमाणुरूपादयो नित्याः रूपादि
त्वात् दृश्यरूपादिवत् न रूपत्वपार्थिवत्वादि नित्या
कार्यातीन्द्रियसमवायिजातित्वात् गोत्ववत् नेन्द्रिया
णि सन्ति योग्यानुपलब्धेः अयोग्यानि च शशशृंगप्र
तिवंदिनिसरनीयानि इत्येवं स्वर्गो पूर्वदेवादि सर्वो
तीन्द्रियनित्यकारणे नास्तिकानानिवसनीयं मीमांस
कश्रवभीपर्वत इति तव्यस्त्रापयितव्यश्चेति यद्येवमनुप
लम्भनादृश्यप्रतिषेधोनेष्यते अनुपलभ्योपाधिप्र
तिषेधोपि तर्हि नेष्टव्यः तथाच कथं तथाभूतार्थसिद्धि
रप्यनुमानवीजप्रतिवंधासिद्धेः तदभावे शब्दादेर्मा
वः प्रमाण्यासिद्धेः सेयमुभयतः पाशारज्जु अत्र कश्चि
दाह मा भूदुपाधिविधुननं चतुःपंचरूपसम्पन्नमा
त्रेनैव प्रतिवंधनिर्वाहात् तस्यास्त्रपक्षासपक्षादर्शनार
रणप्रमाणकत्वात् यत्र तु तद्वद्वेः तत्र प्रमाणभंगो
यावश्यकः नत्वस्ति शंभवो दर्शनादर्शनयोरविप्रवे हे
तुरूपस्वस्तवदिति अप्रयोजनकोपि तर्हि हेतुः स्यादि
नि चेत् भूयो दर्शनाविप्लवे कोपम प्रयोजको नाम न ता
वन्त साध्यं प्रत्यकार्यमकारणं सामान्यतो दृष्टानुमा
नस्वीकारात् नापि सामग्र्यां कारणे क दृशः पूर्वव

दभ्युपगमात् नापिव्यभिचारीतदनुपलंभात्व्यभिचा
रोपलंभेवासएवदोषः नचशंकितव्यभिचारःनिर्वी
जशंकायाःसर्वत्रसुलभत्वात् नापिव्याप्यान्तरसहवृत्तिः
एकत्रापिसाध्येऽनेकसाधनाभ्युपगमात्तन्ना सामा
न्यविषयः धूमादेस्तथाभूतस्यापिहेतुत्वात् ननुधू
मोवह्निमात्रेऽप्रयोजकएवतन्निवृत्तावपितदनिवृत्तेःआ
र्द्रेंधनवत्वंवह्निविशेषसाधकत्वायोगात् तदसिद्धौत
स्यासिद्धिनियमात् सिद्धौर्वसामान्यविशेषभावानुप
पत्तेः नापिक्लृप्तसामर्थ्येऽन्यस्मिन्नसतिकल्पनीयसाम
र्थ्योऽप्रयोजकोनाशेकार्यत्वसावयवत्वयोरपिहेतुत्वाभ्यु
पगमादिति तदेतदपेशलं कथंहि विशेषाभावात्
कश्चित्किंचिद्व्यभिचरतिकश्चिन्नेतिशक्यमवगन्तुंनतो
निर्णायकाभावेसतिसाहित्यदर्शनमेवशंकाबीजमिति
नासौनिर्वीजाएवंसत्यतिप्रसक्तिरपिचार्वाकनंदिनिन
दोषाय स्वभावादेवकश्चित्कश्चिद्व्यभिचरतिकश्चि
न्नेतिस्वभावएवविशेषइतिचेत् केनचिह्नेनपुनर
सौनिर्णयइतिनिपुणेनभावनीयं भूयोदर्शनस्यशतशः
प्रवृत्तस्यापिभङ्गदर्शनात् यत्रभङ्गोनदृश्यतेतत्रतथे
तिचेत् आपाततोनदृश्यतइतिसर्वत्रकालक्रमेणा
पिनद्रक्ष्यतइतिकोनियंतेति तस्मादुपाधिनिह्निरहा
देवव्यभिचाराव्यभिचारनिबंधनंतदवधारणंचाशक्यं
ननुयः सर्वैःप्रमाणैः सर्वदास्मदादिभिर्यदुतयानोप

३५

35

लभ्यते नासौतद्वानस्यव्यावकःव्यातिकयानोपलभ्य
तेचवह्नौधूमतयाधिमत्तयेतिशाक्यमितिचेत् अस्या
प्यनुमानतयातदपेक्षायामनवस्थानात् सर्वदृष्टेश्वसं
देहात् स्वादृष्टेव्यभिचारतः सर्वदेसमिद्धेः तादात्म्य
तदुत्पत्तिभ्यांनियमस्यतत्र तादात्म्यंविपक्षेबाधका
त्सिद्ध्यतितदुत्पत्तिस्तयोर्वापर्येणप्रत्यक्षानुपलंभाभ्यां
नह्येवसितिसंकाव्यगाव्यपि अवकाशमासादयति
आशंक्यमानकारणभावस्यापिपिमादरेतद्वदे वि
रोधेनैवतत्त्वनिर्वाहादिति नएवमप्युभयगानिनोव्य
भिचारनिबंधनस्यैकस्याविवेचनात् प्रत्येकंचाव्याप
कत्वात् कुतश्चकार्यात्मतायोकारणामात्मानश्चनव्यभि
चारनइति अत्रोच्यते शङ्काचेदनुमानेषनवेद्धैका
नतस्तर्गव्याघातावधिरार्थकंतर्कः शंकावधिर्मतः
कालान्तरेपिकदाचिद्व्यभिचरिष्यतीतिकासंभाविन
माकलय्यशंकेनतदाकलनेनैवमानुमानमवधिर्यकं
स्यवन्महूर्त्तयामहोरात्रपक्षमासत्वेयनसवत्सवादयो
हिभाविनोभवन्मुहूर्त्ताद्यनुमेयाएवाअनधिगतेस्मर
णस्याप्यनाशंकनीयत्वात् अनावलनेवाकुमाष्ठिस
व्यभिचारः शंक्येततथावस्तुतवामनुमानस्वीकारः
एवदशान्तरेपिवक्तव्यस्वीकृतमनुमानंसुत्दद्धाव
नप्रष्ठामःकथमाशंकानिकर्त्तनायेतिचेतनयावदा
शंकंतर्कप्रवृत्तेः तेनहिप्रवर्त्तमानेनोपाधिकाटौ

तदायत्तव्यभिचारकोटौ वानिष्टमुपनयते तच्छा विच्छि
द्यते विच्छिन्नप्रतिविपक्षे तच्च प्रमाता भूयोदर्शनोप
लब्धसाहचर्यं लिंगमनाकुलो ऽधिरोहति अधिष्ठिताश्च
करणात् क्रियानिष्पत्तिरिति किमनुपपन्नं ननु तर्कौ
ऽप्ययम् विनाभावमपेक्ष्य प्रवर्त्तते अतो ऽनुकतयाभा
वितव्यनयं कार्याव्याघाताबाधितत्वात् तदेव ह्याशंक्य
शंक्यते यस्मिन्नाशक्यमाने स्वक्रियाव्याघातादयो
दोषानावतरन्तीति लोकमर्यादा न हि हेतुफलताबोन
न भविष्यतीति शंकितुमपि शंकितुमपि शक्यते तथा
मातिर्यं केवलं स्यान्न सर्वे तिथ्यामविष्यतीत्यादिवत् त
थाप्यतींद्रियोपाधिनिषेधः किंप्रमाणक इत्युच्यत इति
चेत् नैवं कश्चिदतीन्द्रियोपाधिः प्रमाणसिद्धोऽस्ति य
स्याभावे प्रमाणमनपेक्ष्यीयं केवलं साहचर्ये निर्बन्धना
न्तरमात्रेमाशंक्यते ततः शंकैव फलतः स्वरूपतश्च नि
वर्त्तनीया तत्र कलमस्या विपक्षजिज्ञासा सा तर्कादाह
त्य निवर्त्तते ततो ऽनुमानप्रवृत्तौ शंका स्वरूपमपीति
सर्वम्पच्छं नचैतदद्दनागन्यायांगतयात्तकेव्युत्पाद
यतः सूत्रकारस्याभिमतत्वात् अन्यथाव्युत्पादन
वैयर्थ्यात् तदयं संक्षेपः यत्रानुकूलस्तर्को नास्ति सो
प्रयोजकः स च द्विविधः शंकितोपाधिर्निश्चितोपा
धिश्चेत्युच्यते यावद्बाध्यतिरेकिलक्षणतांशेना
पि शक्यते विपक्षस्य कुतस्त्यावहेतोर्गमनिकाबलमि

ति उपाधिश्च साधनाव्यापकत्वे सति साध्यव्यापकः
तद्धर्म्मस्तथाहि व्याप्तेर्जवाकुसुमरक्ततेव स्फटिके सा
धनाभिमते यकाश्चीयमावुपाधिरुच्यते तदिदमा
हुः अन्ये परप्रयुक्तानां व्याप्तिनामुपजीवकाः तैर्द
ष्टेरपि नैष्टाव्यापकासावध्यवणेति तदनेन तर्केण
विपक्षदंडनेते न साधनयोर्दर्शने कार्यत्वाका
रणत्वात तनोस्तु द्वा समवायिवासंयोगिवाऽवान्यथाप्य
भावोवाप्यभावोवा सविशेषणत्वा निर्विशेषणं वा लिं
गमिति निर्लिंगमवधाधनीयं अन्यथा तदाभेसमि
तिनदृत्वं तादात्म्यतदुत्पत्ती वप्ये तदेव वीजं यदि
कार्याभावौ कारणभावात्मान मति पतेतां तदा तयोस्त
त्वं व्याहन्येते अत एव सामग्रीनिवेशनियताच्चनम
कारणादपि कार्यमनुमिमते सौगता अपितस्याहि
पक्षबाधकमेव प्रतिवंधपक्षमिति तथाहि शाका
द्याहारपरिणति विरहिणिमितातनयो न किंवि
दनिष्टामिति नासौ तस्य धापिकाव्यापिकात्वुदपा
पिकायाः कारणतावधारणात् कारणं व तत्तस्य
तदाक्षिपत्यभवति चेतिव्याहतं एवमन्यत्राप्यूहनी
यं क पुनत्र प्रयोजकोन्तर्भवति न कश्चिदित्येके यथा
हि सिद्धसाधनं नवाधित विषयं विषयापहारात्त
वात नापि निर्णयसति सपक्षत्वाति पातादपक्ष
धर्मः कालातीतविलोपप्रसंगात् नवानैकान्ति

कादिर्व्यभिचाराद्यभावात् तथायमपि सत्त्वंदूषणल
क्षणमिति तदसत् विभागस्य न्यूनाधिकसंख्याव्यवच्छेद
कपरत्वात् किं तर्हि तयोरन्तर्निवेशः असिद्ध एव व्याप
स्य पक्षधर्मताप्रतीतिः सिद्धिरेवतदभावोऽसिद्धिः इयं च
व्याप्तियक्षधर्मतास्वरूपाणामन्यतमाप्रतीत्यापि भवन्ती
यथा सख्यामन्यथासिद्धिर्वा व्याप्तिसिद्धिः स्वरूपासिद्धिवि
र्व्याख्यायते मध्यमाप्याश्रयस्वरूपाप्रतीत्या नद्विशेषण
पक्षत्वाप्रतीत्या वेति द्वयी तत्र वरमासिद्धसाधनमिति व्य
पदिश्यते व्याप्यस्य तु पक्षत्वसंबन्धस्याहत्य विघटना
त् नत्वेवं बाधे प्रथमतो व्याप्तेरेव विघटनादिति विशे
षः ऽयत्वप्रयोजकः संदिग्धानैकान्तिकेऽन्तर्भाव्यते तदस
तव्याप्त्यसिद्धेर्हि निमित्तेन व्यभिचारः शंकनीयोऽन्यथा
वा प्रथमेऽसिद्धे वेव दूषणत्वमुपजीव्यत्वात् नानैका
न्तिकत्वं उपजीवकत्वात् अन्यथा शंका दूषणमेव निर्णी
ते तदनवकाशात् उपमानं तु बाधकमनाशंकनीय
विषयानतिरेकादिति केचित् तथाहि न तावदस्य वि
षयः सादृश्यव्यपदेश्यं पदार्थान्तरमं शंकनीयं परस्प
रविरोधे हि न प्रकारान्तरस्थितिः नैकतापि विरुद्धानां
युक्तिमात्रविरोधतः न हि भावाभावाभ्यामन्यः प्रका
रः शंकनीयः परस्परविनिषेधरूपत्वात् न भाव इति
हि निषेधमात्रेणाभावविधिः तन्नत्वं विधापकं यं पु
नः स्ववचनेनैव सत्तद्वयोर्निषेधेनाभाव इति एवंना

३६
36

भावाइतिनिषेधएवभावविधिस्तनत्वेविधायकथंस्वव
चनेनैवानुमतः पुनर्विधेनभावइति अतएवंभूता
नामेकताप्यशक्यप्रतीतिः। प्रतिषेधविध्योरेकत्वसंभ
वात् तस्माद्भावाभावावेवनत्वंभावत्वेपिगुणवन्निर्गुण
त्वेतितदपिपूर्ववदेव तत्रपूर्वंद्रव्यमेव उक्तंचाश्रितम
नाश्रितंचेतिद्वयमपिपूर्ववत् तत्रोत्तरंसमवायएवा
अतवस्थाभयात् आश्रततुसामान्यवन्निःसामान्यं
चेति पूर्ववदुभयमेव तत्रप्रथममपिस्पंदास्पदइति
द्रव्यमेव एवंयथासंख्यं कर्मगुणाइतिव्यपदिश्य
ते निःसामान्यंनिर्गुणमाश्रितत्वेकाश्रितमनेकाश्रि
यतंचेतिपूर्ववदुभयमेव एतदपियथासंख्यंनिशेषः
सामान्यंचेति अभिधीयन्तोतदेतत्सर्वं द्रव्यमेवासेका
विधामासादयन्नातिरिच्यते अनासादयन्नपदार्था
न्तरस्थातुमुत्सहते एतेनशक्तिसंख्यादयोव्याख्या
ताः अतोऽभावेनसहसप्तैवपदार्थाइतिनियमः अ
तोनोपमानविषयोर्थान्तरमिति स्यादेतत् भवतुसा
मान्यमेवसादृश्यं तदेवतस्यविषयःस्यात् ततसदृशो
पमितिप्रत्ययोमेन्द्रियजस्तदापातमात्रेनानुसन्तेरिति
वेत् नपूर्वार्थीडानुसंधानसहकारि वैधुर्य्येनप्राग
जननात् सोयमितिप्रत्यभिज्ञानवत् नन्वेवंएतत्स
दृशाविनितेंद्रियजन्यं तेततस्यासंवधात् नचेद
स्मरणंतत्पीडानुभवेपिविशिष्टस्यानुभवात् न

वैतदप्ययंसंस्मृतिविपरीतप्रत्यभिज्ञानवदुपपादनीयं
तत्तेदन्तोमस्थापनक्रमविपर्ययेपि विशेष्येन्द्रियेणसन्नि
कर्षाविरोधात् तस्यसन्निहितवर्त्तमानगोचरत्वात्
प्रकृतेतुतदभावात् तस्मात्तत्तपिण्डस्मरणसहाय
मेतत्· पिंडवर्त्तिसादृश्यज्ञानमेवतथाविधंज्ञानमुत्पा
दयदुपमानंप्रमाणमिति एतदपिनास्ति साधर्म्यमि
ववैधर्म्यमानमेवंप्रसज्यते अर्थापत्तिरसौव्यक्तमिति
चेत् प्रकृतेनकिं यदाह्येतद्धिसदृशोसावितिप्रस्येति
तत्रापितुल्यमेतत्· नहितस्यसक्षमसन्निकृष्टविषयत्वा
त् नचस्मरणं विशिष्टस्याननुभवात् नोपमानंसादृ
श्यविषयत्वात् नन्वेतद्धर्मभाववैशिष्ट्यमेवतस्यवैध
र्म्येतत्ताभावाम्यमेवेष्यतेनवप्रकृतेतथासादृश्यस्य
भावत्वादितिचेत् नदृतोव्यावृत्तधर्मविशिष्टतायाअ
पिवैधर्म्यरूपत्वात् तस्यचभावरूपत्वादिति स्यादेत
त् तद्धर्माद्दहनसत्तीत्यवगत्ते अयोदायघृतेदहवि
घमानास्तत्रसत्तीति नद्धितद्धिधर्मत्वमेवतदेतस्मोप
पद्यते यद्येतद्धिरुद्धधर्मोनासौभवतीतिचेत् एवंतर्हि
प्रकृतमप्यर्थापत्तिरेव· नहितत्सादृश्यविशिष्टत्वमेव
स्यप्रत्यक्षसिद्धमपितस्यैतत्सादृश्यविशिष्टत्वंविनोपप
द्यते एतेनदृष्टासन्निकृष्टप्रत्यभिज्ञानमाख्यातंत
त्रापितद्धर्मैश्या· लिंगं तस्यस्मरणाभिव्यक्तामनुप
पद्यमानंतदिदंनास्यदैकतांव्यवस्थापयतीतिस्मा

३७
37

न्नोपमानमधिकमिति एवंप्राप्तेविधीयते संबंधस्यप
रिच्छेदः संज्ञायाः संज्ञिनासह प्रत्यक्षादेमाध्यत्वादुपमा
नफलंविदुः यथागोस्तथागवयइत्तिश्रुतातिदेशवा
क्यस्यगोसदृशंपिंडमनुभवातः स्मरतश्चवाक्यार्थम
यमसोगवयशब्दवाच्यइतिभवतिमतिः सेयंनवाफलं
अनुपलब्धपिंडस्यप्रसंगात् नापिप्रत्यक्षफलं अश्रु
तवाक्यस्यापिप्रसंगात् नापिसमाहारफलंवाक्य
प्रत्यक्षयोर्भिन्नकालत्वात् वाक्यतदर्थयोःस्मृति
द्वारोपनीतावपिगवयपिंडसंबंधः नार्थेंद्रियेणात
ज्ञातसादृश्यानुपलंभेसमयपरिच्छेदासिद्धेः फलसमाहा
रेतुतदन्तर्भावेऽनुमानादेरपिप्रत्यक्षत्वप्रसंगः तनकिं
ततफलस्यतत्प्रमाणवहिर्भावएवअनर्भावेवाक्रिय
तीसीनानन्तदसाधारणेंद्रियादिसाहित्यं अस्तितर्हि
सादृश्यज्ञानकालेपिस्फारितस्यचक्षुषोव्यापारः न
उपलब्धगोसादृश्यविशिष्टगवयपिंडस्यवाक्यतद
र्थस्मृतिमतः कालान्तरेप्यनुसंधानवत्वात् समय
परिच्छेदोपपत्तेः ननुवाक्यादेवानेनसमयः परिच्छि
न्नोगोसदृशस्यगवयःसंज्ञेति केवलमिदानींप्रत्यभि
जानातिऽयमसावितिप्रयोगाद्वानुमितः योयत्रास
तिवृत्त्यन्तरेवृद्धैः प्रयुज्यते सतद्वाचकोयथागोश
ब्द एवगोःप्रयुज्यतेचायंगवयशब्दोगोसदृशइति कि
मुपमानेनेति नसादृश्यानिमित्तत्वान्निमित्तस्याप्र

तीतितः समययोर्दुर्ग्रहः पूर्वसंदेहानुमयापिवा नहि
गवयशब्दस्यसादृश्यप्रवृत्तिनिमित्तं अप्रतिनगृ ना
मयिव्यवहारप्रसंगात् नचोभयमपिनिमित्तंस्ययंप्र
तीतसमयसंक्रान्तयेतिदेशवाच्यप्रयोगानुपपत्तेः ग
वयात्वेस्यपंयुत्पन्नोहद्व्यावहारानसादृश्ये कथमे
तन्निर्ङ्गावनीवमितियेत् वस्तुगतिस्तावदियंतदाया
ततःसंदेहेपिफलसिद्धेः गंधवत्वमिवपृथ्वीत्वस्यसा
दृश्यं गवयशब्दप्रवृत्तिविमित्तस्योपलक्षणमिदमेववा
निमित्तमित्यनवधारणात् स्यादेतत् पूर्वमिमित्तानु
पलब्धेनफलसिद्धिः विदानीतुतस्मिन्नुपलब्धेतदेववा
क्यं स्मृतिसमारूढंफलिष्यत्य ध्ययनसमयगृहीतर
ववेदनेशिरंओपीगपर्यवदातस्यकालान्तरे नचवा
क्यंवाक्येनस्वार्थस्यप्रागेवबोधितत्वात् पर्यवसितमिति
गोसदृशपदस्योपात्तस्यानिमित्तयोरन्यतरत्वेनात्य
र्यसंदेहात् इदानीतुगवयत्वेवगतर्कपुरस्कारात्सा
दृश्यस्योपलक्षणतायांव्यवस्थितायांगगायांघोषवद्
तिवदनूपप्रतीयन्ति रितिचेत् नश्रुतान्वयादनाकांसं
नवाक्यंत्वन्यदिच्छति पदार्थान्वयवैधर्म्यात्तदाक्षि
प्तेनसङ्गच्छते गोसदृशगवयशब्दवाच्यइति सामाना
धिकरण्यमात्रेणोपपत्तौ विशेषसंदेहेपिवाक्यस्य
पर्यवसितत्वेनमानान्तरोपनीतानपेक्षणात् एकार
केसंदेहेपिपदाभवतीतिवाक्यवत् अन्यथाशक्य

भेदेदोषात् नचगंगायांघोषइतिवत् पदार्थएवान्वया
योग्यंयेनप्रमाणान्तरोपनीतेनान्वयः स्यात् प्रतीतवा
क्यार्थवलायातोप्यर्थोपदिवाकृस्येवदिवाभ्योजननि
षेधंवाकस्यापिरात्रिभोजनमर्थः स्यात् तस्माद्यथा
गवयशब्दः कस्यचिद्वाचकः शिष्टप्रयोगादिति सामान्य
तोनिश्चितेपिविशेषेमानान्तरापेक्षात्तथागोसदृशस्यग
वयशब्दोवाचकइतिवाक्यान्निश्चितोपिसामान्यंविशेष
वाचकत्वेस्यमानान्तरमनुसरणीयामिति अस्त्वनुमा
नंतथाहिगवयशब्दोस्यवाचकोऽसतिवृत्त्यन्तरेऽभियु
क्तैरत्रप्रयुज्यमानत्वात् गविगोशब्दवदितिचेत् न
असिद्धेः नह्यसन्निकृष्टेतरतद्विषयतयाप्रयोगः सं
गतिमविज्ञायज्ञातुंशक्यते सामानाधिकरण्यादि
तिचेत् नपिंडमात्रेसिद्धसाधनात् निमित्तेचासि
द्धेः साहश्यस्यानिमित्तत्वादित्युक्तं तनुव्याप्तिपर
मिदंवाक्यंस्यात् योगोसदृशः सगवयपदवाच्य
इतितथाचवाक्यादवगतसप्रतिबंधोऽनुमिनुयात्
अयमसौगवयोगोसदृशत्वात् अतिदेशवाक्याव
गतपिंडवत् नविपर्ययात् नहिगोसदृशंवुद्धावा
वोप्यानेनदृष्टः सकिंशब्दवाच्यइतिकिंतुसामान्य
तोगवयपदार्थमवगम्यसकीदृगिति तथाच यथो
गप्राप्तस्याम्यांतस्यैवव्याप्यत्वंततः किंतेनप्रकृता
नुपयोगात् अथकिंलक्षणकेमावितिप्राभाकराः

तदाव्यतिरेकित्वस्यात् लक्षणस्यतथाभावात् तथाच
गोसदृशोगवयइत्यस्यार्थोयोगवयइतिनव्यवहयते
नासौगोसदृशइतिएवंचप्रयोक्तव्यं अयमसौगवयइ
तिव्यवहर्तव्यः गोसदृशत्वात् यस्तुनतथानासौगोसदृ
शोयथाहस्तीतिनचहस्त्यादीनांविपक्षत्वेप्रमाणमस्ति
सर्वाप्रयोगस्यानवधारणात् कतिपयव्यवहारस्यैनै
कान्तिकत्वात् ननुलिंगमात्रप्रश्नोभविष्यति कीदृकू
किंलिंगकइति नत्वनेनलिंगमविज्ञायगवयस्यशब्दस्य
वाचकत्वंकस्यचित्त्वाच्यत्वमवगतंयेनतदर्थेप्रश्नःस्या
त् प्रवृत्तिनिमित्तविशेषलिंगप्रश्नोगवयपदंयेननिमि
त्तेनप्रवर्तते तस्यकिंलिंगमित्यर्थमितिचेत् ननहि
तदवश्यमनुमेयमित्यनेननिश्चितयतइदंस्यात् ज्ञानो
पायमात्रप्रश्नेतद्विशेषेणोत्तरमितिचेत् नअविशेषा
दिंद्रियसन्निकर्षमप्युत्तरयेत् पर्यायारवाययागव
यमहंकथंजानीयामितिप्रश्नेवनंगतोद्रक्ष्यसितियथा
वाकःपिकःकोकिलइति तस्मान्निमित्तभेदप्रश्नएवा
यंगवयोगवयशब्दवाच्यःकीदृक्केननिमित्तेनेतियु
क्तमुत्तरस्यामः तस्यचनिमित्तविशेषस्यसाक्षादुपदर्श
यितुमशक्यत्वात् प्रत्यक्षलक्षणंकिंविदाचष्टेतद्बो
धमानसामग्रीमुद्भावनमेव तस्यचप्रमाणस्यसन्नः
तर्कः सहायतामापाद्यतेसादृश्यस्यैवनिमित्तत्वाया
कल्पनागौरवंनिमित्तान्तरकल्पनेक्लृप्तकल्प्यविरोध
इतितदेवनिमित्तमवगच्छतीतिलक्षणंत्वनधिगतसं

गतिसज्ञासमतिव्याहृतवाक्यर्वस्यसंगिन्यनुसंधानमु
पमानं वाक्यार्थस्तक्क्तितसाधर्म्यंक्कचिद्वैधर्म्यमतो
र्न्यापकंनस्मानियतविषयत्वादेवनतेनवाधोनत्वन
तिरेकादिति शब्दोपिनवाधकमनुमानानतिरेकादि
दितिवैशेषिकादयः तथाहियद्यपिएनेपदार्थामि
थः संसर्गवन्तः वाक्यत्वादितिव्यधिकरणंपदार्थत्वा
दितिचानैकान्तिकंपदैःस्मारितत्वादित्यपितथापिय
पिचेतानिपदानिस्मादिनार्थसंसर्गवन्तितैतस्मानक
त्वादित्यादेसाध्याभावःनत्वत्रमतर्थःसंयोगःसम
वायस्तादात्म्यविशेषणविशेष्यभावोवासंभवति तस्य
ज्ञापकभावस्तुस्वातंत्र्येमानुर्मनान्तर्भाववादितिर्नेष्य
ते नचलिंगतयाज्ञापकत्वीयुत्तिंगस्यतदैवतस्यवि
षयः परस्पराश्रयप्रसंगात तदुपलंभेहितस्यव्या
प्तिसिद्धिः ततसिद्धौचतदनुमानमिति तथाप्याकां
क्षादिमद्भिः पदैःस्मारितत्वात गामभ्यजतिपदा
र्थवदितिस्यात नचविशेषासिद्धिदोषः संसर्गस्यसं
सृज्यमानविशेषादेवविशिष्टत्वात यद्वाएतानियदा
निस्युर्वित पदार्थसंसर्गज्ञानपूर्वकानि आकांक्षा
दिमत्वेसतिततस्मारकत्वात गामभ्याजेतिपदवदि
तिस्यात नैवमयोसिद्धिः ज्ञानवच्छेदकतयैवतत
सिद्धेः तस्यचसंसृज्यमानोपहितस्यैवावच्छेदकत्वा
न्नविशेषाप्रतिलंभइति अत्रोच्यते अनेकान्तः
परिच्छेदसंभववचननिश्चयः आकांक्षासत्तयाहेतु

योग्यासत्तिनिबन्धना एतेपदार्थाः परस्परंसंसर्गवन्तः
इत्यत्रहिसंसृष्टा एवेतिनियमोवासाध्यः संभावितसंस
र्गाइतिवानाद्यः अनाप्तोक्तपदस्मारितैः वनैकान्तात्
आप्तोक्त्याविशेषणीयइतिचेत् नवाक्यार्थप्रतीतेःप्रा
क्तदसिद्धेः नह्यविप्रलंभकत्वमात्रमिहाप्तपदेनवि
वक्षितं तदुक्तेरपिपदार्थसंसर्गव्यभिचारात् अपितु
तदनुभववत्त्वामात्रमपिनचैतदसर्वज्ञोऽसर्वदाऽसर्वत्रायंस
म्यग्जानवानेतिनिश्चेतुंशक्यं भ्रान्तेः पुरुषधर्मत्वात् य
त्रक्वचिदप्रलंभेनाप्तस्यास्तीति नतेनोपयोगः ततोऽस्मि
न्नर्थेनेदंव्यमभ्रान्तइतिकेनविदुपायेनग्राह्यं नचैतत्
संसर्गविशेषप्रतीत्यतीयशक्यं बुद्धेरर्थभेदमंतरेण
निरूपयितुमशक्यत्वात् पदार्थमात्रेवाभ्रान्तत्वसिद्धौ।
नकिंचित् अनाप्तसाधारण्यात् एतेषांसंसर्गेप्ययम
भ्रान्तइतिशक्यमितिचेत् नएतेषांसंसर्गइत्यस्याएव
बुद्धेरसिद्धेरननुभूतत्वेनस्मरणायोगात् तदनुभव
स्यचाप्तिमधीनतया तस्यचविशेषणासिद्धत्वे नानुप
पत्तेरिति नापिद्वितीयः योग्यतामात्रसिद्धावपिसं
सर्गानिश्चयात् वाक्यस्यचतदेकफलत्वात् योग्य
तामात्रस्यचप्रागेवसिद्धेः अन्यथातदसिद्धावासन्नत्वा
कांक्षपदस्मारितत्वादित्येवहेतुःस्यात् तथावाग्नि
नास्तिवतीसादिस्मारितैर्वनैकान्तः तथाविधानांसर्व
थासंसर्गायोग्यत्वादिति एवंद्वितीयोपिप्रयोगोहेतु

नाकांक्षादिमत्वेसतीति तत्रकेयमाकांक्षानामानताव
त्विशेषणविशेष्यभावः तस्यसंसर्गस्वभावतयासाध्य
त्वात् नापितद्योग्यतायोग्यत्वयैवगतत्वात् नाप्यवि
नाभावः नीलंसरोजमस्तीत्यादौतदभावेपिवाक्यप्र
त्ययात् विशेषासिद्धसामान्याविनाभावोप्याकांक्षाइतिचे
त् नअहोविमलंजलंनद्याः वच्छेमहिषश्चरतिदोवा
क्यमदानुपपन्निप्रसंगात् पिप्रतिपत्तुर्जिज्ञासापदो
भवतीत्यादौशुक्लजिज्ञासयारक्तः भटोभवतीत्यस्यैक
देशत्वात् सर्वदावाक्यपर्यवसानप्रसंगात् गुणक्रिया
द्यशेषविशेषजिज्ञासामपिवदव्यारितविशेषविषया
जिज्ञासा आकांक्षायटइत्युक्ते किंपुरुषः कुत्रकिंपा
तीत्यादिरूपयाजिज्ञासात्तत्रभवतीत्युक्ते किंकरोतीत्ये
षैवपदस्मारितविषयानतुकिंरूपइत्यादिरपि यदा
तुरक्तइत्युच्यतेतदाकिंरूपइत्येषापिस्मारितविषया
स्यादिति नकिंचिदनुपपन्नमितिचेतु एवंतर्हिचक्षु
षीनिमील्यपरितावयत्तुभवान् किंमस्याज्ञातायामन्व
यप्रत्ययोधन्नातायान्निमितन्नप्रथमेनायाव्यभिचा
रवणायहेतुर्विशेषणीयः मनःसंयोगादिवातू
सत्तामात्रेणैवोपयोगात् आसत्तियोग्यतामात्रविशि
ष्टस्तुत्तिश्चितोपिनमगकाअयमुपैति अत्तोनाह्नपु
रुषोयसायंतामित्यादौव्यभिचारात् द्वितीयस्तस्या
दपिपद्यनुमानान्तरवत्तत्संभावेपितत्तद्धानवैधुर्यात्

न्वयप्रत्ययो न जायेतेदस्ति आसत्तियोग्यतामात्रप्रतिसंधा
नादेवमाकांक्षस्य सर्वत्र वाक्यार्थप्रत्ययात् निवृत्ताकांक्ष
स्य तदभावात् कथमेव प्रत्ययः साकांक्ष एव प्रत्येति न
तु ज्ञाताकांक्ष इति चेत् न तावन्मात्रेणान्वयोपपत्तावनु
पलभ्यमानज्ञानकल्पनोनुपपत्तेः अन्यत्र तथादर्शना
त् यदा हि दूरात् दृष्टसामान्ये जिज्ञासते कोयमिति प्र
सामीदश्वप्रत्येति स्थाणुरयमिति तदास्य ज्ञातुमहमिच्छा
मीत्यनुव्यवसायाभावेपि स्थाणुरेवायमित्यनूपप्रत्ययो भ
वति तथेहाप्यविशेषात् विशेषोपस्थानकाले संस
र्गावगतिवेलायां तेन तु जिज्ञासावगतिः न च विशेषोप
स्थानात् प्रागेव जिज्ञासावगतिः प्रकृतोपयोगिनी ताव
न्मात्रस्यानाकांक्षितत्वात् न चैवंभूतोप्ययमेकान्तिको हे
तुः यदाश्वमेति पुत्रो राज्ञः पुरुषोपसार्यतामिति वक्रो
चारयति श्रोता व्यासक्तादिनानिमित्तेन नाममेति पुत्र इत्य
श्रुत्वैव राज्ञः पुरुषोपसार्यतामिति शृणोति तदास्या
कांक्षादिमत्वे सति पदकदंबकत्वं न च स्मारितार्थसंसर्ग
ज्ञानपूर्वकत्वमिति स्यादेतत् यावत्सममभिव्याप्यहा
नत्वेन विशेषिते हेतौ नायं दोषः तथाविधस्य व्यभिचारो
दाहरणास्यत् अतस्तर्हि कतिपयपदश्राविणः
संसर्गप्रत्ययः अलिंगमेव लिंगत्वाध्यारोपात् ए
तावानेवायं समन्तिव्याहार इति तत्र श्रोतुरभिमान
इति चेत् न तत्संदेहे पिश्रुतानुपसंसर्गाव्यामात् भ

४१

वतिहितत्र प्रत्ययो न जाने किमपरमननोक्रमेतावदेवम
याश्रुतं यद्वाह्नः पुरुषोपसौर्यतामिति भ्रान्तिरसावि
ति चेत् न तावदसौ षेन्द्रियजा यतो ऽस्साकारत्वात् नापि
लिर्गजा सजातिंगाभिमानादेपि जायमानत्वात एता
इकपदकदंबप्रतिसंधानमेवा तां जनयतीति चेत यद्ये
वमेतदेवाध्वंसदक्तिमुत्पादयत्वकेन वारनीयं व्याप्तिप्र
तिसंधानं विनापि तस्य संसर्गप्रत्यये सामर्थ्यावधा
रणात् चक्षुरादिवत् नास्येवतत्संसर्गप्रत्ययो संसर्गे
ग्रहमात्रेन तत्याप्यवहार इति चेत् तर्हि यावत्समन्निव्या
हारेणापि विशेष्यणेनाद प्रतीकारः तथाभूतस्याप्य
नावाक्यस्य संसर्गी न पूर्वकत्वाभावात् असंसर्गाग्रह
पूर्वकत्वमात्रसाध्येन व्यभिचार इति चेत् एवं तर्हि न सं
सर्गो न सिध्येत आप्तवाक्येषु सेत्स्यतीति चेत् न सर्व
विषयाप्तत्वस्यासिद्धेः यत्र क्वचिदाप्तत्वस्यानैकान्तिका
त्वात् प्रकृतविषये चाप्तत्वसिद्धौ संसर्गविषयस्य प्राग
वसिद्धत्युपगमादिसुकं न च सर्वत्र जिज्ञासानिबंधनं
अजिज्ञासोरपि वाक्यार्थप्रत्ययात् आकांक्षापदार्थः
कस्तर्हि जिज्ञासाप्रतियोगिता सा च स्मारितपदाथि
भाविनाभावे सति श्रोतरि तदुत्पादसंसर्गावगमप्राग
भावः न चैवमपि ज्ञानमुपेक्षते प्रतियोगिज्ञानरूपणा
धीनत्वात् तन्निरूपणस्य च विषयनिरूपणत्वादिति प्रा
भाकरास्तु लोकवेदव्युत्पत्तिबलेनार्थितामिधानं प्रसाध्य

वेदस्यापौरुषेयतयावक्तृज्ञानानुमानानवकाशात् संस
र्गे शब्दस्यैव स्वातंत्र्येण प्रामाण्यमास्थितम्· लोके त्वमान
तएवववक्तृज्ञानोपसर्जनतयासंसर्गस्यसिद्धेरचिंताभि
धानवलाघात पिप्रतिपादकत्वे ऽनुवादकतामात्रं वाक्य
स्येति निर्णीतवंतः तदनिस्थानीयः निर्णीतशक्तेर्वाक्या
द्दिप्रागेवार्थस्य निर्णये व्याप्तिस्मृतिविलंबेन लिंगस्ये
वानुवादिता यावतीहि वेदे सामग्री तस्यैव लोकेपि भव
तीकथमिवार्थं न गमयेत् न ह्यपेक्षणीयांतरमस्ति लिंगप
रिपूर्वैर्णैष्ववमिते व्याप्तिस्मृतिरपेक्षणीयास्तीति विलंबेन किं
निर्णयमन्वयस्य प्रागेवावगमात् लोके वधवत्वनिश्च
योपेक्षणीय इतिचेत् न तद्धि तस्यापि स्वार्थप्रत्ययने
शब्दस्य शक्तेरवधारणात् अन्यथा वेदेप्यर्थप्रत्ययो
न स्यात् न च लोके नाप्त्यैव यदा नियेन शक्तिर्वैचित्र्या
स्यात्· अनाप्तोक्तौ व्यभिचारदर्शनात् तुल्यापि साम
ग्रीसंदेहेन शिथिलायत इतिचेत्· न चाक्षुषदोष्व्यभिचा
रदर्शनेन शंकायामपि सत्याक्षज्ञानसंभवात्· तदुत्पत्ति
दर्शनात् ज्ञायमानस्यार्थविधिर्यतः संदेहे सति न नि
श्चायकं यथा लिंगं चक्षुरादि तु सत्त्वं येति चेत् न चा
क्यस्य निश्चितत्वात् फलप्रामाण्यसंदेहस्य फलोत्तर
कालीनत्वात्· आप्तोक्तत्वस्य चार्थप्रत्ययं प्रत्यनुपयो
गात्· केलौ वाप्तोक्तत्वानिश्चयेपि वाक्यार्थप्रतीतेः
भवतिहि वेदाकारेण पमानदि वाक्येषु पौरुषेय।

त्वाभिमानिनो गौडमीमांसकस्यार्थनिश्चयात्. नवासो।
त्तिः पौरुषेयत्वनिश्चयदशायामपि तथार्थोदिति स्या
देतत् नाप्तोक्तत्वमप्रतीतेर्गमिति भ्रमः किन्त्वनाप्तोक्त
त्वशंनिरासः सवक्तृविदपौरुषेयत्वनिश्चयात् क्वचि
दाप्तोक्तत्वाधारणादिति चेत् तत्किमपौरुषेयत्वस्याप्र
तीतौ संदेहे वा वेदवाक्यविदि नपरपदार्थसङ्कः तेरर्थप्र
त्यायनं भवेत् भवन्नपि नन्यूह्यः प्रथमे सत्यादयः
प्रमाणं नवार्संसर्गाग्रहेतदानीं संसर्गग्रहव्यवहारो वा
धकस्यासमन्तसंभवात् तथापि तत्कल्पनायामन्वयो
च्छेदप्रसंगात् द्वितीये त्वसङ्कापस्य स्वयमनिमित्तानि
रस्येति वेदे यदि लोकेपि तथा स्यादविशेषात् अन्यथा वे
दस्याप्यनुवादकत्वप्रसंगात् तत्रोच्यते व्युत्पुंसलणा
शंकैः स्यात्तथापि वेदे रमी अन्विताभिधानीतवैरस्या
पि न तत्कुतः यदाद्ययोत्तुत्थेसयत्वनिश्चयात पंक
वेदो न किंचिदभिधत्त इति यस्तत्तदाप्तोक्तत्वनिश्चयोत्त
रकालं लोकवद्वेदेप्यपौरुषेयत्वनिश्चयात् यश्वा
दनुमानारता एव इयास्तविशेषोपदत्रपदार्थानेव
पक्षीकृत्य निरस्तयूं दूषणां शंकेराकांक्षादिव्यद्भिः प
देस्मारितत्वादाप्तोक्तयाहृस्मारितपदार्थत्वात् संसर्ग
एवाहस्ससाध्यः वुद्ध्याव्यवहितस्त्वितरतिफलतीन
विशेषः तथावाचिताभिधानेपि जघन्यत्वाद्धेद
स्यार्थदकत्वप्रसंगः नचैवसत्ति तत्र प्रमाणमस्ति

विशिष्टप्रतिपत्त्यन्यथानुपपत्त्य हितत्रशब्दस्य शक्तिःक
ल्प्यासचानुमानेनैवसिद्धेति वृथाप्रयासः तस्मात्तैः केश
ब्दस्यार्थवादकत्वेति विपरीतकल्पनेयमायुष्मतां किं
चदन्वयितामिधानं नाम नतावदन्वितप्रतिपदेन प्रति
पादनमात्रमविवादात् नापिस्वार्थाभिधायास्तत्रता
त्पर्यमविवादादेव नापिसंगतिबलेन तत्प्रतिपादनं वा
र्थस्यापूर्वत्वात् नापिस्वार्थसंगतिबलेन तस्यस्वार्थएवो
पक्षयात् नापिवसैवसंगतिरुभयप्रतिपादिका प्रतीति
क्रमानुपपत्तेः यौगपद्याभ्युपगमेतुयोग्यतादिप्रतिसं
धानशून्यस्यापिपदार्थप्रत्ययवद्वाक्यार्थप्रत्ययप्रसंगात्
नापिसैव संगतिःस्वार्थेनिरपेक्षा वाक्यार्थेपदार्थप्र
तिपादनावान्तरव्यापारेति।युक्तंतस्यास्वयमकारणत्वा
त्-संगतानिहिपदानिकरणं नतुसंगतिः तथापित
त्प्रतिपादनानुगुणंसङ्गतिशालिनीपनौदोत्तिचेत्
नतावद्वाक्यार्थप्रतिपादनानुगुणतासङ्गतेसुदाशप्रते
नसामान्यमात्रगोचरत्वात् मापितदनुगुणव्यापारत्वे
नाकरणत्वादिसुकुतदनुगुणव्यापारोतबाधकत्वात्त
दनुगुणत्वेन नोविवादः गन्वितएवसंगतिरस्तिचेत् न
उक्तमत्त्वषाक्यार्थस्यापूर्वकत्वात् प्रतीतिक्रमानुप
पत्तेश्चइति स्मृत क्रियान्वितेकारकेस्मृतकारकान्वि
तायाञ्चक्रियायांसङ्गतिद्वयोनोक्तदोषावकाशः ना
पिपर्यायतापत्तिः प्राधान्येननियमात्-नापियौन

४२
43

रुक्तंयविशेषान्वयोत्मासयोत् नापितरेतरश्रयदोषः
स्वार्थस्मृतावनपेक्षत्वात् नापिवाक्यभेदापत्तिः परस्य
रपदार्थस्मृतिसन्निधौतदितरानपेक्षानादीतिचेत् न
अन्वितेसंगतिग्रहणदुस्यस्यैवहिकोन्यः यदिपत्रस्मु
स्मतिस्तदाबतुगस्यापदार्थोत्तराव्वितं नकीवितप्रकृतो
पयोगिनहियत्रचक्षुः सामर्थ्यमधिगतंतत्तुगस्यास्यशे
वदितितद्दतापितस्यविषयः अथान्विततयैवस्मृत्यति
रित्यर्थः तसः तत्प्रमाणाभावात् अन्वितार्थप्रतिपत्त्य
थानुपपत्तिरितिचेत् नअनन्विताभिधानेनाप्युपप
त्तेः आकाङ्क्षानुपपत्तिरस्तु नहिसामान्यतोन्विता
नवगमेऽन्वयविशेषेजिज्ञासास्यात् नहृष्टेरमविशे
षजिज्ञासावदाक्षेपतोप्युपपत्तेः शब्दमहिमानमंतरे
णापतः कुतश्चिदपिस्मृतेषुपदार्थेषुन्वयप्रतीतिस्या
त् नत्वेवंनतः शब्दशक्तिरवश्यंकल्पनीयेत्तियेत्
कुतस्तर्हिकविकाव्यानिविन्वसत्वि नहिसंभवतिः
अन्यत्रचिंतावशेनपदार्थास्मरणेभ्यः असंसर्गा
ग्रहोसंविचेत् ममतावत्संसर्गग्रहएवासौनवापि
सैवपदावलीकचितसंसर्गग्रहेपर्यवस्यति क्वचिद
नन्वयाग्रहइतिकुतोविशेषात् आप्तानाप्तव कृ
तयेतिचेत् किंतथाविधानवक्त्राकश्चिद्विशेषआ
हितआहोस्वित्वक्त्रैवावच्छेदकेतयाविशेषः प्रथ
मेभिहितान्वयवादिनामिवतवापिशक्तिकल्पनागो

रवद्दितीयेवुकुरिवपदानामवछेदकतयैवविशेषक
त्वमस्तु-एवंतर्हिपदानामन्वयप्रतीतावप्युपयोगाः
कःसंदेहः परंपदार्थाभिधानेननत्वन्यथायथातवैवा
मस्यसंसर्गितयायदसमभिव्याहारमात्रेणनत्वन्यथा
अन्यथागुरुत्वेमेविदामेवश्लोकआभ्रपदप्रक्षेपेण
पठनीयः प्राथदभिधात्वलातास्यर्थोपगमादपि
आप्तानामेवसामर्थ्यक्तिःवरमभ्युपगम्यनामिति तस्मा
त्प्रकारान्तरेणसंश्रणवगमोभवतुमावापदार्थानामा
कांक्षादिमत्वेसत्यभिहितानामवश्यमन्वयइतिकुतो
तिप्रसंगः नवैवंसन्तिपदार्थाएवकरणंतेषामनागता
दिरूपतयाकारकत्वानुपपत्तौनह्यिशेषस्यकरणत्वा
स्यायोगात्- तत्संसर्गेप्रमाणान्तरासंकीर्णोदाहरणा
भावाच्च पदानान्तपूर्वभावनियमेनपदार्थस्मरणा
न्तरव्यापारवत्तयाचतदुपपत्तेःव्यापारस्यसंबंधा
यकत्वादितिकृतंप्रसक्तानुप्रसक्त्या अस्ततर्हिश
ब्दएवंवाधकंःसर्वज्ञेजगत्कर्त्तरितयाहि प्रकृतेः
क्रियमाणानिगुणैःकुर्मोणिसर्वशः अहंकारविमू
ढात्माकर्ताहमितिमन्यतेइत्यादिपठन्ति अस्यवार्थः
नपारमार्थिकंचेतनस्यकर्तृत्वमाभिमानिकन्तुतत्
नचसर्वज्ञस्यापिमानोनचासर्वज्ञस्यजगन्निर्मातृत्व
मिति उच्यते नप्रमाणमनाप्तोक्तिर्नोम्हद्दष्टेकवि
दामता अदृश्यदृष्टोसर्वज्ञोनचनित्यागमःक्षमः

४४
44

यदि सर्वज्ञसर्वकर्तृभावावेदकः शब्दो नाप्तोक्तो न तर्हि
प्रमाणं अथाप्तोस्य वक्ता न कदर्शी अतीन्द्रियार्थदर्शि
चेत् कथमसर्वज्ञाः कथं वानकर्त्ता आगमस्यैव प्रण
यनात् न च नित्यागमसंभवो विच्छेदादित्युक्तं अपि
च न वासो क्वचिदेकान्तः सत्वास्यापि प्रवेशनात् नि
रंजनावबोधार्थो न च सन्निपितस्वरः नह्येक सत्त्वपक्ष
एवमोनिश्चनः स्वरसवस्यैव बहुव्युप्रवेशेषु प्रतिपादना
न तथा वा प्रदर्शयिष्यामः कथा च क्वचिदसन्वे प्रतिया
दनमनेकान्तं न बाधकं सत्त्वप्रतियादनमपि न साधकं
मिति चेत् आयातं तावदेवमेतत् यदा तु निःशे
षविशेषगुण्यशून्यात्मप्रतिपादनार्थत्वमकर्तृत्वा
गमानागवधावष्यते तदा तन्निषेधे तात्पर्यममीषा
मिति सत्त्वप्रतिपादकानामेवागमानां प्रामाण्यमवत
रिष्यति न च तेषामप्यन्यत्र तात्पर्य्यमिति वक्षामः अ
र्थापत्तिस्तर्हि बाधिका तु तथा हि यद्यसाव भविष्यत
नोपदेक्ष्यत् न ह्यसावनुपदिश्य प्रवर्त्तयितुं न जाना
ति तदुपदेशएवान्यथानुपपद्यमानस्तस्याभावमोदा
सीन्यं वावेदयतीति न अन्यथैवोपपत्तेः हेतूभावे फला
भावात् प्रमाणेऽसति न प्रमा तदभावात् प्रवृत्तिर्न
कर्मवादेप्यपूर्वविधिः बुद्धिपूर्वा हि प्रवृत्तिर्न बुद्धिमनु
त्पाद्य शक्य संपादनानयप्रकृते बुद्धिरप्युपदेशमंतरे
णाशक्य सिद्धिः स्यात् न त्वेवं कुतएतदवसितं उपदे

शान्तथानुपपत्त्यैवयस्यापिमतेऽदृष्टद्वारादेवभूतानी
प्रवृत्तिस्तस्यापितुल्यमेतत् यद्यस्तिप्रवृत्तिनिमित्तम
दृष्टंकिमुपदेशेनतत एवप्रवृत्तेः नचेत्तथापिकिंतुन
तदभावेतस्मिन् सत्यप्रवृत्तेः नित्याःस्वर्तंतुउपदे।
शोनपर्यनियोज्यइतिचेत् पूर्वपर्यनुयोज्याउपायेत
मवधानतोवधारयत्विनचार्थोपत्तिरनुमानतोभि।
द्यते लोकेतदसंकीर्णोदाहरणाभावात् प्रकारान्त
राभावाच्चतथाहि अनियम्यस्यनायुक्तिर्नानियन्तो
पपादकः नमानयोर्विरोधोस्तिप्रसिद्धेवाप्यसौसमः
जीवंश्चैत्रोगृहेनास्तीत्यनुपपद्यमानमसतिवहिःस
द्भावेतमापादयतीत्युदाहरन्तितत्रत्रिस्यते किमनुप
पन्नंजीवतोगृहाभावस्येति नत्वनियम्यस्यानिया
मकंविनाकिंचिदनुपपन्नमतिप्रसङ्गात् ननुस्वरू
पमेवतत्रतावद्बहिःसत्वेनकर्तव्यंतदकार्यत्वात्तस्यस्थि
तिनेवास्मात्तेनवितानस्यादित्यस्यस्वभावइतिचेत्
एवंतर्हितन्नियतस्वभावएवार्थव्याप्तेरेवव्यतिरेकमु
खनिरूप्यायास्तथाव्यपदेशात् कथंवावहिःसत्व
मस्योपपादकं नत्वनियामकोभवन्नप्यनियम्य
मुपपादयत्यतिप्रसंगादेव स्वभावोस्ययदनेनव
हिःसत्वेनगेहासत्वंक्रोडीकृतस्यात्तस्यमितिचेत्
सेयंव्याप्तिरेवावेयमुखनिरूप्यातथाव्यपदिश्यत
इतिनवयमविनाभावमर्थोपत्तावपजानीमहेकिंतु

तज्ज्ञानं न सत्त्वामात्रेण तदनुमानत्वमापादयतीति चेत्
न अनुपपत्तिप्रतिसंधानस्यावश्याभ्युपगंतव्यत्वात्
अन्यथात्वतिप्रसंगात् अर्थापत्त्याभावानवकाशात्व
यदाद्यन्यथैवोपपन्नमथाप्युपपन्नमितिमन्यते
तदस्यविपर्ययोनत्वन्यथेति तथापि कथमत्रव्याप्ति
र्ग्राह्येतिचेत् यदाहन्तिहतदानान्यत्रयदाचान्यत्रत
दानेहेतिप्रत्यक्षसिद्धमेतत् कात्रापिकथंतासर्वे
देशाप्रत्यक्षत्वेतत्राभावोदूरवधारणइत्यपिनास्ति
नद्यामेवससर्गस्यात्मनिप्रतिषेधात् अयोग्यानां
प्रतिषेधेकावार्त्तेतिचेत् तदवयवानां तत्संसर्गनिषे
धादेवानुमानात् अन्यथानकाचित् नत्युकारणी
भूतेनपरमावादिनानेदंसंसृष्टमितिनिश्चेतुंमिति
नचाविनाभावनिश्चयेनापिगपयनुपत्तवनिश्चयें
योग्याद्वयघत्रयदेतिप्रकारानुपपत्तेः प्रमाणयो।
र्विरोधेर्थापत्तिरविरोधायादिकानत्वेवमनुमानमि
त्यपिनास्तिविरोधेहिरज्जुसर्प्पवदेकस्यबाधस्यात्
ननूभयोः प्रामाण्यैप्रामाण्येवानविरोधः स्थूलमि
दमेकमितिवत्संभवात् चैत्रोयमनुमैत्रुमैत्रइतिव
दविषयभेदात् प्रकृतेकाप्यस्तीतिसामान्येनोगृह
स्यप्रवेशादेकविषयताप्यस्तीतिचेत् यद्येवंकचिद
स्तिकविन्नास्तीतिवन्नविरोधः अत्रापिविरोधएवे
तिचेन्नू एकं नहिं भज्येत नभज्यतेअर्थापत्तौभयो

रप्युपपादनादितिचेत् किमनुपपद्यमानं विरोधं र
वान्यथानुपपद्यमानं विभिन्नविषयतया अवस्थापय
तीति चेत् अथाभिन्नविषयतायैव किं न व्यवस्थापयेत्
व्यवस्थापनमविरोधापादनमेकविषयतयैव वानयो
र्विरोधः स कथं तयैव शमयितव्यः नहि यो यद्विष
मूर्छितः स तेनैवार्थोप्पनत इति चेत् एकविषयतयानयो
र्विरोध इत्येतदेव कुतः भिन्नदेशस्वभावतयैव सर्वतो
पलंभादिति चेत् नन्वियं व्याप्तिरेव तथा च घटकुड्या
भ्रभातमिति धूमो वानुपपद्यमानतयैव वह्निं गमयेत् नहि
तेन विनास्यनुपपद्यते विरोधोपि धूमाद्वह्निनाभवितव्य
मनुपलब्धेश्च न भवितव्यमिति तथा चानुपलब्धेर्गा
वस्थानां धूमस्य च व्यवधानादनुपलभ्य वह्निविषयत्व
स्थितिरर्थापत्तिरिति क्वानुमानं वह्निमानयमित्यनुमा
नं व्याप्तेः अन्यथानुमानाभावे विरोधासिद्धेः अदृष्टो
प्राभानुपलब्धिविरोधेन परभागे वह्निरित्यर्थापत्तिरि
ति चेत् न व्याप्तिग्राहकेनैव विरोधस्योक्तत्वात् नाप्यु
त्तरार्थापत्तिः अन्यथा पाण्डवत्वस्यापालालत्वविरोधे
न पालालत्वास्थितिरर्थापत्तेरेव स्यात् नहि विशिष्टस्य ते
नैव व्याप्तेनैवमिति चेत् यस्मेवमर्वाग्भागानुपलभ्यमा
नवह्नित्वेन विशिष्टधूमवत्त्वस्य तेनैव व्याप्तेः कथमे
वं भविष्यतीति तुल्यं केवलव्यतिरेक्यनुमानं परोऽभिम
तमर्थापत्तिरन्वयाभावादिति चेत् एवमेतावतावि रो

षणानुमानेऽर्थापत्तिव्यवहारं न वारयेमः तत्रानुमान
व्यवहारः कुत इति चेत् अविनाभावसमुच्चेत्वात् सा
धर्म्येण विनाऽसंभवनमन्वयिन इव व्यतिरेकिणोऽप्यविशि
ष्टं तन्निश्चयस्त्वान्वयव्यतिरेकाभ्यामन्यतरेणेति तस्मा
दर्थापत्तिरित्यनुमानपर्यायः तद्विशेषवचनो वाऽपूर्ववा
दित्युक्तं अनुपलब्धिस्तत्र बाधिकेति चेत् न न च
प्रत्यक्षादेरतिरिच्यते तदुच्यते प्रतिपत्तेरपरोक्षादिन्द्रि
यस्यानुपक्षयात् अज्ञातकरणत्वादभावावेशाद्वे
तसः या हि साक्षात्कारिणी प्रतीतिः सेन्द्रियकरणिका
यथा रूपादिबुद्धिः तथा चेह भूतले घटो नास्तीत्यपि
साक्षात्कारित्वमसिद्धमस्या इति चेत् न एकजातीय
त्वेन ज्ञाताज्ञातकारणकत्वानुपपत्तेः नहि तस्मिन्ने
वैकार्ये तदेव करणमेकदा ज्ञातमज्ञातं चोपयुज्यते लि
ङ्गेन्द्रिययोर्नियमव्यत्ययप्रसंगात् ज्ञानस्याकरणत्वप्रसं
गाच्च नहि तदस्तीत्यादिभवतस्त्वकरणत्वव्याघाता
त् तस्मात् ज्ञातानुपलब्धिजन्यस्या साक्षात्कारित्वा
त्तद्विपरीतकरणकमिदं तद्विपरीतजातीयमिति न्या
य्यं ननूक्तमज्ञातानुपलब्धिरसाक्षात्कारिणीयम
भावधियं जनयति तद्यथा निपुणतरमनुसृतो मया
मद्विवेत्रेऽनवोपलब्ध इति श्रुते श्रोतानुमिनोति तत्
नं नासीदिति एतेन प्रागुक्ता स्थिता व्याख्याता ननु तथा
प्यवान्तरजातिभेदोऽस्तु अज्ञातानुपलब्धिजन्येसा

क्षात्कारस्तु कुत इति चेत् न कारणविरोधात् कार्यविरो
धेन भवितव्यमित्युक्तमेव अनस्तु न्नोपक्षीणेन्द्रियव्या
पारानंतरभावित्वाच्च अधिकरणग्रहे तदुपक्षीणमिति चे
त् अंधस्यापि त्वगिंद्रियोपनीते घटादौ रूपविशेषाभावप्र
तीतिप्रसंगात् अस्ति तत्राधिकरणप्रतीतिरस्ति च प्रतियो
गिस्मरणं अस्ति च श्यामे रक्तत्वस्य यावत्क स्वभावोऽनु
पलब्धिश्च अधिकरणग्रहकेंद्रियग्राह्याभाववादिनो
पि समानमेतदिति चेत् न प्रतियोगिग्राहकेंद्रियग्रा
ह्योऽभाव इत्यभ्युपगमात् ममापि प्रतियोगिग्राहकें
द्रियगृहीतेऽधिकरणेऽनुपलब्धिः प्रमाणमित्यभ्युपगम इ
ति चेत् न वायोस्त्वगिंद्रियोपनीते रूपाभावप्रतीत्यनुदयप्र
संगात् तथापि च तत्र सन्निकर्षमिति चेत् हन्तैवम
न्यत्राचरितार्थमिंद्रियमवश्यापेक्षणीयं रूपाभावा
नुभवेन स्यादेतत् तथापि वस्त्वंतरग्रहावतस्यापयो
ग इति चेत् न तस्य तं प्रत्यकारणत्वात् कारणत्वे वाम
हांधकारे करपरामर्षेणास्पर्शद्रव्याभावं न प्रतीयात्
प्रतीयाच्च पुरो विस्फारिताक्षः पृष्ठलग्नस्याश्यामत्वं आ
लोकावस्थानमप्यधिकरणस्यापयुक्तमिति चेत् तर्हि
नयनसन्निकर्षोप्युपयोक्ष्यते तदेकसहकारि प्रमाणस
न्निकर्षापेक्षणात् ततनविवरप्रसारितकरपरामृष्ट
चिकरेऽभदुपलंभप्रसंगश्च तथापि योग्यतापादनोप
क्षीणमस्तु सूदितरसामग्रीसाकल्येप्यनुपलभ्यमानस्य

भावो निश्चीयते तच्चक्षुष्यधिकरणासन्निकृष्टे सति स्यादिति
चेन्ननु पूर्णान्येव करणानि साकांक्षं कल्प्यंते यावत् किं कुत्रो
पक्षीणं अथान्योन्यमेलकं मिथः प्रत्यासत्त्यादि शब्दवा
च्यं तदुपसर्पेत तर्हि न किंचिद्वस्तुः करणं स्यात् न हि रू
पाद्युपलब्धिमप्यसन्निकृष्टमेतज्जनयति अथाधिक
रणसमवेतं किं विदुपलम्भोपि तद्विषयभावग्रहेऽनुप
लब्धेयेक्षणीयः ततस्तत्रेदं च नित्यार्थे वा दिरूपभावप्र
तीतिनानुमानकी तथा त्वनुपलब्ध्या अनुमीयते अयं
नीरूपो वायुरिति न असिद्धेः नस्थमलभाभावो भय
ताम भावोपलभ्यते उपलंभस्यातींद्रियत्वाभ्युपगमात्
प्रागभावेनानुमेय इति चेत् न वायो रूपवत्ता प्राक
घाभावस्यासिद्धेः रूपाभावेन समत्वात् व्यवहाराभा
वेनानुमेय इति चेत न कायवाक् व्यवहाराभावेप्युपे
क्षाज्ञानाभ्युपगमात् मूकस्य भोपपत्तेश्च न व्यवहा
राभाव मात्रेणानुमानमपि शक्यते अनैकान्तिकत्वा
दसिद्धेश्च तद्विषयस्य व्यवहारो हि विषयज्ञानजनको वा
तदाश्रयधर्मजनको वा तदभावश्च तज्ज्ञानतदाश्रयध
र्मभावात् तर्हि त एवे स शक्यनिश्चएय्यव आत्माश्रयेत
रेतराश्रयचक्रकाद्यावृत्ति प्रसंगात् न चैज्ञातस्योपलं
भाद्यभावस्य लिंगता न च प्रागभावः सत्तामात्रेणो
पलंभाद्यभावमावेदयतीति युक्तं लिंगभावस्य तथा
त्वेति प्रसंगात् अविनाभावबलेन तु नियमेनस्यात्ति

सधानापत्तेः नह्यविनाभावः सत्तया ज्ञानहेतुंनियमयति
धूमादावपि तथाभावप्रसंगादिन्द्रियज्ञानप्रत्यक्षत्वेनत्वदि
शाभविष्यतीतिचेत् नशब्दध्वंसादिनोक्तोत्तरत्वात् अ
पिच प्रतियोगिग्राहकेणेंद्रियेणाधिकरणप्रतीति
रप्यनुपलब्धेरङ्गमिति तद्रहितायास्तस्याः कार्यव्यभि
चाराद्व्यवस्थाप्यते आप्तिवत्वाद्धानतावदुक्तरूपानुप
लब्धिस्ताविनाऽभावप्रतीतिनजनयती दृश्यते नापिव्या
प्तेः तत्यासतिहि वायोरूपाभावप्रत्ययस्तामाक्षिपेदेवं
भूतत्वात् अनाक्षेपेवाननत्कारणकोभवेत् नवाभवे
तु नतानभवत्येवलिंगान्तरुत्पत्तिरितिचेत् नलिंगमपि
सैवनतवान्तरं तयायोनिसंबंधोः लिंगदर्शनायामिंद्रिय
संनिकर्षमपेक्षते लिंगदर्शनात्ततदनपेक्षणएवज्ञाना
ण्यज्ञानेतथैवस्यादितिचेत् नकार्यजातिभेदात्तदुप
पत्तेः प्रकृतेतदनभ्युपगमात् परोक्षापरोक्षत्वेवि
हायान्यथाप्यसौभविष्यतीतिचेत् अनुपलंभात् सं
भाव्यतेतदितिचेत् संभाव्यतांनत्वेतावतापितमाश्रि
त्यकारणनियमनिश्चयः अज्ञातकरणत्वाद्वायद
ज्ञायमानकरणंज्ञानंतत्साक्षादिंद्रियजंयथारूपप्र
त्यक्षंतथाचेहभूतलेघटोनास्तीतिज्ञानमिति यथावा
स्मरणमज्ञायमानकरणजमसाक्षान्मनोजन्मः कुतु
स्तर्हिनसाक्षात्कार्यस्वभावरूपंसंस्थपइतिक्रमत्ति
कर्षाभावादिभक्ष्यामतयापिभावविषयंमवस्थाऽभा

४८
48

वत्तानंवत्तापमानकरणजलेपिनसाक्षादिन्द्रियजंभ
विष्यतीतिचेन्न-नतूत्सर्गस्यबाधकाभावेनसंकोचानुप
पत्तेः अन्यथासर्वेव्याप्तीनांभावमात्रविषयत्वप्रसं
गाऽविशेषात् तथापिविपक्षेकिंबाधकमितिचेन्न
नन्विदमेवतावदन्यदप्युच्यमानमाकर्णयतद्यथा अ
कारणककार्यप्रसंगः रूपाद्युपाद्युपलब्धीनामपिवाऽ
निन्द्रियकरणकत्वप्रसंगः नत्वनुमित्यादिभिरुपलभ्य
मानकरणिकाभिश्चक्षुरादिव्यवस्थापनमपित्वनुपलभ्य
मानकरणिकाभिरूपाद्युपलब्धिभिरेवयद्यपिसाक्षात्कारि
तापितत्रैवपर्यवस्यति तथापिप्रथमतोऽनुपलभ्यमा
नकरणत्वमेवप्रयोजकंचक्षुरादिकल्पनेनह्युपलभ्यमा
नेकरणान्तरेसाक्षात्कारिणीष्वपितासुचक्षुराद्यनुपल
भ्यमानंकश्चित्कल्पयिष्यते अतएवसाक्षात्कारि
त्वेपिस्मृतेर्मनःकरणमुपागमनधीराः संस्कारस्त्वर्थवि
शेषप्रत्यासत्तावुपयुज्यते इन्द्रियाणांप्यकारित्वव्य
वस्थापनादिविभावावेशाद्वेशाद्वेतसः सर्वत्रहिवा
स्यानुभवेजनयितव्येभावभूतप्रमाणाविष्टमेवचेतउप
युज्यतेनान्यथेति व्याप्तिस्तथैवशक्तेरवधारणात्
नह्येवमनुपलब्धिमात्रसहायंतदभावेप्यनुभवमाधा
तुमुत्सहतेशब्दलिंगादेरनपेक्षादर्शनात् नचयदपेक्षंय
द्यस्यजनकंतदेवतस्यचतदनपेक्षंजनकमितिन्याय
सहंआर्द्रेन्धनवैधुर्येणदहनाद्धूमसत्त्वातप्रसंगात्

तथाचगतंकार्यकारणभावपरिग्रहप्रसनेनेति अपिच
प्रतियोगिनिसामर्थ्याद्व्यापाराद्यवधानतः अदृष्टश्रयत्न
द्दोषाणामिंद्रियाणिविकल्पनात् यद्धिप्रमाणयद्भाव
वगाहितत्तद्भावावगाहिप्रथालिंगंशब्दोवाघटादिभा
वावगाहिचेंद्रियमिति अन्यथाशब्दादिकमपिनाभा
वमावेदयेत्तभावएवसामर्थ्यावधारणात् नचैवमेवन्याय्यं
देवदत्तोगेहेनास्तीतिशब्दवत् मयातत्रजिज्ञासमानेना
पिनदृष्टोमैत्रइत्यवगताऽनुपलब्ध्या अनुमानादप्यवगतेः
ग्राह्यतुवश्यमिंद्रियंतथापिनतेनेदंव्यवधीयतेव्यापा
रत्वात् अन्यथासर्वसविकल्पकानांप्रत्यक्षत्वायदत्तो
जलांजलिःस्यात् नन्वेवंसतिधूमोपलंभोप्यस्यव्यापा
रःस्यात् तथाचगतमनुमानेनेतिचेत् नययाक्रिय
याविनायस्ययत्कारणत्वंननिर्वहतिसंप्रतितस्याएवत
द्व्यापारत्वात् नचधूमाद्युपलंभमंतरेणचक्षुषोवह्निज्ञा
नकारकत्वमनिर्वाहिसंयोगवदिति अस्तिचभावाभा
वेविपर्ययः सोयंयस्यदोषसमावधानात् तदेवात्रक
रणमितिन्याय्यंनचानुपलब्धिःभावतोदुष्टानचाधि
करणंप्रतियोगिस्मरणवास्वभावतोदुष्टं अनुत्पत्तिद
शायामनुत्पत्तेःउत्पत्तिदशायांस्वार्थप्रकाशनस्वभा
वत्वेप्यापुनावृत्तेः असंसृष्टयोरधिकरणप्रतियोगिनोः
संसृष्टतयाप्रतिभाजनेदुष्टसंसृष्टयोरसंसृष्टतये
तिचेत् नन्वयमेवविपर्ययःतथाचात्माश्रयदोषः त

४९
४७

स्मादुष्टेन्द्रियस्य तद्विपर्ययसामर्थ्येऽदुष्टस्य तत्समीची
नज्ञानसामर्थ्यमपि तथा च प्रयोगः इन्द्रियमभावप्रमा
करणं तद्विपर्ययकरणत्वात् यद्यत्तद्विपर्ययकरणं तत्
त्प्रमाकरणं यथा रूपादिप्रमायां चक्षुरिति विकल्पा
नात् खल्वपि अघटं भूतलमिति हि विशिष्टधीरेवास्य
मिन्द्रियकरणिकाकांक्षीकार्या प्रमाणान्तरे वासप्रमंमा
स्येय यथा हि विशेष्यमात्रोपक्षीणमिन्द्रियमक
रणमेवं तथा हि विशेषणमात्रोपक्षीणानुपलब्धिरपि ने
क्रं न स्यात् स्वस्वविषयमात्रवृत्तयोः प्रमाणयोः समा
हारः करणमिति चेत् न विषयभेदे फलैजासेवतदनु
पपत्तेः नहि मृत्सु ततुषु व्याप्रियमाणयोः कुलालकुवि
न्दयोः समाहारः स्यात् नापि घटपटकारिणां चक्र
वेमादीनां समाहारः क्वचिदुपयुज्यते तत्र कर्तुरकार्य
भावान्न तथा प्रकृते तु विशिष्टस्य परोक्षामरोक्षरूपस्य
दर्शनान्तत्रेति चेत् न विरुद्धजातिसमावेशाभावात्
भावे वा करम्बितएव कार्ये द्वयोरपि सक्तिरभ्युपगन्तव्या
दर्शनात् नहि नियतविषयेण सामर्थ्येन कर्तुरकार्य
सिद्धिरन्यत्रापि तथा प्रसंगात् ननूयोरप्युक्तयत्र सा
मर्थ्ये कोऽर्थो मिथः सन्निधानेनेति चेत् न तत्सहित
स्यैव तस्य नत्र सामर्थ्यादिति एतेन सुरभिचंदनमित्या
दयो व्याख्याताः तथा वा भावविषयैकसंयमन्द्रियसाम
र्थ्ये स्यादुः परिहरत्वादलमसद्दूहेण स्यादेतत् नारु

हीनविशेषणं विशिष्टबुद्धिरुत्पद्यते तत्कार्यत्वात् नच वि
शिष्टसामर्थ्ये केवलविशेषणेपि सामार्थ्यं केवलसौरभे
पिचक्षुषो वृत्तिप्रसंगात् ततोऽभावविशेषणाग्रहणा
यमानान्तरसंभवः अपिच कथमनालोचितो नुइन्द्रि
येण विकल्प्येत नच मानान्तरेण्पे षारितिरनुमानादि
भिरनालोचितस्यार्थस्य विकल्पनात् अप्राप्तेश्च वनत्स्व
भावेनेन्द्रियस्य संयोगादि संभवति नच विशेषणत्वसंबं
धनन पूर्वकत्वात्तस्यावश्यकाभ्युपगन्तव्यत्वाच्चानुपल
ब्धेः नहि नुपलब्धो तस्याभावोपलंभ इतिचेत् उच्यते अव
छेदस्य ह घर्म्य द्धोभ्यसिद्धसाधनात् गसन्तरेणं वस्थाना
त् नचेदन्यो नहुब्वेदः सत्यर्थो विशेषणीभविष्यन केव
लो विस्फुरेत यस्यावच्छेदकज्ञानं नव्यंजकं स च विकल्प
यितव्य आलोच्यन्ते यैर्विशेषणज्ञाननिरपेक्षेणेन्द्रि
येन ज्ञाप्यन्ते यस्तु सुरः स एव प्रकाशते तस्य तत्र विकल्प
सामग्री समवाधानवत एव वसामर्थ्यान्नायं विधिः स्वभा
व प्राप्तौ सर्वामप्यधिका प्राप्तिः प्रतिपत्ति वलेतन्न्यादाव
भ्युपगताद्दृहत्वनवस्थारजत यानतदभ्युपगमो नतु स्व
भावप्रसामर्थ्यारे तावतैव विफलायते नचेदेव प्रमाणा
न्तरेपि सर्वमेतद्दुर्घटं स्यात् तथाहि सर्वमेव माभं साक्षा
त् परम्परया वा निर्विकल्पकवितात्तं नत्वनुमानादि
कमप्यनालोचनपूर्वकं ततोऽनालोचितोऽभावः
कथमनुपलब्ध्या विकल्प्यतां नच तया तदालोचनमेव

५०
50

जन्यतेप्रतियोग्यत्वानच्छिन्नस्यतस्यनिरूपयितमशक्य
त्वात् शक्यत्वेवाकिमपराद्धमिंद्रियेणतथावसंवंधांतर
गर्भत्वनियमेविशेषणत्वस्यमानान्तरेपिकः प्रतीकारः
तदभावस्यतदानीमपिसमानत्वात् परस्यमादात्म्यमस्ती
तिचेत् ननुपद्यप्यसावनवेन्नेवनस्त्वभ्युपगमेनार्थोः
क्रियतेअनभ्युपगमेवनिकस्तत्रेति अरण्यभ्युपगंतव्य
त्वेनुकारणत्वंसिद्धयतु ननुमानान्तरमन्यथाभावोपलंभे
पिअभावानुपलब्धिरेवप्रमाणंस्यान्नेंद्रियअभावोपलं
भेभावानुपलंभवत् भावोपलंभेप्यभावानुपलंभस्या
पिवज्रलेपायमानत्वादिति प्रत्यक्षादिभिनेवमेवमः
धरोदुरविनोधोदयः प्रायोजन्तुरवत्तीक्षणेकोपिधू
रैवात्मापिनासाद्यते तंसर्वानुविधेयमेकमसम
खंडंहलीलोत्सवंदेवानासादिरेवमुम्नवदतिश्रद्धाः
प्रपद्यामहे ननुसदपीस्ववज्ञानंनप्रमाणंनतल्लक्षा
णायोगात् अनधिगतार्थगन्तृत्वाभावात् अन्य
थास्मृतेरपिप्रमाण्यप्रसंगात् नचनित्यसर्वविषयस्य
चानधिगतार्थगंतृतानामव्याघातादिति अत्रोच्य
ते अव्याप्तेरधिकव्याप्तेलक्षणमपूर्वकं यथार्थो
नुभवोमानमनपेक्षितेतिनप्रमाप्रामाण्यस्यानतधी
नत्वात् नापिपूर्वविशिष्टतामात्रेणाप्रामाण्य नु
त्तनाविशिष्टतयापूर्वस्याप्यप्रामाण्यप्रसंगात् तदन
पेक्षत्वेतुतस्यप्रामाण्येतद्वत्तस्यापितथैवस्यादवि

शेषात् छिन्नेकुठारादिनामिषपरिछिन्नेच क्षुरादीनांसा
धिकतमत्वमेवनास्तीत्यविनास्तिफलोत्पादनुत्पादाभ्यां
विशेषात् तत्फलंप्रमैवनभवति गृहीतमात्रगोचर
त्वात् स्मृतिवदितिचेत् नयथार्थानुभवत्वनिषेधस
ध्येबाधितत्वात् अनधिगतार्थत्वनिषेधेसाध्येसिद्धसा
धनात् साध्यसमत्वाच्च व्यवहारनिषेधेतन्निमित्त
विरहोपाधिकत्वात् बाधितत्वाच्चनच ऽनधिगता
र्थत्वमेवतन्निमित्तविपर्ययेप्रमाव्यवहारप्रसंगात्
नापियथार्थेविशिष्टत्वमेतदेवबाधावहनबुद्ध्यमानेः
नचतत्कालकलाविशिष्टतयातत्राप्यनधिगतार्थत्वं
त्वउपपादनीयंक्षणोपाधीनामनाकलनात् नचाज्ञाते
ष्वपिविशेषणेषुतज्जनितावशिष्टताप्रकाशतइति
कल्पनीयंस्वरूपेणतज्जननेऽनागतादिविशिष्टता
नुभवविरोधात् ज्ञानिमित्तज्जननेसर्वगत्वादीनाम
ज्ञानेनतद्विशिष्टतानुमते नचैतस्याप्रमाणमस्ति न
नुः अनुपकार्यानुपकारयोर्विशेषणविशेष्यभावेकथ
मतिप्रसंगोवारणीयः व्यवच्छित्तिप्रत्यायनेनव्यवच्छिन्नो
स्वभावेन अन्यथातत्राप्यनवस्थापातात् ज्ञानेनैवो
पाधिरितिचेत् ननिराकरिष्यमाणत्वात् तत्सद्भावे
पिस्मृतेरपितथैवप्रामाण्यप्रसंगात् जनकागोचरत्वे
प्युत्तरोत्तरस्मृतौपूर्वस्मरणजनितज्ञानतावभासना
त् व्याप्तुवाप्रत्ययथातथागृहीतविस्मृतार्थस्मृतौका

गतिः अप्रमैवासाविति चेत् गतमिदानीं वेदप्रामाण्य
प्रत्याशया पानस्खलनादौ संसारे स्वर्गकामो यजेतेति वाक्या
र्थः केन विज्ञावगतः संदेहेपि च प्रामाण्यासंदेहात्
न च तत्रापि कालविशेषाः परिस्फुरन्ति नवैकजन्म
परिभाषयेदं तत्क्षण तत्राप्यनुमतवेदार्थं प्रति अप्रा
माण्यप्रसंगात् कथं तर्हि स्मृतेर्व्यवच्छेदः अनुभव
त्वेनैव यथार्थोनुभवः प्रमेति प्रामाणिकाः पठन्ति त
त्त्वज्ञानादित्तिस्मरणात् अव्यभिचारिज्ञानमिति न
नु स्मृतिः प्रमैव किं न स्यात् यथार्थज्ञानत्वात् प्रत्यक्षा
द्यनुवृत्तिवदिति चेत् न सिद्धो व्यवहारे निमित्तावस
रणात् न च स्वेच्छाकारितेन निमित्तेन लोकव्यवहा
रनियमनुव्यवस्थया व्यवहारिणोपप्रसंगात् न व
स्मृतिहेतौ प्रमाणात्तियुक्तानां महर्षीणां प्रमाणव्यव
हारोस्तित्यपार्थगनुपदेशात् नु केप्यन्तर्वेरोदनुपदे
श इति चेत् न प्रत्यक्षस्य मोक्षात् कारिफलत्वानुप
पत्तेः लिंगशब्दादेश्च सनामात्रेणाप्रतिसमाधनत्वा
दिसेवं व्यवस्थितेतते पि यदि पमनुभवैकविषया
सतीतमुखनिरीक्षणेन न यथार्थत्वायथार्थत्वेऽनु
विधीयमानात् तत्प्रमाण्यमव्यवस्थाप्ययथार्थतया
व्यवहर्तुं न शक्यत इति व्यवहारेपि पूर्वानुभव एव
प्रमितिवनपेक्षत्वात् ननु स्मृतिर्निसंतदपेक्षणा
त् असमीचीनेष्वनुभवे स्मृतिरपितथैव अनुमा

नमप्येवमप्रमाणं स्यात् मूलप्रत्यक्षानुविधानात् नवि
षयभेदात् आगमस्तर्हि न प्रमा नैतद्विषयमूलमानांत
रानुरोधात् न प्रमातृभेदात् धारावद्दनवृद्धयस्तर्हि न
प्रमाण मूलप्रत्यक्षानुविधानात् सतु स्मृतिर्निरुपत तद
पेक्षणात् असमीचीनेप्यनुभवे स्मृतिरपि तथैव अनुमा
नमप्येवस्थितेतर्यतेपि कारणविशुद्धिमात्रपेक्षितया
प्रथमवदुत्तराणामपि पूर्वमुखनिरीक्षणाभावात्
कारणवशात् तत्काकतालीयं यौर्वापर्यमिति यदिहि
न स्मृतिः प्रमितिः पूर्वानुभवे किं प्रमाणं स्मृत्यन्यथा
नुपपत्तिरिति चेत् न तयाकारणमात्रसिद्धेः न तु तेना
नुभवेनैव भवितव्यमिति नियामकमस्ति अननुभूते
ष्वपि न हि स्मरणस्यादिति चेत् किन्न स्यात् न ह्येतत्प्र
माणमस्ति पूर्वानुभवोल्लेखः स्मृतेर्दृश्यते असावन्य
थान स्यादिति चेत् तत् किं बौद्धवत् विषयाकारेण्य
थानुपपत्त्यै विषयसिद्धिस्तया धीयते तथान्तं तज्ज्ञा
नमेव वास्तु सिद्धिः आद्येतद्वदेवानेकांतिकं न
हि घटाकारज्ञानं तत्पूर्वकं तत्स्येति नियमोऽनाग
तज्ञाने विभ्रमे व्यभिचारात् न द्वितीये वस्मृतिर्प्रमा।
ण्यमवर्जनीयं मा भूत् पूर्वानुभवसिद्धिः किं नश्छिन्न
मिति चेत् न तर्हि स्मृत्यनुभवयोः कार्यकारणभाव
सिद्धिरिति न तदप्रमाण्येपि पूर्वापरभावस्य
प्रत्यभिज्ञानप्रामाण्यदेव तदुपपत्तेः सोहमिममर्थ

मनुभवं सोहं स्मरामीति मानसं प्रत्यक्षमस्तीति । न च गृही
तग्राहित्वमीश्वरज्ञानस्य तदीयज्ञानान्तरागोचरत्वाद्वि
श्वस्य न च तदेव ज्ञानं कालभेदेन प्रमाणं अनपेक्षत्व
स्यापरावृत्तेः तथाप्यप्रामाण्येतिप्रसंगादिति स्यादे
तत् अनुपकारकविषयस्य न तदीयमतदीयं वा ज्ञानं भ
वितुमर्हत्यविशेषात् न वा तस्यैव तस्य नियतं तत्प्रमाणमति
प्रसंगात् न वा तदभिन्नमन्तरेण तदुपकारस्योत्पत्तिः
तथानभ्युगमात् अभ्युपगमे वा कार्यत्वस्यानैकान्तिक
त्वादिति अत्रोच्यते स्वभावनियमादेवानुपकारे
ऽपि दुर्घटः सुघटत्वेऽपि तस्यार्थेऽसिद्धिका गतिरन्यथा अ
शेषाभावात्तत्रैव कुत्रं नान्यत्रेत्यस्यापि नियमस्यानुप
पत्तेः स्वभावनियमे न चोपपन्ने तथैव विषयव्यवस्थो
पपत्तेः अवश्यं चैतदेवमनुगन्तव्यमतीतविषयत्वा
नुरोधात् न हि तत्र ज्ञाने न किंचित्क्रियत इति शक्यमु
पगन्तुमसत्त्वात् न च तद्धर्मे सामान्याधारं किंचित्क्रि
यत इति युक्तं तेन तस्यैव विषयत्वप्राप्तेः तादात्म्या
द्विशेषस्यापि विशेषज्ञत्वमितिचेत् ततः किं च स्फुरा ज्ञा
यमाने घटे न सोऽपि ज्ञायते तादात्म्यात् घटाकारेण
ज्ञायते एवासौ रसं तिचेत् अथ न स्वाकारेण किन्न
ज्ञायते तेन रूपेण ज्ञाततानाधारत्वादितिचेत् न त
र्हि वर्त्तमानसामान्यज्ञानेऽप्यतीतादिज्ञानं तेन रूपे
णाकाशमाधारत्वात् इति न नु क्रियया कुर्माणि

किंविवक्तर्त्तेयामितिव्यासेनस्त्वनुमानं नअनेकान्ता
दसिद्धेर्वोनवलिंगमिहक्रियातद्धेशिष्यप्रकाशत्वात्
नाध्यक्षानुभवोधिकेधात्वस्तुमात्राभिप्रायेनप्रयो
गेसंयोगादिभिरनेकान्तिकत्वात् नहिसनसंयोगेनग
गनेकिंक्रियते अंनशब्दाव्यक्त्यावास्यक्षाभिप्रायेण
वासिद्धेः व्यापाराभिप्रायेनशब्देन्द्रियलिंगव्यापारेव्य
भिचारात् नहितैःप्रमेयेकिंचित्क्रियते अपितुप्रमातर्ये
वफलाभिप्रायेणापितथा अतत्वत्वेनैवानैकान्तिकत्वा
अनवस्थानाच्च आसुविनाश्यस्यभिप्रायेणाद्धित्वादिभिर
नियमात् अंशुकारकाभिप्रायेणकर्मण्यसिद्धिः कर्म
ण्याशुकारणज्ञानमित्येवसाध्यंकर्तर्यासुकारकत्वस्य
कर्मोपकारकत्वकानाव्याप्तेः शब्दादिव्यापारेवेवाने
कान्तिकत्वादितिस्यादेतत् अनुभवसिद्धमेवप्राकघ
तथाहिज्ञातोघुमर्थइतिसामान्यतःसाक्षात्कर्त्तो
यामीतिविशेषातोविषयविशेषणमेवकिंचितयार
स्फुरतीतिचेत् तदसत्तथाहिअर्थेनेवविशेषोहि।
निराकारतयाधियां। तथाहि क्रिययेवविशेषो
हिषोव्यवहारेषुकर्मेया। किन्नपश्यसिघटक्रिया
टक्रियेतिवतक्रतोघटःकरिष्यतेघटइत्यादितथेव
ग्रहायाघटस्थानयटज्ञानमितिवज्ञातोज्ञास्यतेज्ञा
यतइति कथयसंबध्यथधर्म्मिभावइतिचेत् घस्तो
घटइतियथो एतदापिकथमितिचेत् ननंध्वंसेना

पि किंचित्क्रियत इति वक्तुमध्यवसितोस्मि तन्निरूप
णाधीननिरूपणोयं ध्वंसः स्वभावादेव हि तदीय इति कि
मत्र संबंधान्तरेणेति चेत् प्रकृतेप्येवमेव एते न फलाना
धारत्वादर्थः कथं कर्मणि निरस्तं विनाश्यवत् कार
णव्यापारविषयत्वेन तदुपपत्तेः स्वाभाविकफलनिरू
पकत्वं तु तुल्यं न तु ज्ञानमतीन्द्रियत्वासाधारणकार्या
नुमेयं तदभावे कथमनुमीयतां प्रतीतं च कथं व्यव
हारपथमवतरेदिति ज्ञानव्यवहारान्यथानुपपत्त्या
ज्ञातताकल्पनं तदप्यसत परस्मना एवप्रसंगात् जा
तया हि ज्ञाततया ज्ञानमनुमीयते ज्ञाते च ज्ञानतद्व्यव
हारानुपपत्तिस्याज्ज्ञातायेत्तकु नश्च ज्ञानमतीन्द्रियं इन्द्रि
मानुपलभ्यमानत्वादिति चेत् न अनुमानपक्षे साध्या
विशिष्टत्वादिति अनुपलब्धिमात्रोपन्यासे तु योग्यत्वा
विशेषितासौ कथमिन्द्रियकार्यत्वस्याभावं गमयेत् त
द्विशेषणे तु कथमतीन्द्रियं ज्ञानमिति तथाविधं च ज्ञा
नतानान्वयत्वादिति चेत् न आश्रयासिद्धेः व्यवहार
न्यथानुपपत्त्यैव सिद्धाश्रय इति चेत् न ज्ञानहेतुनैव
तदुपपत्तेः तस्यात्ममनःसंयोगादिरूपस्य सत्त्वेपि स्व
प्नादिदशायामर्थव्यवहाराभावान्नैवमिति चेत् न
तावन्मात्रस्य व्यवहाराहेतुत्वात् आन्यथा ज्ञानस्वी
कारेपि तुल्यत्वात् स्मरणान्यथानुपपत्तेरिति चेत् न
तस्याप्यसिद्धेः अस्ति तावद्व्यवहारनिमित्तं किंचि

दितिचेत् नह्येतावता ज्ञानं तदिति सिद्ध्यति तस्यैवासिद्धेः
तथाऽपि नियतस्य कर्तुः प्रवृत्तेः कश्चिद्धर्मेणैव केनचित्
प्रवृत्तिहेतुना भवितव्यमिति चेत् अस्तिच्छा प्रसक्षसि।
द्धा ननु ज्ञातं धर्मं वक कथं नियताधिकरणा स्यादिति चेत्
ज्ञाने ऽप्युपगमे तुल्यत्वात् स्वहेतोः कुतश्चिदिति चेत् त
त एवेच्छास्तु किं ज्ञानकल्पनयेति स्यादेतत् प्रकाशमा
ने खल्वर्थे तदुपादित्सा जायते न तु वस्तुन्यप्रकाश
माने ऽप्यर्थे दृष्टादि भवसिद्धं तत्तदिच्छायाः कारणं विलक्ष
णमेव किंचित्कल्पनीयं यस्मिन्सति सुखाय लक्षणे गो
दासीयमर्थविषयमात्मनो निवर्त्तत इति चेत् हन्तैवं सुप्तावस्थायां निवृत्तिमत्त्वं भवसिद्धं प्रतिजानानेनं तमेवाप
रोक्षमुच्यते अचेतयन्ते वाहु सुषुप्तस्तु च्युतो अचेतन्य
निवृत्तिरेव चेतनता ज्ञानमिति तथा च कालात्ययापदि
ष्टो हेतुः एतेन क्षणिकत्वादिति निरस्तं अपि च किमि
दं क्षणिकत्वं नाम यस्याशुतरविनाशित्वं तद् अनैकान्ति
क अथैकक्षणावस्थायित्वं प्रमाणाभावात् ननु स्था
यि विज्ञानं याद‍ृशमनुक्षणं गृह्णत्युपपद्यते द्वितीयेऽपि
क्षणे किं ताद‍ृशमेव गृह्णासन्याद‍ृशं न्यानि वा किमयी
ति न प्रथमः तस्य क्षणस्यातीतत्वात् प्रत्यक्षज्ञान
स्य च वर्तमानावभासत्वात् न चातीतमेव वर्तमानत्वे
नोल्लिखति भ्रान्तत्वप्रसंगात् न द्वितीयाविरम्यस्मा
पाराद्योगात् प्रथमतोपितयाऽभ्युपगमे अनागता

वेक्षणप्रसंगात् नहितीयोज्ञानलक्षणेनेरितिमहाव्रतीयाः
तदसतज्ञानंग्राह्यस्यानुष्ठानभ्युपगमात् अपितुतद
वग्रहणमित्यभ्युपगमः तथाचज्ञानंप्रथमक्षणेय
मर्थमालंब्यजातौद्वितीयेक्षणेकिंतदालंबनमेवतन्न
वेतिप्रश्नार्थः तत्रतदालंबनमेवतदितिपरमार्थः
नचैवंभ्रान्तत्वंतेनविपरीतानवगाहनात् तथापिक
र्थज्ञेयनिवृत्तौज्ञानानुवृत्तिः तदनवृत्तौवानुवृत्ति
र्थज्ञेयनिवृत्तिरिति किमस्मिन्ननुपपन्नानहिज्ञा
नमर्थस्वभावोर्कतलमेकायुःस्मेति सत्यपिवाक्ष
णिकत्वेकथमप्रत्यक्षत्व इत्थंयथोच्यतेनस्वप्रका
शीवस्तुत्वादितिनवत्॰ नज्ञानान्तरग्राह्यज्ञानयो
गपद्यनिषेधेनसमानकालस्यतस्याभावात्ग्राह
ककालेचग्राह्यस्यातीतत्वेवर्तमानावभासानुपप
त्तेर्ग्राह्यकालेग्राहकस्यानागतत्वादितिचेत् नन्वेवंज्ञा
ततापिप्रत्यक्षानस्यात् क्षणिकत्वात् कथंइत्थंनस्व
प्रकाशीवस्तुत्वात् नजनकग्राह्याऽनागतत्वात् विरस्तु
व्यापाराभावाच्च नसमसमयज्ञानग्राह्यज्ञानजनकेद्वि
यसंबंधानुभवाभात् नचतदुत्तरज्ञानग्राह्यातदानीम
तीतत्वादितिक्षणिकत्वमेवतस्याःकुतइतिचेततद्युक्त
क्त्युक्तेनैवतथाहियंक्षणमाश्रित्यज्ञातमजाताता
तःपरमपितमेवाश्रयते अन्यंसुणिवाकमपीतित
त्रनप्रथमःतस्यतदानीमतीतत्वात् नद्वितीयाऽ

सकमात् एकक्षणावगाहि नित्वानेतदन्यक्षणाश्रय ज्ञाततफलत्वेन ज्ञातत्वप्रसंगात् रजतावगाहिनः पुरोवर्त्तिवृत्तिज्ञाततफलत्वाइवनवान्यमपि स्वंज्ञा ननवगाहते तदानीनसत्वात् नतृतीयोनिस्वभावत्व प्रसङ्गात नचक्षसौतदानीन्तदीयान्यवीयार्वत्तित्तीतेना पितेनैवक्षणेनोपलक्षिता अनुवर्त्ततइतिचेत एवंवर्त्त द्वि वत्वभानायत्ताप्रकाशस्यनेस्या अन्यथाज्ञानस्यापितथा नुवृत्तेः कोदोषः नह्विवर्त्तमानार्थप्रकाशसंबंधमन्तरे णजातस्यान्यावर्त्तमानानाम अथनिरपेक्षस्वभावप्रका शानुवृत्तिमात्रेणतथात्वेभूतभाविविषयस्यापितथा त्वप्रसंगात् अयमास्तूदयंदोषइतिस्पूजएवमानः प्रकाशेनाश्रीयतइत्यंभूयगमस्तदाज्ञानस्यापिसएववि षयइति तस्यापिनक्षणिकत्वमिति ननुज्ञानानमैद्वि यकंचेत्तविषयसंचारोनस्यात जातसंबंधात्वात जिज्ञा सानियमस्यचतत्त्वदनुपपत्तेः नचेंद्रियसंबंधविच्छे दाद्विच्छेदइतिवाच्य आत्मप्राकघात्यापन्यात स्मा वणवकाचिदसावजिज्ञासिता पिज्ञायतेननुसर्वैतिवेन तुल्यं प्रागुसान्नज्ञाततास्मरणजनितजिज्ञासः समु न्मीलितनयनः संकेतज्ञानमुत्पादितप्राकल्याद् जि ज्ञासुरेवप्रतिपद्यतइत्यतोनानवच्छेतिवेन तुल्यं न नुज्ञानंनसविकल्पकम्यास्यीतस्यनिर्विकल्पपूर्वक त्वनियमात निर्विकल्पकस्यतस्यचतावत्काल्मन्त्र

ल्पानात् तस्यैवेनैव विनेशात् नापि केवलनिर्विक
ल्पकवेद्यं तस्य विकल्पैकोन्नेयत्वेन तदभावेऽप्रमाणाभा
वात् न च समवायाभाववन्निर्विकल्पकनिरपेक्षविकल्पगो
चरत्वं ज्ञानस्येति साम्प्रतं तयोर्विशेषणांसस्य प्राग्ग्रहणा
दनुमानादिवदुपपत्तेः प्रकृते तु ज्ञानत्वादेरनुपलब्धेरगृही
तविशेषणायाश्च बुद्धेर्विशेष्यानुपसंक्रमात् कथमेवं स्या
त् न तु स्वल्पमात्रस्येव बाह्यविषयज्ञानस्येवालोचनात्
तत्पुरःसरं प्रथमत एव तज्ज्ञातीयस्य ज्ञानान्तरस्य विकल्प
नात् इन्द्रियसन्निकर्षस्य तद्देव विशेषणग्रहणलक्षण
सहकारिसम्पत्तेः व्यक्त्यन्तरसमवेतमपि सामान्यमगृही
तं तदेवेत्युपपद्यते अन्यथाऽनुमानादिविकल्पानामनु
त्पादप्रसंगात् तद्गतस्य विशेषणस्याग्रहणादन्यगतस्यानु
पयोगाच्च किंलिंगग्रहणसहकारिस्यादिति एतेन शब्दा
दिप्रत्यक्षव्याख्यातं स्यादेतत् विषयनिरूप्यं हि ज्ञानमि
ष्यते न चातीन्द्रियस्य परमार्थादेर्मनसा वेदनमस्ति न चा
गृहीतविशेषणत्वं न च नित्यपरोक्षस्यापरोक्षबुद्धिविष
यत्वं व्याघातात् न बाह्येन्द्रियग्राह्यस्याग्राह्यस्य वा पूर्वा
ज्ञातोपनीतस्यैव मनसा वेदनात् अन्यथातीन्द्रियस्मर
णस्याप्यनुत्पत्तिप्रसंगात् इयांस्तु विशेषः तस्मिन्नस
त्ति तद्बलादेवासत्ति तदुनितवासनाबलात् न चैवं सत्ति स्म
रणमेवैतत् अगृहीतज्ञानगोचरत्वात् न च विषयां
मेतत्तथास्यादिति युक्तं अवच्छेदकतया प्रागवस्थाव

दवभासनात् नच प्रत्यभिज्ञानमपिग्रहणास्मरणाकारभिनो
धात् अथग्रहणस्मरणयो: किंयनीसामग्री अधिकोऽर्थ
स्यन्निकर्षो ग्रहणस्यसंस्कारमात्रंसन्निकर्ष: स्मरणस्यअथ
ग्रहणत्वेपिकुतएतदपरोक्षाकारंकारणान्तरनिनपेक्षेण
संस्काराधिकसन्निकर्षवर्त्तेन्द्रियेणजनितत्वात् अथक:
सन्निकर्ष: ज्ञानेनसंयुक्तसमवायतदर्थेन संयुक्तसमवे
तविशेषणत्वमिति मनसोनिरपेक्षस्यवहिर्व्यापारे
ऽन्धवधिराद्यभावइतिचेत् ज्ञानावच्छेदकप्रतिनायंदोष:
नचज्ञानापेक्षात्वाद्वहिरित्यस्तिनापितद्विषयापेक्षया
निरपेक्षत्वतस्यैवज्ञानस्यापेक्षण्यात् अथज्ञानेप्रत्य
क्षमित्यत्रकिंप्रमाणंप्रत्यक्षमेवयदस्त्वयत् ज्ञानविक
ल्पानांचभावाभावसम्वेदनादध्यात्ममिति नन्वीश्वर
ज्ञानंनप्रमा नित्यत्वेनाफलत्वात् नापिप्रमाणमकार
कत्वात् अतएवनतद्वाएवप्रमातेति अत्रोच्यतेमि
ति: सम्यक्परिछित्तिस्तद्वत्ताचप्रमातृता नदयोग
व्यवछेद: प्रामाण्यंगौतममते समीचीनोनुभव: प्र
मेतिव्यवस्थितंतत्वपिनित्यत्वेनविशेषणमननुकंनिसंभ
वसिद्धेतदव्यवछेदस्यानिष्टत्वात् असिद्धोव्यवछेद्याभा
वात् नचेदमनुमानमाश्रयासिद्धिवाधयोरन्यतराक्रा
न्तत्वात् नतत्प्रमाकरणमितितुष्यतएवप्रमाणसंब
द्धाभावात् तदाश्रयस्यतुप्रमातृत्वमेतदेवयत्तत्सम
वाय: कारकत्वेसतीतितुविशेषणपूर्वेवन्निनर्थक

मनुसंधेयीयद्यप्येवमाप्तप्रामाण्यादितिसूत्रवीनोधः
तेनहीश्वरस्यप्रामाण्यंप्रतिपाद्यते नतुप्रमातृत्वमि
तिचेत् ननिमित्तसमावेशेनव्यवहारसमावेशाविरोधा
त् प्रमासमवायोहिप्रमातृव्यवहारनिमित्तप्रतायातु
योगव्यवच्छेदेनसंबंधः प्रमाणव्यवहारेनिमित्तंनदुभय
त्रैश्वरे अत्रापिकार्यत्वेतिविशेषणीया पूर्ववदनर्थे
कमूहनीय स्यादेतत् प्रमीयतेऽनेनेतिप्रमाणंप्रमी
णोतीतिप्रमातेतिकारकशब्दत्वमनयोः तथाचकथं
मकारकमर्थंइतिचेत् न एतस्यव्युत्पत्तिमात्रनिमित्त
त्वात् प्रवृत्तिनिमित्तंत्विमितनुयथोपदर्शितमेवव्या
वस्थानात् अन्यथाऽस्मदादिष्वपिप्रमातृव्यवहारो
नस्यात् सर्वत्रस्वातंत्र्याभावात् करणव्यवहारस्त
त्वत्रयद्यप्यनिमित्तकोपि तथापिहोक्तनिमित्तविवक्ष
यैवेति एवंतर्हि पंचमप्रमाणेप्युपगमेऽपसिद्धान्तःन
हितत्रप्रत्यक्षमनुमानमागमोपिऽनिंद्रियलिंगं
शब्दकरणत्वात् नसाक्षात्कारिप्रमावत्तयाप्रत्यक्षा
न्तर्भावात् इंद्रियार्थसंन्निकर्षोत्पन्नत्वस्यचलौकिक
मात्रविषयत्वात् स्यादेतत् तथापीश्वरज्ञानंनप्र
माविपर्ययत्वात् यदास्वल्पेतदस्मादादिविभ्रमाना
लंबतेतदैतस्यविषयमस्यशातोनज्ञानावगाहनसंभव
इतितदर्थोप्यालंबनमभ्युपेयं तथाचतदपिविपर्य
यस्तंविपरीतार्थालंबनात् तदनवगाहनेवास्मदादि

विमानाविदुषः तदुपशमयोपदेशानामसर्वज्ञपूर्वकत्व
मिति नविभ्रमस्याप्रमाण्येपितद्विषयस्यतत्त्वमुल्लिखतो
ऽभ्रान्तत्वात् अन्यथाभ्रान्तिसमुच्छेदप्रसंगः प्रमाणाभा
वात् तथाप्यारोपितार्थावच्छिन्नज्ञानालंबनेकथन्नभ्राति
त्वमितिचेत् नयद्यत्रनास्तितस्यतत्रावगतिरितिभ्रान्त्य
र्थत्वात् एतदात्मत्वनस्यचैवमुल्लिखतः सर्वत्रयथार्थ
त्वात् नहिनतद्रजतंनापिनवत्रासतिति साक्षात्कारि
मितिनित्ययोगिनिपरद्वावानयेसस्थितौभूतार्थानुभवेनि
विष्टनिखिलप्रस्ताविवस्तुक्रमः लेशादृष्टिनिमित्तदुष्टि
विगमप्रभ्रष्टशंकानुषः शंकोन्मेषकलंकिभिः किमपरै
स्तन्मेप्रमाणंशिवः इति नन्वीश्वरेप्रमाणाप्रयपत्तौस
त्यांसर्वमेतदेवस्यात् तदेवतुनपश्यामइतिचेत् नत्वे
षस्त्वाणोनपराधोयदेनमंधोनपश्यतितथाहिकार्यायो
जनधृत्यादेःपदात्प्रत्ययतःश्रुतेः वाक्यात्संख्या
विशेषाच्चसाध्योविश्वविदव्ययः क्षित्यादिकंसपूर्व
कं कार्यत्वात् घटवत् नवाधोस्यैपजीव्यत्वात् प्र
तिवंधोतदुर्वलैः सिद्ध्यसिद्ध्योर्विरोधोर्नैनासिद्धिन
निवंधना तथाहि येभगवतिशरीरप्रसंगमुद्भावद
यसिद्धान्तप्रतिज्ञाविरोधः तृतीयेव्याप्तौसत्यांनेदमनि
ष्टमसत्यांतुरप्रसंगः चतुर्थेबाधापसिद्धान्तप्रतिज्ञा
विरोधः तृतीयेव्याप्तौसत्यांनेदमनिष्टमसत्यांतुरन
प्रसंगः चतुर्थेबाधानैकान्तौ पंचमेत्वसमर्थविशेष

५७
57

णत्व षष्ठेपिनागृह्यमानविशेषयाप्यत्याबाधः न
चगृह्यमानविशेषेर्षयासत् प्रतिपक्षत्वं अस्तित्वकार्य
त्वव्याप्तेः पक्षधर्मतापरि ग्रहोविशेषः कर्त्ताशरीरी
विपरीतोनकर्त्तेतिचानयोस्तद्विरहः ननुयत्त बुद्धि
मद्धेतुक ततच्छरीरहेतुकमितिनियमेय च्छरीरहेतु
कुंनभवति नतबुद्धिमद्धेतुकमपीति विपर्ययनियमो
पिस्यात् तथाचपक्षधर्मतापिभ्न्तद्वतिचेन्न नगगना
देःसपक्षभागस्यापिभावात् केवलव्यतिरेकित्वानुप
पत्तेः अन्वयेचविशेषणासामर्थ्यात् हेतुव्याप्तिमा
त्रमेवहितत्रकर्त्तव्याप्तिव्याप्तं नतुशरीररूपहेतुव्या
प्तिरित्युक्त व्याप्तश्वपक्षधर्मउपयुज्यते नत्वन्याति
प्रसंगात् एतेनतद्व्यापकरहितत्वादितिसामान्याप
संहारस्यासिद्धत्वमुक्तंवेदितव्यं नहियद्व्याप्तिर्यस्भा
वेऽन्वयव्यतिरेकाभ्यामनुपसंहार्यो तत्तस्यव्यापक
नामेति विशेषविरोधस्तु विशेषसिद्धौसहोपलंभे
ननदसिद्धौमियोधर्मिपरिहारानुपलंभेननाशकाम
धिरोहतीति स्यादेतत् अस्तितावत्कार्यस्यावान्त
रविशेषोयतःशरीरकर्तृत्वमनुमीयते तथासतितद्
युक्तामेवव्याप्तिमुपजीवेत् कार्यत्वसामान्यमितिस्या
तनस्यात् नहिविशेषोस्तीतिसामान्यमप्रयोजक
तथासति सोनभकर्तृत्वंनीतिमादि विशेषेणान
धूमसामन्यमग्निंगमेत किंनामसाधकसामान्येर्से

ध्यसामान्यमाश्रित्यप्रवर्त्तमानेनतद्विशेषसाध्यविशेषव्या
प्तिमास्त्वयेत् नतुविशेषेसतिसामान्यमकिंचित् करं त
स्यापिविशेषान्तरापेक्षायामकिंचित्करत्वप्रसंगादि
ति मैरतादिति विशेषंविहायापिधूमेवह्निर्दृष्टोनतुवि
शेषंविहायकार्यैकर्त्तेतिचेत् नकार्यविशेषः कारणवि
शेषेव्यवतिष्ठते नतुकार्यकारणसामान्ययोः प्रतिबं
मन्यथाकुर्यादिति किन्नदृष्टा कार्यकारणमात्रेऽङ्कुरे
पियेनतद्विशेषोघस्तेतुविशेषःर्थ्यलोतद्विशेषः कल
मदृत्यादिवहुलंलोकेकवादृष्टमणुद्व्यानभ्यंद्रव्यं नि
सद्रूपाद्यानभ्यंन्दृयादि तथापिसामान्यव्याप्तेरविरोधा
त् सिद्धत्येव अवश्यंचैतदेवमंगीकर्त्तव्यं अन्यथाका
र्यत्वसामान्यस्याकस्मिकत्वप्रसंगः स्यादेतत् अन्वय
व्यतिरेकितावदिदमितिपरमार्थः तदाकाशादेर्विप
क्षात् किंकर्तृव्यावृत्तेः कार्यत्वव्यावृत्तिर्वाहोस्वित्का
रणमात्रव्यात्रव्यावृत्तेरिति संदिह्यतेतदसत्त कर्तुरपि
कारणत्वात् कारणेषुवान्यतमव्यतिरेकस्यापिका
र्यानुत्पत्तिप्रयोजकत्वात् अन्यथाकारणत्वव्याघाता
त् करणाविदिशेषव्यतिरेकसंदेहप्रसंगाच्च कथं
हि निर्वाचीत किमाकाशादौकारणव्यावृत्त्याकार्यत्वव्या
वृत्तिरुनकरणव्यावृत्त्याएवंकिमुपादानव्यावृत्त्याकिमा
समवायिव्यावृत्त्या॰किंनिमित्तव्यावृत्त्येतिकार्यत्वात् क
रणमुपादानसमवायिनिमित्तयेतिवुक्त्यादिषुनसि

ध्येत कर्त्तुः कारणत्वेसिद्धे सर्वमिदमुचितं तदेव त्वसि
द्धमितिचेत् तत्किंपटादौ कुविंदादिरकारणमेवका
र्तोप्रस्तुतेवोदासीनसाधयितुमुपक्रान्तः तस्माद्यत्किं
चिदेतदयीति ननुकर्त्ताकारणानामधिष्ठाता साक्षा
च्छरीरवत्साध्यः स्यात्। परम्परया वा दंडादिवत्।
तत्र न पूर्वः परमाण्वादीनांशरीरत्वप्रसंगात्। न द्विती
योद्वाराभावात्। नहि कस्यचित्। साक्षादधिष्ठेयस्याभा
वे परंपराधिष्ठानं संभवति तदयं प्रयोगार्थः परमा
नास्येनसाक्षात्चेतनाधिष्ठेयाः शरीरेतरत्वात्। य
त्पुनः साक्षादधिष्ठेयं न तदेवं। यथा मच्छरीरमिति
नापि परंपराधिष्ठेयाः स्वव्यापारे शरीरानपेक्षत्वात्
स्वचेष्टया मम मच्छरीरवत्। व्यतिरेकेन वा दंडाद्युदा
हर्त्तव्यं एव अन्वक्षिसादिनवेतनाधिष्ठितदेहतु
कं शरीरेतरत्वादित्यत्रिपीडया सत्प्रतिपक्ष
त्वं अपिचपटादौ कुविंदादेः कारकाधिष्ठातृर्थमपे
क्षा। तेषामचेतनानां स्वतोऽप्रवृत्तेः इहापि चेतनकारक
त्वादेव तत्र न पूर्वः तेषां परमेश्वरेणैवाधिष्ठितत्वात् न
स्वस्यज्ञानमितात्प्रयत्नावा वेमदीनव्यापारोनीति सं
भवति न चाधिष्ठितानामप्यधिष्ठात्रंतरापेक्षा तत्सर्व
मेवतथा सत्यनवस्थानाद विशेषात्। न द्वितीयः पु
वकृता वृत्यस्यानंगत्वप्रसंगेदृष्टस्य साध्यविक
लत्वापत्तेः न च हेतुत्वेनैव तस्यापेक्षास्त्वीति वाच्यं

एवन्तर्हि यत्नकार्यत्वमहेतुकमिति ननु सकर्तृकमिति त
थाच तथैव प्रयोगे सिद्धसाधनादिति किञ्चानित्यप्रयत्न
जन्यत्वमप्रयुक्तं व्याप्तिमुपजीव्य तत्कार्यत्वं ननु हि मत एव
कत्वेन स्वभावप्रतिबन्धमिति न ह्यनित्यप्रयत्नोऽपि बुद्ध्या
शनीनवत् कारणत्वेनापेक्ष्यते येन तन्निवृत्तावप्यका
र्यबुद्धिर्न निवर्त्तेतेति चेत् न देहस्यागेव निरस्तप्रायं नो
त्तरान्तरमपेक्षते तथाहि साक्षादधिष्ठानविसाध्येष
रमाणवादीनां शरीरत्वप्रसंगः किमिदं शरीरत्वं यत्प्र
सज्यते यदि साक्षात्प्रयत्नवदधिष्ठेयत्वं तदिष्यत
एव न वत्तोऽन्यत्प्रसंजकमस्ति अथेन्द्रियाश्रयत्व
न्नन्तदवच्छिन्नप्रयत्नाश्रयत्वे तदवच्छिन्नज्ञानं जननद्वा
रेणेन्द्रियाणामुपयोगात् अनवच्छिन्ने तु प्रयत्ने नायं
विधिः नियतत्वात् अत एवनार्थाश्रयत्वं नहि नित्य
ज्ञानं भोगरूपमभोगरूपं वा आयतनमपेक्षते तस्य
कारणविशेषत्वात् न च नित्यसर्वज्ञस्य भोगसंभावना
पि विशेषादर्शनाभावो दोषानुपपत्तौ धर्माधर्मयोन
सत्वात् तस्मात्साक्षात्प्रयत्नानधिष्ठेयत्वात् स्वव्या
पारे तदनपेक्षत्वात् चेति द्वयं साध्याविशिष्टं अनि
न्द्रियाश्रयत्वादभोगायतनत्वात् स्वव्यापारे तदनपेक्षत्वा
च्चेति त्रयमन्यथासिद्धं अभोगायतनत्वादनिन्द्रियाश्र
यो भोक्तृकर्मानुपग्रहादभोगायतनमपि स्वशरीरवद्देवे
गद्व्यानुधत्वात् दनपेक्षमपि स्यादेवेत न त्वाश्वेतना

५९
59

धिष्ठितमपीति न कश्चिद्विरोधः तथाचमात्मानप्रयत्ना
धिष्ठितेतरजन्यत्वादिति साध्यसमः इन्द्रियाश्रयेतर
भोगायतनेतरजन्यत्वादितिद्वयमन्यथासिद्धं कार्यत्वा
नाखनपेक्षत्वाच्छरीरेण जन्यमपिस्यादचेतनहेतुक
त्वाच्चेतनाधिष्ठितहेतुकमपीतिको विरोधः अप्रसिद्ध
विशेषणः पक्षः नहिचेतनानधिष्ठितहेतुकत्वं क्वचि
त्प्रमाणसिद्धं नचचेतनाधिष्ठितहेतुकत्वनिषेधः
साध्योहेतोर्नसाधारण्यप्रसंगः गगनादेरपिसपक्षा
त्व्यावृत्तेः एतत्पुनरुक्तं घटादौकुविंदादेः कथमपे
क्षेति तत्रकारकत्वेनेतिकः संदेहः किंतुकारकत्वे
मेवतस्यज्ञानचिकीर्षाप्रयत्नवतोनस्वरूपतस्तदेव
वाधिष्ठातृत्व यथाधिष्ठितेकिमचित्तिनेनेति तत्र
किंकुविंदस्तद्धार्यते ईश्वरोवा अनवस्थावाआयाद्य
ते नप्रथमोऽन्वयव्यतिरेकसिद्धत्वात् नद्वितीयः
धिष्ठातृसिद्धौ ज्ञानादीनां सर्वविषयत्वेनाप्यधिष्ठा
नस्यापिन्यायप्राप्तत्वात् नतुतदधिष्ठानार्थमेवेश्व
रसिद्धिः नतृतीयः प्रमाणाभावात् तथाप्येकेनाधि
ष्ठितमपरः किमधिष्ठातीतिप्रश्ने किमुत्तरमितिचेत्
हेतुप्रश्नोऽयंप्रयोजनप्रश्नोवाद्यः ईश्वराधिष्ठानस्य
नित्यत्वात् कुविंदाधिष्ठानस्यसहेतुकत्वात् नद्वि
तीयः कार्यनिष्पादनेननोपगमसिद्धस्यष्टत्वात् एका
धिष्ठानेनैवकार्यंस्यादितिचेत् स्यादेवतथापिन

सम्मेदेस्मत्तनवैयर्थ्यंपरिमाणंप्रतिसंख्यापरिमाणप्रच
रावत् प्रत्येकंसामर्थ्योपलब्धौसंभूयकारितोपपत्तेः अ
स्तिचतत्रवैजात्यमितिचेदिहापिकिंचित् भविष्यतीतिन
वाकुर्वतःकुविन्दादेःकायसंस्तोभादिसाध्योभोगः सि
ध्येदितितत्तद्धर्मस्यकर्तृत्वमीश्वरोनुमन्यतदर्थमानत्वादे
वैश्वर्य्यस्येति पलनित्यप्रयत्नेत्यादि भावदप्येवंयद्यनि
त्यप्रयत्ननिवृत्तावेवबुद्धिर्निवर्ततेनत्वेतदस्ति उदासी
नस्यप्रयत्नाभावेपिबुद्धिसंभवात् हेतुभूताबुद्धिर्नि
वर्त्ततइतिचेत् नःतुदासीनबुद्धेरपिसंस्कारप्रतिहेतु
त्वात् कारकविषयाबुद्धिर्निवर्ततेतइतिचेत् ननुदासी
नबुधेरपिकारकगोचरत्वात् नहिघटादिमकुर्वतस्व
काद्विकल्पेस्तामहे हेतुभूताकारकबुद्धिर्निवततइति
चेत् नप्रयतमानस्यापिदुष्पदेतुदूतायाअपितद्धेतुकं
दकंस्पर्शादिबुद्धेर्भावात् चिकीर्षाहेतुनबुभवोनिव
र्ततेतइतिचेत् नचेनचिनिमित्तेनाकुर्वतोपिचिकीर्षा
तद्धेतुबुद्धिसंभवात् अनपेक्षकृतिहेतुचिकीर्षा
कारणंबुद्धिर्निवर्त्ततइतिचेत् ननर्हिबुद्धिमात्रेतथा
चानित्यप्रयत्नहेतुकत्वप्रयुक्तंविशिष्टचिकीर्षाबुद्धि
हेतुःसत्पूर्वकत्वमिति तन्निवृत्तौतदेवनिवर्ततां न
तुबुद्धिमत्-पूर्वकत्वमिति तत्रतस्याप्रयोजकत्वात्
बुद्धिमतपूर्वकत्वमिति साध्येपरीहारंमकर्तृकमि
तिप्रयत्नप्रधानेपक्षेतुशंकापिनास्तितस्यैवतत्रानु

६० 60

पाधित्वादिति एतेन शरीरसंबंधे बुद्धिगतकार्यत्ववत्
बुद्धिसंबंधे प्रयत्नगतकार्यत्वमिति सोपाधिरिति निर
स्तायो हि बुद्ध्या शरीरवत् शरीरनिवृत्त्या बुद्धिनिवृ
त्तिवत् द्वा प्रयत्नेन बुद्धिं बुद्धिनिवृत्त्या प्रतिवृत्तिं वा सा
धयेत् स एव कदाचिदेवमुपलभ्येतेति वयस्त्वेव
गतहेतुभावं कलितशक्तिकारकप्रयोक्तारं कार्यादेवा
नुमिमाना नैवमास्कन्दनीयाः तत्र तस्यानुपाधित्वात्
न वप्रयत्न आत्मलाभार्थमेवमतिमपेक्ष्यते विषय
लाभार्थमप्यपेक्षणात् तत् प्रयत्ना बुद्धिः न नि वृत्ते
स्वप्रयत्ननिवृत्तिः सिध्यन्त्येव निर्विशिष्टमन्यत्र । का
र्यं बुद्धिनिवृत्त्या तु कार्य एव प्रयत्नो निवर्त्तते । न नित्यः
नित्येच प्रयत्ने नित्येव बुद्धिप्रवर्त्ततो नानित्या । न हि त
या तस्य विषयलाभसंभवः कुविंदादेः प्राक् तदसंभवे दे
हानुत्पत्तौ सर्वदानुत्पत्तेः शरीरजन्यत्वं वस्यानित्यप्रय
त्नाजन्यत्वमिति संक्षेपः तर्काभासतयोल्लेवीतर्का
शुद्धिरदूषणं अनुकूलस्तु तर्कोत्र कार्यत्वोषो विमृ
षणं कारकव्यापारविरहि कार्यानुत्पत्तिप्रसंगः चे
तनाचेतनव्यापारयोर्हेतुफलभावावधारणात् का
रकान्तराभावेन कर्तृभावे कार्यानुत्पत्तिप्रसंगः कर्त्तु
रपि कारणत्वात् यस्त्वाह प्रत्यक्षानुपलंभाभ्यां हि त
दुत्पत्तिनिश्चयो दृश्ययोरेव न त्वदृश्ययोः प्रत्यक्षा
नुपलंभस्य च तावन्मात्रविधिनिषेधरूपत्वात् धूमा

म्रिवत्. कंपमारुतवद्धानहि धूमकार्योऽनलस्यैतिजठ
र्यस्यापि स्यात् नापि शाखाकम्पो मातरिश्वनइतिस्ति।
मिस्यापिस्यात् किंतु भौमश्वग्ययोरेव तथेहापि शारीर
वनएव कारणत्वमुपगंतुमुचितं नान्यस्येति तदसत्त्वस्या
क्षानुपलंभो हि दृश्यविषयाबुपायस्तदुत्पत्ति निश्चये न
तु दृश्यस्यैव तेषां यथाकिन्नाम दृश्याश्रितं सामान्यद्वयेन
हानीटस्यैव तत्त्वस्य तिनिश्चये दृश्यमदृश्यं वा तज्जातीप
तदुत्पत्तिमत्तयानिश्चितं भवति यथास्पर्शरूपरसगंधा
नां उत्तरोत्तरपरनिमित्तानां यावत् अस्माकं वातीन्द्रिय
समवायादिसिद्धेः नवेदं वसुदाहृतयोरेव दहनपव
नयोनालोक रूपवतोस्तदुत्पत्तिः मत्तयानिश्चितेयं मनो
लोकनिरस्तरूपयोः सिद्धिः यत्रदर्यास्ति मितसाधार
णीसिद्धिः स्यादिति न वेदस्यैवं वदि शरीरादिकं विना
कार्यमिव भौमस्य शेवहेर्गवतं च विनाप्यत्तिमात्रात्.य
वत्तमात्रात्. द्वाधूमकर्म्येस्याते। नत्वेवनचैवं सति वि
तत व्यभिचारोपि शंकाभिधानदृत्यलं वालप्रजापा।
नां समाधानैः तदुत्पत्तेरसिद्धावप्युपाधिविधूननेन
स्वाभाविकत्वस्थितौ यदि कर्तारमतिपत्यकार्यं स्यात्
स्वाभावमेवाति यतेदिति कार्यविलोपप्रसंग इति एतच्च
सर्वमात्मतत्त्वविवेके निप्रपाततरमुपपादितमिति नेह
प्रतन्यते एवं च सिद्धे प्रतिबंधेन प्रतिबंधादे सुदृढो।
पि दृष्टस्याबकाशः प्रतिबंधसिद्धाविष्टापादनात् त

६१
61

दसिद्धौ तत एव तदसिद्धेरप्रसंगादिति  ननु तस्य सर्व
त्र सर्वदाऽविशेषे कार्यस्य सर्वत्र सदोत्पत्तिप्रसंग इति नि
रपेक्षेश्वरे दोषः सापेक्षे तेष्वपेक्षणीयमेवास्तु किंवा
लस्य प्रदीपकलिकाक्रीडयैव नगरदाहः स्तेमभात्रोज्ञ
मत एवाकारणत्वप्रसंगादिति ओमिति वदतः सौगत
स्यन्तमुत्तरं प्राक्  आर्षं धर्मोपदेशं च वेदशास्त्रा
विरोधिना  यस्तर्केणानुसंधत्ते स धर्मं वेद नेतरः  त
मिममर्थमागमः संवदति विसंवदति नु परेषां विश्वा
विश्वतश्चक्षुरुत विश्वतोमुखो विश्वतोबाहुरुत विश्व
तस्पात् संबाहुभ्यां धमति संपतत्रैर्द्यावाभूमी जनयन्दे
व एकः  अत्र प्रथमेन सर्वज्ञत्वं  चक्षुषा दृष्टेरुपल
क्षणात्  द्वितीयेन सर्ववक्तृत्वं मुखेन वाचामुपलक्ष
णात्  तृतीयेन च सर्वसहकारित्वं  बाहुत्वात् सहायोप
लक्षणात्  चतुर्थेन सर्वव्यापकत्वं पद्भ्यां व्याप्तेरुपलक्ष
णात्  पंचमेन धर्माधर्मप्रधानकारणत्वं तौ हि लोक
यात्रावाहनदक्षौ षष्ठेन परमाणुरूपप्रधानाधिष्ठा
त्वं  ते हि गतिशीलत्वात् पतत्रव्यपदेशाः पतंतीति
मनुमति संजनयन्निति व्याख्याहितोपसर्गसंबंधः  ते
न संयोजयति समुत्पादयन्निति चार्थः  द्यावापृथ्वी स
कललोकोपलक्षणं  भूमीत्यधस्थात्  एकदूसनादि
वेति  स्मृतिरपि हं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्त्तत इ
त्यादि  एतेन ब्रह्मादिप्रतिपादकोऽप्यागमो व्याख्या

दृष्टाः आयोजनासु यत्नवपि स्वातंत्र्ये जनताहानिनादृष्टं
तददृष्टघातकं हेत्वभावे फलाभावेपि शेषस्य विशेषवा
न् परमाण्यादयो हीचेतनायोनिताश्च प्रवर्त्तन्ते अचे
तनत्वात् वास्यादिवत् अन्यथाकारणं विनाकार्यो
त्पत्तिप्रसंगः अचेतनक्रियायाश्चेतनाधिष्ठानकार्यत्वाव
गमात् क्रियाविशेषविश्वात्तोयमर्थो ननु तन्मात्रगोच
रः चेष्टा हि चेतनाधिष्ठानमपेक्षते इति चेत् अथ केयं
चेष्टा नाम यदि प्रयत्नवदात्मसंयोगासमवायिकारणका क्रि
या प्रयत्नमात्रकारणकेचिद्वा विवक्षितं तत्र तस्यैव ता
त्रानुपाधित्वात् अथ हिताहितप्राप्तिपरिहारफलकत्वं
तत्र तन्नः विषभक्षणोद्बन्धनाद्यध्यायनात् इष्टानि
ष्टप्राप्तिपरीहारयनकत्वमिति चेत् कर्त्तारंभस्यन्यथानु
भयथापि पवमाएवक्रियासाधारण्याद्विशेषः भ्रान्तिस
मीहाया अन्तयाभूतायाअपि चेतनव्यापारापेक्षणाच्च
शरीरसमवायिक्रियात्वं तत्र हि इति चेत् नामृतशरीरक्रि
यायाअपि चेतं नपूर्वकत्वप्रसक्तेः जीवतइति चेत्
ननेत्रस्पंदनादेश्चेतनाधिष्ठानाया अन्तयाभूताया
अपि चेतनव्यापारापेक्षणाच्च शरीरसमवायिक्रिया
त्वं तत्र हि इति चेत् नमृतशरीरक्रियायाअपि चेतनपूर्व
कत्वप्रसक्तेः जीवतइति चेत् ननेत्रस्पंदनादेश्चेतनथना
धिष्ठानाभ्युपगमप्रसंगात् स्पर्शवद्द्रव्यान्तरासंयोगे
सतीति चेत् नप्लवनपवनादौ तथाभावाभ्युपगमापत्तेः

६२
62

शरीरस्यस्पर्शवत्तद्व्यांतरायप्रयुक्तस्येतिचेत् नचेष्टयैव
शरीरस्यलक्ष्यमाणत्वात् सामान्यविषयश्चेष्टात्वं य
त्नतुन्नीयते प्रयत्नपूर्वकत्वं क्रियेतिचेत् नक्रियामात्रेणै
वतदुन्नयनात् मोक्तिबुद्धिमत्पूर्वकत्वयत्नइतिचेत्
तर्हितद्विश्वात्तत्वमेव तस्य तचैतावतैवक्रियामात्रप्रस
चेतनमात्रस्याचेतनाधिष्ठानेनआश्रितप्रसार्येति विशेष
स्यविशेषप्रतिप्रयोजकत्वयासामान्यव्याप्तप्रत्यनोधक
त्वात् अन्यथासर्वसामान्यव्याप्त्युच्छेदप्रसंगादिति ए
तेनाशरीरत्वादिनासत्प्रतिपक्षत्वमपास्तमिति अत्राप्या
गमसंवादः यदासदेवोजागर्तितदेदंचेष्टतेजगत् य
दास्वपितिशांतात्मातदासर्वंनिमीलति अज्ञोजन्तुरनी
शोयमात्मनःसुखदुःखयोः ईश्वरप्रेरितोगच्छेत् भगवा
न्वा मयाध्यक्षेणप्रकृतिः सूयतेसचराचरं तथा।
प्यहमहंवर्षनिःगृह्णाम्युत्सृजामिचेत्यादि अत्रजा
गरणस्वापौसामग्रीलाभालाभौ ईश्वरप्रेरणार्थमनत्वम
यत्तमानत्वंइहेन्द्रदर्शितौतौवपनमात्रत्वादिसाधारणौ।
स्वर्गस्वर्गेत्वविष्टानिष्टानिष्टेपिलक्षणेएवदैवसर्वाधिष्ठा
नमुक्तत्वविभाव्यते मयेत्यादिना नकेवलंप्रेरणा।
यामहमधिष्ठाताऽपितुप्रतिबोधेपिविश्वस्ययोहिय
त्रप्रवर्तते सतस्यप्रेरणवद्धानेपिसमर्थोवधावो।
वीनशरीरप्राणप्रेरणधानणयोरितिदर्शितं तमा
मीत्यादिना धृतेःखल्वपि क्षित्यादिब्रह्मांडपर्य।

तं जगत् साक्षात् परम्परया धारकप्रयत्नाधिष्ठितं गुरुत्वे
सत्यपतनवत्त्वात् वियति विहंगमशरीरवत् तत्संयुक्त ए
व्यवच्चेतेनेंद्रनियमादि लोकप्रयत्नप्रतियाहकाअप्या
गमा व्याख्याता: सर्वाविशेषनिबंधनश्च सर्वतादात्म्य
व्यवहार: आत्मैवेदं सर्वं ब्रह्मैवेदं सर्वमिति यथार्थ
मेकमेव मायावी नृगो व वाहोप्यघोवा नरो नर: किन्नरो
भिक्षुकस्तपसरतीति अदृष्टादेवतदुपत्तेरन्यथासिद्ध
मितिचेत् न तद्भावेपि प्रयत्नान्वयव्यतिरेकानुविधा
नेन तस्याभिस्थितिप्रतिकारणत्वावधारणात् कारणे
कदेशस्य च कारणान्तरप्रत्यनुपाधित्वात् उपाधित्वे वा
सर्वेषामकारणत्वप्रसंगात् शरीरस्थितिरेवं न त्वन्यस्थि
तिरितिचेत् न प्राणेंद्रियस्थितेरव्यायनात् प्राज्ञाये
नापास्तत्वाच्च अत्राप्यागम: एतस्याक्षरस्य प्रशा
सने गार्गि द्यावापृथिव्यौ अचितिष्ठत इति प्रशासनं
दृढ: प्रयत्न: उत्तम: पुरुषस्त्वन्य: परमात्मेत्युदाह
त: यो लोकत्रयमाविश्य बिभर्त्यव्यय ईश्वर इतिस्मृति:
अत्रोत्तमत्वमसांसारित्वं सर्वज्ञत्वादि च परमत्वं सर्वोपा
स्यता लोकत्रयमिति सर्वोपलक्षणं आविशत्नाने
नचिकीर्षाप्रवत्नसंयोग: भरणं धारणं अव्ययत्वमागंतु
कविशेषगुणशून्यत्वं ऐश्वर्यं संकल्पाप्रतिघातादिति
एतेन कूर्मादि विषया अप्यागमा व्याख्याता: संह
रणात् खल्वपि ब्रह्माण्डादिद्व्यणुकपर्यन्तं जगन्नष्ट प्र

६३
63

यत्नवद्विनाश्य विनाश्यवात् पाद्यमानपटवत् अ
आप्यान्मेयः एषमर्वानिभूतानि समभिव्याप्य मूर्त्ति
भिः जन्मवृद्धिक्षयैर्नित्यं संभ्रामयति चक्रवत् सर्वभूता
निकौन्तेयप्रकृतिंयातित्तामकिं कल्पक्षये पुनस्तानि
कल्पादौ विसृजाम्यहमित्ति एतेनवोद्रमंशंप्रतिया
दयन्त आगमा आख्याताः पदाः तरवस्त्वपि कार्य
त्वान्निरूपाधित्वमेवं धृति विनाश्ययोः विच्छेदेन पर
स्यापि प्रस्यायादेः स पूर्ववत् परशब्देनात्र यद्यतेग
म्यते व्यवहाराङ्ग-मर्थोऽनेनेति वृद्धव्यवहार एवोच्यते
तत्रेयीश्वरसिद्धिः तथाहि यदेतत्पटादिनिर्माणनै
पुण्यं कुविंदादीनां वाकूव्यवहारश्चम्रकवाचीत्ति
पितक्रमव्यवहारश्चबालानां ससर्वः हनुघुन्नापवि
श्रांतः व्यवहारत्वात् नियुणवाशिल्पिनिर्मितापू
र्वेवट नादिनै युन्यवति चैत्रमैत्रादिपदव्यवहारव
त्- पत्राक्षरवत् पाणिनीयवद्वेति आदिमानव्य
वहार एवमयंत्वनादिनन्यथापि भविष्यतीतिचेत्
न तदसिद्धेः आदिसत्तापेवहि साधयितुमयमारं
भः नचैवंसंसारस्यानीभाभंगप्रसङ्गः तथापितस्यावि
रोधात् नहिचैत्रानिपदव्यवहारोवा यमत्तिमानित्ति भ
वस्यानादितानास्ति तदनादित्वेवाचे तदिपदव्यवहा
रोपिऽनादिमानित्ति अस्त्ववा कदशीकश्चिदत्र मू
लमित्तिचेत् नतेनाश्वासात् कल्पादावर्दर्शास्या

प्यसिद्धेः साधितौचसर्गप्रलयौ ननुव्यवहारयितृत्वं
दुःशरीरीसमधिगतो नचेश्वरस्तथातत्कथमेवंस्या
त् नशरीरान्वयव्यतिरेकानुविधायिनिकार्येतस्या
पितत्वात् गृह्णातिहीश्वरः स्तनाशरीरकार्यवशादर्श
यतिचविभूतीरिति अत्राप्यागमः पिताहमस्यजगतोमा
ताधातापितामहइतितथायदिह्यहं नवर्त्तेयंजातुकर्म
ण्यतन्द्रितः ममवर्त्मानुवर्त्तन्तेमनुष्याः पार्थसर्वशः
उत्सीदेयुरिमेलोकानकुर्यांकर्मचेदहमिति एतेननमः
कुलालेभ्यः कर्मारेभ्यः इत्यादिनियजुर्षिव्याख्याता
नि प्रत्ययादपि प्रत्ययशब्देनात्रसमाश्वासविषयःप्रा
माण्यमुच्यते तथाचप्रयोगः आगमसंप्रदायोयंकार
णगुणपूर्वकः प्रमाणत्वात् प्रत्यक्षादिवदिति ना
हिप्रामाण्यप्रत्ययंविनाक्वचित्समाश्वासः नचासिद्ध
स्यप्रामाण्यस्यप्रतीतिः नचस्वतःप्रामाण्यमित्यावेदितं
नचनैवंप्रमाणंमहाजनपरिग्रहादित्युक्तं नचासर्व
ज्ञोधर्माधर्मयोःस्वातंत्र्येणप्रभवति नचाज्ञस्यगुणव
त्तेतिनिःशंगमेतत् श्रुतेःखल्वपि तथाहि सर्व
ज्ञप्रणीतावेदावेदत्वात् यत्पुनर्नसर्वज्ञप्रणीत
न्नासौवेदः यथेतरवाक्यमिति ननुकिमिदंवेदत्वं
नामकावाक्यत्वस्यादृष्टविषयवाक्यत्वस्यचविरुद्धत्वा
ददृष्टविषयप्रमाणवाक्यत्वस्यचासिद्धेः मन्वादि
वाक्यभतत्वेनविरोधाच्चेतिचेत् न अनुपलब्धमा

नमूलान्तरत्वे सति महाजनपरिगृहीतवाक्यत्वात्
न स्वतोऽस्मदादीनां प्रत्यक्षादिमूलं नापि भ्रमविप्रलि
प्सामहाजनपरिग्रहादियुक्तं अपि परं पौरेवमूलं प्र
लये विच्छेदादियुक्तं अन्वयतो वा वेदवाक्यानि पौरुषे
याणि वाक्यत्वात् अस्मदादिवाक्यवत् अस्मर्यमा
णकर्तृकत्वान्नैवमिति चेत् न असिद्धेः अनन्तरं च व
क्रेभ्यो वेदास्तस्य विनिःसृताः प्रतिमन्वन्तरं चैषा श्रुति
रन्या विधीयत इति वेदान्तकृद्वेदविदेव चाहमित्यादि
स्मृतेः तस्माद्यज्ञात्सर्वहुत ऋचः सामानि जज्ञिरे इत्या
दिपाठकस्मृतेश्च अर्थवादमात्रमिदमिति चेत् कर्तृ
स्मरणस्य सर्वत्राविध्यर्थत्वात् तथा संवरणे कालिदा
सादेरप्यस्मरणात् एवं च कुमारसंभवादेरकर्तृकत्व
प्रसंगः अनैकान्तिकत्वप्रसंगश्च प्रमाणान्तरागोचरार्थ
त्वात् सत्प्रतिपक्षत्वमस्तीति चेत् न प्रणेतारं प्रत्यसि
द्धेः अन्यं प्रत्यनैकान्तिकत्वात् आकस्मिकस्मितवी
जसुखार्थस्मृतेः कारणविशेषस्यान्यं प्रति प्रमाणान्त
रागोचरस्यापि तेनैव वक्त्रा प्रतिपाद्यमानत्वात् वक्तैव
प्रकृते न संभवति हेत्वभावे फलाभावात् चक्षुरादीनां
तत्रासामर्थ्यात् अस्मदादीन्द्रियवत् मनसो बहिर
स्वातंत्र्यात् न चेतनस्याज्ञानस्य मनसो वा पक्षीकर
णे आश्रयासिद्धेः प्रागेव प्रपंचनात् नित्यनिराक
रणे चासामर्थ्यात् परमाण्वादयो न कस्यचित् प्रत्यक्षाः

तत्सामग्रीरहितत्वादितिचेत् नस्वर्गारंप्रत्यक्षसिद्धेः अ
न्यंप्रतिसिद्धसाधनात् तथापिवाक्यत्वमप्रमाणमप्रयो
जकत्वत्वाच्छप्रमाणान्तरगोचरार्थत्वप्रयुक्तंहिपौरुषेयत्वं·
तुवाक्यत्वप्रयुक्तं नसुगताद्यागमानामपौरुषेयत्वप्रसं
गात् प्रमाणवाक्यस्यसतद्इतिचेत् नप्रणेतृप्रमाणान्तर
गोचरार्थत्वस्यसाध्यत्वप्रवेषणात् स्वतंत्रपुरुषप्रणीत
त्वंहिपौरुषेयत्वं अर्थप्रतीत्येकविषयोचविवक्षाश्रयत्वा
स्वातंत्र्यं मन्वादिवाक्यस्यचापौरुषेयत्वप्रसंगाच्च तद
र्थस्यशब्देतरप्रमाणागोचरत्वात् प्रयुज्यमानवाक्येत
रगोचरार्थत्वमात्रमितिचेत् नतस्यवेदेपिसत्वात् एक
स्याप्यर्थस्यबहुभिर्वाक्यैः प्रतिपादनात् अस्त्वेवंनतु
तेषांमुलम्नतिभावइतिचेत् नतुक्तोन्तरत्वादिति सं
ख्याविशेष्यात् स्वल्पेपिद्व्यणुकत्र्यणुके तावत्परिमाण
वतीद्रव्यत्वात् तच्चपरिमाणंकार्याकार्यगुणत्वात् न
चतस्यपरमाणुपरिमाणंद्व्यणुकपरिमाणंवाकारणं
नित्यपरिमाणत्वादणुपरिमाणत्वात् अन्यथाऽना
श्रयकार्योत्पत्तिप्रसंगात् द्व्यणुकस्यमहत्वप्रसङ्गाच्चा
णुकवरावानभ्यन्नाविशेषात्तत्कारयावहत्वेन नमहेऽ
णुपरिमाणस्वानानम्मवच्चस्थितेः अणुत्वमेवमहदा
नम्भेविशेषइत्येपिनयुक्तं त्महतोमहदनारम्भकत्वप्रसङ्गो
अणुत्वमहत्वयोर्विरुद्धत्वयैकाजातीयकार्यानारम्भक
त्वात् वहुभिरपिपरमाणुभिरषिद्वाभ्यांद्व्यणुकाभ्यां।

मारम्भप्रसंगात् एवंसतिकोदोषाइतिचेत् परमाणुकार्य
स्यमहत्वप्रसंगः कारणबहुत्वस्यतद्धेतुत्वात् अन्यथा।
आभ्यांत्रिभिश्चतुर्भिर्वित्यनियमेनाप्यारंभेतद्वैयर्थ्यप्र
संगात् अणुनएवतस्याभ्युपगमस्तुसंख्यामवधीर्यन
स्यात् अस्तुमहदारंभकत्रिभिरितिचेत् नमहतःका
र्यस्यकार्यद्रव्यारम्भत्वनियमात् तथापिवातारत।
म्येसंख्यैवप्रयोजिकेति नचप्रचयोमेक्षणीयोऽवय
वसंयोगाभावात् तस्मात्परिमाणप्रचयोमहत्तएवा
रंभकावितिस्थितिः अतोअनेकसंख्यापरिशिष्यते
साचापेक्षाबुद्धिजन्याऽनेकसंख्यात्वात् नचास्मदादी
नामपेक्षाबुद्धिः परमाणुषुसंभवतीतिद्यस्यासौसस
र्वज्ञः अन्यथाऽपेक्षाबुद्धेरसंभवात् संख्यात्वसत्तो
तद्गतपरिमाणानुसारेऽपरिमितस्यद्रव्यानारंभक।
त्वात् द्व्यणुकानुत्पत्तौविश्वानुत्पत्तिप्रसंगः अस्म
दादीनामानुमाणीकार्येक्षाबुद्धिरस्त्वितिचेत् नइ
तेरतराश्रयप्रसंगात जातेहिमूलकार्येतेनपरमाण्वाद्य
नुमानम् तस्मिनसतिद्व्यणुकादिक्रमेणस्थूलोत्स अ
स्मदृष्टादेवपरिमाणंकृतमपेक्ष्यबुद्ध्येतिचेत् अस्तु
तत्रएवसर्वेकिंदृष्टेनेत्यादेवसमाधेयत्वप्रसंगात् ०
अथवाकार्येत्यादिकमन्यथाव्याख्यायते उद्देशतास
र्थेव्याख्याविस्तरशःसती ईश्वरादिपदंसार्थंलोक
वृत्तानुसारतः आम्नायस्यहिभार्थ्यथस्यकार्यपुरः

षप्रवृत्तिनिवृत्तीभूतार्थस्यतुयद्यपिनाहत्यप्रवर्त्तकनि
वर्त्तकत्वं तथापितात्पर्यंतस्तत्रापिप्रामाण्यं तथाहि
विधिशक्तिरेवावसीदन्तीत्युक्त्यादिभिरुन्नभ्यते प्रश
स्तेहिसर्वःप्रवर्त्ततेनिंदितत्वेनिवर्त्तेत इतिहिस्थितिः त
त्रपदशक्तिः तावदभिधा तदन्वयार्थंतःपदार्थआकांक्षा
दिमत्वेवान्वयशक्तिः पदानांपदार्थानाम्वावाक्यं तद
न्वयातोवाक्यार्थः तात्पर्यार्थस्तुचिंत्यते तदेवपरंसाध्यं
प्रतिपाद्यंप्रयोजनमुद्देश्यंवायस्यतदिदंतत्परं तस्यभा
वस्तत्वंतद्यद्विषयंसतात्पर्यार्थइतिःस्यात् तत्रनप्रथ
मः प्रमाणेनार्थस्यकर्मणोऽसाध्यत्वात् फलस्यच
तत्प्रतिपत्तितोऽन्यस्यैसंभवात् प्रशस्तनिंदितत्वार्थ
प्रतिपादनद्वारेणप्रवृत्तिनिवृत्तिरूपंसाध्यं तत्पर
मुच्यतइतिचेत् नगंगायांघोषःप्रतीवसतीत्यत्रती
रस्यप्रवृत्तिनिवृत्तिरूपस्यासाध्यस्यापिपरत्वात् तीर
विषयेप्रतिपत्तिनिवृत्तीसाध्येइतितीरस्यापिपरत्वमिति
चेत् नस्वरूपाख्यानमात्रेनापिपर्यवसानात् नद्वि
तीयः पदवाक्ययोःपदार्थतत्संसर्गौविहायप्रतिपाद्या
न्तराभावात् पदशक्तिंसंसर्गेतक्ति विनाख्यार्थावि
नाभावेनप्रतिपाद्यंपरमुच्यतइत्यपिनसांप्रतं नहि
यद्यच्छब्दार्थाविनाभूतंतत्तत्तात्पर्यं शब्दस्यातिप्रसंगा
त् तथाहि गंगायांजलमित्याद्यपितीरपरंस्यात् अ
विनाभावस्यतादवस्थ्यात् मुख्येवाधकेसतितत्तथा

स्यादिति चेत् न तस्मिन्नसत्यपि तथाभावात् तद्यथा ग
च्छगङ्गां सिञ्चेत् कान्तयस्त्वानः सन्तु ते शिवाः ममापि ज
न्मतैवमूचायत्रगतोभवानिति मुख्यार्थोबाधेपि
वारणेतात्पर्यात् नचपरव्यामकमेष अव्यापकेपि
तात्पर्यात् तद्यथामन्त्राः क्रोशन्तीतिपुरुषेतात्पर्ये
नहिपुरुषमंचयोरविनाभावः नापिपुरुषक्रोशनयोः
नापितृतीयः तद्धिप्रतिपाद्यापेक्षितंस्यात् प्रतिपद
पेक्षितत्वान्नप्रथमः शब्दप्रामाण्यस्यतदनधीनत्वा
त् तथात्वेवातिप्रसंगात्ः यस्ययदपेक्षितत्वमेतितस्य
प्रेरत्वप्रसंगात् तदर्थसाध्यत्वेनापेक्षानियमइतिचे
त् नकार्यस्याप्यभेदेनसाध्यस्यबहुविधत्वेभिन्नता
त्पर्यतयावाक्यभेदप्रसंगात् धूमस्यहिप्रदेशश्याम
लतामशकनिवृत्त्याद्यनेककार्ये आर्द्रेन्धनदहनाद्य
सेकत्वात्प्यं तथाचेतप्रादेशेधूमोद्गमइसन्निहिते
तात्पर्यतःकोवाक्यार्थोभवेत्चेतनापेक्षयानिर्णेतम
शक्यत्वात् नापिप्रतिपादकापेक्षितं वेदेतदभावा
त् चतुर्थस्तुस्यात् यदुद्देशेनयः शब्दःप्रवृत्तःस
तत्परः तथैवलोकव्युत्पत्तेः तथाभयंसावाक्यमुपादा
नमुद्दिश्यलोकेप्रवर्तते तदुपादानपरं निदावाक्यंहा
नमुद्दिश्यप्रसज्यते तद्धानपरंएवमन्यदयित्वयमू
हनीयं तल्लोकानुसारेणवेदेप्येवस्वीकरणीयं अ
न्यथार्थवादानांसर्वथैवानर्थकत्वप्रसंगात् शब्दो

देशोध्यवसायोऽपिकारेऽभिप्रायोभाव आशयइत्यनर्था
न्तरमिति तदाधारप्रणेतृपुरुषधौरेयसिद्धिः तथाचप्र
योगः वैदिकानिप्रशंसावाक्यानि उपादानाभिप्राय
पूर्वकानि प्रशंसावाक्यत्वात् परिणतिस्तुनसमाम्र
मितिलोकवाक्यवत् एवंवैदिकानिनिंदावाक्यानि हा
नाभिप्रायपूर्वकाणिनिंदावाक्यत्वात् परियातिविसंप
न्नसमितिनोकवाक्यदिति अन्यथानिरर्थकत्वाप्रसंगः
विपक्षेबाधकमुक्तं अपिच नचेदेवंश्रुतार्थापत्तिरपि
हीयेत सिद्धोह्यर्थोप्रमाणस्यविषयोननुतेनेवकर्त्तव्यः
नचपीनोदेवदत्तौदेवदत्तोदिवानभुंक्तेइत्यत्ररात्रौभुंक्त
इतिवाक्यशेषोस्ति अनुपलंभबाधितत्वात् तुल्यत्वभि
व्यक्तिसामग्रीकंश्वानात्वादिव्यापारविरहादयोग्यस्या
प्यारोपयितुमशक्यत्वात् तस्माद्भिप्रायस्तएवपरिशि
ष्यते गत्यंतराभावात् सर्वेद्वेदेनास्तिश्रुतार्थापत्तिर
पिनास्ति तद्युत्पादनानर्थक्यप्रसंगात् तस्मात्कार्या
दप्युन्नीयते अस्तिप्रणेतेति आयोजनात् यत्त्वपि
नहिवेदादव्याख्यातात् कार्यदर्थमधिगच्छति नचै
कदेशदर्शिनोव्याख्यानमादरणीयं पूर्वापर्यापरामृष्टः
शब्दोकुन्यांकुरुतेमतिमिति न्यायेनानाश्वासात् तं
चतुरपदादपिकावादेशाद्विणोअन्यथार्थप्रात्ययःस्या
त् किमुतातीन्द्रियार्थोदनंतरान्तरवाक्यसंभेदेनवधि
गमात् सकलवेदार्थदर्शीकश्चिदभ्युपेयोः अन्यथा

च परं पराप्रसंगात् सर्वापीतवृत्तश्रुतस्मृतसंगोयोगवेदा
र्थेस्तद्विपरीतोपायानमर्थज्ञादन्यः संभवति कोह्यप्रत्यक्षी
कृतविश्वस्तदनुष्ठानयत्नावावेदयमानर्मेयइतिनिश्चिनुया
त् कोवावैग्दकनिःश्रेयश्रुतीर्थेभ्यतोर्थतोवाधीयतु
अध्यापयेद्वा अत्रापिप्रयोगः वेदाः कथंचित्सर्ववे
दार्थविद्याख्याताः अनुष्ठातृमातीचनत्वेपिनिश्चला
नुष्ठानत्वात् यदेवंतत्समस्तंवेदविद्याख्यातं यथा
मन्वादिसंहितेति अन्यथात्वनाप्तेनगानुष्ठान
सर्वोव्यक्तस्यानादननुष्ठानाव्यवस्थावाभवेदनादेशि
कत्वात् अनुष्ठातानएवोपदेष्टारःसौ इतिचेत् नते
षामनियतबोधत्वात् वेदवेदनुष्ठानमप्यनार्हमिति
चेत् नतद्विस्वतंत्रं वेदार्थबोधतन्त्रंवा आद्येनि
र्मूलत्वप्रसंगः द्वितीयेत्वनियमापत्तिः नह्यसर्वज्ञ
त्वाविशेषेपूर्वेषान्तदवबोधःप्रमाण नत्विदानीन्तना
नामितिनियामकमस्ति पदादपिश्रूयतेहिप्रणवे
श्ववेशानादिपदंतच्चसार्थकं अविगानेनश्रुतिस्मृती
तिहासपुराणेषुप्रयुज्यमानत्वात् घटादिपदवदि
तिसामान्यतःसिद्धेपिकोर्थइतिबुभुत्सोः विमर्षे
सतिनिर्णयः स्वर्गादिपदवत् नत्तमःपुरुषस्त्वन्यः
परमात्मेत्युदाहृतः योलोकत्रयमाविश्यविभर्त्यव्य
यईश्वरइत्यर्थवादाद्यवरात्महदिवद्वाक्यशेषाद्वातद्य
थाईश्वरप्रणिधानमुपक्रम्यश्रूयते सर्वज्ञतातृप्ति

रणाहिबोधः स्वतन्त्रता नित्यमलुप्तशक्तिः अनन्तशक्ति
श्च विभोर्विधिज्ञाः षडाहुरङ्गानि महेश्वरस्य एवंभूतो
र्थः प्रमाणाबाधित इति चेत् न प्रागेव प्रतिषेधात् तथा
पि न तत्र प्रमाणमस्तीति चेत् स्वर्गेऽस्तीति का प्रत्याशा न
ह्युक्तविशेषणे सुखे किंचित् प्रमाणमस्त्यस्मदादीनां
जात्विक प्रवृत्त्यन्यथानुपपत्त्या तथैव तदवधार्यत इति
चेत् न इतरेतराश्रयप्रसंगात् अवगते हि स्वर्गसु
खे प्रवृत्तिः प्रवृत्त्यन्यथानुपपत्त्या तदवधारणमिति
पूर्ववृद्धप्रवृत्त्या तदवधारणेऽयं न दोष इति चेत् न
अंधपरंपरापातात् विशिष्टादृष्टवशात् क्वचित् किं
चित् कस्यचिदेवंविधमपि सुखं स्यादिति नास्ति वि
रोधः तन्निषेधे प्रमाणाभावमिति चेत् तुल्यमित
त्रापि तत्प्रयोगः यः शब्दो यत्र वृद्धैर्न सतिहा स्यन्तरेप
त्र प्रयुज्यते तस्य वाचको यथा स्वर्गशब्दो सुखविशेषप्र
युज्यमानः तस्यावाचकः प्रयुज्यते वायं जगत्कर्तरि
अन्यथा निवर्थकत्वप्रसंगे सार्थकपदस्य समभिव्या
हारेऽनुपपत्तिरिति एतेन रुद्रोपेन्द्रमहेन्द्रादिदेवतावि
शेषवाचका व्याख्याताः अपि च अस्मदादिप
दं लोकवत् वेदेऽपि प्रयुज्यते इति यतो को नाम वेत्ति तेष्वन्यतम
दर्थः तत्र सर्वथैवाप्रयोगादिति नाप्यात्ममात्रमर्थः
परात्मन्यपि प्रयोगप्रसंगात् अपि तु यस्तु आर्तत्रा
णोच्चारयति तमेवाह तथैवान्वयव्यतिरेकाभ्याम

वसायात् ततो लोकव्युत्पत्तिमनतिक्रम्य वेदेष्वनेन
स्वप्रयोक्तृवक्तव्यः अन्यथाऽप्रयोगप्रसंगात् न
च योयदोद्भावयति वैदिकमहं शब्दं स एवं तदा तस्या
र्थ इतित्युक्तं तथा सति मामुपासीतेत्यादौ स एवोपा
स्यः स्यात् अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्त्तत इत्यु
पाध्यायशिष्यपरम्परैवात्मन्यैश्वर्यमधिगच्छेत
तथा चोपासनाप्रत्युन्मत्तकेलिः स्यादिति लोकव्यव
हारश्चोच्छिद्येत तस्मान्नानुवक्तास्य वाच्योऽपि तु व
क्तैवेति स्थिते प्रयुज्यते वेदेष्वच्छन्दः स्वतन्त्रप्रयोक्तृ
वचनः अस्यच्छन्दत्वात् लोकवदिति एवमन्ये
पि यः क इत्यादिशब्दा द्रष्टव्या इत्ति तेषां बुद्ध्युपक्रम
प्रश्नादिपरामर्शेणुपहितमर्थोदत्वात् तस्यरक्तुध
र्मत्वात् बुद्ध्युपक्रमो हि प्रकृतत्व जिज्ञासाविष्करण
श्च प्रश्नः प्रतिसंधानश्च परामर्श इति एवं संशयादि
वाचका अप्युन्नेया न च जिज्ञासासंशयादयः स
र्वज्ञे विप्रतिषिद्धा इतित्युक्तं शिष्यप्रबोधनाय आ
हार्यत्वेनाविरोधात् को धर्मः किं लक्षणक इत्या
दि भाष्यवदिति एतेनैधिगहोवत हत्त इत्यादि निपा
ता व्याख्याताः प्रत्ययादपि लिंगादिप्रत्यया हि पुरु
षधौरेयनियोगार्था भवंतः संप्रतिपादयति तथा
हि प्रवृत्तिः कृतिनैवात्र सा वेच्छातो प्रतश्च सा तज्ज्ञा
नं विषयतस्य विधिस्तज्ज्ञापको यवा प्रवृत्तिः स्वलुवि

धिकार्योसातीनः तावत् कायपरिस्पंदमात्रमात्माज्ञा
तव्यइत्याद्यव्याप्तेः नापीच्छामात्रं तत्रएव फलसिद्धौ
कर्मानारंभप्रसंगात् ततः प्रयत्नः परिशिष्यते आत्म
ज्ञानदयादावपि तस्य भावात् तदुक्तं प्रवृत्तिरारंभ इति
सेयं प्रवृत्तिर्यतः सत्तामात्रावस्थितान्नेसोविधिः तत्र
शास्त्रार्थे पर्य्योन् अप्रतीतादेव कुतश्चित प्रवृत्तिसि
द्धौ तत्प्रत्यायनार्थं तदभ्यर्थनाभावात् नच प्रवृत्तिहे
तुजननार्थे तदुपयोगः प्रवृत्तिहेतोविच्छाया ज्ञानहे
तुत्वात् ज्ञानमनुत्पाद्य तदुत्पादनस्याशक्यत्वात् त
स्यत्तन्निमित्तश्चस्यानुत्पत्तेः अप्रवर्त्तकत्वाच्च नियाम
काभावात् तस्याद्यस्य ज्ञानं प्रयत्नजननीमिच्छां प्रसू
ते सोऽर्थविशेषः तज्ज्ञापको वार्थविशेषो विधिः प्रेरणं
प्रवर्त्तना नियुक्तिः नियोग उपदेश इत्यनर्थान्तरमिति वि
स्थिते विचार्यते सहि कर्तृधर्मो वा स्यात् कर्म
धर्मो वा करणकर्मो वा नियोक्तृधर्मो वेति न प्रथमः इ
ष्टहानेनिरेष्टाप्तेः अप्रवृत्तेः विनोधतः असत्वात्
प्रत्ययत्यागात् कर्तृधर्मो न संकरात् सहि नस्यात्
एव आत्मानमनुपश्येदित्याद्येरव्याप्तेः ग्रामं गच्छे
तीत्यादावतिव्याप्तेः नापि तत्कारणं प्रयत्नः तस्य
सर्वाख्यातसाधारणत्वात् ननु नन्न सर्वत्र प्रयत्न एव
प्रत्ययार्थः करोतीत्यादौ प्रकृत्यर्थमिरेकिणस्तस्या
भावात् संख्यामात्राहि भिधानेन प्रत्ययस्य चरितार्थत्वा

६९
69

त् ततो निद्राद्रिवाच्य एव यत्न इति न कुर्यादिस्तत्रापि
तुल्यत्वात् यत्नमात्रस्य प्रकृत्यर्थत्वेपि तस्य परं गर्तप
ऽस्य प्रत्ययार्थत्वात् न तुल्यमिति चेत् न तुल्यत्वा
त् तच्चैकस्य तत् द्वाचकत्वेऽन्यस्य तद्विपर्ययप्राप
द्यते एको द्वौ बहव एव विपर्यतीस्मादौ व्यभिचारात् त
त्राहि द्वितीयसंख्यत्वादिकस्यनेकरोतिप्रयतद्रूस्यदा
वादिस्यात् प्रत्येकमन्यत्र सामर्थ्यावधृतौ संभेदेन
थाकल्पनाया स्तुल्यत्वात् नथागच्छतीत्यादौ तदसंभ
वेकागतिरित्तिचेत् तंतवः पटं कुर्वन्तीत्यत्र या लोको
पचारो यमपर्जनुयो ज्यति इतिचेत् तुल्य लिंग
श्वकार्येर्थे वृद्धव्यवहारप्रसुत्पत्ते सर्वे समंजसं आ
ख्यातमात्रस्य ज्ञनत्तथेतिचेत् न विवरणादेरपि घुत्प
त्तेः अस्तिचात्तदिह किंकरोति पचति पाककरोतीत्या
द्यर्थदर्शनात् तथापि फलानुकूलतापन्नधात्वर्थ
मात्राभिधानकल्पनायां कल्पनागौरवसापद्यते ततो
विवरणमपि तावन्मात्रपरमिति चेत् भवेदप्येवं
यदि पाकेनेति विवृणुयात् नात्वेतदस्ति धात्वर्थस्मै
व पाकमितिविवरणात् ततस्तं प्रत्येव किंचिदनुकूलता
पन्नं प्रत्ययेनभिधानीयमितियुक्तं तथापि तेन प्र
यत्नेनैव भवितव्यं न त्वन्येनेति कथमिति चेत् निय
मेन तथा विवरणात् बाधकं विना तस्यान्यथाक
र्तुमशक्यत्वात् अतिसंगात् स्यादेतत् यस्य कस्य

चित्फलंप्रत्यनुकूलतापत्तिमात्रमेवकरोत्यर्थोनतुयत्न
एव सोपित्यनेनैवोपाधिनाप्रसंधेनवक्तव्यो नतुय
त्नत्वमात्रेणयत्नपदेनाविशेषप्रसंगात् तत्त्वंताव
न्मात्रमेवास्तुलाघवाय अन्यथात्वनुकूलत्वप्रयत्नत्वे
द्वावुपाधीकल्पनीयौ अचेतनेषुचसर्वत्रगौणार्थोस्ति
डोऽसतिवाचकेकल्पनीयाइतिचेत् अत्रोच्यते कृता
कृतविभागेनकर्तृत्वव्यवस्थया यत्नएवकृतिःपूर्वा
परस्मिनमेवभावना यत्नपूर्वकत्वंहिप्रतिसंधायघ
टादौकृतमितिव्यवहारात् हेतुमत्वप्रतिसंधानेपिय
त्नपूर्वकत्वप्रतिसंधापिषुकुत्नादौतद्व्यवहारात् क
रोत्यर्थोयत्नएवेत्यवसीयते अन्यथाहियाचेत्किंचि
दनुकूलतापन्नपूर्वकत्वाविशेषेघटादयःकृतानकृ
तास्तुकुत्नादयइतिति कुतोव्यवहारनियमः तेनचसर्व
माख्यातपदंविज्ञियतइतिनिर्णयः तथाचसमुदितेप्र
वृत्तंपदंतदेकदेशेप्रयुज्यते विशुद्धिमात्रंपुरस्कृत्या
ब्राह्मणेश्रोत्रियपदवत् अन्यथामध्यमोत्तमपुरुष
गामिनःप्रत्ययाःप्रथमपुरुषेजानातीत्यतिप्रशततते
अध्यवस्यतिशेतेइत्यादयःगौणार्थाएवाचेतनेषुन
वहृत्यन्तेनेणापिप्रयोगसंभवेशक्तिकल्पनायुक्ता अ
नेकार्थत्वंवान्यायपितिस्थितेः अतएवास्तुभवेपिया
वदुक्तंभवतिकापानुकूतवर्त्तमानयत्नतावदुक्तंभव
तिपचतीतिएवंतथाभूतातीतप्रयत्नोयाक्षीदिति त

७० 70

थाभूतभाविपत्वेः पक्ष्यतीतिनन्नुपचतीतियाकानुकूल
यत्किंचिद्धानिति अन्यथाऽतियावपिपधियरिश्रम
शयानेपचतीतिप्रयोगप्रसंगः अपिच कर्तृव्यापा
रएवकर्तृत्वेऽर्थः चेतनएवकर्त्ताऽन्यथातद्व्यवस्थानुपपत्तेः
नह्यविधीयमानव्यापारत्वं अनभिधानदशायां
कुर्वतोप्यकर्तृत्वेकत्वाप्रसंगात् नाप्यारब्धातप्रत्ययाभि
धानयोग्यव्यापारशालित्वंतत्योग्यताएवानिरूप
णात् फलानुगुणतामात्रस्यसर्वकारकव्यापारसा
धारणत्वात् नापिविवक्षातोनियमः अविवक्षाद
शयामनियमप्रसंगात् स्वव्यापारेनेदमनिष्टमि
तिचेत् एवंतर्हिस्वव्यापारेचकर्तृत्वं सर्वत्रैवास्तिका
रकइतिन्यायेनकरणादिविलोपप्रसंगः नस्वव्यापा
रापेक्षयाकरणादिव्यवहारः किंतुप्रधानक्रियापेक्ष
या अस्तिहिकाचित्क्रियायामुद्दिश्यप्रवर्त्तमानानां
कारकानामवान्तरव्यापारयोगेनत्ववान्तरव्यापारा
र्थमेवतेषांप्रवृत्तिरितिचेत् तर्हि नदयस्यैवकर्तृक
र्मादिव्यवहारविशेषनियमेकिंकारणमितिर्विवेच्यं
स्वातंत्र्यादितिचेत् ननुतदेवकिमन्यत् प्रयत्नादि
समवायादिनिर्विविच्याभिधीयतां तस्मात्सर्वत्र
यतमानव्यापारएवाख्यातार्थः तथापिफलानुकू
लत्वैवात्मप्रत्ययस्यप्रवृत्तिनिमित्तंयत्नद्वंद्वाक्षेपतोऽ
प्यतइतिचेत् नभावनेवचयत्नात्मासर्वत्रात्मासर्वत्र।

ख्यातगोचरः तथाविवरणध्रौव्यादाक्षेपानुपपत्तिः

केन हि तदाक्षिप्येत् न तावदनुकूलत्वमात्रेण तस्य प्रय

त्नेनाव्यापनात् न हि यत्नस्यैकार्थसमवाय्येवानुकू

लत्वं तत एव न संख्यया तस्याः संख्येयमात्रपर्यवसाना

त् कर्त्रेतिचेत् न द्रव्यमात्रस्याकर्तृत्वात् व्यापारवत

स्त्वाभिधाने व्यापाराभिधानस्यावश्यात्युपगन्तव्यत्वा

त् नापि धात्वर्थेन तदाक्षेपः विद्युतदृश्यादौ तदसंभ

वात् न हि तत्र धात्वर्थो भावनापेक्षी स्वायानित्यत्वात्

तत्र न भविष्यतीति चेत् न पूर्वपरीभूतभाव नानुभवा

स्याविशेषाद्भावनोपरागे न हि अतथाभूतोऽपि धात्व

र्थः तथाभासत इति न च पदान्तरलभ्यया भावनयाऽ

नुकूलतायः प्रत्ययार्थस्यान्वयः तदसंभवात् न स्व

लुभक्तस्यैवसाभिधीयते धातूनां क्रियाफलमात्रा

भिधायित्वात् अन्यथा पाक इत्यादावपि भावनानु

भवप्रसंगात् नापि चैत्र इत्यादिना पदान्तरेण प्रकृति

प्रत्यययोरुभयोरप्यकारकार्थत्वात् इतमित्यादेः

कारकपदत्वात्तस्य च क्रियापहितत्वात् नाभिधा

नमाक्षेपो वा कथमन्यथौदनमिस्पृक्ते किं भुङ्क्ते किं प

चतिचेति विशेषकाकांक्षेतिचेत् न पचतीत्युक्ते किमो

दनं तेमनं वेति विशेषाकाकांक्षादर्शनात् साक्षेपा

भिधानयोरन्यतरमन्तरेणानस्यात् तस्यादश्यायां

न चेदाक्षेपोऽनुनमभिधानमेवेति स्यादेतदभिधी

७१
71

यत्वां तर्हि कर्त्तापि तदनभिधाने हि संख्येयमात्रमाश्रि
प्यसंख्या कथं कर्त्तारमन्वियात्. न तु कर्मादिकमपि शा
कस्यैौपचतिशाकस्यौदनात् पंचमीस्याहो विरोध
निरस्ता चैत्र इतिकर्त्तारमविरुद्धमनुगच्छतीतिचेत् चै
त्रदनं पचतीत्यत्र कागतिः एकत्र निर्णातः शास्त्रार्थे।।
अन्यत्रापितथा यववराहादिवदितिचेत् नपच्यत
इत्यादावपितथाभावप्रसंगात् चैत्राभ्यांचैत्रैरिति वि
रोधनिरस्तास्सूपइत्यविरुद्धं कर्मसमनुक्रमतीतिचेत्.
चैत्रमैत्राभ्यांशाकस्सूपौपच्येते इत्यत्र कागतिः अ
न्यत्र निर्णीते नार्थेन व्यवहार इतिचेत्. नपचतीत्य
त्रापितथाभावप्रसंगात्. तत्रपूर्वेक एव निर्णयः प
च्यत इत्यत्र तु पर इतिचेत्. न विशेषाभावात्. आ
त्मनेवपदद्वयस्मिपदाभ्यां विशेष इतिचेत् नपचते
पच्यतेयक्षत इत्यादि विप्लवप्रसंगादिति दृश्यते च
समानप्रत्ययाभिहितनान्वयः संख्यायाः तद्यथा
भूयतेस्वप्यत इत्यादौ नहि तत्र कर्त्ता कर्मणा अन्येनै
व वाक्ये नचिदन्वयेः किंतु भावेनैव अनन्वये तद
भिधायिनो अनर्थकत्वप्रसंगात् आक्षिप्तेन चान्व
येन तत्रापि कर्त्रैवान्वयापत्तेः कथं हि सुप्यतेस्वपीती
त्यनयोः कर्त्रास्तिं प्रति विशेषः स्यादेतद्भाव
कर्मणोविस्याद्यनुशासनबलाद्भावकर्मणीप्रत्यय
वाच्ये ततस्तदभिहितासंख्या ताभ्याम न्वीयते य

स्तुप्रत्ययोनतन्नोत्पन्नस्तदभिहितासंख्यानुरुध्यन्वायुर्वदे
शानाकृवदितिन्यायेनकर्त्तारमेवाश्रयतइतिनियमः न
विपर्ययप्रसंगात् शेषात्कर्त्तरिपरस्मैपदंकर्त्तरिसवि
सापघ्नुशासनयलाद्भावकर्त्तोरोप्रत्ययवाच्योतस्तदभि
हितासंख्यातान्याभन्वीयते यस्तुप्रत्ययोनतत्रोत्पन्नस्त
दभिहितासंख्यातेनैवन्यायेनकर्म्मैवत्समाश्रयेदिति
नियमोपपत्तेः तस्मान्नातिक्रमंमपहायपयथानुशास
नमेवगत्यतइतिप्राप्तं अत्रोच्यते आक्षेपलब्धसंख्ये
येनाभिधानस्यकल्पना संख्येयमात्रनानेपिसाकां
क्षेणाव्यवस्थितिः संख्यातावदियंभावनानुयायिनी
यंयंभावनानुविदधातितसंख्यापीतिस्थितिः एकप्र
त्ययवाच्यत्वनियमात् भावनाचशुद्धप्रातिपदिकार्थमा
कांक्षति नहिव्यापारवंतंव्यापारआश्रयति आत्माश्र
यात् समवायंप्रतितदनुपयोगात् विजातीयव्यापा
रवत्ताअकर्तृकत्वाच्च नचद्वितीयाद्याःप्रातिपदि
कविभक्तयः ततःप्रथमानिर्दिष्टेनैवभावनान्वीयत
इत्यस्यान्वययोग्यतानियमात् संख्यापितदन्वयापि
नीतेनैवान्वीयतइतिनातिप्रसंगः नञर्थवत् यथाहि
चैत्रोनब्राह्मणोनगौरोतस्पंदतेनकुंडलीसाहैवविशेष
णविशेष्यसमभिव्याहाराविशेषेपिनञाततदनभिधा
नाविशेषेपिनञर्थस्याविशेषणासेनैवान्वयोनविशेष्यां
सेन ननुवाधकानुत्ततथानहिविशेष्यनतदन्वयेवि

शेषणोपादानमेवार्थवद्भवेत् तन्निषेधेनैव विशेष
णनिषेधलब्धेरुभयत्तिषेधेवावृत्तौ वाक्यभेदादनावृ
त्तौ निराकांक्षत्वादिति चेत् ननुस्वत्वात् समानप्रत्ययो
पात्तभावनाक्षिप्तान्वयोपपत्तौ बाधकविनासन्निहितप
रित्यागेन व्यवहितपरिग्रहस्य गुरुत्वात् भावनायाश्च
सामान्याक्षेपेपि साकांक्षापरित्यागे निराकांक्षान्वयोनु
पपत्तेर्न ह्यन्यतराकांक्षान्वयहेतुः अपि तूभयाकांक्षा
प्रातिपदिकार्थो हि फलेन सहान्वयमलभमानः क्रिया
संबंधमपेक्षते भावनापि व्यापारभूता सति व्यापारिण
मित्युभयाकांक्षा कटं कटेनेत्यादि तु कारकतयैव स
मन्वितं न व्यापारान्तरमपेक्षत इति निराकांक्षत इति
निराकांक्षमिति अत एवास्यतेसुप्यत इत्यादौ नाक्षि
प्ते नान्वयः नहि चैत्रेण तिष्ठतीयायोवस्थधस्य भावना
यामाकांक्षास्ति भाव्याकांक्षास्तीति चेत् न फलेन शय
नाशनादिना धात्वर्थेनान्वयात् फलसम्बंधिनश्चात्र
कर्त्रे न तिनेकात् नहि शयनादयो धात्वर्थाः कर्त्रे तिने
क संबंधाः न च फलतत्संबंधिव्यतिरेकेनान्यो भा
व्योनान्वयमपेक्षते स्यादेतत् किमिति न प्रयुज्यते क
टः करोति चैत्रमित्यादि अभिहितानभिहितव्यवस्था भावा
दिति चेत् न चैत्रमिति प्रथमान्तस्यासाधुत्वात् द्विती
यान्तस्य तु कर्मवचनत्वेन तत् संबंधात् भाव्यानपेक्ष
णी भावना भावकमात्रमपेक्षते न च कटस्य चैत्रप्रतिभा

वकर्तृत्वविपर्ययात्· अन्नाम्नेन नु तयाविव क्षायां प्रयु
ज्यत एव प्रयुज्यतां तर्हि कटः करोति चैत्र इत्यादि न
नित्यसंदिग्धत्वेन वा क्वार्थो समर्प्यकत्वात्· ततस्तद
पनुत्तये विशेषस्य व्यंजनीयत्वात् प्रयुज्यतां तृतीयया
चैत्रेणेति· एवं देवदत्तः क्रियते कटमिति प्रयुज्यतां द्वि
तीययेति चेत् न· अप्रयोगात्· नह्यनाम्नेनाप्येवं प्र
याणि प्रयुज्यन्ते· लक्षणाविरोधे न कुत एतदेवेति चेत्·
न· लोकस्य पर्यनुयोज्यत्वात्· नहि गार्गीकयेतिपदं
साधिति साध्वाभिधायिपदस्य संनिधिमनपेक्ष्य प्रयु
जते तस्य तद्रूपाचिनैव विहितत्वादिति चेत्· एतदे
व कुतः· लोके तथैव प्रयोगदर्शनादिति चेत् तुल्यं क
रोतीत्यादि कर्मविभक्तिसमभिव्याहारेणैव प्रयुज्यते
क्रियत इति कर्तृविभक्तिसमभिव्याहारेणैवेति किमत्र
क्रियतां इयमेव विशेषमुररीकृत्यानभिहिताधिका
रेनुशासनेन तावान् परामर्षः सर्वेषां तद्धितपदमाद
माद धातिरस्मभिधानानभिधानविभाग एव प्रत्याद
दर्शयांपेशल्यइति स्यादेतत्· भवतु सर्वोस्यां तसा
धारणी भावना कालविशेषसंबंधिनी तु सा लडाद्यर्थः
कालस्तयापरामृष्टा लिङ्घर्थ इति चेत्· न· यत्त्वपदेम
समानार्थत्वप्रसंगात्· विषयोपरागात्तु परागाभ्यां वि
शेष इति चेत्· न· यागय लङ् इत्यनेन पर्यायत्वापत्तेः
कर्तृसंख्याविशेषानभिधानाभिधानाभ्यां विशेषः

त्तिचेत् नयागयत्नवानित्यनेनसांम्यापत्तेः इष्टसा
वायमर्थइतिचेत् इतोवत्सरशतेनाप्यप्रवृत्तेः फ
लसमभिव्याहाराभावान्नप्रवर्त्ततइत्तिचेत् नस्वर्गका
मोयागयत्नवानित्यतोप्यप्रवृत्तेः नतु कस्यहेतोः न
हियत्नोयत्नस्यहेतुर्यत्नप्रतीतेर्वायत्नस्यकारणम
पिलिङ्छा नचसापिप्रतीताप्रयत्नजननीयत्तसैवलि
ङर्थइत्यवगम्यतां अपितुसत्तया नाचलिङः श्रुति
कालेसासती नचलिङैव तांजनयति अर्थविशेष
मप्रत्सायन्त्या तस्यास्तज्जनकत्वेमुस्यत्तिग्रहवैयर्थ्या
त् अनुपत्नवलिङांचइछानुसत्तिप्रसंगात् एतेनवृ
द्धव्यवहाराद्युत्पत्तिर्भवन्तीवात्वस्यात्मनिप्रवृत्तिहेतु
र्योवगतस्तमेवाश्रयेत् स्वयंचकुर्यामितिसंकल्पा
देवायंप्रवृत्तस्ततः सएवलिङर्थइतिनिरस्तं कुर्या
मितिहिप्रयत्नोवास्यादिछावानाद्यः स्वात्मनिवृत्ति
निरोधादिति तद्दितीयः साहिसन्तयैवप्रयत्नाप
यादिनी नचलिङ्प्रयोगकालेसासतीसुकं फ
लेछातन्निसर्गविहितयासत्यपिनप्रयत्नंप्रतिहेतु
रन्यविषयत्वात् तदार्थश्चशास्त्रवैयर्थ्यात् तस्याः
कारणान्तरतएवसिद्धेस्तत्वतिसर्थमपिशास्त्रानपे
क्षणात् तस्यामनोवेद्यत्वात् अप्राप्येचशास्त्रा
वकाशतनइतिधानेस्वर्गकामइत्तिकर्तृविशेषण
योनत्रुक्त्यात् तथाहियजेतेत्यस्ययागकर्त्तास्व

र्गकामइत्यर्थःस्यात्· यदिचफलविषयैवसासाधन
विषयंप्रयत्नंजनयेत् अन्यत्रापिप्रसुवीत· नियामका
भावात् हेतुफलभावएवनियामकइतिचेत्· अज्ञा
तस्यतस्यानियामकत्वे लिङं विनापिस्वर्गेच्छातोयागे
प्रवृत्तिप्रसंगात् ज्ञातस्यतत्साधनत्वस्यनियामकत्वे
तदिच्छैवतत्रप्रवर्तयतु· योयत्कामयतेसततसा
धनमपिकामयतएवेतिनियमात्· नचसातदानीं
सती· नचतज्ज्ञानमेवप्रयत्नजनकंतत्वलिङाक्षिप्यत
इतियुक्तं स्वर्गकामोयागचिकीर्षावानितरतोपिप्रवृ
त्तिप्रसंगात्· लिङैवेच्छाप्रतीयतानिच्छन्नपिसर्वःप्रव
र्त्तेत स्वसंबंधितयात्वागमस्तथानतुसामान्यतइति
चेत्· न· प्रथमपुरुषेणतदनभिधानेतस्याविध्यर्थ
त्वप्रसंगात्· उदनकामस्त्वचिकीर्षावानित्यत्रापि
प्रवृत्त्योपत्तेः अपिचसंकल्पज्ञानाद्यदिप्रयत्नोजाये
त तथापिसंकल्पस्यकुतोजन्मकिमर्थंचसंकल्प
ज्ञानादेवप्रयत्नोस्त्वितिचेत् नन्विच्छाविशेषःसंक
ल्पःसतावत्सुखेस्वभावतः तत्साधनेचौपाधिकः
संकल्पविषयस्तुकथंतत्साधनत्वादेवेतिचेत्· तर्हि
तत्साधनत्वज्ञानाच्चतुसंकल्पस्वरूपज्ञानाद्भवितु
मेति अन्यथेष्टसाधनताज्ञानमप्यनर्थकमापद्ये
त· तस्मात्संकल्पःप्रवर्तकइत्यभ्युपेयते किंतुसत्ता
मात्रेणनतुज्ञातइतिनासौविधिः ज्ञानंचविषयोप

हारेणैवव्यवहारयतीति नद्विषय एवावशिष्यतद्
तिकर्तृधर्मव्युदासः अस्तु तर्हि कर्मधर्मः नेत्यु
च्यते अतिप्रसंगान्नफलं· नापूर्वं तत्वहानितः
तद्वत्वा प्रथमः फलेछायाः प्रवृत्तिं प्रत्यहेतुत्वादति
प्रसंगादित्युक्तत्वात् नद्वितीयोऽव्युत्पत्तेः लिंगो हि
प्रवृत्तिनिमित्तमपूर्वं चवास्यात्· कार्यत्वंवा उभयं
वा नप्रथमः शब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्यापूर्वत्वस्यप्र
माणांतराऽवगतावपूर्वत्वव्याघातात्· अनवगताव
व्युत्पत्तेः संबंधिनोऽनवगमे संबंधस्यग्रहेतुशक्य
त्वात्· ततएवावगतावितरेतराश्रयदोषात्· नव
गंधवत्वेनोपनीतायां पृथिव्यां पृथिवीशब्दवद्दूर
विप्रकर्षिणा कार्यत्वेनोपनीतेऽपूर्वे तत्वेननिवृत्ते
नापूर्वे प्रवर्त्तते लिंगितियुक्तं तत्रोभयोरपिप्रतीयमा
नत्वेनसंदेहे कल्पनागौरवप्रसंगपुरस्कारेण पृथि
वीत्व एवसंगतिविश्रान्तेरुपपत्तेः नत्वत्रापूर्वत्वप्र
तीतिः स्यादेतत्· कार्यत्वमुपलक्षणीकृत्यतावदे
षाप्रवृत्ता लिङ्· तदुपलक्षित स्वयागो वाच्यमानो वा
यवावाशब्दे तरप्रमाणगोचरेणाधिकारिविशेषण
स्वर्गसाधनसमर्थः नचाकाम्यफलेकामीनियो
क्तुंशक्यते· ततोऽन्यदेवालौकिकंकिंचिदनेनोप
लक्ष्यते योलिङादिप्रवृत्तिगोचर इति· किमनुप
पन्नमितिचेत्· न· उपलक्षणंहि स्मारणमनुमाप

नेवा-उभयमप्यनवगतसम्बंधेनाशक्यं-नहिसंस्कार
कर्मनोवदृष्टवद्वाकार्यत्वमपूर्वत्वमुपलक्षयतिज्ञा
नायेक्षणात्-ननोहस्तीवहस्तिपकं धूमइव धूमध्व
जंतत्संबंधज्ञानात् उपलक्षयेत्-नत्वन्यथा-तथाव
न्यापसंपाद्नाप्यपरस्परु दितं-नहियुक्तिसहस्रेणव्यप्यवि
दितेसङ्ग-तिग्रहो।अविदितसंगतिर्वा शब्दः प्रवर्त्तय
तइति एतेनभेदाग्रहात् क्रियाकार्यत्वमुपस्थितिरितिनि
रस्तं नह्यज्ञातेभेदाग्रहोव्यवहारांगंअतिप्रसंगात्
किंचापूर्वत्वेप्रवृत्तिनिमित्तेकल्प्यमानेलौकिकीलिंगन
र्थिकाप्रसज्येत-तत्रोपलक्षणीयाभावात्-तत्वकार्य
त्वमेवप्रवृत्तिनिमित्तमितियदि-प्रकृतेपितदेवास्तुल
घुत्वात्-संभवाच्चेति- अस्तुतर्हितदेवप्रवृत्तिनिमित्तं
तर्कसंपादनयात्वपूर्वव्यक्तिलाभइतिचेत्-न-नि
सनिषेधापूर्वयोरलाभप्रसंगात्-नचास्मिन्पक्षेए
कत्वनिर्णीतेनशास्त्रार्थेनान्यत्रतथैवव्यवहारइ
तिसंभवति कार्यत्वस्यैवप्रवृत्तिनिमित्तत्वेननिर्णीत
त्वात् नत्वपूर्वत्वस्यन्यायसंपादनायाश्चतत्राभावा
त्-फलानुगुण्येनहिव्यक्तिविशेषोलभ्येत-नचतत्त
त्रश्रूयते नचाश्रुतमपिकथयितुंशक्यते-बीजाभा
वात्-नहिविध्यन्यथानुपपत्त्याकल्पेत-कार्यत्वप्रत्य
यान्यथानुपपत्त्यावालोकवत् नप्रशमस्त्वदर्श
नेनस्यापेयरूपत्वात्-यतःश्रुतस्वर्गफलत्वेपिसा

७५
75

घ्यविधिर्विहिरुच्यते। न द्वितीयः शाब्दधर्मे
दनपेक्षणात् लोको हि तत् प्रत्ययदृष्टाभ्युपायतन्त्रा
धीनो न तु वेदं ह्यभ्युपगमात्। अन्यथेष्टाभ्युपाय
तैव प्रथमं वेदादवगन्तव्या। प्रमाणान्तराभावात्। ततः
कार्यत्वस्यानुमानिको विधिर्न शाब्दः स्यात्। आनुमानि
कं फलमस्त्वयद्धि कर्त्तव्यं तदिष्टाभ्युपाय प्रथमं वेदा
दवगन्तव्या प्रमाणान्तराभावात्। ततः कार्यत्वस्यानुमा
इतिव्याप्तेः इत्यपि न युक्तं। सुखेन व्यभिचारात्। तद
न्यत्वे सतीति चेत्। दुःखाभावेन व्यभिचारात्। फलं वि
हायेति चेत्तत्तदेव किमुक्तं। इष्टं स्वभाव न इति चेत्।
तर्हि ततोऽन्यदनिष्टं स्यात्। तच्च कर्त्तव्यमिति व्याघातः
तत् सांकल्पमिति चेत् तर्हि तत् साधनत्वे सतीति सा
ध्याविशिष्टं विशेषणं स्वभावतो नेदमिष्टं। कर्त्तव्यं च त
तो नूनमिष्टसाधनमिति साधनार्थ इति चेत्। स्वभाव
तो नेदमिष्टमित्यसिद्धेः अन्योद्देशप्रवृत्तकृतिव्या
प्यत्वात्। अन्यथा तदसिद्धेः ततोऽन्यावान्तादन्यतरापा
यइति। अस्तु नित्यनिषेधापूर्वयोरलाभः किन्त्वछि
न्नमिति चेत्। किन्त्वछिन्नाछिन्नं यदा कामाधिका
रेपितदलाभः न हि लिङ्गाकार्ये स्वर्गसाधनमुक्तं ना
पि स्वर्गकामपदसमभिव्याहारान्यथानुपपत्त्यात्त
त्वर्थं। ब्राह्मणत्वादिवदधिकार्यवच्छेदमात्रेणैवो
पपत्तेः न चेदमनुमानायस्यव्यपदिष्टत्वायत् कर्त्तव्यं

तत्तस्येष्टसाधनमिति अन्ये तु यागस्वाभाविककर्त्तव्य।
तासिद्धेः तदिच्छयैव तत् कर्त्तव्यतायाः सुखेनानैका
न्तिकत्वात् औपाधिककर्त्तव्यतायाश्चेष्टसाधनत्व
मप्रतीत्यप्रत्येतुमशक्यत्वात् किमनया विशेषवि
तयाप्रतीयते तावदेतत् तु इष्टादन्यदिच्छतोऽन्यत्का
र्यमित्येतावतैवानुमानमिति चेत् नन्वनितममभिधा
नीयं योग्यत्वमन्वीयते अन्यदिच्छतस्त्वान्यत् क
र्तव्यमन्वयायोग्यतत् कथम्। त
त् साधनत्वसिद्धिरिति चेत् एवं तर्हीष्टसाधनत्वेका
र्यसमवायिकर्त्तव्यताभि धः नचाभि
ताभिधानेपि तत् साधनत्वसिद्धिः अधिकार्यव
च्छेदमात्रेणान्वययोग्यतोपपत्तेः नच कार्यत्वमपूर्वे
संभवति तद्धि कृतिव्याप्यता चेद्व्रीह्यादिष्वेव सिद्ध
त्वात् कृतिफलत्वं चेद्यागस्यैव ततस्तस्यैवाहत्योत्प
त्तेः कृत्युद्देश्यता चेत् सा स्वर्गस्यैव निसर्गसुन्दरत्वा
त् नत्वपूर्वस्य तद्विपरीतत्वात् स्तनपानादिवदौपा
धिकीति चेत् सापि यागस्यैव स्वर्गस्य साध्यत्वेहि
तौ यागस्य साधनत्वे नैवान्वयात् कालव्यवधाना
न्नैतन्निर्वहतीति चेत् यथा निर्वहति श्रुतानुरोधे
न तथा कल्प्यतां व्यापारद्वाराकथंचित् स्यान्नतु
भिन्नकालयोर्व्यापारव्यापारिभावः कारणं च व्या
पारेण युज्यते अव्यवधानेन पूर्वकालनियमः त

त्वमन्यथात्वनिप्रसंगादितिचेत् न पूर्वभावनियम
मात्रस्य कारणत्वात् कार्यानुगुणावान्तरकार्यस्ये
व व्यापारत्वात् कृषिविकित्सादौ बहुलं तथात्वदर्श
नात् लांछनिकोसावितिचेत् न मुख्यत्वेनिनोधाभावा
त् अस्तु तर्हि पुत्रेण हते ब्रह्मणि विरध्वस्तस्य पितु
स्तमवान्तरव्यापारीकृत्य कर्तृत्वं तथा च लोकयात्रा
विप्लव इतिचेत् न सत्यपि सुते कदाचित्तदकरणा
त् तस्मिन्नसत्यपि च कदाचित् करणादनिकहिकत
यातस्य व्यापारत्वायोगात् यं जनपित्वैव हि यस्यय
त्पूर्वभावनियमनिर्वाहः स एव तं प्रतीतस्य व्यापारो
परः यथानुभवस्य स्मरणं प्रतिसंस्कारः तस्य ह्य
न्वयव्यतिरेकानुविधानेन सिद्धे तदन्यथानुपपत्या
संस्कारः कल्प्यते न त्वन्यथा नथेहापि नचैवं त
था पित्रा स्वभिदुवरारविमोकसमसमयहतस्य हन्तृ
त्वं न स्यात् स्याच्च स्वनिवेशशयानस्य त्वत् पितुरिति
एतेनोभयं चेतिनिरस्तं अस्तु तर्हि क्रिया धर्मए
व कार्यत्वं विधिः दितिप्रसेति
ततः कुर्यामिति संकल्प प्रवर्त्तत इतिचेत् न कर्त्त
व्यमेतन्मयध्या तं कर्त्तव्यममे
दमित्युविनार्थोवात् तत्र प्रथमो न संकल्पाद्विध
तो व्यवहितकार्यसंकल्पा हि कर्त्तव्यमयाति सन्नि
हितकार्यसंकल्पस्तु कुर्यामिति सच न लिङर्थः

सत्तामात्रेणप्रवर्त्तनादित्युक्तं· तदेतत् कर्त्तव्यतायांजा
तीयांप्रवर्त्ततइतिवक्तस्यितौभ्रान्तेर्ज्ञेयामितिगृहीतं
अचित्यन्तुक्रियाधर्मःप्रागभाववत्वतस्मिन् सतिशक्य
त्वंचातस्मिन्सतिकर्त्तारंप्रत्युपकारकत्वंवाप्रथमेकु
तश्चिदपिननिवर्त्तेत॰ द्वितीयेदुःखेपितथाविधेप्रव
र्त्तेत तृतीयेतुवक्ष्ये अस्तुतर्हिकरणधर्मः· नकर
णंहियदस्तद्धर्मोअभिधावास्यात्· तदर्थोभावना
दिः तद्धर्मइष्टसाधनतावानप्रथमः असत्वादप्रव
त्तेश्चनाभिधापिगौरीयसी वाधकस्यसमानत्वात्·
परिशेषोपिदुर्लभः सह· तिप्रतिसंधानाधिकायो
तस्यांप्रमाणाभावात्·अन्यसमवेतस्यापूर्ववदन्यव्या
पारलोपपत्तेः विषयतयापिचस्वव्यापारंप्रतिलिङ·
वद्धेतुत्वाविरोधात्· अधिकत्वेपितितोप्रवृत्तेः·वा
लानांतदभावेपितद्भावात्·शब्दान्तरेणात'च्छाविना
मप्यप्रवृत्तेः नचविलक्षणेवर्णलिङोविषयः तद्वैल
क्षण्यंप्रतिपत्तिप्रतीतिचेत्·अर्थविशेषोपिस्यात्·
प्रवृत्तिमात्रंप्रतिचेदभिधासमवेतंतदितिकुतः त
त्संनिधानादितिचेत्·न·अनियमात्· अन्यस्यनि
षेधादितिचेत्·न·प्रवृत्तिहेतुत्वनिषेधस्यनुसत्वात्·
तत्संनिधिनिषेधस्याशक्यत्वात् शब्दैकवेद्यत्वे
चाप्युत्पत्तेः प्रवृत्त्यन्यथानुपपत्तिसिद्धेप्युत्पत्तिरसि
पिवार्त्ते· नहिप्रवृत्तिहेतुःकश्चिदस्तीतिप्रवर्त्तते २

७७
77

ष्टसाधनतानुस्यात्. सर्वो हि मया क्रियमाणमेतन्मम
समीहितं साधयिष्यतीति प्रतिसंधत्ते. ततइच्छतिकु
र्यामिति ततः करोतीति सर्वानुभवसिद्धं तदयंस्तु
सितसुर्येज्ञानात् प्रयत्नजननीमिच्छामवाप्नवान तद्ज्ञा
नमेवहि लिङ्. श्चाहि रणमनुमिनोती
ति तथावकर्तव्यतैकार्यसमवायिनी ष्टसाधनतां
लिङ् श्चैवइत्यवधारयति नच रंक
र्तव्यतैवास्त अवस्याभ्युपगमनीयत्वात्. कृत
मिष्टसाधनतयेति यथाहिनेष्टसाधनतामात्र
त्रतीत्यप्रवर्तते असाध्येषुव्यभिचारात्. तथाप्रय
त्नविषयस्वरूपमपिप्रतीत्यत प्रवर्तत एव. किंतुप्र
यत्नविषयसमवायिनीमिष्टोपायतामधिगम्याधि
कारी प्रवर्ततइत्यनुभवः तत्र विषयो धातुनाभाव
नाख्यातमात्रेण शेषं तद्विशेषेण लिङा एवमिष्टाभ्यु
पायतायामधिगताद्यामन्वयबलात्. तद्विषयस्ये
ष्टसाधनतावगतिरिति. कर्तव्यतैकार्यसमवायि
नीष्टाभ्युपायता लिङ्. प्रवृत्तिनिमित्तमित्युक्तं कर
णस्येष्टसाधनताभिधाने ज्योतिष्टोमेनेत्यादितृ
तीययानभवितव्यमिति तुदेश्यमवैयाकरणस्या
ववीरणीयमेवतत्संख्याभिधानंहितदभिधानमा
ख्यातेनन च यागेष्टसाधनताभिधानलिङ्किं
त्वन्वयबलात तल्लाभंइत्युक्तं यत्तुसिद्धापदेशाद

पिप्रतीयते इष्टसाधनतानचातः संकल्पात्माप्रवृत्तिनावि
रस्तीतिदेश्यमः तत्रसमुत्कटफलाभिलाषस्यसमर्थस्य
तत्साधनावगमेपिनप्रवृत्तिरितिकः प्रतीयात्‌ सर्वे
पक्षसमानञ्चैतत्समानपरिहारंचेति किंतेनेति सर्वं
समंजसं अत्राभिधीयते अस्मत्प्रयत्नसमवायिनी
ष्टसाधनताप्रवृत्तिहेतुस्तथापिनासौलिङर्थः संदेहा
त्‌ साहिकिंसाक्षाद्देवलिङावगम्यतेस्तनयानादाव
नुमानादिववालेनकिंयातत्प्रतिपादितात्कुतश्चिद
र्थादनुपीयते चेष्टाविशेषानुमितादिवाभिप्राय
विशेषात्‌ समयाभिज्ञेनेतिसंदिह्यते एवंमतिसाना
भिधीयताइत्येवनिर्णयः हेतुत्वादनुमानाच्चमध्य
मादेतियोगतः अन्यत्रकृप्तसामर्थ्यान्लिषेधानुप
त्तितः अग्निकामोदारुणीमथ्नीयादितिश्रुत्वाकुतश्च
सुक्तेहिवक्तारोभवंति यतस्तन्मथनादग्निस्यसिद्ध्य
तीति तरतिमृत्युंतरतिब्रह्महत्यांयोऽश्वमेधेनय
जतइत्यादिष्टाभ्युपायतायांनवगतायामनुमिन्वते
वैतान्त्रिकाः यदश्वमेधेनयजेतमृत्युब्रह्महत्या
तरणमइत्यादिविधिंनिंद च धे त
न्तमः प्रविशंतिये केवात्महतोजनाइत्य
तोनात्मानंहन्यादित्यादिकुर्याः कुर्यामि वि
विहितवलिङ नेष्टोपायतामाह किंतुवहुसंकल्प
नहीष्टाभ्युपायोममेतिकुर्यामितिवाक्यार्थः किंतुप्र

७८
78

त्ति यत्ते ठनम्भरंयोस्यसंकल्पः कुर्यामितिस एवसर्वत्रवा
न्यत्रवकुरेवेछाभिधीयत्ते निङ. स्यवहृतांतथात्वाज्ञा
ध्येषणानुज्ञासंप्रश्नप्रार्थनाशंसालिङि. नान्यत्त्रका
स्ति यांवक्तुनिछामननुविदधानस्तस्याभाहितेति
साज्ञायान्तुश्रोत्तरिपूजासंमानवृत्तिकासा ध्येषणा
वारणाभावव्यंजकात्वनुज्ञा अवधानप्रयोजनासं
प्रश्नः लाभेछाप्रार्थना शुभाशंसनमाशीरिति
नचविधिविकल्पेष्वन्येषुनिषेधउपपद्यते तथा
हि यदाअभिधाविधिःतदानहन्यात्. हननभाव
नानांभिधीयत इतिवाक्यार्थोव्याख्यातांनिरस्तः
यदाकालत्रयायएमष भावनातदानेति संवंधे
असंताभावोमिथ्या यदाकार्यंतदानहन्यान्नह
ननंकार्यमित्यनुभवविरुद्धंक्रियत एवयतः नह
ननेनकार्येनहननकारणकंकार्यमस्तीत्यर्थइत्य
पितथा दुःखनिवृत्तिसुखावाप्त्योरन्यतरसंभवा
त्. हननकारणंकमपूर्वंनास्तीत्यर्थइतितुनिरस्तंकं
हृष्टार्थिनंप्रवर्त्तयेदेवेत्तिसाधुःशास्त्रार्थः अहन
नेनापूर्वंभावयेदितिवाक्यंकारणस्यानादित्वेन
कार्यस्यापितथाभावप्रसंगात्. भावनायाश्चतदवि
षयत्वात् अहननसंकल्पेनेतितुयावज्जीवमवि
छिन्नयंकल्पः स्यात् सकृत्कृत्वेववानिवृत्तः प
श्चाद्धन्यादेवाविरोधात्. सम्पादितात्वनेननियोगा

र्थः यावद्यावद्धननसंकल्पवांस्तावत्तावद्धि यरीत संकल्पेनापूर्वंभावयेदिति वाक्यार्थः तथाऽनृतस्या धिकारित्वादित्यपि वार्त्तं तदश्रुतेः प्रसक्तं हि प्रतिवि ध्यते नाप्रसक्तमिति चेत् न वै किंचिदिह प्रतिविध्य ते तदनापः प्रतिपाद्यते इति हि प्रतिषेधार्थः इह त्वहननसंकल्पकारणकापूर्वं वाक्यार्थः किंच न हन्यादिति यहननापूर्वस्य कर्त्तव्यत्वप्रत्ययो जातो वेदा त् जातश्च हननक्रियायां नागात् निःफलञ्च कार्यादयेक्षितफलं कार्यं गरीय इति न्यायेन हन्या देवेति वेदव्याख्याकौशलमास्तिक्याभिधानिनो मी मांसकदुर्दुरूटस्य इष्टसाधनताप्रक्षेपि न हन्या न हनन भावनेष्टाभ्युपाय इति वाक्यार्थः तथा चा निष्टसाधनत्वं कुतो लभ्येत तर्हीष्टसाधनत्वंय न्न भवति तदवश्यमनिष्टसाधनमुपेक्षणीयस्या पि भावात् यद्वागादि प्रसक्तं प्रतिषिध्यते तदु वश्यमनिष्टसाधनं दृष्टं यथेदं सविषतन्नं न भु ञ्जीयादिति तेन न वेदप्यनुसास्यत इत्यपि न साधी यः प्रतिषेधार्थस्यैव चिंत्यमानत्वात् न हि कर्त्तव्य त्वस्येष्टसाधनत्वस्य वा नायानाऽभावः प्रतिपा दयितुं शक्यते लौकिकानालौकिकप्रमाणसि द्धत्वात् तथापि प्रतिपाद्यते तावदिति चेत् न यास्वरागप्रतिषेधेनानैकान्तिकात्वात् नासौप्र

माणमितिचेत् न- अर्थविपर्ययप्रतिपादनास्या
पितथाभावात् तात्पर्यतः प्रमाण्यमितिचेत् न
विधिनिषेधयोरनन्यपरत्वात् नविधौपरः शा
ब्दार्थइतिवचनात् तथापिनिषेधेतथाभविष्य
तीतिचेत् न- अविनाभावतदुद्देशप्रवृत्त्योरभा
वात् नाप्यस्वराविद्यादिवदस्यनञोविरोधिव
चनत्वंक्रियासंगतत्वादसमर्थत्वाच्च तस्माद्विधि
वेकुरभिप्रायः प्रवृत्त्यादौलिङादिभिः अभि
धेयोऽनुमेयास्तुकर्तुर्विष्टाभ्युपायता तत्रस्वयं
कर्तृकक्रियेच्छाभिधानंकुर्यामिति सम्बोध्यक
र्तृकेच्छाभिधानंकुर्याइति शेषकर्तृकक्रियेच्छा
भिधानंकुर्वीतेति तथाचाग्निकामोदारुणीम
थ्नीयादित्यस्याःनौकिक्याःवाक्यस्यादयमर्थः संप
द्यते अग्निकामस्यदारुमथनेप्रवृत्तिर्ममेष्टेति
ततःश्रोताअनुमिनोत्तिनूनंदारुमथनयत्नोऽ
स्मेरुपायः यद्विषयोहिप्रयत्नोयस्याष्टेनेष्यते
सतस्यापेक्षितहेतुः थाममैव
पुत्रादेर्भोजनादिविषय इतिव्याप्तेः विषंनमा
क्षयेदित्यस्यतु प्रवृत्तिर्मे
मनेष्टेत्यर्थः ततःश्रोताअनुमिनुतेनूनंविषन
क्षणाभावनानिष्टसाधनंयद्विषयोहियत्नःक
र्तुरभिमतसाधकआप्तेननेष्यते सततोऽधिक

तरानर्थहेतुः तथानेनावगतस्वपथामममैवपुत्रादेःक्री
डाकर्दमनस्रपणादिविषयइतिव्याप्तेः लौकिकेष्वेवा
क्येष्वेवंप्रकारःकदाचिद्बुद्धिमधिरोहति नतुवैदि
केषुतेषुपुरुषस्यनिरस्तत्वादितिचेत्. न. निरास
हेतोरभावात् तदस्मिन्नपिप्रमाणंनास्तीतिचेत् मा
भूदन्यतत्तविधिरेवमावङ्मैवप्रयोगेप्रमाणंश्रुति
कुमार्योःकिमत्रक्रियतां लिङ्वालौकिकार्थानि
क्रमेयएवालौकिंकालरववैदिकास्तएवामीषामर्था
इतिविप्लवेतः यावजवगडदशादिवाक्यवदनर्थक
त्वप्रसंगइतिभवस्वस्थः स्यादेतत्तथापिवक्तृणा
मुपाध्यायामेवाभिप्रायोवेदेविधिर्नवेत्. कृतस्वतं
त्रवक्ता परमेश्वरेणेतिचेत्. न. तेषामनुवक्तृतयाभ्या
साभिप्रायमात्रेणप्रवृत्तत्वेनशुकादिवत्तथाभिधाभि
प्रायभावात् भावेपि. नराजश्यामनानुयादिनोभि
प्रायआज्ञाकिंनामराजनरावेतिलौकिकोनुभवइ
ति श्रुतेःखल्वपि कृत्स्नएववेदोयंपरमेश्वर
गोचरः स्वार्थद्वानैवतासर्थंतस्यस्वर्गादिवद्बुधो
नसंत्येवहितेवेदभागायत्रपरमेश्वरोनगीयते त
थाहिसच्छब्देनपुरुषसूक्तेषुविभूसारुद्रेषुशब्दब्र
ह्मत्वेनमंडलब्राह्मणेप्रपंचेपुरस्कृत्यनिः प्रपंचत
योपनिषत्सु परमपुरुषत्वेनमंत्रविधिषुदेहावि
र्भावैरुपाख्यानेषु. उपास्यत्वेनचसर्वत्रेति. सिद्धार्थे

८०
80

तयानतेप्रमाणमितिचेत् न॰ तद्धेतोः कारणदोषशं
कानिरासम्प्रभाव्यक्तार्थसाधारणत्वात्॰ अन्यत्रा
मीषांतात्पर्यमितिचेत्॰ अयप्रतिपदनद्वारा॰शब्दमा
त्रतयावा॰प्रथमेस्वार्थेपिप्रामाण्यमेषितव्यं तस्यार्थस्या
नन्यप्रमाणकत्वात्॰ अतएवतत्रतस्यस्मारकत्वमात्रमि
त्यपिमिथ्या तत्प्रतिपादकत्वेपिनतत्रतात्पर्यमितिचेत्॰
न॰स्वार्थापरित्यागेनज्योतिःशास्त्रवदन्यत्रापितात्प
र्यैकोदोषः अन्यथास्वर्गनरकव्रासश्रोत्रियादिप्रति
पादकानामप्रामाण्येवृद्धविप्लवेत्॰तत्राबाधनात्तप
मितिचेत्तुल्यं नतादृगयंः क्वचिद्दृष्ट इतिचेत्॰स्वर्गोदृष्टो
पितया तन्मिथ्यात्वेतदर्थिनामप्रवृत्तौविधानानर्थक्य
प्रसंगइतिचेत्॰ इहापितदुपास॰नाप्रि ध्यानर्थक्यप्रसंगः
तन्मिथ्यात्वेहिसालोक्यसायुज्यादिफलमिथ्यात्वेकः
द्वेषावानतमुपासीतेतितुल्यमिति वाक्यादपि संस
र्गभेदप्रतिपादकत्वेत्यत्रवाक्यत्वमभिप्रेतं तथाच
यत्पदकदंबकं यत् संसर्गभेदप्रतिपादकं तत्तदन
पेक्षतज्ज्ञानपूर्वकं यथालौकिकं॰ तथाचवैदिकमि
तिप्रयोगः विपक्षेबाधकमुक्तं संख्याविशेषादपि
स्यामभूवंभविष्यामीत्यादिसंख्यासवक्तृगा समाख्या
पिनशाखानामाद्यप्रवक्तनाहते कार्यतयाहिप्राकृसं
ख्योक्तासंप्रतिनुप्रतियाद्यतयोच्यते॰नयास्युत्तमपुरु
षानिहितासंख्यावक्तारमन्वेतीतिसुप्रसिद्धं असिव

तत्प्रयोगः प्रायशो वेदे । ततस्तयाभिहितयापि स एवानुगंतव्यो अन्यथा अनन्वयप्रसंगात् । अथवा संख्याविशेषः समाख्याविशेष उच्यते काठकं कालापमित्यादयो हि समाख्याविशेषाः शाखाविशेषाणामनुस्मर्यन्ते तेच न प्रवचनमात्रनिबंधनाः प्रवक्तॄणामनन्तत्वात् । नापि प्रकृष्टप्रवचननिमित्ताः उपाध्यायेभ्यो पि प्रकर्षे प्रसुतान्यथाकरणदोषात् । तत्पाठानुकरणे प्रकर्षाभावात् । कश्चित् अनादौ संसारे प्रकृष्टः प्रवक्ता रइति को नियामकः नाप्याद्यः प्रवक्तृः समाख्येति युक्तं भवद्भिस्तदनभ्युपगमात् । अभ्युपगमे एव वेदनाथइति तथा विप्रतिपत्तिः स्यात् तद्ब्राह्मणत्वे सत्यवान्तरजातिभेदा एव काठत्वादयस्तदध्येया तदनुष्ठेयार्थो वा शाखा तत्समाख्ययाव्यपदिश्यत इति किमनुपपन्नं । न । क्षत्रियादेरपि तत्रैवाधिकारात् ननु यो ब्राह्मणस्य विशेषः स क्षत्रियादौ संभवति । न च क्षत्रियादेरन्यो वेद इष्यते । न च कठाः काठकमेवाधीयते तदर्थमेवानुतिष्ठन्तीति नियमः शाखासंचारस्यापि प्रायशो दर्शनात् प्रागेवं नियम आसीदिदानीं विप्लव इति चेत् । विप्लव एव नहि सर्वदा कठत्वाद्यवान्तरजातिविप्लवादित्यइतिरेवेयं तस्मादाद्यप्रवक्तृ प्रवचननिमित्तविप्लव एव तर्हि । न एवायसमाख्याविशेषसंबंध इत्येव साध्विति स एव भगवानेवं श्रुतेनानुमितः स्वकेश्वितत्साक्षादपि दृश्यते प्रमेयत्वादेर्घटवत् । ननु तत्र साम

८१
81

ग्रीरहितैः कथं द्रष्टव्यः साहि वहिरिंद्रियगर्भो मनोगर्भो
वा· तत्र न संभवति· चक्षुरादेर्नियतविषयत्वात्· मनसो व
हिरस्वातंत्र्यात्· तदुक्तहेत्वभावे फलाभावादित्यादि· न·
कार्यैकसंख्यायाः सामग्र्या निषेद्धुमशक्यत्वात्· अपि
च दृश्यते तावद्बहिरिंद्रियोपरमेप्यसन्निहितदेशकाल
र्थे साक्षात्कारः स्वप्ने न च स्मृतिरेवासौ पटीयसीमप्य
मिस्मरतं वेत्ति स्वप्नानुसंधानाभावात्· पश्यामि इष्ट मित्य
नुव्यवसायात्· न चारोपितमनुभवत्वमवाधनात्· अनु
पलब्धस्यापि स्वशिरश्छेदादेरवभासनात्· स्मृतिविष
यं योसावितिचेत्· यदि स्मृतिविषये विपर्यासस्तदा वु
मन्यामहे अथ स्मृतावेवायमनुभवत्वविपर्यास इत्य
र्थः तदा प्रमोषनिरस्तः न च संभवत्यपि· न ह्यन्येना
कारेणाध्यवसितोऽन्येनाकारेणानावच्छेदकतयाध्यव
सीयते तथा वस पट इत्युत्पन्नायां स्मृतौ भ्राम्यतस्त
पटमनुभवामीति स्यात्· न त्विमं पटमिति· न त्वयं प
ट इति स्मर्तेनाकारः तस्मात् एवासौ स्वीकर्त्तव्य
इति अस्ति च स्वप्नानुभवस्यापि कस्यचित् सत्यत्वं सं
वादात्· न च काकतालीयमपि न निर्निमित्तं सर्वस्व
प्नज्ञानानामपि तथात्वप्रसंगात्· हेतुश्चात्र धर्म एव·
स च कर्मवद्योगजोपि योगविधेरवसेयः कर्मयोग
विध्योस्तत्स्पयोगक्षेमत्वात्· तस्माद्योगिनामनुभवो
पि धर्मजत्वात् प्रमा· साक्षात्कारिप्रमाणत्वात्· प्रत्य

क्षफलं धर्मोननुगृहीतभावनामात्रप्रभवस्तु नधर्मेतिवि
भागइति अतस्तत्सामग्रीविरहोऽसिद्धः तथापिवि
पक्षेकिंबाधकमितिचेत् द्वेब्रह्मणीवेदितव्येइत्या
दियोगविधिवैयर्थ्यप्रसंगः अशक्यानुष्ठानोपायोपदे
शकत्वात्. नवासाक्षात्कारिज्ञानविधानमेतत्. अ
र्थज्ञानावधिनाअध्ययनविधिनैवतस्यगतार्थत्वा
दिति. एतेनपरमाणुवादयोव्याख्याताइति. तदेवंश्रुत
मधिकृत्यश्रूयते नद्दृष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपोविद्यतइति
एकमेवाद्वितीयमिति. पश्यत्यचक्षुःसशृणोत्यकर्ण
इति द्वेब्रह्मणीवेदितव्येपरंचापरमेवचेति यज्ञेन
यज्ञमयजंतदेवाइति यज्ञोवैविष्णुरित्यादिस्मर्यते
च. सर्वधर्मान्परित्यज्यमामेकंशरणंव्रजेति मद
र्थंकर्मकौंतेयमुक्तसंगःसमाचरेति यज्ञार्थात्क
र्मणोन्यत्रलोकोयंकर्मबंधनइति यज्ञायाचरतःक
र्मकर्मग्रंथिर्विलीयतेइति अनुशिष्यतेसांख्यप्रव
चनेईश्वरप्रणिधानमित्यादि तमिमंस्वाध्यायादि
तिनिष्ठैःप्राणायामादिनापूर्त्तेनचश्रीतातपस्विनामन
शनादिनातपसाअहिंसादिभिर्यमैःशौचसंतोषादि
भिर्नियमैरासनप्राणायामादिनायोगेनमहर्षयोपि
विविदिषंति अस्मिन्ज्ञातेसर्वज्ञातंभवतीत्येवंवि
ज्ञायश्रद्धैकतानःस्तत्परोभवेत् तत्रेदंगीयते मन्म
नाभवमद्भक्तोमद्याजीमांनमस्कुरु मामेवैष्यसित्व

त्कैवमात्मानंमसरायणः ओंकारंयन्ननमसा सर्वलो
कमहेश्वरम सुहृदं सर्वभूतानां ज्ञात्वामां शांतिमृच्छती
ति इत्येवंश्रुतिनीतिसंप्लवजलैर्भूयोभिराक्षालिते
येषांनास्पदमादधासिहृदयेतेशैलसाराशयाः किं
तुप्रस्तुतविप्रतीपविधयोप्युच्चैर्भवच्चिंतकाः काले
कारुणिकत्वयैवकृपयातेभावनीयानराः अस्माकं
तुनिसर्गसुंदरचिरंचेतोनिमग्नंत्वयीत्यद्धानंदनि
धेतथापितरलंनाद्यापिसंतृप्यते तन्नाथत्वरितंवि
धेहिकरुणांयेनत्वदेकाग्रतांयातेचेतसिनाप्नुवाम
शतशोयाम्याः पुनर्यातनाः इत्येषनीतिकुसुमांज
लिरुज्ज्वलश्रीर्यद्वासयेदपिचदक्षिणवामकौद्वौ
नोवाततः किममरेशगुरोर्गुरुस्तुप्रीतोस्त्वनेनपदा
पीठसमर्पितेनयावल्लीनगिरिशामयेश्वरजटाजूटस्फु
रन्मंदरस्फाटिकचूर्णपूर्णमुकुलः प्रोक्षामरामावि
धुः तावत्तार्किकचक्रवर्तिमुकुटश्रीवक्रचूडामणे
र्ज्जागर्तूदयनस्यकीर्त्तिरनघासहैजयंतीह्वितिः ॥
॥ः०ः॥ इतिश्रीकुसुमांजलिः समाप्तः ॥ ः०ः ॥

न्यायकुसुमाञ्जलिः (ख)

पत्राणि ४३ (प्रथमस्तबकः)

॥ ई ॥ श्रीकृष्णाय नमः भक्तानां कामदस्तु—रुषा कामं दहन्न
पि । अपि ज्ञानमयः स्थाणुर्यस्तमीशं स्तुवीमहि १ यतः प्र
काशते ज्योतिरपि वाचामगोचरः । कायेन मनसा वाचा परां वा
चं नमामि तां २ न्यायांभोजपतंगाय मीमांसापारदृश्वने । गं
गेश्वराय गुरवे पित्रेऽत्रभवते नमः ३ सदाचारानुमितश्रुतिबो
धितकर्तव्यताकं प्रारिप्सितप्रतिबंधकविघातकमिष्टदेवता
कीर्त्तनरूपं मच्छिष्यप्रयोगरूपं मंगलमाचरन्नेव प्रयोजनाभिधे
यसंबंधमाह सत्यं क्षेति । षो न नघो वाक्यदोषरहितो विष
याशुद्धेः पूर्वोक्तेनैव निरासात् । नीयते प्राप्यतेऽनेन विवक्षितोऽर्थ
सिद्धिरनेनेति न्यायः समस्तरूपोपेतलिंगबोधकवाक्यजातं
स एवाह्लादकतया प्रसन्नं तदेवावांतरवाक्यघटितत्वेनांजलि
मेवेतो विघ्नं यथा स्यादेवं रमयतु दुःखसामग्रीविहीनं करोतु ।
ईशस्य पदद्युगे रमयतु तदैकाग्र्यं करोतीति वा · चेतः कीदृशं
भृंगायमानं भृंग इव मकरंदे संसारिणां दुःखविगमोपायेस
तृष्णं भ्रमदनुसरद्दुःखविगमोपायमिसर्थात् । तत्र सतः स्व
स्य तदन्यानुसरणानौचित्यात् । तत्साधनानुसरणस्यापि
तदर्थतया तदनुसरणरूपत्वात् । परदुःखं दृष्ट्वा दुःखितस्य
परमकारुणिकस्य तन्निदानोच्छेदेन स्वाभवसेवेसनुभव
सिद्धं । यद्वा ये चेतो रमयतु सपूत पतु परोपकारकारणात् ।
भृंगायमानमुपकारलुब्धं भ्रमद्दुःखिनमुपकर्तुं व्याप्रिय
मा—मित्यर्थः । तथापि भूयसो धूमापि विघ्नयस्य सापस्य
सत्वात्किमनेनेत्यत—हा । ईशस्य पदद्युगे · पद्यते गम्यते

ज्ञापनेमोत्नेतिपुत्स्यत्वाप्रत्यापकयुगेप्रमाणंतर्करूपेणनिवेशितस्त
द्विषयतयोस्मादितः अन्वयिव्यतिरेकिवापदयुगंवेदस्यपौरुषे
यत्वेकेवलव्यतिरेकिणोपिदर्शयिष्यमाणत्वात् पद्यापदंज्ञानं
तद्युगंतदुभयोस्मादितंनिमित्तसम्यग्ज्ञानरूपार्थमित्यर्थः।प्रमा
णांतरव्युत्पादनस्याप्यत्रतदर्थत्वादितिभावः।ननुशब्दानुमानरू
पंपद्युदेरामत्रविवक्षितं·श्रुतोहीमादिनातदतीततोयदर्शनवि
रोधात्।ग्रंथेवशब्दोपदर्थनस्यानुमानेतदविरोधमात्रप्रदर्शन
तासमर्थकत्वात्।अनघत्वंन्यायानामुपपादयन्नाह।सत्यत्वेति।सा
तिप्रामाणिकेयक्षेमिसाधयिषितसाध्यधर्मकेधर्म्मिणिप्रकर्षे
णसंशेक्षानंयस्मात्तेनाश्रयासिद्धिर्वाधसिद्धसाधनस्वरूपासिद्धिभा
गासिद्धयोनिरस्ताः।तर्कपक्षेसन्निहीषःपक्षप्रसरःपक्षव्यापको
निस्यप्रसंजनरूपस्तर्कोयस्मात्।सतांपरामर्शकुशलानांपरिस
र्वतःसपक्षेतत्रयाविपक्षेवासत्तयायोमलःसंबंधोव्याप्तिरूपस्त
स्ययःप्रोह्योधअवाधितप्रतिबंधनिश्चयःसाध्यसाधनयोःसा
ध्याभावसाधनाभावयोर्वाव्याप्यव्यापकयोश्वायाधायादकयो
श्वतेनवद्धःस्थिरीकृतउक्तवआनंदोयेनसतथा·निससापेक्ष
त्वादसमर्थसमासस्तेनान्वयव्यतिरेकिछिसपक्षासपक्षयोः
सत्वासत्वेकेवलव्यतिरेकिणिवविपक्षासत्वंपदर्शितमितिव्या
प्यत्वासिद्धिसव्यभिचारविरुद्धनिरासः।विमर्द्दनंतद्विषयभ्रू
तप्रमाणविरोधिप्रमाणप्रदर्शनंतेननविम्लानोनकार्याक्ष
मः२इतिप्रतिपक्षविरहोदर्शितः।ननुतथाविधप्रमाणव्यु
त्यादनंनस्वतःप्रयोजनंप्रयोजनवत्तानिपेरश्रवणाच्चनत

कु॰ वृ॰
२
२

दं गमित्तत आह। अमृतेति। अमृतं मोक्षस्तत्र रसइच्छा रस्यमा
नममृतमिति यावत्तद्दभिहितो भावो द्रव्यवस्यकाशन इति न्या
पात्तस्य अस्यंद असंवद्धसंवंधोपहिताक्रियातुत्पत्तिरिति याव
त्‌॰ तदेवमाध्वीकनस्यभूरुत्पत्तिस्थानां रसपदेनखरूपनइ
ष्यमाणतां दर्शयता दुःखाभावोपिभावे घः पुरुषार्थ इति निर
स्तं। माध्वीकपदेन वोत्कटेच्छाविषयत्वं दर्शयता सुखहानावा
पितुल्यायव्ययतपानायमपुरुषार्थ इति दर्शितं। अमृतं मोक्ष
स्तस्य रसइत्छानस्य अस्यंदः प्रवाहः उत्तरोत्तरानुवृत्तिः सएव
माध्वीकं तस्यभूरुत्पत्तिस्थानमिति तु न व्याख्यानं। मोक्षेच्छायाः पू
र्वं मोक्षज्ञानादेवसंजातत्वादुत्तरोत्तरानुवृत्तेरप्युत्तरोत्तरज्ञानसा
ध्यत्वात्‌। एतावतामोक्षजनकेश्वरविषयानुमितिकरणलिंग
परामर्शविषयलिंगप्रतिपादनद्वारा मोक्षानुकूलत्वमस्य दर्शि
तं। अथवन्यापरत्व अस्त्वां जतिः अंजलिस्थानि कुसुमानि॰
तत्रानघत्वं न्यायोपात्तत्वमपर्युषितादित्वं चेत्‌ एकपक्षेपि न सा
धर्म्यं विना तदिति तदुभयसाधर्म्यमाह सस्रक्षेति। पवि षाक्षी
करण इति धात्वनुसारात्‌ पक्षशब्दोदलवचनः॰ सतू॰ पक्षा
णां प्रसरो यत्र॰ सता पक्षेणानुकूलेनरविकिरणादिनाविका
सो यस्येति वा। तेनहस्तादिनाकलिकाप्रकाशेनेनिषिद्धः। प
द्वा॰ ससक्षप्रसरः सदनुकूलविकाशः सनांसुकृतिनामनुप
हतधारणानां यरिमतः सोस्त्यविशेषस्तस्य यः प्रोद्बोधः प्र
कृस्यंज्ञानं तेन वद्धरुत्सवो येन सतथा। विमर्द्दनकरपुटसंप
र्केण न विम्लानी मान्ययाभूतसंस्थानः प्रमृत्पायोयोरस

२

स्तं प्रस्यंदत इति प्रस्यंदः कर्म्मण्यण् अमृतरसप्रस्यंदमेव माध्वी
कं तस्य भूरुसन्निस्थानं। षष्ठी। अमृतमिरसो यस्य प्रस्यंदत इ-
ति प्रस्यंदः अनयोः कर्मधारयः ननु कर्म्मसु विद्यमानेषु
जन्मानुच्छेदात्तेषां चाभुक्तानामक्षयात् भोगेवा तद्धेतुनाशु
नः कर्म्मांतरजननात्काशेषविशेषगुणोच्छेदो मोक्षः। नापीश्व
रे प्रमाणव्युत्पादनस्य मोक्षहेतुत्वे मानमिति नाप्तिः फलं। किंच
ईश्वरमननस्य मोक्षहेतुत्वे मानाभावः। आत्मा वा अरे श्रोत
व्यो मंतव्यो मंतव्यो निदिध्यासितव्यः साक्षात्कर्तव्य इति श्रु
तौ सामानाधिकरण्याद्यद्विषयकः साक्षात्कारो मोक्षजनकस्त
द्विषयकं मननं मोक्षहेतुः साक्षात्कारश्च न जीवात्ममात्रगोचरे
नं चेश्वरविषयकस्तथा। मिथ्याज्ञानध्वंसद्वारात्वस्य तद्धेतुत्वं नव
जीवमात्रगोचरमीश्वरगोचरं वा मिथ्याज्ञानं संसारहेतुर्यन्नतद्ध्वे
दस्तद्वारं स्यात्। किंतु स्वात्मगोचरं मिथ्याज्ञानमिति तत्त्वसाक्षा-
त्कार एव मोक्षहेतुरित्यत आह। स्वर्गेति। स्वर्गयोस्त्कटरागगोचर
योरपवर्गयोः परापरयोर्मुक्त्योर्मार्गे तु पापमित्यर्थः तथा च परा
परमुक्त्योरेकात्र स्यान साध्यतां दर्शयता जीवन्मुक्तिसहितापर
ममुक्तिः साध्येति दर्शितं। तेन चन प्रवृत्तिः प्रतिसंधानापहीन
त्वे शास्य देहि नश्यत्य पूर्वकर्म्मोपार्तेन शंका निरस्ता। ईश्वरमननं च
न द्वेवरं प्रमाणमस्तु साधन शक्त्यं व्युत्पादयितुमिति तद्वारा प्रमा
णव्युत्पादनमपि मोक्षहेतुः। प्रमाणव्युत्पादने च तत्तत्पक्षमननमपि
द्वौ मननपर्यंतग्रंथव्यापारः। धूमोस्तीति वाक्यस्येव वह्निविषयानु
मितिपर्यंतव्यापारत्वमिति ईश्वरमननांगतपातस्प्रमाणव्युत्पा

कु॰ व॰
३

दनमपि प्रयोजनवदिति सूचितं।ईश्वरमननं च मोक्षहेतुः तमे
व विदित्वातिमृत्युमेतीति श्रुत्या स्वात्मज्ञानस्येवेश्वरज्ञानस्यापि
तद्धेतुत्वप्रतिपादनात्।द्वे ब्रह्मणी वेदितव्ये इत्यत्र वेदनमात्रस्या
कांक्षितत्वेन प्रकृतत्वात्।श्रोतव्यो मंतव्य इत्यादेरन्वपाद्वा।ई
श्वरमननं च यद्यपि मिथ्याज्ञानोन्मूलनाद्वारकोपयोगि तथापि
स्वात्मसाक्षात्कार एवोपयुज्यते।यदाहुः।स हि तत्वतो ज्ञातः स्वा
त्मसाक्षात्कारस्योपकरोतीति।यद्वा श्रुत्या तद्धेतुत्वे प्रमापि नेत
दनुपपत्त्यादृष्टमेव तद्द्वारं कल्प्यते।केचित्तु मोक्षस्यात्र प्रस्तुत
त्वात्स्वर्गपदं मुख्यमेव दृष्टांतार्थमुपात्तमित्याहुः।उपासीस
त्रएयासत्रं यो युजितियुग्नभवति।वद्धृत्ववचनात्।क्वचिद
पवादविषयेप्युत्सर्गः प्रवर्त्तत इति न्यायाद्वा।यद्वा।धातुनिर्देश
तियोयं प्रयोगः तस्य च धातुरूपशब्दाभिधायकत्वेप्यर्थे द्विरे
फपरत्वलक्षणा।भगवदुपासनाफलवत्तां निरूपणं चाक्षिपत
उक्तसंगतिं परिहरन्नत्वादिनां वियति पक्षभावेन न्यायांगं संशय
माक्षिपति।इहेति।इह विचारे संदेहपवन्न्यायपूर्वांगं कुतः।अत्र
हेतुः।प्रसिद्धानुभावे अनुभावो साधारणीकारणतामाह।यं कं
मपीति।यं कमपि मोक्षादिकं स्वाभिमतं पुरुषार्थमर्थयमाना
।यमीश्वरमुपासते मननविषयीकुर्वंतीत्योपनिषदादेः सर्वत्र
संबंधः।शुद्धः प्रकोद्वितीयाभावात्।उद्धः स्वप्रकाशज्ञानात्मकः
द्वितीयाभावेन परप्रकाश्यत्वानुपपत्तेः।पतद्रुभयं वेदांतिसा
धारणं।आदीति।आदौ प्रथमे तो विद्धां श्चिद्रूपः स्वभावतश्चे
तनः।नतु प्रतिबद्धेन तगोपरागादेर्याधिकं चैतन्यं तस्येत्यर्थः।सि

२

दुः। न तु बुद्ध्यादिवत्साध्यः तेन कूटस्थनित्यो न तु प्रकृतिवत्परिणा
मिनित्य इत्यर्थः। एतत्तु सकलक्षेत्रज्ञसाधारणत्वान्न परमात्मो
त्कर्षाभिधायकमित्यन्यथा व्याख्येयं। आदौ सर्गादौ सिद्धान्य
सिद्धो योगर्द्धिसंपत्तुल्यादित्यास्य विधैश्वर्यसंपद्युक्त इत्यर्थः। य
थोक्तं तत्त्वकौमुद्यां वाचस्पतिमिश्रैः। सर्गादावादिविद्वानत्र भगवान्क
पिलो महामुनिर्धर्मज्ञानैश्वर्यसंपन्नः प्रादुर्बभूवेति स्मरंतीति क्लेशे
ति। अविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः क्लेशाः। कर्म्म धर्म्माधर्म्म
हेतुभावपन्ना साध्यं यागहिंसादि। विपाको जात्यायुर्भोगाः। फ
लपर्यंतमाशेरत इत्याशयाः धर्म्माधर्म्मसंस्काराः शारीरैकनिष्पा
द्यवेदादिनिर्म्माणार्थे कार्यो निर्माणकायः। संप्रदीयते गुरुणा शि
ष्यायेति संप्रदायो वेदः स चानादिरेव भगवताद्योत्यते। भगवतश्चा
हस्याभावेपि तच्छरीरसाध्यघटादिजन्मभोगजनकास्मदादिवच्छरीरि
वतन्निःपाद्यते अनुग्रहको घटादिनिर्म्माणादिसाद्गुर इत्यर्थः लो
केति लोकाविरुद्धैः सर्प्पदहनधारणादिभिर्वेदविरुद्धैर्रोहवनादि
जवधूविध्वंसनैरुपलक्षितावा इत्थंभूततत्सगोतृतीया सो यमित्थंभूतो
पि निर्लेपः पापपुण्यलेपरहित इत्यर्थः करणे वा तृतीया वेदादि
विरुद्धहेतुकभोगजकाविशेषगुणरहितः सव सुखदुःखं धर्म्माध
र्म्मौ चेति मिथ्याज्ञानसलिलावसिक्तायामात्मभूमौ कर्म्मबी
जं धर्म्माधर्म्माकुरमारभते न तु तत्त्वज्ञानानिदाघनिःपीतसकलत्त
पोषरायामिति भावः स्वतंत्रो जगत्कर्त्ता शिवो निस्त्रैगुण्यः पुरु
षोत्तमः पुरुषेषूत्तमः सर्वज्ञत्वात् पितामहो जनकस्यापि जन
कः यज्ञे प्रधानमिज्यं यज्ञपुरुषः सर्वज्ञः क्षाणिकसर्वज्ञः नि

कु० वं०
४

एवरणइति आवरणमदृष्टमविद्यात्मकर्मोपार्जितं वा शरी
रमस्यनास्तीत्यर्थः उपास्यत्वेनेति वेदोयदि मोपास्यभावः का
श्चिन्मंत्रादिरित्यर्थः लोकेति यथालोके व्यवह्रियते चतुर्भुजाद्यु
पेतदेहवान्नतद्वदस्येत्यर्थः यावदुक्तेति यावदुक्तेषु परदुःख
न्नं पुक्तिमत्सर्वज्ञत्वादि तेनोपपन्नः संपन्नइति मध्यमपदलोपी
तत्पुरुषः यावदुक्तेषूपपन्नः प्रामाणिको धर्मो यस्येति ब
हुव्रीहिर्वा नतु यावद्भिरुक्तैरुपपन्नः सहितइत्यर्थः अद्वैताद्य
नंगीकारेण यावद्यथाव्याख्यातार्थस्यैनेयायिकैरनंगीकारात्
यद्वा संदेहपदं कुतइत्युपसंहारात्सर्वोऽप्यपिदर्शनानिपकार्थ
परतयाव्याख्येयं शुद्धो दोषहीनः बुद्धत्वमावो घटादिभिन्नत्वे
सत्यैयाधिकचैतन्यरहितः आद्यो सर्गादौ विद्वान् ज्ञानवान् सि
द्धोनित्यः संप्रदायप्रद्योतको वेदप्रणीयणीपसर्गाद्युत्पन्नाध्याप
क अनुग्राहकः कुलालादिक्रियाति घटादौ सहकारीत्यादिक्रमे
ण नवैवमेकमतेनदर्शनभेदानुपपत्तिः फलेकमतेऽपि प्रका
रभेदात् सर्वथाविरोधाभावे विचारोपयोगि संशयस्याप्यभावप्र
संगात् यद्यपि मीमांसका नीश्वरसांख्यमतेनेश्वरे संप्रतिपत्तिः
तथाप्युपास्यत्वेन धर्मिणि संप्रतिपत्तिरस्त्येव कारुः शिल्पी वि
श्वसर्वं मुस्त्वन्ति मक्षु मे कार्यं यस्य स तथा जातिर्ब्राह्मणत्वादिः
गोत्रं काश्यपादि आर्षेयं प्रवरयज्ञे प्रव्रियमाणतया प्रवरः काश्य
पादयः चरणं शाखा अनुभाधारणकार्यं वेदादि अत
एव भवत्वमादितिभवः तथा च जातिगोत्रादिवत्संसारमभि
व्याप्यश्रुत्यादिप्रमाणासिद्धेपरमात्मनि न संदेहो यतस्तत्रेश्वरै

किंनिरूपणीयमित्यर्थः तथापिधर्म्मिणि भागवतिविहितम॰
ननेप्रकाराकांक्षायां तत्रविप्रतिपत्त्यासंदेहोस्तीति मनास्तिकस्य
मननरूपोपासनैवक्रियत इतिसमाधत्ते तथापीति न्यायेन
चर्चानुमितिरूपोपासनैवेतिसंबंधः श्रवणानंतरगतेत्यनेनश्रुति
प्रामाण्यग्राहकन्यायनिरूपणमपिसूचितं श्रवणानंतराग
तेतिसंगृहीतांवेत्वणोति श्रुतोहीति श्रुतिमूलकत्वात्स्मृतेरपिसिद्ध
साधनं स्वार्थानुमानेनदोषः प्रमाणसंभवस्यव्यवस्थापनादितिचे
त् विनिगमकाभावात् ग्रंथस्यपरार्थानुमानरूपत्वाच्चापयाग्नि
होत्रंजुहोति यवागूंपचतीत्यत्रार्थनक्रमेणशाब्दःक्रमोबाध्यते त
थाश्रोतव्योमंतव्य इत्यत्रापिमननानंतरंश्रवणेश्रतेस्तात्पर्यमिति
चेत् नः दृष्टांतेहोमेद्रव्यांतरसाधनत्वयवागूपाकस्यादृष्टार्थत्वं
चकल्प्यमितिगौरवात्तथाप्रकृतेत्वनुपपत्त्यभावः श्रवणानंतरं
मननस्यान्यथोपपद्यमानत्वात् श्रवणानंतरामतेतिग्रंथविरो
धश्च श्रोतव्यः श्रुतिवाक्येभ्य इतिबहुवचनं कपिंजलानभेतेति
वत्त्रित्वपरमतोरूपांतरेणमननमविरुद्धमिति चेत् नःश्रोतव्यो
मंतव्य इतिसामानाधिकरण्यश्रुतेर्लाघवाच्च येनैवरूपेणश्र
वणंतेनैवमननस्योचित्वात् नचरूपांतरेणश्रुतस्यरूपांतरेणमन
नेश्रद्धामलस्यातनंभास्यव्यापारोनिर्वहति· श्रुतस्यामननात्
अतएवधर्म्मिस्वरूपेसंदेहाभावेपिक्षितिकर्तृत्वादौधर्म्मेसंदेहा
त्तत्रानुमेयमस्तं तथापिधर्म्मिणिसंदेहानुपपादनच्च नवा
तद्रूपमस्तीश्वरे·पत्नवैदेश्रुतमस्ति· तथाचश्रोतव्यःश्रुतिवाक्ये
भ्य इत्यत्रासंकोचादीश्वरपरसर्ववाक्येभ्यएवश्रवणेसतिकथं

मननं एतेनभगवतिभवेसंदेहएवकिंनिरूपणीयमितिकुतः
कुतः पृथिवीतः कर्त्तृजन्यत्वसंशयात्तत्रसंदेहएवेत्यपियोजनामा
त्रमित्यपास्तं यत्तु श्रुतेपिभगवति श्रुतेः प्रामाण्यसंदेहात्तत्प्रति
पादितेपीश्वरेसंदेह इतितत्र श्रोतव्यो मंतव्य इति सामानाधि
करण्यविरोधात् मननस्यप्रामाण्यविषयकत्वात् यदिवश्रु
तिरनवधृतप्रामाण्यैवतदाकथंततः श्रवणेपिबह्वायाससा
ध्येप्रवृत्तिः तथात्वेवेदप्रामाण्यानुमानमात्रोविसादीश्वरानु
मानानुपपत्तिः अथसिद्धसाधनंनहेत्वाभासः उभयथाहिहे
त्वाभासताः करणाविघटकत्वाद्विरुद्धानैकांतिकयोरिवतद्वि
घटनसुर्वेतः स्वतएवप्रतिबंधकत्वाद्बाधप्रतिरोधवत् सिद्ध
साधनंतुनव्याप्तिविघटकंनवस्वतः प्रतिबंधकमतोनहेत्वा
भासः दूषकतात्वयोरंतरभावादितिमतं तन्न व्याप्तिज्ञा
नस्येवपक्षधर्मताज्ञानस्यापितत्कारणत्वात् तद्विघटक
सिद्धसाधनस्यापितद्दोषित्वात् पक्षधर्मताज्ञानंनतत्करणं
किंतुव्याप्तिज्ञानमितिचेत् न लाघवात्करणमात्रस्यप्रयोजक
त्वात् श्रुतिबोधितोपिभगवति बहुविधकर्तृत्वकोटस्यानिरं
जनत्वादिश्रुतेः कुत्रश्रुतिर्मुख्यार्था कुत्रवोपचरितार्थेतितात्पर्य
संदेहात्संदेह इतिचेत् न तथापिधर्मिस्वरूपेसंशयानुपदार
नात् तात्पर्यग्राहकमायाभिधानमात्रस्योचितत्वाच्च वर्त्तृत्वा
दौसंदेहात्कोतिकोधर्मिण्येवसंशयोन्यथाधर्मीक्वापिसंश
यविषयोनस्यादितिचेत् न तथापिश्रोतव्योमंतव्य इत्यात्मज्ञा
नस्यमोक्षहेतुत्वंनतुतद्धर्मकर्त्तृत्वादिनिश्चयस्येतितत्संदेहस्या

नुच्छेद्यत्वात् तथापि निर्द्धर्म्मकस्य तस्य ज्ञातुमशक्यत्वेन तद्धर्म्मेणि
श्चयोपायादरणीयस्तवेत् परस्पराविरुद्धप्रकारेणतावितनोप
पत्तेरिति दिक् अत्रोच्यते साध्यज्ञानं न स्वतः साध्यज्ञाना
विरोधि धारावाहिकबुद्धिसत्वात् नापि साध्यानुमितिविरोधि
प्रत्यक्षाधिगतस्याप्यनुमितिदर्शनात् किंतु सिसाधयिषाघ
टितपक्षत्वविघटनद्वारा सिसाधयिषावत्साध्यज्ञानेच्छा सा च द्वयी
साध्यज्ञानमात्रे तद्विशेषे वः तत्र या साध्यज्ञानसामान्येच्छा सा
श्रौतज्ञानान्निवर्त्तेतां यत्किंचिद्विशेषसिद्धौ वह्निसामान्येच्छावि
च्छेदः अन्यथा सकलविशेषसिद्धेरसंभवेन तद्विच्छेदः क्वापि न
स्यादेव यात्वनुमितिरूपसाध्यज्ञानविशेषेच्छा कथं निवर्त्तेत
तद्विषयस्य ज्ञानविशेषस्यासिद्धेः इच्छायाः स्वविषयसिद्धिनि
वर्त्यत्वात् अत एव श्रोतव्यो मंतव्य इति श्रुत्या मननस्येष्टसाध
नत्वावगतेः श्रौते ज्ञाने वृत्तेपि मननस्यासिद्धत्वात्तत्रेच्छास्त्येवेति
न सिसाधयिषाविघटनद्वारकदूषणाभावस्य सिद्धसाधनस्याव
काशः इच्छाविषयत्वावच्छेदकरूपवत्सिद्धेः सिद्धपदेन विवक्षि
तत्वात् अत एव सिद्धसाधनं दशाविशेषे दोषः पयद्व
दूषणं असिद्ध्युपजीव्यत्वेपि बाधवत्स्वतो दूषकत्वाभावात्
किंतु दूषकतायामुपाधेरिव परमुखनिरीक्षकत्वात् भवेदे
वं यदि सिसाधयिषाघटितं पक्षत्वं तदेव न तस्याः विशेषणतो
पलक्षणतयोरुभयत्रापि दोषात् योग्यतापाश्च तदवच्छेदक
रूपपरिचेयत्वापि न वेत् न सिसाधयिषाविरहसहकृत
साधकप्रमाणाभावस्य तत्वात् स वशिशिष्याभावोपत्रसाध

कप्रमाणासिसाधयिषेस्तत्रविशेषणाभावात् पक्षोभयाभा
वस्तत्रविशेष्याभावात् यत्रवसाधकप्रमाणाभावेसिसाधयि
षामात्रमस्तितत्रद्वयाभावात्सर्वत्राविशिष्टः यत्रसाधकप्रमाणे
सति असतिवासिसाधयिषापाअभावस्तनास्तीत्यस्यापि तत्त्वचरणाः
तथापिसंशयंविनाकथंन्यायावतारइतिचेत् इत्थं संशयोहि
न्यायांगंनतावन्न्यायकारणतयातस्यलिंगपरामर्शात्मनः सं
शयंविनापिसंभवात् कारणत्वासिद्धौफलवैजात्यकल्पने
मानाभावादन्योन्याश्रयात् नापिसहकारित्वेनतादृशसाक्षा
लिंगपरामर्शादिनातन्नाशात् शाब्दलिंगपरामर्शेतत्कार
णत्वाभावाच्चसंशयकारणत्वासिद्धौ तत्कल्पनेपिमानाभावात्
अतएवपरंपरयापितत्सहकारित्वमपास्तं नाप्याश्रयावच्छेद
कत्वेन पर्वतत्वादेरेवतथात्वात् अन्यथापक्षतावच्छेदक
धर्मसाध्ययोः सामानाधिकरण्यभानेनैपक्षे पर्वतत्वाद
रिवसंदिग्धत्वस्याप्यनुमितौभानापत्तेः अथसंशयेनत्वयो
ग्यतोपलक्षणात्साधकबाधकमानाभावोन्यायांगमितिचे
त् न तथापिसंशयस्यातत्त्वात्संशययोग्यतायास्तदंगत्वात्
विशिष्यतद्ग्राहकमानेनविशेषणस्यापितत्त्वविषयीकृता
मितिचेत् न मिलिताभावस्यप्रत्येकसत्त्वेपिसत्त्वात् प्रत्येकं
चनयोग्यताकेवलान्वयिनिबाधकाप्रसिद्धेश्चेत्यन्यत्रविस्तरः
तथापिसंशयस्यानुमितिमात्रहेतुत्वेपिजिज्ञासितार्थानुमि
तौजिज्ञासाद्वारासंशयस्यानुमितिहेतुत्वं यद्वाःशंकाभ्रकनि
वृत्तयेन्यायोपासनेसंशयांगमितिसंशयंविनायोनपरितुष्ये

त्वंप्रतिश्रोतव्योमंतव्यइतिश्रुतेरनन्यगम्यमिन्नविषयकपवधा

र्म्मेविशेषसंशयोधर्म्मिविषयकन्यायप्रवृत्तिहेतुरित्यास्थेयमि

तिविभार्थस्तत्कारणंविशेषविप्रतिपत्तिमादर्शयति तदिहेति

नरितिवा क्वोपक्रमे-संक्षेपेणावांतरविप्रतिपत्त्यविवक्षया-विप्र

तिपत्तौविषयिन्याविषयस्यप्रयोजकत्वंविवक्षितत्वापंचमीनिर्दे

शः तत्रालौकिकेतावत्साक्षात्कारकारणेंद्रियसान्निकर्षाश्रय

त्वंप्रमेयत्वव्यापकंनवा इंद्रियस्यतुनसंनिकर्षाश्रयत्वंकिंतुप्र

तियोगित्वमितिनविप्रतिपत्तिः यपववस्तुषात्र्यस्यसंयुक्तस

मवायः सएवगुरुत्वस्यापीतितस्यापितौकिकत्वापत्तेः किंतुसा

मान्यलक्षणप्रसत्तस्यजन्ययोगजधर्म्मोजन्यजन्यस्वविषयक

सविकल्पकाजन्यजन्यसाक्षात्कारविषयत्वंप्रमेयत्वव्यापकं

नवा-अभावसमवाययोस्तादृशप्रतियोगिसंबंधिसविकल्प

कजन्यसाक्षात्कारविषयत्वेपिप्रत्यक्षत्वात् तत्संग्रहार्थंस्व

विषयेतिविशेषणं अत्रयद्यपिघटोयमितिसविकल्पेघटत्व

स्यतत्कारणकज्ञानविषयतास्ति-तथापितज्ज्ञानाजननिर्वि

कल्पविषयताव्यस्ति नहितत् ज्ञानजन्यज्ञानगोचरत्वंनत

ज्ज्ञानाजन्यज्ञानगोचरताविरोधिपकत्रज्ञानद्वयस्यभावा

दित्याहुः अलौकिकविशेषेत्वदृष्टेप्रयत्नकारणात्मविशेष

गुणनिरूपणिविषयकारणात्मविशेषगुणत्वमानसप्रत्य

क्षाविषयेवर्ततेनवा यद्वा-लौकिकप्रत्यक्षाविषयगुण

त्वसाक्षात्व्याप्यजात्यधिकरणत्वमात्मविशेषगुणेवर्त्ततेन

वा-भावनात्वंतुनगुणत्वसाक्षाद्व्याप्यं अदृष्टत्वंचनजातिः

कु० व०
७
7

॰परलोके तु समानकालीनानेकानन्तिशरीरवृत्तिजातित्वं दुःखाव
च्छेदकत्वासमानाधिकरणवृत्ति नवेति स्वर्गे· नरके तु दुःखपद
स्थाने सुखपदप्रक्षेपात्संशयः  तादृशीव जातिर्वात्यादिभि
न्नशरीरवृत्तिरसाधारणी चैत्रत्वादिः प्रसिद्धेति विशेषतः पर
लोकमात्रे तु सुखदुःखोभयजनकमच्छरीरातिरिक्तशरीरवा
नहं नवेति संशयः चैत्रस्तथाप्रसिद्धः  साधने तु प्रागभावत्वा
घप्रतियोगिकार्य·प्रतियोगित्वप्रागभावान्यप्रागभावविषयप्रती
त्यविषयप्रतियोगिनवा  यद्वा· कार्यप्रतियोगित्वप्रतियोगि
त्वप्रागभावान्यप्रागभावाविषयबुद्ध्यविषयवृत्तिनवा  द्वयो
रपि प्रागभावत्वप्रसिद्धिः यद्वा· कार्यपूर्ववर्तिनि नश्यत
त्वं वर्त्तते नवा  यद्वा· तज्जातीयोत्पत्तिप्राक्क्षणत्वप्रतियोगि
व्यापकतावच्छेदकत्वमप्यंताभावप्रतियोगिवृत्तिनवाविशि
ष्टत्वलौकिके परलोकसाधनत्वं वर्त्तते नवा  परलोकसाधने
वालौकिकत्वं वर्त्तते नवेति विप्रतिपत्तिः तथा च कार्यकारणभा
वाभावे क्षित्यादिकर्तृत्वान्नेश्वरसिद्धिः परलोकाभावे च तत्साध
नयागादिदृष्टस्यभावे तदुपदेशकतयापि नेश्वरसिद्धिः आदृ
ष्ट्यासिद्धौ तदधिष्ठातृतयापि नेश्वरसिद्धिरिति चार्वाकाभि
प्रायः  अन्यथेति  अदृष्ट्यादिसत्त्वेपि वेदानामाप्तोक्तत्वेन
प्रामाण्यावधारणं विना तद्बोधितस्वर्गादिसाधनयागादेव
हुवित्तव्ययायाससाध्ये न प्रवृत्तिरित्याप्तो वेदकारः सिध्यतीति
नास्ति  अन्यथा वेदानां नित्यनिर्दोषत्वेन स्वतः प्रामाण्या
वधारण्यपरतः प्रामाण्येपि कर्मयोगसिद्धसर्वज्ञपूर्वकत्वा

तेषांपरलोकसाधनयागाद्यनुष्ठानसंभवादित्यर्थः तदभावेति
भावत्तुवेदानांपौरुषेयत्वाद्योगसिद्धपूर्वकत्वेनाश्वासाद्वाप्तोक्त
त्व तथापितत्रक्षित्सारेः कर्तृजन्यत्वेप्रत्यक्षादिबाधान्नतत्सि
द्धिरित्यर्थः सत्वेपीति बाधकाभावान्तत्त्वेपिसन्नप्रमाणं प्रमा
णपदंहिभावकरणकर्तृष्वनुसत्ताप्रमातत्साधनदाश्रयेषुवर्तते
यथार्थेनधिगतार्थाधिगतिश्चप्रमा तथाचपक्षिश्वरः कर्तास्या
स्मभावांस्तत्करणेन्द्रियाद्रियादिमांस्तत्समवायिकारणंचस्यात्
नायंतथेतिविपर्ययानुमानादित्यर्थः अप्रमाणपुरुषस्यव
चः कः श्रद्धास्यतीतिभावः तत्साधकेति कार्यत्वादेरुपा
ध्यादिदुष्टत्वात् क्षितिपेदारेः कर्तृजन्यत्वेसाधकमेवनास्तीत्य
र्थः तत्रवार्त्ताकस्यायंभावः कार्यकारणभावेप्रत्यक्षंनताव
न्मानंधर्मिस्वरूपप्रत्यक्षेपितत्रसंशयात् नवान्वयव्यतिरेका
नुविधानज्ञानसहकारिविरहत्वमतिवाच्यं तन्मात्रस्यव्यभिचा
रिसाधारणत्वात् नियमान्यथासिद्धोश्वशंकाकतंकित
त्वेनावधारणात् नाप्यनुमानं तस्यमपामानत्वेनास्वीकारा
त् तत्साधनेपिकविरोपितद्यसिद्धावन्वापिनोसंभवात् तद
प्रसिद्धौव्यतिरेकात्तानात्केवलव्यतिरेक्यनवतारात् ममत्वप्र
मितस्यासत्त्वात्यायभ्युपगमान्ननिषेध्याप्रसिद्धिरित्यत आह
तत्रेति तेषुमध्येप्रथमः पक्षोयतः कल्पः कल्पना असतत्त्वा
त्तिसत्तद्विषयः तथाहि कार्यकारणभावानभ्युपगमेपरप्रय
त्निपत्नकप्रयोगानुपपत्तेर्यथापथातन्निराकरणायप्रयत्नस्त
थातथातस्येवापत्तेरितिव्याघातएवेत्यर्थः तथापिसाधकंवि

कु० वृ०
४
4

नानतासिद्धिरितिचेत्तत्राह सापेक्षत्वादिति विवादपदस्य
सापेक्षत्वात्सहापेक्षयावर्त्तमानत्वात्कादाचित्कत्वादित्यर्थः त
त्त्वं किं त्रिकालासंबंधित्वमुत किं चित्कालसंबंधरूपं कार्यायाग्र
स्य क्षसिद्धमिमनन्यथासिद्धमेतस्मादनंतरमिदं भवतिपतत्पू
र्वभावीत्यपि प्रत्यक्षं तत्रमानं प्रत्यक्षत्वेवानन्यथासिद्धत्वनि
यमांशस्यानवधारणहेतुशंकानिवर्त्तकस्तर्को दर्शयिष्यतइतिभा
वः यद्वा प्रत्यक्षसहकारित्वेनानुमानमेवोपन्यस्तं यद्वा प्र
थमतोनुमानप्रामाण्यं प्रसाध्य कार्यं सहेतुकं कादाचित्का
त्वात् यन्नैवं यथाकार्यं नवसाध्याप्रसिद्धिः किंपक्षागेप्रत्य
क्षेणैवतत्सिद्धौतद्विषयेत्वनुमानात् नचोतत्तेः कादाचित्क
त्वेपि नसहेतुकत्वं तथात्वेवोत्पत्तिमत्तापत्तावनवस्थेतिवा
च्यं कार्यस्याद्यक्षणेनसत्तरूपसंबंधयवह्युत्पत्तिः कार्यक्ष
णस्वरूपयोश्चोत्पत्तिमत्वे नहेतुमत्वात् यद्वोत्पत्तिगर्भः किं
चित्कालसंबंधः कादाचित्कत्वं अतएवनप्रागभावेव्यभिचा
रोनचोत्पत्तेरुत्पत्तिगर्भः स्वरूपतिनतयाप्यभिचारः एतेनानुमा
नपक्षेहेतुरसिद्धः सापेक्षत्वादित्यत्रहेतोरसिद्धावाश्रयासिद्धिः
सापेक्षत्वस्य कार्यधर्मत्वस्य हेतावर्त्तनोस्वरूपासिद्धिश्च कां
र्यस्यैवपक्षत्वेसापेक्षत्वादित्यस्यहेतुमत्वादित्यर्थेसाध्यावि
शेषः कादाचित्कत्वादित्यर्थेच प्रागभावेनव्यभिचारस्तस्या
त्वं ननु हेतुरपि यदि सदातनः तदातत्सापेक्षस्यकार्यस्यापि
तथात्वापत्तिरिति कादाचित्कत्वमहेतोरिवाकाशादेः सहे
तोरपि सपक्षाद्व्यावृत्तत्वमिसस्यासाधारण्यं स्यादित्याहेतुः

कादाचित्कोवाच्यः तथाचतस्यापि कादाचित्कत्वं हेत्वपेक्षापेक्षयानव
स्थापत्तिः अहेतुकत्वेच तद्वदेव कार्यमहेतुकं कादाचित्कं स्यादित्य
त आह अनादित्वात् हेतोरपि कादाचित्कत्वं स्वहेतुकादाचित्क
त्वादेव प्रामाणिकी चेयमनवस्था बीजांकुरवन्न दोषायेत्यर्थः
ननु कारणमात्रसिद्धावप्येकमेकजातीयं वास्तु कारणं कार्यजात
स्य तथा चास्मदादिभिरेव शक्यं ज्ञानमिति न तदर्थमुपदेशेन वा विल
क्षणसामग्रीजन्यं कार्यं सिध्यतीत्यत आह वैचित्र्यात् भिन्नजाती
यकारणानंतरं तथाभूतकार्यविषयकं प्रत्यक्षमेव विचित्रसाधने
मानमुपन्यस्तं यद्वा वैचित्र्यं कार्यस्य विचित्रहेतुकत्वे लिंगमेवो
भयत्राप्यभिन्नत्वाभिन्नजातीयत्वयोर्हेत्वोः कार्यस्य भेदविजाती
यत्वे आकस्मिके स्यातामिति तर्कः सहकारीत्यर्थः तथापि दृश्य
मानविचित्रहेतुकमेव कार्यमस्त्विति नादृष्टासिद्धिरित्यत आह वि
श्ववृत्तितः विश्वेषां प्रेक्षावतां परलोकार्थिनां यागादौ प्रवृत्तिः
प्रेक्षावत्प्रवृत्तित्वेन सफलता फलसाधनत्वं च यागादेराशुविना
शित्वेन न स्यादिति तज्जन्यं फलानुकूलमदृष्टं कल्प्यत इत्यर्थः त
थापि तददृष्टं किं भोग्यनियतमुत भोक्तृनियतं अंत्येपि किं प्रति।
भोक्तृनियतं साधारणं वेत्यत आह प्रत्यात्मेति सुखदुःख
साक्षात्कारस्य प्रत्येकात्मनियतत्वात् लाघवाच्च तदुपादकं प्रतिभो
क्तृनियतमेवादृष्टं कल्प्यत इत्यस्ति हेतुरलौकिक इत्साधत्वकार्य
संग्रहः यथोक्तप्रत्यक्षानुमानयोरन्यथासिद्धिनिरासाय तर्कमा
ह नत्वयमिति अनेकविधेति मुमुक्षुवैराग्यायुरतोकिकइत्सा
धत्त्वकार्यसंग्रहः यथोक्तप्रत्यक्षानुमानयोरन्यथैवा तवि।

कु०व०
९
१

विन्नादृष्टसाधनेनापयुक्तं· निरपेक्षत्वं किंचित्सदार्थावाधिकोत्तर
त्वव्याप्यकालासंबंधत्वं· नच प्रतियोग्यप्रसिद्धिः तस्यासत्त्व्याति
वादिनो व्यावहारिकस्यसापेक्षत्वस्य स्वीकारात् ननु निरपेक्ष
त्वेनैकेन व्याप्येन स्यादेव न स्यादेववेति व्यापकं रूपद्वयं विरुद्धं कथ
मापाद्यते· नह्येकं मिथोविरोधिद्वयव्याप्यं· तुशब्दश्चासंगतः का
दाचित्काभावस्यात्र तंत्रस्यैवानिष्पापादनत्वात् अत्राहुः नि
रपेक्षत्वेन कादाचित्कत्वव्यतिरेकप्रवापापाद्यः सच वस्यादेव न स्याद
वेति पक्षद्वयेपर्यवस्यति अतएव तु शब्दोपि संगच्छते यद्वा का
र्योनरपि संस्यात्स्यादेव नित्यं स्याद्वाकाशवदितिस्वमते तन्मतेतु
नस्यादेवकेवलान्वय्यसंताभावप्रतियोगिस्यात् खपुष्पवत् उ
भयत्राकादाचित्कत्वं नस्यादिति यद्वा यत्तदुत्तरकालानुत्पत्ति
कोयघटोयद्येतदुत्तरकालानुत्पत्तिकालेसत्त्वेसपूर्वकालोत्पत्ति
कानपेक्षोत्पत्तिकः स्यादेतत्पूर्वकालवृत्तिः स्यात् यद्वा यद्य
यमेतत्कालीनोत्पत्तिको घटः सहेतुको नस्यादेतत्पूर्वकालीनः
स्यात् यद्वा घटोयदि घटव्यवहितकालानधिकरणपदार्था
धिकरणक्षणोत्तरत्वव्याप्योत्पत्तिर्नस्याद्घटव्यवहितकालःस्या
त् तत्कालवृत्तिपटादिवदिति तत्रतत्रसत्वापादनमितिस्यादे
वेत्यस्यार्थः अन्यकालानुत्पत्तिकोयं घटोयद्येतत्पूर्वकालान
पेक्षोत्पत्तिकः स्यादेतत्कालोत्पत्तिको नस्यात् यद्वा· सर्वातकाला
वृत्तिरयं घटोयदि निरपेक्षः स्यात् किंचित्कालावृत्तित्वेसतिकिं
चित्कालवृत्तिर्नस्यात् तेनपक्षविशेषणमहिम्नालीकत्वंसिध्य
ति यद्वा· यत्तावत्कालपूर्वापरकालावृत्तिर्घटोयद्येतावत्कालपू

र्वोपरकालात्वावच्छिन्नत्वे सत्येतत्कालाव्यवहितपूर्वे कातन्नत्तिपदार्थोधि
करणक्षणो नरत्वव्याप्यकालो नस्यात् पतावत्कातन्नत्ति नेस्यादि
त्तिनस्यादेकस्यस्यार्थः अतएव कातांतराव्रत्तित्वे सत्ये तत् कातव्रत्ति
र्नेस्यादिति कादाचित्कत्वाभावायाह नमपीति संप्रदायविदः कार्यका
रणभावमाहकमाने कादाचित्को भावो निर्हेतुको भावत्वाद्व्योमवदि
तिसत्प्रतिपक्षमाशंकते अकस्मादिति अत्रकिंशब्दोयदाहेतुमा
त्रपरस्तस्यतदानञासंबंधाद्धेत्वभावेभवनंलभ्यते पदातुभवनक्रि
यापानक्रियापानञासंबंधस्तदाप्रसज्यप्रतिषेधेन भवननिषेधोर्थः
किंशब्दसमस्यमानेनामिनञाभवतीत्यस्यान्वयादसामर्थ्येप्यसूर्यं
पश्याइतिवत्समासात् अशाब्दस्यैववाक्यंसमासंविनाप्रयोगः अ
मानो नाः प्रतिषेधवचनादितिकोशात् नहुभयंनिरस्यति हेतुभूती
ति अथहेतुभवनयोर्निषेधस्यशेषाभ्यनुज्ञाफलकत्वात्सर्युदा
सनञाहेतुव्यतिरिक्तात्भवनंप्राप्तंअहेतुश्चकार्यस्वरूपमवस्तुवात
दास्वानुपारव्याविधिस्तन्निषेधति स्वानुपाख्येति स्वकार्यमनु
पाख्यानिर्धर्मको लीकः अथाश्वकस्मादिशब्दवदश्वसनयवा
पमकस्माच्छब्दः स्वभावपरः किंशब्दोस्वभावपरोवा तदास्वभावा
देवकार्यस्यकादाचित्कत्वमित्यर्थः तत्राह स्वभावेति सर्वत्रहेतु
माह अवधेरिति नियतावधिसंबंधित्वेनैवविवादपदस्यक
दाचित्कस्यकार्यस्यसतर्केणप्रत्यक्षेण विषयीक्रियमाणत्वादित्यर्थः
क्रमेण तर्कमाह हेत्विति भवनस्यसत्वस्याविशेषात् सदात
नत्वेकार्यस्यकादाचित्कत्वव्याघातइत्यर्थः भवेनेति भवनसो
पत्तेः सदाप्रतिषेधेप्याकाशादिवमध्येप्यभवनप्रसंगात् क

कु० वृ०
१०
10

दाचित्तु भवन ग्राहि प्रसवाधस्यर्थः उत्पत्तेरिति स्वोत्पत्तौ पूर्व्वं
यदि स्वयं भवेत्तदानिपतकालोत्पत्तौ हेतुः स्यात् । नचैवमसतो
पि हेतुत्वे प्राक्पश्चादपि कार्यसत्वप्रसंगेन तदनुपलब्धि विरोध
इत्यर्थः कार्यकारणयोरभेदे विरोधांतरमाह पौर्व्वापर्येति
पटार्थिनः पटमेव नोपाददते किंतु तत्पूर्व्ववर्त्तिनस्तंतून्नि
ति लोकव्यवहार सिद्धकार्यकारणभावविरोध इत्यर्थः तत्वा
स्य । पौर्व्वापर्यस्येत्यर्थः अनुपाख्यस्यार्थक्रियाजनकत्वाभावेप्य
निष्प्रसंगांतरमाह अनुपाख्यस्येति यत्तस्यदानुत्पत्तिक्षणा
पघेत्तस्य टोत्पादकानुपाख्यान्तरकान्तरकातः स्यादेतत्स्य टाधि
करणं स्यादित्यर्थः यद्यपि स्वभावः कार्यं तद्धर्म्मो वा आद्यः
स्वधर्म्मादित्ति निरासेनैव निरासेनैव निरस्तोः स्ये । धर्म्मस्य कारण
त्वमंगीकृतमेवः तथापि यथा परमाणुतत्परिमाणयोरका
रणत्वोपि स्वभावादेव

११
॥

देशावन्नियतकालस्वभावइत्यनेनास्यपौनरुक्त्यं एवं हि सापेक्षत्वा
दित्यत्रयथापरमाणुत्वपरिमाणादीनांनित्येष्वपिनियतदेशत्वं
तथाघटादीनांनियतकालत्वंस्यादित्यप्रयोजकत्वमुक्तं संप्रतितु
कादाचित्कत्वस्वभावोनिर्हेतुकः स्वभावनियमत्वात् नित्यस्वभा
ववदित्यत्रसत्प्रतिपक्षत्वमुक्तमित्यर्थभेदात् पूर्वंयन्नियतंतत्का
रणानियम्यं यथाजातेःक्वाचित्कत्वमित्युक्तं संप्रतितुस्वभा
वोननियम्यतइत्युच्यतइत्यपौनरुक्त्यमित्यन्ये नसर्वस्येति
एकनियतोधर्मःस्वभावइत्युच्यतेन घटादिसर्वस्यभावैस्तदास्वभावत्व
मसाधारणत्वेनोपपद्यतेसत्तादेरिवेतिस्वभावत्वव्याघातइत्यर्थः
नचैवमितियद्याकाशस्याकाशत्वंनसर्वस्यतत्त्वव्याघातादितिवि
परीतमनाशंकनीयं तदाकादाचित्कस्वभावस्याहेतुकत्वेसदात
नत्वमनाशंकनीयं कादाचित्कत्वस्वभावभंगप्रसंगादित्यर्थः
कादाचित्कत्वस्वभावसिद्धौतद्विपरीतकल्पनायांव्याघातःस्या
त्। नासिद्धिश्चनिरवधिस्वभावत्वेवासावधिस्वभावत्वेवाप्रकारां
तराभावात् द्वितीयेप्यनियतावधित्वेनियतावधित्वेवा तत्रप्र
यमद्वितीययोराह निरवधित्वइति येयेनिरवधयोऽपिप
तावधयश्चभावाइत्यास्तेषांनियतकादाचित्कत्वस्वभावविरहा
न्निरवधिस्वभावस्यानियतावधिस्वभावस्यवाकादाचित्कत्वस्व
भावविरोधः नहिविरुद्धयोरुष्णशीतयोरेकस्वभावत्वं तथा
चकादाचित्कत्वव्याघातस्तत्स्वभावत्वव्याघातइत्यर्थः तृतीय
माशंक्यसंप्रतियातमुत्तरमाह नियतावधित्वइति वस्तुतोऽ
स्मिन्सतीदंभवत्यसतिनभवतीतिप्रत्यक्षेणानियतपूर्वभाव

१२
12

भावस्यग्रहात्प्रत्यक्षमेवकारणत्वेमामंकयसंप्रतिपात्तमुत्तरमा
तस्यचानन्यथासिद्धत्वग्राहकस्तर्कः स्यादेवेत्यादिनाप्रदर्शितश्र
तिरहस्यं ननुकादाचित्कत्वंसापेक्षनिरपेक्षत्वाभ्यांव्याप्त
त्वेनासाधारणं तथाहिनसामग्रीनिरपेक्षंकार्यं सदात
नत्वापत्तेः नापितत्सापेक्षं सामग्र्यपिहिनतन्निरपेक्षा त
त्सदातनत्वेनतत्कार्यसदातनत्वापत्तेः नापितत्सापेक्षा अन
वस्थानात् ततःप्रागभाववद्यथासामग्रीनिरपेक्षापिकादा
चित्कीतथाभावोपिघटादिःस्यादित्याशयवानाह स्यादेतदि
ति उत्तरस्यध्वंसस्यपूर्वो घटएवावधिर्नतुघटध्वंसः पूर्वस्य
प्रागभावस्योत्तरः प्रतियोग्यवधिः ननुप्रागभावःमध्यमस्य
घटादेः प्रागभावोध्वंसश्चेसुभयमवधिर्निरूपकोऽस्तिस्यर्थः
दर्शनस्येति सर्वलोकसिद्धत्वादित्यर्थः दर्शनेनवेत्कारणंसि
ध्यतितदास्तित्वाद्यैकर्त्तुरदर्शनाद्धर्मादेश्चादर्शनात्तदासि
द्धौनतदधिस्यात्सिद्धिरितिनिगर्वः अनंगीकारेदंडमाह
नहीति अन्यथाप्रागभावप्रध्वंसयोरप्यनुपलभ्यमानपू
र्वोत्तरावधिकत्वनाप्रसंगइतिभावः तद्वदिति तथावावा
धि सिद्धावपिनतत्प्राव्यत्वनियमसिद्धिरितिनतावतैवकारण
सिद्धिरंगतः सिद्धसाधनंचेतिभावः प्रवाहइति एषकार्यका
णप्रवाहोऽनादिमानुतत्तत्सामग्रीमान् ततःसामग्र्यपिस्वसा
मग्रीपरंपराधीनेतिनतज्जन्यकार्यस्यानादित्वप्रसंगः नचा
नवस्था बीजांकुरवदनादित्वपाप्रामाणिकत्वादित्यर्थःप्रा
गभावप्रध्वंसयोस्तुपूर्वोत्तरकोटिकल्पनेभावोन्मज्जनमे

ववाधकमितिभावः अनादित्वं च ध्वंसस्याप्यप्रागभावप्रतियो
गित्वं-तथाप्येतद्व्यक्तितीयकार्ये सैव व्यक्तिस्तत्र कारणं न तज्जा
तीयमिति- नैतावता कार्यजातीये कर्तृजातीय कारणं अव्यव
हितप्राक्क्षणवृत्तितद्व्यक्तेरेव कारणत्वापत्तौ यागादीनामकारणता
न्नालौकिकसाधनसिद्धिरतो न क्षित्यादिकर्तृत्वेनादृष्टाधिष्ठा
तृत्वेन वेश्वरसिद्धिः न चैवं नियतजातीयकार्यानुत्पत्तिरेकक
र्यानुकूलशक्तिमत्त्वेन तदुत्पत्तेः अत्राह नविजानीति वित
क्षणजातीयेषु पकायाः शक्तिस्तद्वान्नप्रवाहइतिसंबंधः वि
जातिविरुद्धजातिरेकशक्तिमांश्चेति वा वक्ष्यमाणयुक्तेरित्यर्थः
नहि तृणादेर्व्यभिचारेणाग्निकारणत्वं कथंचिदप्युपपद्यत आ
ह तत्त्वइति सामान्यविशेषाक्रांतगोचरयोरन्वयव्यतिरेक
योस्तत्त्वे नियतत्वे व्याख्येयत्वं वतापुरुषेण भावितव्यमित्यर्थः
प्रागभावो हीति यद्यपस्य प्राक्कोटिस्तथैव भाववरूपमायकार्य
पूर्वावधिश्च स्यात्स्यादिति शेषः अन्वेष्यापत्तिमाह अनुप
लभ्यमानेति यत्र प्राक्कोटिः सामग्रीनोपलभ्यास्तत्रानादि
त्वमिष्यमेवेत्यर्थः तावन्मात्रेति अहरस्य पूर्वकोटित्वेनानादि
भावमात्रावाधिस्वभावत्वे यथा तत्र दिवसे तस्य सत्त्वं तथागत
दिवसेपि तद्दिवसनादिभावोत्तरस्य तत्कार्यस्य सत्त्वप्रसंगः एवं
तत्पूर्वपूर्वदिनव्यासपितत्कार्यस्यादित्यर्थः तथा चांगांतुका
देव तस्मात्कार्यकादाचित्कत्वं निर्वहतीति भावः तदहर्वादि
ति समासांतविधेरनित्यत्वात्समाधेयं तदवधिस्वभावत्वे
यत्रादिनैयमध्यक्षस्तत्रैवानेनोत्पत्तव्यमित्येषोपितस्य स्वभा

१३
13

वद्गतिशंकते तदहरेवेति अत्राहध्वंदेननकातमात्रमभिप्रेतं न
दनादित्वेतावन्मात्रावधेर्घटादेरप्यनादित्वाप्रसंगादित्यनाघानि।
त्यप्रवाहसिद्धये तथाविधएककालोपाधिर्वाच्यः तथा च तस्याप्य
नादित्वे यादृशावधिस्वभावत्वेतदुत्तरस्यापि दिनस्यानादित्व
प्रसंगो घटस्येवेति परिहरति तस्यापीति वस्तुतउत्पत्तिगर्भे
कादाचित्कत्वानुरोधादवधिस्वीकारेणवोत्तरणोत्पत्तिर्नियम्य
तद्रूपवधः प्राच्यत्वनियतत्वसिद्धो कारणत्वंसिद्धं तथा चोत्पत्ति
र्यदि किंचिदुत्तरत्वनियतास्यादनादिः स्यादितिनिष्कर्षः नत्वपू
र्वेति आगन्तुककारणघटितसामग्र्यजन्यं कार्यं नियतकालो
त्पत्तिकं न स्यादित्यर्थः तथापीति जात्यपेक्षयाकारणत्वेनिरस्ते
व्यक्त्यपेक्षयाव्यभिचारेण तत्सुनिरसमितिवापूर्वोक्तपवाधि
संधिः नियतेति कार्यनियतजातीयत्वेकारणजातिनियम्यस्य
हेतुत्वादित्यर्थः अथस्वभावादेवकार्यं नियतजातीयं स्यात्तत्राह
यदिहीति किमयं कार्यस्यैवमहिमायाद्भिन्नजातीयेभ्योपिजा
यमानं सजातीयमेव भवति हेतोरेव वायद्भिन्नजातीयमपिस
जातीयमेव जनयति आद्ये कार्मपुक्षकं तर्कद्वयमाह यदिही
ति अपघटोयदिपटजनकपावज्जन्यः स्यात्पटजातीयः स्या
त् एवं यदिपावद्धूमजनकजन्यः स्याद्धूमजातीयः स्यात् एव
मन्यजातीयत्वमप्यापाद्यघटादावपितज्जातीयत्वमापाद्यमि
ति सर्वजातीयत्वापादनार्थः घटभिन्नंकार्यंयदियावद्घटजन
कजन्यंस्याद्घटजातीयंस्यादित्येकजातीयत्वापादनार्थः द्विती
येकारयापक्षकं तर्कद्वयमाह यवमिति घटसामग्रीयदिपट

प्रयोजकयावद्रूपवत्तीस्यात्सटजातीयजनानीस्यात् एवंधूमादिजा
तीयजनकत्वमप्याद्यं घटान्यकार्यसामग्रीयदिघटप्रयो
जकयावद्धर्म्मवत्तीस्याघटजातीयजनिकास्यादितिक्रमेणापा
दनं ननुयद्येकजातीयकारणनियमात्कार्यजातिनियमस्तर्हि।
भिन्नजातीयेभ्यःकारणेभ्योनाभिन्नजातीयंकार्यंतत्स्याह कथमि
ति अत्रमीमांसकमुत्तरयति एकेति कार्यानुपपत्त्याधिलिंगकानुमा
नद्वयभंगप्रसंगेनतन्निराकरोति यदिहीति यावदिति यत्र
कृत्स्नकारणाभावंविनाप्यन्यस्मादेकजातीयंदृश्यते तत्रविजाती
येष्वेककार्यानुकूलाशक्तिःकल्प्यतेनत्वन्यत्रापीतिनोक्तदोषइ
त्यर्थः निमित्तस्येति तृणादिषुकारणतावच्छेदकरूपस्यादर्शना
त् नचशक्तिरेवतया अन्योन्याश्रयप्रसंगात् कारणत्वग्रहे
हितत्कल्पनमन्यथाऽसंभोपितत्कल्पनापत्तेः तत्कल्पनेवका
रणत्वग्रहस्तस्यान्वयव्यतिरेकावच्छेदकत्वात् दृश्यस्यवत्तृण
देरनिमित्तत्वात् कारणतानवच्छेदकत्वादित्यर्थः तृणादिषु
व्यभिचारमग्निकुर्वद्रूपत्वादतीन्द्रियाज्जातिविशेषाद्येपरिहरं
तितेप्यतएवनिरस्ताइत्याह एतेनेति ननुतृणादयोग्नेर्नानिमि
त्तकारणानि नवतत्साजात्यवैजात्याभ्यांकार्यसाजात्यवैजात्यं
किंतुसमवायिनस्तथाभावात् तच्चाग्नावस्त्येवेतिशंकते कार्ये।
ति तथापितृणादेर्व्यभिचारेणवकारणत्वंनस्यादितियपरिह
रतितयोरिति नहीति व्यभिचारिणोपिकारणत्वाघातादि
तिभावः किंत्विति तृणादौचैकैकाभावेप्यग्नेर्भावात्कारण
त्वंनस्यादित्यर्थः नचसमवायिसाजात्यादिकमपितत्कार्यत

याल्वेतंत्रं॰ तद्भावेपि कार्यवैजात्यदर्शनादित्याह नवेति अपि
त्विति सामग्रीच तृणादिघटिताभिन्नैवेतिभावः अन्यथेति
नचसमवायिनोद्रव्यस्याभेदेपि कारणतावच्छेदक धर्म्मभेदा
द्दुग्धादीनां जातिभेदः स्यात्॰ तथाहि द्रव्यजननेस्पर्शवत्वम
वच्छेदकंगुणकर्म्मजननेतुमूर्तत्वद्रव्यत्वेतथेतिवाच्यं द्रव्यत्वे
नैकेनैवरूपेणसंयोगविभागौप्रतिकारणत्वेपितयोर्जातिभेदा
त्कारणतावच्छेदकस्याकारणत्वाच्चेतिभावः नकार्यमात्रेनीति
रेषापितुद्रव्यस्यसतोःतोनद्रव्यादिभिः समानोपादानैर्व्यभिचा
रइत्याह नचेतिसमवाय्यभेदेकार्यद्रव्यंदधिदुग्धरूपंनभिद्ये
त क्षीरपरमाणवएवाम्लद्रव्यसंयोगान्नद्भकार्यद्रव्यादधि
आरभंते अतएवक्षीरंनष्टंदधिजातमित्ततोकिकोयमनुभ
वइत्याह आरब्धेति नन्वतीन्द्रियेषुपरमाणुषुदर्शनाभावाद्ध्या
रंभकोयोग्यावयवोवाच्यः॰ तत्रवक्षीरत्वंयोग्यानुयताधिवाधितं
प्रसुतावयवावयविवृत्तिजातित्वेनपृथिवीत्ववद्दधित्वस्यपरमा
णुवृत्तित्वमनुमेयं नचतंतुत्वेनव्यभिचारः॰ तस्यपटावयवेअ
श्ववयविनितंतौवृत्तेरितिवाच्यंतदवयववृत्तित्वेसतितदवयविवृ
त्तित्वस्यविवक्षितत्वात् द्व्यणुकवृत्तिजातित्वस्यतिंगत्वाद्वा न
वद्दाधित्वंनपरमाणुवृत्तिपृथिवीत्वव्याप्यजातित्वात् घटत्वव
दितिवाच्यं व्यंजकाभावस्योपाधित्वात्॰ पटत्वव्यंजकसं
स्थानविशेषस्यपरमाणावभावाद्दधित्वव्यंजकरसविशेष
स्यवत्तत्रसत्वात्॰ नचरसविशेषवदवायवित्वंतद्व्यंजकंगौ
रवात्॰ गंधवदवायवित्वस्यपृथिवीत्वव्यंजकत्वेतस्यापि

परमाणावव्वृत्त्यापत्तेश्च यद्वा· दधिद्व्यणुकं दधित्वाश्रयोपा
देयं कार्यत्वे सति दधित्वात्· स्थूलदधिवत्· न च कार्यत्वं व्यर्थं·
स्वतोनैकान्तिकपरिहारार्थत्वात्· दधिद्व्यणुकोपादानं वा न क्षीरा
रंभकं दध्यवयवत्वात्· दध्यारंभकदध्यवयवत् अत्रोच्यते क्षी
रपरमाणूनां तत्रावश्यकत्वाल्लाघएवावयवाः क्षीरमारब्धवंतस्त ए
वसहकारिविशेषाद्दध्यारभेतालाघवात् अनुमाने चानुकूलतर्का
भावो दधित्वं यदि पार्थिवपरमाणुवृत्ति स्यात् सटत्ववृत्ति स्यादिति प्र
तिकूलतर्कपराहतत्वं च· न च लाघवोपकार्यमाणाभावो दध्या
रंभकः परमाणुर्न दधित्वाश्रयः नित्यपार्थिवत्वात्· पटारंभ
कपरमाणुवदित्यनुमानस्य सत्वात्· न च व्यंजकाभावत्वमुपाधिः
दधित्वाश्रपरमाणोवरसविशेषवत्वं दधित्वव्यंजकमस्तीति
वाच्यं· प्रतिकूलतर्केण रसविशेषवदवयवित्वस्य तद्व्यंजकत्वात्
किं चैवं दुग्धोत्कर्षापकर्षयोर्दध्युत्कर्षापकर्षप्रयोजकत्वानुप
पत्तिः अनुपादानोत्कर्षादेरनुपादेयोत्कर्षाद्यप्रयोजकत्वात्·
न चेंधनोत्कर्षादिना वह्नेस्तत्वेन व्यभिचारः यस्योद्भूतरूपस्यो
त्कर्षार्थं तद्वृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यजातीयं यद्दुपादीयते तत्तदुपादा
नोपादेयमिति व्याप्तेः इंधने च वह्निवृत्तिद्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्यजा
तेरभावः उद्भूतरूपस्येति विशेषणान्नानुद्भूतरूपवद्वह्न्युत्कर्षा
र्थमुपात्तवह्न्युत्कर्षेण व्यभिचारः उपादेयतासाक्षात्परंपरासाधा
रणी विवक्षितेति यदोत्कर्षार्थोपात्ततन्तूत्कर्षे व्यभिचारः न च य
द्दधितन्न दुग्धारभ्यमिति स्मृतेर्दर्शनाद्दधिद्व्यणुकं न दुग्धत्वा
श्रयपरमाण्वारभ्यमिति वाच्यं दधिद्व्यणुकारंभके परमाणौ

कु० वृ०
१५
15

दुग्धत्वस्यावृत्तेः सत्तान्यद्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्यजातेरेव परमाणोवृ
त्तेः द्रव्यत्वस्यापिद्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्यजातित्वात् तद्भिन्नतद्व्या
प्यासाप्यत्वे सतितद्व्याप्यस्यैवसाक्षाद्व्याप्यरूपत्वात् नचान्यप
रमाणवस्तत्रादृश्यात्कस्मादध्यारंभकाः तदुक्तशेषाद्यनुविधाना
नुपपत्तेरुक्तत्वात् दध्यर्थंदुग्धोपादानानुपपत्तेश्च अपिचय
यद्द्रव्यध्वंसजन्यं यद्द्रव्यं तत्तदुपादानोपादेयंयथामहापटध्वं
सजन्यः खंडपट इतिनियमाद्दुग्धध्वंसजन्यं दधि दुग्धोपादानो
पादेयं नचप्रतिबंधकद्रव्यध्वंसजन्यद्रव्येण व्यभिचारः ध्वंस
त्वेन कारणत्वस्य विवक्षितत्वात् प्रतिबंधकाभावस्य संसर्गा
भावत्वेनहेतुत्वात् नचस्यूतदुग्धध्वंसजन्यं दधिनतदेव पयज
न्यमिति व्यभिचारः परमाणुश्च न तदवयव इतिवाच्यं साक्षा
त्परंपरासाधारण्योपादेयत्वस्य विवक्षितत्वात् एतेनेक्षौ शङ्क
तस्तु रसविशेषत्वतिरेव दुग्धत्वादिजातिर्द्रव्यवृत्तित्वेपि तद्व्यं
जकस्यावश्यकत्वात् द्रव्यत्वादिसामानाधिकरण्यबुद्धिश्च
परंपरासंबंधात् तथाचदुग्धारंभकाएवावयवाः पाकज
रसविशेषशालिनो दध्यारंभकाइतिनविरोधमत्याहुः तृणा
देरग्निं प्रतितृणाद्यन्यान्यत्वेन कारणत्वं गृह्यत इति नव्यभिचा
र इति व्याप्तिपदार्थवादिना यत्समाहितं तत्राप्यनुमानमात्रभंग
इत्याहदिशेति एतेनेति नियमोविनाभावः वह्निं विनातस्य
स्मादपि धूमसंभवेन ततो वह्न्यनुमानाभावापातात् तृणादिवह्न्या
वृत्त्यात्तत्रापिकारणत्वग्रहसंभवादित्यर्थः कार्यकारणभावा
सिद्धौ स्वभावनियमोपिदुरवगमः कार्यानुपलब्धिप्रसंगरूपविप

पक्षबाधकसाध्यत्वात्तस्येतिभावः तदेव गस्यंतारभावाद्व्यक्ती
नामेवकारणत्वमित्युपसंहरति तस्मादिति वह्न्यवांतरजातीये
त्तृणादीनां प्रत्येकं कारणत्वस्वीकारादेवसर्व्वं समंजसमित्याह फू
त्कारेणेति प्रकारनियमः सहकारिनियमः वह्न्यनुकूलयक्तिम
त्वेनकारणत्वेनमणिफूत्कारत्नोमादपिकार्योपपत्तेरित्यर्थः नवोप
तध्विबाधितंवैजात्यमित्याह तेनैवेति विवादपदमग्नयोवह्नित्व
व्याप्यजातिमत्तः नियतसहकार्यनुप्रवेशेनजायमानत्वात् प्रदी
पदारुदहनवदितिकारणविशेषसंबंधव्यंग्यत्वात्तज्जातीनामि
त्यर्थः नवदृष्टांतः साध्यविकलइत्याह दृश्यतेचेति तत्रैतेतादि
कारणविशेषव्यंग्यत्वंयथा जातीनांतथात्रापीतिनादृष्टचरकल्प
नमित्यर्थः यद्यपिदुरूहत्वान्नैषविशेषआपाततः स्फुरतितथा
पिविशेषानाकलनेपितदनुकूलकारणमात्रमनुमायतेतदाक।
लनेनतुविशेषोप्यनुमीयतएवेत्याह यत्त्विति नन्वग्न्यवांतरजा
तीये तृणादीनांकारणत्वंनयुक्तंकारणगतैकशक्तिमपहाय का
र्यगतबहुतरजातिकल्पनेगौरवात्· तृणादिजन्याग्निनिष्ठावां
तरजातेर्योग्यानुपलंभबाधितत्वाच्च यत्रतत्कारणप्रयोज्यंप्रयो
ज्यंप्रदीपादौवैजात्यमनुभूयतेतत्रैकशक्तिमत्त्वमपिकारणेनाग
स्ति अतएवानुमानमप्रयोजकं अथास्तितृणादीनांफूत्का
रादिसहकारिता· तत्रफूत्कारादीनांसहकारित्वंतृणाद्यवच्छि
न्नंप्रतिस्यात्तृणादिसाधारणैकशक्तिमंतंप्रतिवा नाद्यः तृण
त्वाद्यवच्छिन्नस्यप्रागुक्तानैयत्याभावेनकारणत्वाभावात्तत्सहका
रित्वस्यदूरनिरस्तत्वात् ·नांत्यः तृणादिवारणेरपिफूत्कारस

मवहितादप्यग्न्युत्पत्त्यापत्तेः नच फूत्कारादिविशिष्टेतृणादौ शक्ति
र्नैकैवतद्वृत्तिवाच्यं तस्यतृणादिभिन्नत्वेतृणादीनामजन्यजनक
त्वापत्तेः तदभिन्नत्वेयत्तृणंफूत्कारेणाधधीयतेतत्रशक्तिः
फूत्कारसमवधानेसतिवान्यनाद्यः फूत्कारादसमवधानेपि
तस्मात्तृणादेरग्न्युत्पत्त्यापत्तेः नापरः तथासतिसैवशक्तिः
तृणेफूत्काराद्दहणोनिर्मथनादितिशक्तावनियतहेतुकत्वा
पत्तेः तत्राप्येकशक्तिमत्वेनानवस्थापत्तेरिति मैवं यथा
ह्यन्वयव्यतिरेकाभ्यांतृणफूत्कारयोरन्योन्यसहकारित्वंतथैवत
च्छक्त्योरपिपरस्परसहकारित्वेनवह्न्यनुकूलत्वंतथैवकार्यदर्श
नात् नतुमणिफूत्कारयोः सहकारित्वमितितनतच्छक्त्योःपरस्प
रसहकारित्वं कार्यविशेषात्कारणविशेषानुमानंनुवह्नित्वग्वि
दाविष्यतएव निरूपितनियतवह्न्यादिकारणकेधूमादावनुमा
नंस्यादेव अन्यथाकार्यवैजात्येपिवह्नित्वेनधूमविशेषएवकार
णत्वंनतुधूममात्रइतिशंकयातत्राप्यनुमानंनस्यादिति अत्रा
सत्यितृवरणाः तृणारणिमणिफूत्कारव्यक्तीनामनंतत्वेनप्रति
व्यक्तिभावहेतुजनितानंतशक्तिस्वीकारेगौरवं तावदनंतव्यक्ति
जन्यानंतवह्निव्यक्तिषुजातित्रयकल्पनेलाघवमितितद्देवकल्प
ते नचजातौयोग्यानुपलब्धिबाधः गोमयत्वाश्विकप्रभवत्वाश्वि
कयोरीषत्श्यामत्वकपिलत्वव्यंग्यवैजात्यस्यप्रत्यक्षसिद्धत्वा
त् तृणादिजन्याग्निष्वपितृणजन्यत्वज्ञानानंतरंमणिव्या
वृत्तानुगतबुद्धेर्जातिविषयत्वात् बाधकाभावात् ननुतृणा
दीनामग्नौकारणत्वग्रहेशक्तिवैजात्ययोरन्यतरकल्पनंतद्ध

हश्चनान्वयव्यतिरेकाभ्यांव्यभिचारात् अथारणिमण्यभाववति।
स्तोमविशेषे तृणं विना न वह्निस्तृणान्वयेऽवश्यं वह्निरित्यन्वयव्यति
रेकाभ्यां तत्रैव स्तोमे इतरकारणासमवधाने तृणान्वये वश्यं वह्निरि
ति नियतेनान्वयेन वा रासभादिव्यावृत्तेन वा तृणादिकारणताग्रहः
न न तृणं विनापि वह्निरिति ज्ञाने सति वह्निनियतपूर्ववर्तित्वस्यका
रणत्वस्य ग्रहीतुमशक्यत्वात् अबाधितताभावग्रहे भावग्रहस्याभा
वात् मैवं उक्तग्राहके वह्निनिष्ठकार्यतानिरूपितकारणतावच्छे
दकरूपवत्वं तृणस्य तृणनिष्ठकारणतानिरूपितकार्यतावच्छे
दकरूपवत्वं वह्नेर्वा अकार्यकारणव्यावृत्तं परिच्छिद्यते न तु तृण
त्वेन कारणत्वं वह्नित्वेन कार्यत्वं वा तच्चोभयथापि संभवति वह्नि
त्वेन कार्यत्वमेकशक्तिमत्वेन कारणतया वा तृणत्वेन कारणताव
ह्निविशेषत्वेन कार्यतया वा तत्र विनिगमकमुक्तमेव एतेन म
ण्याद्यजन्यवह्नौ तृणादीनां हेतुत्वं गृह्यत इत्यपास्तं अन्योन्याश्र
यात् मणिजन्यत्वग्रहे तदजन्यत्वग्रहः तृणाजन्यत्वे च तद्ग्रह इति
तथापि यत्र कार्यवैजात्याभावः सामग्रीभेदश्च तत्र का गतिः य
था द्रव्यनाशः क्वचित्प्रतियोग्याश्रयनाशात् क्वचिदसमवा
यिकारणनाशात् न चाश्रयनाशाजन्यद्रव्यध्वंसत्वावच्छिन्नं
प्रत्यसमवायिकारणनाशस्य नियतत्वात् कारणत्वग्रहः तदुक्तग
त्यान्योन्याश्रयात् उच्यते निमित्तकारणेतरकारणनाशत्वे
न कारणत्वं यथा विद्यमानाश्रयकद्रव्यनाशेऽसमवायिनाशो
हेतुः एवं समवायिकारणकद्रव्यनाशे प्रतियोग्याश्रयनाशः
तथाप्युभयजन्ये द्रव्यनाशे का गतिः आश्रयनाशाजन्यद्रव्य

नाशं प्रत्यसमवायिनाशस्य हेतुत्वात् तस्य चाश्रयनाशजन्यत्वा
त् अत्राहुः तत्रेतरसमवधाने तदुभयभावाभावाभ्यां व्यक्ति
विशेषभावाभावाद्यक्तिविशेषं प्रति तदुभयव्यक्त्योरेव नान्यथा सि
द्धयोः कारणत्वं ग्राह्यं तदतिरिक्त नन्वकार्यवैजात्येन तृणस्य व
ह्निविशेषं प्रवह्नित्वेन धूमविशेषं प्रत्येव कारणत्वं न धूममात्रं प्र
ति एवं च कथं कार्यात्कारणं क्वापि नानुमीयेत तदिदं चोपस्थितरूपेण व्य
भिचाराभावात्तेनैव रूपेण कार्यत्वग्रहस्तर्हि कारणतायामपि य
त्रोपस्थितरूपे व्यभिचारस्तत्रैव रूपान्तरेण कारणताग्रह इ
ति तुल्यमित्याह पर्वतेहीति एवं वह्नेर्धूमविशेष एव प्रयोजक
त्वाद्वह्निव्यतिरेकाद्धूमव्यतिरेको नानुमीयेतेत्याह एतेनेति नि
षेध्यतयेति शेषः तथा चेति विपक्षबाधकमानवेदनीयो हि स्वभा
वनियमो बौद्धानां बाधकं च कार्यानुपपत्तिर्न तत्स्तदङ्गेकथं म
नुमापकः स सिध्येदित्यनुमानमात्रविलयात्त्रिधैव तदुपगमा
दित्यर्थः तदेतद्दूषणं बीजत्वसामान्यं प्रत्यक्षसिद्धमङ्कुरे न प्रयो
जकं किं तु तद्विशेषः कुर्वद्रूपत्वमतीन्द्रियमिति वदतो बौद्धस्यैना
स्माकमित्याह प्रत्यक्षेति अप्रामाणिकबीजकुर्वद्रूपत्ववदप्रा
माणिक एव कार्यविशेषोपस्य कारणविशेषापेक्षेति बौद्धस्य
दोषस्त्वित्यर्थः अस्माभिस्त्वप्रामाणिको विशेषो नोपेयत इति
भावः अस्माकं त्विति यत्र कारणसामान्यं कार्यसामान्य
व्यभिचारि दृश्यते तत्रैव विशिष्यकारणताग्रहः यत्र न दृश्य
ते न त्रोपस्थितसामान्येनैव कार्यकारणभावग्रहः यदि वत्तृणा
दिवह्निविशेषाद्धूमविशेषः स्यादित्युच्यते तदा नेदमनिष्टम्।

मित्यर्थः ननुकार्यकारणभावग्रहोनतावद्व्यक्त्योरेवसहिव्य
क्तिमात्रमपेक्षतेतद्विशेषंवा॰ नाद्यः॰ यदिघटोयावत्पटजातीया
पेक्षणीयापेक्षःस्यात्पटजातीयःस्यात्॰ घटजातीयश्चनस्या
त्॰ अतएव॰ बाधकात् विशेषोपिपूर्ववर्तित्वमात्रं॰ तद्व्यक्तित्वं
वा॰ नाद्यः॰ यावत्पटादिजनकजन्यत्वेघटादिव्यक्तीनामभेदा
वेजात्यापत्तेः रासभादिसाधारण्याच्च अतएवनांत्यः व्यक्त्यो
रेवकार्यकारणभावेपूर्वंपूतदनिश्चयेप्रवृत्त्याद्यनुपपत्तेश्च ना
पिजात्यपेक्षया॰ भर्जितविनष्टबीजादिव्यक्तिषुतदापत्तेः नोप्या
पत्तिः तस्यसर्वथाकार्याजननात् शिलाशकलतुल्यत्वात्तथै
वं बीजादिव्यक्तीनामेवबीजत्वादिनासामान्येनानन्यथासिद्ध
त्वान्वयव्यतिरेकवत्वेनकारणत्वात् कश्चित्कार्यव्यतिरेक
श्चसहकारिवैकल्यात् अतएवशिलाशकलादिवैषम्यं नहि
यस्मिन्सतिकार्यंभवत्येवतत्कारणंअपितुयस्मिन्नसत्येवभवतिए
तच्चभर्जितविनष्टेपिसामान्यतोस्त्येव नचसामान्येनापिस्वरूपे
णयाव्यक्तिःकार्यंजनयत्येवसाकारणंनत्वन्येतिवाच्यं यागा
दौबहुविघ्नप्रत्यपायाससाध्येयागत्वेपिकिमियंव्यक्तिःस्वर्गजनिका
नवेतिसंशयेप्रवृत्त्यभावापत्तेः यदिवसायापव्यक्तिर्नरकजनि
कातदाकृतेनप्रायश्चित्तेननरकंजनयिष्यत्येव अन्यथातुप्राया
श्चित्तंविनापिनरकंमित्युभयथापिप्रायश्चित्तेप्रवृत्त्यनुपपत्ते
श्चेति किंपुनरिति दहनगतंसामान्यंदहनसामान्यंतेजस्त्व
वह्नित्वादितेननोत्तरविरोधः तृणादीनामिति तथाचसामा
न्यमाकस्मिकस्मादितिभावः तेजोमात्रेति तेजःपदंकार्यते

जः परं॰ नचस्यर्यातोकेनव्यभिचारान्नपवनस्तेजोमात्रेनिमित्तमि
तिवाच्यं निर्वातदीपस्यवार्तं विनानाशदर्शनेन नत्रयवन नि
मित्तजन्यत्वनिश्चयादन्यत्रापितेजस्त्वेनपवनजन्यत्वानुमाना
त् नचवह्नित्वमुपाधिः तेजः शरीरस्य पांचभौतिकत्वेनपवन
जन्यतयातत्रसाध्याव्यापकत्वात् आगमोप्यत्रास्त्येवस्येके
पवनोत्कर्षेणवह्न्युत्कर्षदर्शनात्तेजोमात्रेतस्यनिमित्तत्वं नवह्नि
मात्रे॰ सामान्यस्यसामान्यंप्रतिप्रयोजकत्वेविशेषस्योपाधित्वा
ऽतिप्रसंगादित्यन्ये पिंडितस्य॰ सुवर्णस्यरिव्यभिचारादिदृष्टांता
र्थेतत्राऽप्रश्नात्॰ एतावताकारणमात्रेसिद्धेसापेक्षत्वादित्यत्र
सिद्धसाधनंशंकरेतयापीति एकमित्येकदंडिमतसमुत्थाप
नं एषांब्रह्मणाएवसत्कृतकारकारणत्वात् एकजातीयमि
तिसांख्यानांमतंतेषांपुरुषाणांभेदात् प्रतिपुरुषंवमहत्त
त्त्वानांभेदेपिप्रकृतिविकारत्वात् प्रकृतेश्चैकत्वादेकजाती
यत्वात् तथाकारणस्यैकव्यक्तिकत्वेनैकजातीयत्वेनवाने
श्वरसिद्धिरस्मदादिनापितद्ध्यंसुशक्यत्वादितिप्रकृतसंगतिः
नचाविचित्रात्कारणाद्विचित्रंकार्यमदस्यचरमित्याह दृश्यते
हीति तिमिरमात्रोकाभावः तदपहारआलोकस्तत्करीदीपः
पीडितरूपः रूपांतरं घटादिरूपं॰ प्रदीपेनचस्वरूपभेदसहका
रिभेदाविस्यर्थः तथाचतद्दृष्टांतेन्येषामपिविचित्रकार्याणामव
विचित्रकारणजन्यत्वमनुमेयमितिभावः नचैवंचित्र्यादिति दृ
ष्टांतेप्यविचित्रकारणजन्यत्वमसिद्धमितिभावः एकस्येति ए
कस्यकारणस्यसंबंधीनक्रमः समस्यैकजातीयस्यचकारण

स्यसंबंधिनवैचित्र्यंकार्याणां शक्तिविशेषोनकार्यवैचित्र्येहेतुः
धर्म्मभिन्नोयतः चोहेत्वर्थे विचित्रकार्यजनकस्वभावादपिनका
र्यवैचित्र्यमुपपाद्यं एकत्रकार्येयत्स्वभावोजनकस्तदितरकार्येज
ननेपितत्स्वभावोवाच्यः अन्यथैकस्वभावभेदादेकात्वादिहानि
प्रसंगप्तु स्येकस्वभावजन्यत्वेन विजातीयकार्याणामप्येकजातीयंस्या
दित्यर्थः अक्रमादिति क्रमप्रयोजकसहकारिविधुरदित्यर्थः क्र
मवदिति सहकारिविरहेपिक्रमिककार्योजेनशीलत्वादक्रमस्यापि
क्रमिककार्यजनकत्वंस्यादित्यैगपद्यवदितिसप्तमीसमर्थाद्वतिः य
थाकार्ययौगपद्ये अयुगपत्स्वभावोपिदीयः कारणंएवमक्रमोपिक्र
मिककार्येषुकारणंस्यादित्यर्थः तत्कार्यंतथाक्रमवदित्यर्थः अयम
पीति समर्थस्यवितंवानुपपत्तेरनेकानिक्रमिकाणिकार्याण्युत्पत्त्यनं
तरमेवकुर्यादित्यत्रसमर्थोपिनतथाक्रमवत्तावत्कार्यकरणस्वभावस्यो
त्पादादितिनविरुद्धधर्म्माध्यासइतिक्षणभंगपक्षेपरिहारः संभवीस्थै
र्यपक्षेतुक्रमिकसहकार्यपेक्षांविनातादृशः स्वभावएवनस्यादित्य
र्थः पूर्वपूर्वक्रमिककार्येनपेक्ष उत्तरोत्तरकार्योत्पादसत्तापेक्षोवा
आद्ये· पूर्वेति वितंवहेत्वभावादित्यर्थः अंसे क्रमेति तस्यैवद्विती
यस्यकारणस्यापेक्षणादित्यर्थः एकजातीयंकारणंदहनजनकै
कस्वभावंवा· अदहनजनकैकस्वभावंवा· उभयजनकस्वभावंवा
आद्येदोषमाह नासाविति कारणाभावादित्यर्थः भवन्वादह
नात्मकोभवेदित्याह दहनोवेति इतरदहनवत्तद्धेतुस्वभावप्र
सूतत्वादित्यर्थः दहनजनकैकस्वभावस्यादहनजनकत्वेव्याघातो
पीतिभावः द्वितीयेतुयथाव्याख्यातवैपरीत्यंफक्किकार्थः नासोदह

नोदहनो वास्यादितिकृत्वा· तृतीयेत्तू भयात्मकइत्यत्रव यटोयदि
यावद्दहनजनकजन्यः स्यात्पटो नस्याद्दहनो वास्यादित्यदहनद
हनत्वयोरापादनं अदहनोयंपदितयास्याद्दहनः स्यादित्युभयथा
पादनमितिना प्रसिद्धिः ननु दहनजनकस्यैवधर्म्मभमुपादापाद
हनजनकत्वोक्तदोषइतिशंकते शक्तिभेदादिति स धर्म्मभे
दो न धर्म्मभिन्नस्तथासतिधर्म्मिणोभिन्नत्वात्तदभिन्नस्यशक्ति
रूपधर्म्मस्यभेदानुपपत्तेः नापि धर्म्मिभिन्नः तस्यैवकारणांत
रत्वेप्रतिज्ञातैकजातीयकारणत्वव्याघातापत्तेः नापि धर्म्मिन्ना
भिन्नोविरोधादितिपरिहरति धर्म्मिभेदेति परस्परवितक्षणा
नेकजनकस्वभावस्यत्वमितिनोभयात्मकत्वमेवस्येत्याह असं
कीर्णेति जनितादहनस्यदहनेजनपितस्येअदहनजनकस्वभा
वत्वमनुवर्त्ततेनवा आद्ये· नहीति अस्यादहनत्वेनाभिमतस्यअं
से· पुनरेकजातीयकारणत्वव्याघातः तस्यैवादहनजनकस्व
भावमतिक्रम्यस्वभावांतरेणजनकत्वादितिभावः तथाचेति द
हनोयघदहनजकस्वभावजन्यः स्याददहनः स्यादेवं विपरी
तमप्यापाद्यमित्यर्थः विचित्रकार्याणामपिविचित्रकारणज
न्यत्वेप्रत्यक्षानुमानेप्रमाणमुपसंहरन्नेवाह तस्मादिति ननु
स्वरूपमेवविचित्रमस्तुकृतंसहकारिवैचित्र्येणेत्यतआह नवे
ति ननुसहकारिवैचित्र्यानुप्रवेशंविनैवतयोरात्मलक्षण
स्वरूपमुपादायकार्यवैचित्र्यमुपपत्स्यतइत्यत्तआह नावेति
तदनपेक्षः सहार्यनयेक्षः तथाविचित्रकार्याजेकः बौद्धमतेस
होत्पन्नविचित्रसहकारिसहितस्यैवविचित्रकार्यजनकत्वादित्यर्थः

तदेवंविलक्षणसामग्रीविचित्रकार्यजनिकेति प्रसाधितं संप्रति
दृश्यकारणमेतत्कालिकैवसा तथा तदधिष्ठानं वात्मादिभि
रेव शक्यमिति पुनरपि सिद्धसाधनमाक्षिपति आस्त्विति विश्व
वृत्तितद्वृत्तिश्चेषां लोकानां वृत्तेः प्रवृत्तेरेवादृष्टं सिध्यतीत्यर्थः त
देवप्रपंचयति विफलेति भूतचैतन्येभूतानामेव परिहातिभेदा
द्वासनात यथोत्तरकार्यमिति तिन परलोकसिद्धिरित्यत्रादोषमाह य
दिहीति दृष्टंयागापि पूर्त्ततडागादि नहीति वक्तवदनिष्पा
ननु वंधीष्टसाधनताज्ञानजन्यत्वात्प्रवृत्तेरित्यर्थः प्रागेवेति नि
पात समुदायोऽतिशयार्थः तामेति तथावदृष्टसाधनताज्ञाना
देव तत्प्रवृत्तिर्नैपरलौकिके ष्टसाधनताज्ञानादित्यर्थः नहीति वि
एनीतायामेव यागक्रियायां लाभाद्युत्साहादितिभावः यद्वाऽस
त्यपतो लाभादिहेतुत्वेनास्तिकै रपि तत्करणप्रसंगादितिभावः
यतोवेति लाभाद्युद्दिश्यापि यागादौ प्रवर्त्तमानाय परेण धनमद
ष्टार्थमेवेति तत्सिद्धिरित्यर्थः स्वात्यर्थमिति दृष्टार्थमेव तद्दा
नमिति नादृष्टसमुद्देश्यमित्यर्थः नीतिनर्म्मोक्तिराजादिभिः प्रयो
जनमुद्दिश्य दानाद्युत्स्यतपस्विभ्यः प्रयोजनानुसंधानेन दा
नाभावादित्यर्थः त्रैविधेति त्रिवेदी वेदोपितपस्विनः परप्रतार
णार्थं तपासि प्रवर्त्तत इत्यर्थः वेदेति संध्योपासनाकरणेनिंदोप
देश्यात्प्रायश्चित्तोपदेशाच्च नित्यं नित्येव यदिफलार्थिनः प्रवृत्तिः
स्यात्तदायागवान्नित्यता भंगदुःस्य फलपतत्रप्रवृत्तिः कार्यताज्ञा
नं हि तत्र प्रवर्त्तकं तच्च लोके पाकादाविष्टसाधनताज्ञानाका
र्यताज्ञानानुमित्यानिर्वहति वैदिके नित्येकार्यताज्ञानं वे

कु०व०
२०
२०

दाधीनमितिकिमिष्टसाधनताज्ञानेव नवनिष्टापूर्वमेवफ
लंतथापिविनिष्टतामंगात् काम्यस्याते धर्म्मिग्राहकमानाका
म्यसाधनत्वेनैवसिद्धेर्गौरवप्रयोजनत्वाभावाच्च लोकेप्रवृत्तावि
ष्टज्ञानान्वयव्यतिरेकाविष्टसाधनताज्ञानजननद्वाराकार्यत्व
ज्ञानएवोपक्षीणाविनिष्फलत्वानंनप्रवृत्तिहेतुः नवान्यत्रापिनिः
फलेप्रवृत्तिप्रसंगः वेदस्येष्टसाधनत्वस्यवालिंगस्यकायता
ज्ञानहेतोरभावादिति जरन्मीमांसकमतंदूष्यांतरमित्यर्थः अत्र
सोपहासमाह गुरुमतमिति गुरोः प्राभाकरगुरोः गुरुमहद्वा
मतमेतन्नलस्मद्गुरोर्मतमित्यर्थः निःफलेप्रेक्षावतांप्रवृत्तेरनु
त्पादनियमात्प्रयोजनज्ञानस्यप्रवृत्तिहेतुत्वेमनिःफलेकार्यत्व
स्यायोग्यतयावेदेनवेदेनवोधयितुमशक्यत्वात् प्रवर्त्तकस्य
कार्यत्वज्ञानस्यासंभवात् अतएवेष्टसाधनताज्ञानंकार्यता
ज्ञानएवोपक्षीयमनन्यथासिद्धत्वादितिभावः दृष्टेरिति तथा
चनिःफलएवान्यैःप्रतारणादाकुमारंप्रवृत्तिरितिनतत्रप्रयो
जनगवेषणमितिभावः विप्रतिपत्तुरन्यथाज्ञातमर्थमन्यथावो
धयतिभ्रांतोवा आद्येःवृद्धानामिति अंत्येःकथंचैनमिति
प्रत्युतानादिप्रवृत्तितयाद्दष्टफलनिरपेक्षतयावादृष्टफलत्व
मेवानुमेयमितिभावः यतइति एवंयाखंडप्रवृत्तिर्दृष्टफलनि
रपेक्षायरलोकसाधनंस्यात् अन्यथायंपरिशेषस्तत्रैवव्य
भिचरेदित्यर्थः हेलितिहेतुदर्शनेनकर्मताघवाहिनाताह
शीतत्प्रवृत्तिरन्यथासिद्धा अत्रतुब्रह्मचर्यादिदुःखमयकर्म्मप्र
धानतपानतत्संभवइत्यादिद्वितीयस्तवकेवक्ष्यमाणत्वादि

त्यर्थः नन्विस्यापूर्त्तीनांहेतुदर्शनेशून्यत्वेपीदंप्रथमतयवप्रतो

रकत्वद्बोधकागमस्यप्रामाण्यभ्रमेणग्राहयित्वाप्रेक्षावतःप्रव

र्त्तयेदित्यतआह अनादाविति एवंभूतेविगीतेनादौपरलौ

कसाधनेप्रकारांतरंसादित्वंविगीतत्वंच यदिवैदिकव्यवहार

तिरिक्तोऽनादिरविगीतश्चव्यवहारः प्रामाणिकः स्यात्तदाऽयमा

धुनिकोवैदिकव्यवहारः परप्रतारणपरइतिनिश्चीयेत नत्वेव

मित्याहनत्विति तस्मादयमेवव्यवहारः प्रामाणिकोनप्रतार

णपरइत्युपेयमिति अनभ्युपगमेत्वप्रामाणिकत्वाविशेषात्पा

खंडापाखंडमतभेदोनस्यात् तथावप्रमाणेनखंडिताःपाखंडाइ

त्यपिनस्यादित्याह अन्यथेति अस्त्विति ननुतज्जन्यमदृष्टमि

त्येवकारार्थः तथादृष्टाधिष्ठातृत्वेनेश्वरानुमानमाश्रयासिद्धमिति

तिभावः क्षणिकत्वादिति आशुतरविनाशित्वादित्यर्थः चिरध्वस्त

मिति फलस्यस्वर्गादेःकालांतरभावितयानतत्राशुविनाशिनः

साक्षात्साधनत्वमितिप्रतीतसाधनत्वान्यथानुपपत्यातज्जन्यापू

र्वकल्पनमित्यर्थः अतिशयंविनाचिरध्वस्तंकर्म्मनफलायाल

मसमर्थमितियोजना साक्षात्साधनत्वाभावेपिसाधनत्वस्य

फलसमयपर्यंतस्थापिव्यापारव्याप्तत्वादितिभावः ननुचादृष्टा

सिद्धावपिभूतधर्म्मएवतदस्त्वित्यतआह संभोगइति संभोगः

समीचीनोनियतोभोगः निर्विशेषाणामदृष्टस्वरूपविशेषरहि

तानामात्मनांनस्यात् संस्कृतासंस्कृतानांसाधारणत्वादित्यर्थः

अत्रस्वहेतुवतोत्यन्तस्वरूपविशेषवंतिशरीरादीनियतात्म

नोभोगसाधनानिसंत्विति शंकते ईदृशानीति एतद्धिकल्प

कु० कं
२१
21

स्वव्याघातादभिमतसिद्धिभ्यां परिहरति तदिदमिति रूपं स्वरूप
मतीन्द्रियस्वभावत्वमित्यर्थः सहभेदोऽतीन्द्रियः सहकारी यद्वा ·
रूपं धर्मो जातिरूपोऽजातिरूपो वा आद्येन तावदिति व्यक्ति
योग्यतैव जातेर्योग्यत्वादित्यर्थः अंत्ये · शंकते सिध्यत्विति
नैतावताप्यात्मधर्मापूर्वसिद्धिः भूतवृत्त्यतीन्द्रियधर्मादेवोप
पत्तेरितिभावः गुरुत्वादीत्यादिपदेन मम मीमांसकाभिमतशक्त्या
दि गृह्यते तत्र शक्त्यापत्त्योपपत्तिं प्रमाणयति तथाहीति शंको
विप्रतिपत्तिः कारणानि स्वजन्यानुकूलतादृश्यातीन्द्रियभाव
भूताधर्मवर्त्तिन वा · आत्मन्यदृष्टं तथा प्रसिद्धं यद्वा · कारणता
वच्छेदकधर्मत्वमतीन्द्रियत्वव्याप्यं न वेति सामान्यतः विशिष्यतु
वह्निदाहानुकूलतादृश्यातीन्द्रियभावभूतधर्मवान्न वा · करतलान
संयोगो वा तादृशधर्मसमवायी न मवायी न वा आत्मा तथा प्रसि
द्धः अनुकूलत्वं च कार्याभावव्याप्याभावप्रतियोगित्वं कारणकारण
साधारणमिति नाप्रसिद्धं नाप्रसिद्धी अर्थापत्तेरदृष्टादृष्टान्यतर
वैगुण्येनान्यथोपपत्तिं निराकरोति तत्रेति दाहकोऽस्यस्य सस्य
पूर्ववत्सत्वादित्यर्थः न च मंत्रादिना स एव नाश्यते पुरुषान्तरेणा
स्यानुभवादिति भावः तस्यैति अदृष्टस्यादृष्टसाकल्यमात्राय
त्वादित्यर्थः ननु परमाणुकर्मण्यध्ययनतुल्यत्वेऽप्येकत्र फलाभा
वे वंध्यासंप्रयोगे वाऽदृष्टविलंबो दृष्टः दृष्टापहारे सत्यपि नैवं
अदृष्टविलंबो हि न तन्नाशानुसारी · मरणाद्यपसरणानुपदं दा
हाभावापत्तेः अदृष्टासादकस्य तत्राभावात् अदृष्टजनको
वा च मनादेः साधारण्यात्तत्राप्यन्वयापत्तेः अशुचेरेव तदुसा

देशौ चेत्सत्ति तदभावापत्तेः अदृष्टासंताभावतत्राभावात् कदा
चिद्दाहात् दाहादिकार्यविशेषे यावददृष्टसमवधानेवश्यमदृष्ट
सद्भावात्तदभिप्रेत्यैतदुक्तमित्यन्ये ननु मण्यादिना दाहप्रतिप
क्षस्यादृष्टभेदस्यासादनाद्दाहाभावः स्यात् नवाग्न्यंतरेणापित
स्य दाहाभावापत्तिः प्रतिनियतान्निसाध्यदाहप्रतिपक्षस्यैवाद
ष्टस्य तेन जननात् ओषधतिलकाम्यादिषु तेपकारि पुरुषनिष्ठ
स्य तस्योत्पादात् अदृष्टविशेषार्जितप्रतिपक्षसमवधानस्यवा
प्रतिबंधकत्वं सवदाहाभावकल्पः नैवं तस्योत्तंभकाभावस
हितमण्यपजन्यत्वे नियमेनादाहार्थिनस्तत्राप्रवृत्त्यापत्तेः तज्ज
न्यत्वे तु प्रथमोपास्थितोपजीव्यतया तदुत्साहकस्यैवाभावहेतुत्वौ
चित्यात् प्रतिबंधकाभावस्य तथाभ्युपगमात् अन्यथेति अ
विनश्यदवस्थकर्मण्यपीत्यर्थः अतो यदभावात्कार्याभावस्तद
द्धेत्वादावभ्युपेयं तेन विना तदभावाधीनदाहाद्यनुपपत्त्यार्था
पत्तेः शक्तिसिद्धिरिति भावः ननु ततः किंचिद्दाहप्रयोजका
भावस्तत्र सिध्यतिः नत्तू क्तनूपः पद्भावे दाहाभाव एव दाहप्र
योजकोस्त्विन्वयाद्यनुविधानादुभयवादिसिद्धत्वाच्चेत्यत आह
नवेति तुच्छो हीति तुच्छत्वविधिरूपरहितत्व [illegible] कारणत्वं वि
धिव्याप्तमित्याशयात् न तत्तीकत्वं मीमांसकैस्तथानंगीका
रात् यत्तवाग्रेस्फुटं व्यतिरेकव्यभिचार प्रतिबंधके ।पक
प्रतिबंधकसत्वे तदन्यप्रतिबंधकाभावेपि कार्यानुदयादन्व
यव्यभिचारोपीति भावः सामान्यतो व्यतिरेकव्यभिचारमुक्ता
विशिष्यतमाह मणीति परस्परव्यभिचारेण प्रतिबंधकाभा

कु० व०
२२
22

वहेतुत्वस्यगृहीतुमशक्यत्वान्नेनान्यथोपपत्तिरित्यर्थः तावता
मुपसंग्राहकश्चैकतुपाधिर्नास्तीत्यभिमानः तत्रप्रागभावेतिव
क्तव्ये ध्वंसपदगम्याभावविशेषणतयाप्रागभावस्याप्राप्तेः प्रा
गित्येतन्मात्रमुक्तं प्रतिबंधकत्वान्यथानुपपत्तिरूपामन्याम
र्थापत्तिमाह अकिंचिदिति प्रतिबंधजननंविनाप्रतिबंधक
त्वानुपपत्तिरित्यर्थः अथशक्तिनाशरूपप्रतिबंधजनकत्वात्त
त्वं तत्राह किंचित्करत्वइति प्रतिबंधकाभावमात्रकारण
त्वेदूषणांतरमाह मंत्रादीति यदिप्रागभावादिष्वनुगमकम
भावत्वमेव तदान्योन्याभावेपितदस्तीतिप्रतिबंधकसत्वेपित
दन्योन्याभावमाश्रित्यकार्योत्पत्तिप्रसंगः संसर्गाभावत्वंवतद्व्या
वृत्तंनिर्वक्तुमशक्यमित्यर्थः सिद्धमर्थमुपसंहरति अतोतीं
द्रियमिति अनुगुणत्वंकार्याभावव्याप्याभावप्रतियोगित्वंस
हकारिणोप्यस्तीतिशक्तेःसहकारित्वाभ्युपगमेपसिद्धांतःश
क्तिमत्कारणंनतुशक्तिरितिस्वीकारादितिविशिनष्टि अनुग्रा
हकमिति कारणतावच्छेदकमित्यर्थः यस्यापकुर्वतामिति
कर्मणःकारकस्यैवसंबंधमात्रविवक्षयाषष्ठी यस्येत्यनंतरं
स्वरूपमितिशेषइत्यन्ये तथाचकारणतावच्छेदकशक्तेःप्रति
बंधकेननाशात्तत्प्रतिबंधकेकार्याभावउपपद्यते नित्यानि
त्यघटितसामग्र्यांनित्यकारणशक्तेरनुत्पन्नभावत्वेनाऽनाशे
प्यनित्यकारणशक्तिनाशात्कार्याभावः नचैवंपुरुषांतरस्या
पितत्तोग्नेर्दाहानुत्पत्तिःप्रतिनियतकरतलानसंयोगगतदा
हानुकूलशक्तेर्नाशादितिभावः शक्तेःप्रदेशांतरेप्युपयोग

माह यस्येति तृण्यादीनां व्यभिचारात्कारणत्वमनुपपद्यमानम
नुगतं सामर्थ्यमतीन्द्रियं कल्पयतीत्यर्थः भावो यथेति यथा येन
प्रकारेणान्वयाद्यनुविधानेन कारणत्वमाह केण भावः कारण
मतस्तेनैवाभावोपि कारणं तथात्वेपि भावत्वव्याप्यं कारणत्वमि
ति यदि ब्रूयात्तत्राह कार्यवदिति तर्ह्यभावो नियतोत्तरक्षणवर्त्ति
त्वेन कार्योपि न स्यात् भावत्वव्याप्तत्वात्कार्यस्य अथ वैपरीत्य
स्यापि सुवचत्वान्न तथा एवमभावः कारणमपि न तस्य भावत्व
व्याप्तत्वेमानाभावादित्यर्थः द्वितीयामर्थापत्तिं दूषयति प्रतिबं
धइति सामग्र्यंतर्गतमंत्राद्यभावविषयक प्रतियोगिरूपः प्रति
बंधस्तत्कारणं वपुरुषः प्रतिबंधकोन तु मण्यादिः सर्वं किंचित्के
रपदेष्वुभयसिद्धमित्यन्यथोपपत्तिरित्यर्थः ननु तुच्छत्वमेव तत्र
मानमुक्तमित्यत आह नहीति तुच्छत्वं हि भावनिषेधरूपत्वमु
क्तं तच्चाप्रयोजकमन्वयादिरहितत्वस्योपाधित्वात् न वान्या
निषेधरूपत्वेनैवाकारणत्वं भावस्याप्यभावनिषेधरूपत्वेना
कारणत्वापातात् अथाकारणत्वेतं तमस्वरूपत्वं भावस्या
स्वरूपमेतिमतं तर्ह्यभावेपि तुल्यमित्यर्थः परिवर्तेति कार
णत्वमभावव्याप्यमिति भावः कारणं न स्यादित्यर्थः नियतपू
र्ववर्त्तित्वमात्रं कारणत्वं तच्चाभावेप्यस्तीति भावः कारणतामा
ह कमप्युभयसाधारणमित्याह अन्वयेति नवसत्ताविशिष्ट्या
स्य कारणत्वं जातेरप्यत्वापातादित्यार्यः अभावस्येति अ
न्वयाद्यनुविधानेतुल्येप्यभावसन्निधिरकाशास्येवान्यथासिद्ध
इत्यर्थः तुल्यमितितुल्यमिति अभावस्यैव कारणत्वे भावसन्नि।

धिस्तथैवकिंनस्यादित्यर्थः प्रतियोगिनमिति विध्युत्सारण
प्रयुक्तः सन्निधिरभावस्येत्यन्यथासिद्धमित्यर्थः तुल्यारिति
भावस्याप्यभावोत्सारणाप्रयुक्तः सोप्यन्यथासिद्धः स्यादित्य
र्थः अभावस्यापीति भावाभावयोः स्वरूपमेवमिथोविरो।
धो नतूत्सारणमन्यदित्युभयंसमानमित्यर्थः वस्तुतकुप्रसंयो
गाभावस्यगत्तावनुपलब्धेश्चाभावाविज्ञानेविहिताकरणस्यप्र
त्यवाये निर्दोषत्वस्यवेदप्रामाण्ये ज्ञानोजनकत्वस्यमीमांसके
रपिस्वीकारादिभावस्यकारणत्वानभ्युपगमेपसिद्धांतइतिर
हस्यं अनुपपन्नइति प्रमाणाभावादितिशेषः प्रतिबंधके
ति तत्रापिप्रतिबंधकस्याभावोनतुतत्सद्भावइतिनव्यतिरे
कव्यभिचारइत्यर्थः ननुप्रतिबंधकोत्तंभकसत्वेपिकथंप्रतिबं
धकस्याभावइतिस्यतआह असत्वातिपक्षोहीतिउत्तंभकाभाव
विशिष्टोयः प्रतिबंधकस्तस्याभावः कारणमुभयसद्भावेप्यस्ती
त्यर्थः प्रतिबंधकाभिमतइतिप्रतिबंधपदंप्रतिबंधकत्वेना
भिमतइत्यर्थः अतोनविरोधः पक्षेति कार्याभावोन्नेयंप्र
तिपक्षत्वंकार्यसत्वेनास्तीत्यर्थः तथापीति यत्रोत्तंभकाभावेस
तिप्रतिबंधकस्याभावस्तत्रविशेष्यस्यप्रतिबंधकस्यैवाभावः कारणं
यत्रतुप्रतिबंधकसद्भावेसत्युत्तंभकसत्वात्कार्यंतत्रोत्तंभकाभाव
स्यविशेषणस्याभावएवकारणमितिसामग्रीभेदइत्यर्थः विशि
ष्टस्यापीति विशेषणाद्यभावेसर्वत्रविशिष्टाभावोप्यस्तीतिसएव
वानुगतः कारणमित्यर्थः तदेवोदाहरणेनोपपादयतिनही
ति दंडिनीत्यदंडानांदंडाभाववतामन्येषांनाभावः किंतुदंडाभा

वस्यैवेतिनकिंस्वभावएवान्येषामपीतितोकसिद्धमेवेत्यर्थः नेदंवस्तु
स्यमितिपथ्याहीति पुरुषेदंडाभाववैशिष्ट्यंकेवलं·प्रतिबंधकेत्तू
त्तंभकाभाववैशिष्ट्यं यथाकेवलदंडसद्भावेविशेषणविशेष्योभ
याभावात् दंडपुरुषसद्भावेविशेषणदंडाभावविरहादुभयाभा
वेविशेष्यपुरुषाभावात्केवलस्यविशिष्टपुरुषाभावोनुगतोऽबाधि
तव्यवहारबलात्सर्वत्रप्रतीतिसिद्धः तथाकेवलोत्तंभकसद्भावेवि
शेषणविशेष्यद्वयाभावादुत्तंभकप्रतिबंधकसद्भावेविशेषणोत्तंभ
काभावविरहादुभयाभावेचविशेष्यप्रतिबंधकाभावादुत्तंभकाभा
वविशिष्टप्रतिबंधकाभावोनुगतविशेषणाद्यभावव्यापकोदाह
कारणमित्यर्थः ननुविशिष्टंनार्थांतरंयेनतदभावोनुगतः।
स्यात्किंतुविशेषणविशेष्यतत्संबंधाइतितेषांप्रत्येकाभावस्यका
रणत्वेसामग्रीभेदस्तदवस्थः नव्यासज्यप्रतियोगिकोऽन्य
एवायमभावः केवलप्रतिबंधकसत्वेपितदभावाद्दाहापत्तेः एक
सत्वेपिद्वयमिहनास्तीतिप्रतीतिलस्यसमुदायविरोधिनोपवत्
समुदायसत्वयवविरहात् तादृशभावानभ्युपगमाच्च व्यास
ज्यवृत्तिधर्मसमानाधिकरणप्रत्येकपर्यवसितप्रतियोगिकाभा
वादेवतज्जन्यप्रतीत्युपपत्तेः अथविशिष्टविरोधित्वमेवानुग
तंविशेषणाद्यभावानांकारणतावच्छेदकंयत्रविशिष्टंनतत्रतद
भावइति सहानवस्थाननियमस्यविरोधस्यानुभवसिद्धत्वा
दितिचेत्· न· सहिपरस्पराभावरूपतपरस्पराभावव्याप्यत्व।
पावातदाक्षेपकतयावा नाद्यः विशेषणाद्यभावस्यप्रत्येकं
विशिष्टाभावतयातत्प्रत्येकाभावाभावस्यविशेषणादेर्विशि

कु० वं०
२५
२५

स्यत्वापातात् तदभावाभावस्यतत्वात् नचोभयाभावाभाव
त्वमुभयंविशिष्टं· तथासत्यभावद्वयस्य विशिष्टयाव त्वेप्रत्येकाभा
वाद्विशिष्टाभावव्यवहारानापत्तेः नात्यो विशेषणाद्यभाव
स्यविशिष्टाभावत्वेतदव्याप्यत्वात्तदनापेक्षकत्वाच्च अभेदे
तयोरभावात् अथविशिष्टानतिरेकेपिप्रतियोगिभेदादि
वप्रतियोगितावच्छेदकविशेषणभेदादप्यभावोभिद्यते य
था वायोरुष्णस्पर्शत्रयप्रत्येकरूपाभावेनिश्चितेपिरूपत्वा
वच्छिन्नस्यतथाभावानिश्चयाद्वायोरूपंनवेतिसंशयः एवमुक्त
भकावच्छेदेनमण्यादीनामभावःप्रतिबंधकसत्वेप्युक्तभका
भावविरहादस्त्येवेतिसएवानुगतोहेतुःस्यादितिचेत्· न· ए
वं क्षणत्वयातीतविशेषणावच्छिन्नत्वेनप्रतिक्षणंघटादिना
शेक्षणभंगापत्तेः प्रत्यभिज्ञानानुपपत्तेश्च दंडित्वावस्था
यांकेवलोपमासीत्पुरुषद्वयादौविशेष्यवतिसविशेषणेहीति
न्यायेनकेवलाद्यभावस्यैवप्रतीतेः अतएवविशेषणावच्छिन्न
प्रतियोगिकोविशेष्याभावएवविशिष्टाभावःप्रत्येकाभावानु
गतोहेतुरित्यपास्तं अत्रास्मत्सितृचरणाः विशेषणविशेष्य
योःसंबंधाद्विशिष्टव्यवहार इतितयोःसंबंधाभावाद्विशिष्टा
भावइतियतोयद्व्यवहारस्तदभावात्तदभावव्यवहारस्यौचित्यात्
अतएवएसएवत्रयःसंबंधःसएवतत्तत्स्यवैशिष्ट्यमितिनानु
गमः तदिहप्रतिबंधकोत्तंभकाभावयोःसंबंधाभावःप्रत्येका
भावव्यापकोनुगतोदाहादिहेतुःसर्वत्रप्रतिबंधकोत्तंभकायोः
संबंधोनास्तीतिप्रतीतेः नचैवंप्रतिबंधकोत्तंभकाभावौपन्नत

त्रापिदाहापत्तिरभावाधिकरणयोरतिरिक्तसंबंधाभावादितिवा
च्यं तदभावेपिस्वरूपसंबंधस्यभावात् अथातदुभयस्वरूपा
भावस्यदाहहेतुत्वेतदुभयाभावेउत्तंभकत्वेपरंदाहःस्यात् प्रति
बंधकाभावोत्तेजकयोरेवतदुभयाभावत्वादितिचेत् न·सं
बंधांतरंविनाविशिष्टप्रत्ययजननयोग्यत्वस्वरूपसंबंधत्वा
त् तदभावस्यप्रतिबंधकाभावेप्रतिबंधकोत्तंभकसद्भावेउभ
याभावेवाऽविशिष्टत्वात् ननूत्तंभकप्रयोगेमणेरभावोनप्रध्वं
सप्रागभावत्वा· तयोःप्रतियोग्यसमानकालीनत्वात् नवोत्तंभ
काभावाध्वंसप्रयुक्तस्तूत्तंभकाभाववत्वेनमणेर्ध्वंसवेतिवाच्यं
क्षणभंगापत्तेरुक्तत्वात् ध्वंसस्यानंतत्वेनोत्तंभकायनपेपिदा
हप्रसंगाच्च नाप्यत्यंताभावः कादाचित्कत्वात् नचविशेषण्या
द्यभावप्रत्यासत्तिकादाचित्कत्वात्कादाचित्कत्वप्रतीतिकार्यो
नुदयाविति नवाच्यं प्रत्यासत्तित्वावच्छेदकानुगतधर्माभावस्या
भावात् विशिष्टविरोधित्वस्यवनिरस्तत्वात् मण्यादेःस्वावय
ववृत्तितयाकरादौतदत्यंताभावस्यसदातनत्वामाणीसमवधा
नेपिदाहापत्तेश्च नैवं क्लृप्तसंसर्गाभावत्रयवैधर्म्येप्यबाधि
तप्रतीतेस्तुरीयस्यैवतत्सिद्धेः क्लृप्तविशेषबाधात्सामान्यबाधे
त्वेप्यानादिसंसर्गाभाववैधर्म्याद्ध्वंसस्याप्यसिद्ध्यापत्तेः अबाधित
सामान्यबुद्धेर्विशेषांतरमादायपर्यवसानामितितुल्यं यद्वाऽ
हमूततेघटोनास्तीतिवत्संसर्गावच्छिन्नप्रतियोगिकाभावविशे
षस्यसतिप्रतिबंधकेतत्राभावःसर्वसमयावच्छेदेनसंसर्गितया
संताभावएवंताहृशश्चमण्याद्यभावोघटाभाववद्भूततेकरे

कु०वृ०
२५
25

पिवर्त्तेते नचैवंप्रागभावप्रध्वंसयोरप्यसिद्धिरत्यंताभावभेदेनैव
कालभेदात्कथंतेघटोनास्तीतितज्ज्ञप्त्युपपत्तेरितिवाच्यंअ
त्यंताभावस्यघटसत्वकालेपिसत्वात्तदापिघटोभविष्यतीतिघ
टसत्वविरोधिबुद्ध्यापत्तेः प्रतियोगिसत्वविरोध्यभावस्वीका
रात् नवमणिसंयुक्तकरेपितत्संयोगात्यंताभावोस्त्येवतस्या
प्यप्यत्तत्तित्वादितितत्रापिदाहापत्तिः समानाधिकरणप्रा
तियोगिसत्वविरोधिनस्तस्यहेतुत्वात् प्रहरंमादहेत्यत्रसाव
धिमंत्रपाठेमंत्रनाशेप्युद्देश्यज्ञानाहितसंस्कारविषयकाल
स्यप्रतिबंधकत्वमिति अथेति विशेषणाद्यभावत्रयघटि
तंसामग्रीत्रयमेवदाहहेतुरस्तुकिमनुगतेनविशिष्टाभावेने।
त्यर्थः कार्यस्येति अन्यान्यव्यभिचारेणान्वयव्यतिरेकयोर
शक्यग्रहत्वादित्यर्थः ननुतत्तत्कारणप्रयोज्यदाहेजातिभेद
इतिनव्यभिचारइत्यतआह जातिभेदेति दाहत्वेजात्य
त्ययोग्यानुपलंभवाधितत्वात् योग्यव्यक्तौवायोग्यजात्य
भावादित्यर्थः ननुतृणादिजन्याग्निष्विवकारणभेदव्यंग्यो
जातिभेदःस्यादित्यतआह यथोक्तेनेति गौरवादितिभावः
तत्सत्वेपिनसिद्धांतक्षतिरित्याह भावेवेति विशेषव्यभि
चारमपाकरोति प्रागिति प्रतिबंधकसंसर्गाभावत्वस्योपा
धेरनुगताननतिप्रसक्तस्यसत्वादित्यर्थः नन्वन्योन्याभावस्या
पत्स्यसंसर्गाभावत्वस्योपाधेरभावात्प्रतिबंधकसत्वेपितद
न्योन्याभावात्कार्यस्यादित्यतआह यस्त्विति प्रतिबोध
नीयः प्रतिबंधावोधनीयइतिपर्यायः तथाहि अन्वयव्यति

रेकाभ्यां व्याप्तिकारणत्वयोर्न्न हि हे मीमांसकैरपि संसर्गाभावस्या
कारणत्वांगीकारात् । अन्यथा व्यापकसामग्र्याः सत्वेपित
दन्योन्याभावाद्व्याप्यकार्याभावापत्तेः तत्रापि प्रतिबंधकाभा
वेशक्तिरस्तीति प्रतिबंधकसत्वे तदन्योन्याभावमादायशक्तिस
त्वप्रसंगश्चेतिभावः माभूदिति ज्ञातसभावेपि संसर्गाभावस्यापि
संसर्गाभावत्वरूपेके पाधिनैवकारणत्वमित्यर्थः नचतन्निर्व
कुमशक्यं अधिकरणे प्रतियोगिनमारोप्य यत्र निषेधबुद्धि
स्तत्र संसर्गाभावो यत्र तु प्रतियोगितावच्छेदकमारोप्य निषेधीः
सोन्योन्याभाव इत्यस्य सुवचत्वात् ननु प्रतिबंधकाभावो न हेतुरेकदंडान्वये
घटोत्पत्तिवदेकप्रतिबंधकसत्वेपि तदन्याभावात्कार्योत्पत्त्यापत्तेः
नहि यावत्कारणतावच्छेदकावच्छिन्नं तावदन्वये कार्यमित्यत आ
ह एतेनेति अभावकारणत्वांगीकारेणयथा वीजजातीयेस
त्यपि वीजांतराणामभावादंकुरेण न भाव्यमित्ययुक्तं तथेदम
पीत्यर्थः प्रतिबंधकत्वावच्छिन्नप्रतियोगिकः सामान्याभा
वः कारणं सत्वयावद्विशेषाभावनियतइतिनैकप्रतिबंधसत्वे
तदन्याभावात्कार्योत्पत्तिः यद्वा । प्रतिबंधकाभावत्वेन न कारणं
अन्योन्याश्रयात् कारणीभूताभावप्रतियोगित्वस्य प्रतिबंध
कत्वात् किंतु मण्याद्यभावकूटस्य सच तत्र नास्त्येवेति
भावः मुख्यइति प्रतिबंधकस्य सामग्र्यंतर निकारणविग
मार्थत्वादित्यर्थः येनेति तथाच कार्यानुत्पाद हेतुतया
मंत्रादेरेव प्रतिबंधकत्वमस्त्वित्यर्थः कात्स्न्येति कात्स्न्यभा
गभावस्वरूपातिरिक्तापत्त्याप्रेरभावात् स्वरूपस्यचत

दजन्यत्वादित्यर्थः प्रागभावावच्छेदकेत्यत्र कर्म्मधारयः कालो
पाधिमात्रस्यसंग्राहः जन्यत्वेपीतिशेषः लोकेकारणाभावात्का
र्याभावइतिहेतुपंचमीप्रयोगऔपचारिकइत्याह तस्मादिति
मुरारिमिश्रास्तु नप्रतिबंधकाभावः कारणंनवाशक्तिः किंतुत
त्त्वकालीनदाहविशेषंप्रति तत्तत्कालप्रतिबध्येतरवह्निः कारणत्व
मितिप्रतिबंधकाभावः कारणतावच्छेदकोदंडत्ववन्नतुकारणं
आकाशादेरेकव्यक्तिकेक्वचित्प्रतिबंधेप्यन्यत्रशब्देतत्तेरत
थात्वेपिनैर्पादेरेवतथात्वेनकारणत्वमित्याहुः तन्न दंडसं
युक्तचक्रत्वेनकारणत्वेसहकार्युच्छेदापत्तेः अन्वयव्यतिरेकतौ
त्वेनोभयस्यापिहेतुत्वंविनिगमकाभावादित्यस्यापितुल्यत्वात्
यद्धर्मभवगस्यैवयत्रयदवगमस्तत्रतस्यतदवच्छेदकत्वात् प्रति
बंधकाभावमनवगम्यापिवह्नेर्दाहहेतुत्वावगमात् अन्यथा
शक्तिस्वीकारेपित्वदुक्तोदोषःस्यादित्याह नचेदेवमिति त
दभावेविपरीतधर्म्मांतराभावे पूर्वमिति निसेनिसेनसा
शक्तिरनिसेभावहेतुजेतिपराभ्युपगमादित्यर्थः विजातीय
ष्विति शक्त्यानुकूतशक्त्यंतरपरंपरानुसरणेऽनवस्थानंवे
त्तिभावः तदनुत्पादेति प्रतिबंधकेनशक्तिनाशादुत्तंभ
केनप्रतिबंधकशक्तिनाशेपिपुनर्वह्नौशक्तिर्नस्यात् पू
र्वस्यानाशादन्यस्याश्चहेतोरभावादित्यर्थः नन्वनुमानमस्तु
शक्तौमानं तथाहि कारणानिस्वजन्यानुकूताद्दिक्षभावंस्र।
तातींद्रियधर्म्मवंति कारणत्वात् आत्मवत् तच्चादृष्यंत
थाप्रसिद्धं नचात्मत्वमुपाधिः अंत्यशब्दध्वंसकारणकाता

काशयोः साध्याव्यापकत्वात् तत्रासंशब्दस्यैव तथात्वादिति
सामान्यतः विशिष्यतु पिंडीभूतो वह्निः कार्यानुकूलताद्धिस्यातीं
द्रियधर्मसमवायी जनकत्वात् आत्मवत् नचात्मत्वं नित्यत्वं
चोपाधिः स्पर्शैकत्वादिमति द्व्यणुके साध्याव्यापकत्वात् क
रवह्निसंयोगो वा पक्षः नचात्मत्वं द्रव्यत्वं वोपाधिः द्व्यणु
केकत्वस्पर्शादौ साध्याव्यापकत्वात् मण्यादिसमवहितो वा व
ह्निर्दाहजनकदशायां वृत्तिदाहानुकूतभावभूतधर्मशून्यः दा
हाजनकत्वात् दाह्यासंयुक्ताग्निवत् अत्रानुकूलत्वं नस्थि
तिस्थापकेनार्थान्तरवारणाय तत्र तदभावात् क्रियापावेगे
नादृष्टस्यदात्मसंयोगेनवोपपत्तेः किंतु तथाभूतो धर्मः सिध्यति
सेतदर्थं तत्त्वकारणतावच्छेदकसाधारणं निरुक्तं अदृष्टस्यव
दात्मसंयोगवारणार्थमपि द्वेति नच तज्जनकत्वे मानाभा
वः कार्यस्यादृष्टजन्यतयाव्यधिकरणगुणजन्यत्वात् तस्य
च तत्समानाधिकरणगुणजन्यत्वव्याप्यत्वात् स्पर्शवद्वेगवद्
व्याभिघातजन्यक्रियायां तथादर्शनात् उष्णस्पर्शव्यावर्त्तना
यातीन्द्रियेति तत्त्वं तु साक्षात्कारनियामकप्रत्यासत्त्यनाश्रय
त्वं प्रतिबंधकाभावनिवारणाय भावभूतेति उच्यते अनुमा
नानां विपक्षबाधकाभावेनाप्रयोजकत्वे उभयसिद्धप्रतिबंध
काभावेनैवोपपत्तेः नच सहचारदर्शनव्यभिचारादर्शनाभ्या
मेव व्याप्तिग्रहः साध्ये शंक्यतिरिक्तविशेषणान्तैनैवाहेतुना
तत्सिद्धावेवं तत्तदतिरिक्तविशेषणपरंपरातत्सादृशानंतधर्मा
सिद्ध्यापत्तेः नच घटवत्क्षितिः क्षितिवत् घट इतीश्वरानंसवद्ध

कु॰ व॰
२७
27

क्यानंत्यं कार्यमात्रेणेश्वरत्वेनद्धि कर्तृकत्वेनवाकारणता गौ
रवात् किंतुकर्तृत्वेनेतितदापादकाभावात् प्रतिकूलतर्कप्र
तिघातश्च शक्तेर्भावहेतुजन्यत्वेनशक्त्यनुकूलाप्यन्याशक्ति
रेवं तत्तदनुकूलाप्यन्यान्येत्यनवस्थापातात् भावभूतेतिचव्य
र्थे नव्यापकेनव्यर्थविशेषणता व्याप्यताग्राहकद्रव्याप
कताग्राहकेपिताघवस्यसहकारित्वात् द्वितीयाद्यनुमानेषु
बहिरिंद्रियाग्रह्यत्वमुपाधिः तुल्ययोगक्षेमत्वेपिसंदिग्धो
पाधित्वात् अस्मत्सित्वरणास्तु जनकत्वस्यकेवलान्वयित्वेन
व्यतिरेकाप्रसिद्ध्यानान्वयव्यतिरेकित्वं नचशक्तावेवतत्प्रसि
द्धिरन्योन्याश्रयात् नापियंडापूर्वेपरद्विसंख्ययोस्तत्प्रसिद्धिः
अप्रत्यक्षयोः शब्दैकवेद्ययोस्तयोर्व्याप्तिग्राहकेणाप्रत्यक्षे
णसाध्यहेतुव्यतिरेकस्यग्रहीतुमशक्यत्वादित्याहुः प्रोक्षण
जन्यः कालांतरकार्यानुकूलतातींद्रियोधर्मोस्तीत्युभयसिद्धं
सवव्रीहिसमवेतोनवेतिनाधेयशक्तौसंशयः यथेप्रथमंसं
स्कारसाधनस्यार्थांतरतापत्तेः किंतुप्रोक्षणंव्रीहिनिष्ठातींद्रि
यधर्मजनकंनवा व्रीहिगुरुत्वजनकेतज्जनकत्वप्रसिद्धं त
त्राधायकंशक्तावाह दृश्यतेहीति ननुव्रीहीन्प्रोक्षतीत्ये
तावन्मात्रंश्रूयतेनतुप्रोक्षणस्यसंस्काराधायकत्वमपीत्य
तआह कथमिति कालांतरेवघातादौप्रोक्षितस्यैवव्रीहे
र्विनियोगोनस्यादित्यवश्यंप्रोक्षणाजन्यः संस्कारोव्रीहिनि
ष्ठः स्थिरोभ्युपगंतव्यइत्यर्थः नन्ववघातादौकथंप्रोक्षि
तस्यैवव्रीहेरन्वयः व्रीहीनवहंतीत्यस्यव्रीहिमात्रान्वयेप्युप

पत्तेः अथावघाते व्रीहिविशेषाकांक्षायां प्रोक्षितानामेवान्वयः व्य
क्तिवचनानां संनिहितविशेषपरत्वमिति न्यायात् अन्यथा प्र
करणोपस्थितत्यागेनतदन्योपस्थितिकल्पनेवगौरवमितिचेत् त
र्ह्येकस्य द्रूपं यत्रप्रोक्षणं तत्रावघातो नतु प्रोक्षणविशिष्टेष्ववघा
त इति तस्य कारणत्वाज्ञानान्न तज्जन्यातिशयकल्पनं प्रोक्षिता
व्रीहयोवघातापकल्प्यंत इतिवाक्यशेषादितिचेत् न तेनाप्यतो
न प्रोक्षणे व्रीहावववघातान्वयो बोध्यत इति प्रोक्षण ध्वंसस्य हेतुता
पत्तेः मैवं प्रोक्षणं अवघातजनकं प्रमाणतस्तदर्थमुपादी
यमानत्वात् व्रीहिवत् नच हेतुत्वसिद्धिः अप्रोक्षितेवघातासं
भवादितिभावः यतावतातज्जन्यव्यापारमात्रसिद्धावपि नस्यसंस्का
रः सिध्येत् ध्वंसेनैवोपपत्तेरिताशंकां निराकरोति नापीति तेषा
मिति ननु ध्वंसव्यापारत्ववादिनां व्यापारस्य यावत्फलं फलतोत्पादक
ताऽप्रसिद्धिः नच व्यापारकालस्य फलपूर्वकालत्वनियमेनफलता
नंत्यापत्तिः तुन्नरकातीनकीर्त्तनादिनाश्यापूर्वे व्यभिचारात् मै
वं विवादास्पदीभूतः कालोयदि चैत्रस्वर्गान्तरत्वेसति तत्स्वर्गज
नकयागव्यापारवान् स्यात्तत्स्वर्गाधारः स्यादित्यापादनार्थत्वात्
अपूर्वेति प्रतिनियतकालावच्छिन्नस्वर्गजनकस्वभावत्वादित्य
र्थः तुल्यमिति तर्हि तद्ध्वंसस्यापि सपक्षस्वभावइत्यग्रेसन्नपि स्व
र्गोत्पादक इत्यर्थः अथनयागध्वंसो व्यापारः प्रतियोगध्वंस
योरेकत्राजनकत्वादुपजीव्ययागकारणभंगापत्तेः प्रस्तुतप्र
तिबंधकतापत्तेः कारणीभूताभावप्रतियोगित्वादितिमतं तद
पितुल्यमितिभावः स्यादेतदिति यथान्यत्रातीतेनाप्युपत

क्षणेनोपलक्ष्यव्याप्तिबुद्धिस्तथाप्रोक्षणेनापिव्रीहेरितितादृशा
नामेवोपयोगोन्यथासिद्धइत्यर्थः नाहीति अन्यत्राप्युपलक्ष
येनोपलक्ष्यस्यव्यावृत्तबोधोनजन्यते स्वरूपव्यापारयोरसत्त्वा
त् किंतुतज्ज्ञानेनेत्यर्थः नहिज्ञानमेवतज्जन्यंस्यादित्यतआ
ह तज्ज्ञानमपीति ननुस्वकारणमपितद्देवेत्यतआह नति
ति अनुत्पादितव्यापारध्वस्तेनेत्यर्थः तत्रापीति उपलक्षणा
भिमतेपीत्यर्थः स्रगादिस्तन्निर्म्मितोदृष्टान्तः स्वगुणाकृष्टा
इति स्वगुणसहकारिणइत्यर्थः स्वगुणोत्पादितादितिवा
आद्ये इष्टेति अंत्यमाशंक्यानिराकरोति नापीति उपलक्ष
णैरिति जन्मांतरज्ञानेच्छाप्रयत्नैरित्यर्थः सिद्धसाधनपरम
त्रेष्टहानिपरं यथाश्रुतेपसिद्धान्तप्रसंगात् तस्मादिति य
द्यपिपुरुषनिष्ठातिशयेनसिद्धसाधनं तथापिव्रीह्यादिगते
निसाध्यंविशेषणीयं योयदुद्देशेनोपादीयतेसतत्रातिशय
जनकइतिव्याप्तिरितिसंप्रदायविदः अस्खलितचरणास्तुसो
तिशयोताद्यवात्फलसमानाधिकरणइतिव्रीहिनिष्ठपव-
तेननत्वमवहितत्वंव्रीहेः साक्षात्संबंधात्पुरुषनिष्ठत्वेवव्रीही
णांसाक्षात्संबंधाभावात् परंपरासंबंधेतुगौरवं नचविहि
तत्वेनपुरुषनिष्ठइतिशयजनकत्वमनुमेयं अप्रयोजकत्वा
त् चिकित्सादिनाव्यभिचाराच्चेत्याहुः दृष्टांतस्यसाध्यवैकल्य
मपाकरोति अन्यथेति प्रोक्षणादिजन्यातिशयसिद्धावपितस्य
व्रीहिनिष्ठतानसिध्यतीत्याह संस्कारइति प्रतिशयधर्म्मि
ग्राहकमानादेवलाघवसहकृतात्मपकपक्षसिध्यतिपुरुनि

निश्चयश्च तथाहि व्रीहिगतत्वेनतावत्सकतव्रीहिनिश्चयकपव·
पकव्रीहिनाशेतन्नाशापत्तेः नचयावदाश्रयनाशेतन्नाशःताद्य
वदाश्रयनाशस्यैवतंत्रत्वात् वृक्षादौकिंविदाश्रयनाशात्तन्ना
शेपिखंडपटन्यायेनपुनरुत्पत्तिरित्यनेकोवाच्यः नचैवमेकव्रा
हिनाशेफलानुदयस्तावत्संस्काराणामभावादितिवाच्यं संस्का
रत्वेनैवप्रयोजकत्वात् किंचित्तत्समवधानेपिदंडादिवत्कार्य
सत्वादितिगौरवं नचविनिगमकाभावः प्रोक्षणमपूर्वजन
कंदृष्टद्वाराभावेसतिकालांतरभाविफलजनकतयाविहितत्वात्
·यागवत् नचाप्रयोजकत्वंयागादीनामपूर्वजनकतायामुक्तरूप
स्यैवप्रयोजकत्वात् अन्यथाननुगतत्वादितिभावः कृष्यादि
नाव्यभिचारंभावंपरोक्तदृष्टांतस्यासिद्धिंवाह स्वगुणपूति अ
त्रदृष्टद्वारस्यैवसंभवान्नव्यभिचारोनवातत्रपरमाणावतिश
यइतिदृष्टांतःसाध्यविकलइत्यर्थः यद्यपिपाकजरूपादयोपि
तन्निष्ठातिशयापर्वेतिनसाध्यवैकल्यंतथाप्याधेयशक्त्यभावमा
त्रेतात्पर्यं नचाधेयशक्तिपाकजयोरतीन्द्रियत्वाविशेषात्ततः
कल्पनायामविशेषः परमाणवदावयविरूपादिसजातीयपा
कजरूपाद्युत्पत्तेरावश्यकत्वात्तत्रैवनियतकार्यजननोपपत्तौ
शक्त्याधानकल्पनेगौरवादितिभावः योपदुद्देशेनोपादीयत
इत्यत्रपरोक्तानुमानेव्यभिचारमाह यथाहीति देवतायाःसि
द्धत्वेयथाप्रीतिभागितयोद्देश्यत्वंतथाव्यापारभागितयाव्रीहे
रपीत्यर्थः नचपक्वतफलार्थितयापाकक्रियातेतत्तद्गतमेवतद
नुकूलमतिशयंजनयतीतिव्याप्तेरनुमानंस्यादितिवाच्यंश

त्रुवधमुद्दिश्यप्रवर्तितेनश्येनयागेनअभिचारादितिभावः नन्वात्म
निष्ठसंस्कारस्यव्रीहीणांसंबंधाभावान्नमिथः सहकारित्वंस्या
दित्यतआह यथेति संस्कारवदात्मसंयोगोमेघस्येवव्रीहिर
पितुल्यइत्यर्थः नवपरंपरासंबंधेगौरवं· प्रामाणिकत्वादिति
भावः नन्वात्मनोनधिकृतस्याधिसंभवान्नतन्निष्ठः संस्कारः
संभवतीतिव्रीहिनिष्ठएवस्यादित्यतआह यथावेति कर्त्रवै
गुण्येसंस्कारोनोत्पद्यतेतस्मात्गुण्यस्यापिहेतुत्वादित्यर्थः नचा
ग्नेयप्रधानयागाद्यभावाद्यत्रप्रधानापूर्वाभावस्तत्रप्रोक्षणजन्यापू
र्वस्यकथंनाशस्तस्यभोगेतरानाश्यत्वादितिवाच्यं इतरांगपूर्ववत्तु
ल्यत्वादितिभावः बर्हिषइवेति उत्पादितांगापूर्वस्यबर्हिर्योगस्ये
वविनियुक्तविनियोगविनियोगविरोधादित्यर्थः यद्वा· बर्हिस्तृ
णातिबर्हिषिहविरासादयतीतिवचनाद्यथाबर्हिषः पुनरुपयो
गोनतथाव्रीहेरितिव्यतिरेकेदृष्टांतः ननुव्रीहिभिर्यजेतेति
यागसाधनत्वेनव्रीहीणांविधानात्तत्स्यादित्यतआह उपयो
गेवेति विचित्राहीतिसंस्कारमाहात्म्यमेवेदंयन्निष्ठव्यापारेण
पुरुषेव्यापारोजनितस्तस्यव्रीह्यादेःसहकारीनान्यस्येत्यर्थः वि
धेरिति व्रीहीनवहंतीतिविधेः पूर्वोक्तन्यायेनप्रोक्षितव्रीहिष्वे
वतात्पर्यादित्यर्थः प्रोक्षिताव्रीहयोवघातापकल्पंतइतिवाक्य
शेषसहकृतस्यैवविधेर्दुर्तैध्यत्वादित्यप्याहुः व्याप्रियमाणोद्दे
श्यसहकारित्वंसंस्कारस्यनासांदृष्टिकमित्याह यथावेति न
नुव्रीहीन्प्रोक्षतीतिद्वितीयाश्रुतेःक्रियाजन्यफलभागित्वं
व्रीहीणांप्रतीयते नचापूर्वस्यव्रीहिवृत्तित्वं· साक्षात्संबंधस्या

त्सर्गिकत्वादित्याह कोऽयमिति प्रोक्षणक्रियाजन्यजलसंयोगे
नधात्वर्थावच्छेदकफलेनसाक्षात्संबंधाद्व्रीहेः कर्मत्वमित्याह
प्रोक्षणादीति नवजलसंयोगस्यफलत्वेपिव्रीहिष्विभावः कपिंजल
न्यायेनव्रीहित्रयजसंयोगेनैवबहुवचनोपपत्तेः कालांतरेफलो
पादानस्यफलोद्देश्यमात्रप्रयुक्तत्वात् अन्यथाशक्त्याधानप
क्षेपितुल्यत्वात् नचविध्यपेक्षितफलभागित्वंद्वितीयार्थः तद
प्रसक्तेः ग्रामंगच्छतीत्यादौतदभावात् संयोगस्यापिविध्यपेक्षि
तत्वाच्च अन्यथातदनुपयोगापत्तेः नवजलसंयोगावच्छिन्नः क्रि
याविशेषः प्रोक्षणमितिकथंतदेकथंतदेकदेशस्यतत्साध्य
तान्वयइतिवाच्यंसंयस्योपलक्षणत्वेनापदार्थत्वात् अन्यथाप
त्रनाधेयशक्तिः शकून्प्रोक्षतीत्यादौतत्रकागतिः वस्तुतोज्ञान
विषययोरिवव्रीहिपुरुषसंस्कारयोः स्वरूपमेवसाक्षात्संबंधोन
तुसंयुक्तसमवायइतिभावः पराभिप्रेतमनुमानमुद्राव्यानैकां
तिकत्वंस्फुटयति नन्विति पुत्रेष्टीति वैश्वानरंद्वादशक
पालंचरुंनिर्वपेत्पुत्रेजातेइतिपुत्रजन्मनिमित्तकोयागः यस्या
यमर्थवादेयस्मिन्जातेएतामिष्टिंनिर्वपतिसपूतएवतेजस्वी
अन्नादइंद्रियावीपशुमान्भवतीति पितृयज्ञः पितृश्राद्धादि न
नुनताभ्यामपितत्पुत्रगतमेवापूर्वंजन्यतेविहितक्रियायायापाग
स्यैवकर्तृगतापूर्वजनकत्वात् नचमुक्तेकर्त्तरितददृष्टनाश
सुत्रादौफलायुक्तिरितिवाच्यम् अदृष्टस्यफलनाश्यतयापुत्रा
दिफलाभावेनादृष्टस्यानाशात् अत्राहुः फलोपधायकमपूर्वं
कल्प्यतेफलाश्रयेतस्यप्रथमोपस्थितत्वेनोस्वरूपसतोदोषस्या

गस्यवैगुण्यात् अत्रकिंविकरत्वमात्रंवासाध्यं अतींद्रियत्वे
नविशेषितंवा· आद्येसंयोगजननेनसिद्धसाधनं अंत्ये· वह्नाव
पूर्वेहेतुहविःसंयोगजनकेनहविस्त्यागेस्येनानैकांतिकमित्याह
हविरिति किंवानेति प्राभाकरंप्रत्यनैकांतिकं भाट्टानांप्रमेये
ज्ञातताजननात् कृषीति प्रोक्षणवदपूर्वद्वारैवानागतका
र्यहेतुःस्यातामित्यर्थः इत्येनैवेति साकजानामावश्यकतया
ततएवनियतकार्योपपत्तेरित्यर्थः ननुबीजपूरतात्सारसाव
सेकस्याश्वतरविनाशिनः कांतांतरीयारुणपुष्पजनकत्वंत
दाधेयशक्त्याविनानविर्वहतीत्यतआह तथाचेति तत्रापि
तत्साहित्येनोत्पन्नयोकजादेरावश्यकत्वात्तयेत्यर्थः अत
एवश्वात्यादिनियतकार्यान्यथानुपपत्त्यापरमाणावपिनतत्क
ल्पनमित्याह अतएवेति कार्यसजातीययाकजवत्वंपरमा।
णूनामावश्यकमितिनतत्कल्पनंयेनकल्पनाप्यामविशेषः
स्यादित्याह· नह्यस्तीति शीतमित्युपष्टंभकजताभिप्रायं
सौरभशैत्ययोरेकाधारत्वाभावात् आद्यातिशयोद्युत्युक्तं·
अंत्यातिशयोकुरादिरित्यात्राभेदेनान्वयः अंत्यातिशयोवां
कुरादिरितियावत् अंत्यातिशयोकुरसमवायिकारणमित्यर्थः
यद्वा आद्यातिशयोवीजस्योछूनत्वं अंत्यातिशयोवीजस्या
छूनतरत्व· प्रलयेकार्यद्रव्याभावेपिपरमाणुषुनियतकार्यो
न्नीतस्वभावानांपाकजानामामन्यद्द्रव्यस्यैवसद्भावात्ततएव
सर्गादावपिनियमइत्याह कल्पादाविति उपसंपादनं· सह
कारिसमवधानोत्पादनं नचेति यद्यस्मदादिव्यापारंवि

नापिसर्गादावंकुरोत्पत्तिरिति शेषः यतइति यद्यपिकृष्यादि
हेतवदृष्टस्यैवप्रतिबंधकत्वमुन्नीयते यद्वा· सर्गाद्यंकुरविजा
तीयएवेदानीमंकुरोयस्यकृष्याद्यपेक्षा· अतएववैजात्याभावेदू
षणमाह अव्यवस्थेति व्यभिचारेणकृष्यादीनांकारणत्वव्य
वस्थैवनस्यादित्यर्थः यद्वा·भोगानियमप्रसंगाद्वेत्यर्थः अदृष्टा
नीति कृष्यादिजन्यांकुरेकारणमदृष्टंदृष्टस्यकृष्यादिद्वारैवहेतु
रित्यर्थः संस्थानेति संस्थानपदंसंयोगमात्रपरंपरमाणावप
वसंयोगाभावादित्येके क्वचित्पाकविशेषंक्वचित्परंपराजन्यस
मानजातीयरूपादौशरावादौसंस्थानविशेषमपेक्षंतेपरमाण
वइत्यन्ये एतच्चोभयमुपलक्षणं· तुल्यपाकजसंस्थानेब्राह्म
णादावदृष्टविशेषस्यापितैरपेक्षणात् नर्हिपाकजोत्पत्त्यर्थ
मेवशक्तिरभ्युपेयेतेत्यत आह तेनेति ननुहारीतमांसंहरिद्रा
जतावसिक्तंहरिद्रानलसाधितंभोक्तारंव्यापादयतीत्युभयवा
दिसिद्धंतत्रावश्यंतेनशक्तिराधेया नचाधश्यकत्वात्साकजा
देवोपपत्तिः· तस्ययतातानलसाधितस्याव्यापादनेनानैकांति
कत्वादित्यत आह निमित्तेति पाकजमात्रंनहेतुः किंतुनिमि
त्तभेदेनासादितः पाकजविशेषइत्यर्थः अग्नेःसहकारित्व
मुक्त्वासौरालोकेतदाह दशरात्रेति ताम्रपात्रइत्यनेनपाक
जविशेषस्यप्रत्यक्षत्वंवदताशक्त्यपेक्षपातत्रविनिगमकमुक्तं
उद्भवानुद्भवौविशेषगुणौप्रत्यक्षत्वाप्रत्यक्षत्वप्रयोजकौत
द्व्यत्तिजातिविशेषौपाकजत्वव्याप्यांतरविरहेणानुपपत्त्याशक्तिरा
स्थेयेत्यत आह पार्थिवेति नन्वन्यधर्म्मस्यान्यत्रसह

कु०वं०
३१
31

कारित्वं यथायाच्ञायदानेधिकंपुण्यं धर्म्मविशेषवत्त्वस्यपात्र।
त्वादित्यत आह उपयोगेवेति यजमानधर्म्मस्यभोगादिना।
स्येपूजकस्यधर्म्मानुसारप्रसंगाच्च तत्त्वेचांडालादिस्पर्शेने
नापूज्यत्वाच्चेतिभावः निमित्तभेदेति यद्यप्युद्भूतानुद्भूतपरमा
णुरूपादेवतत्कार्येरूपमुद्भूतमनुद्भूतंचोत्पद्यतइतिनिमित्तभेद
स्तत्राप्रयोजकः तथापिसाक्षात्कारं प्रयोजकतयोद्भवत्वक
ल्पनात् परमाणुगुणेषुतदभावात्तन्नास्तीत्यदृष्टविशेषादे
वानुद्भूतरूपादप्युद्भूतरूपंजायतइत्युपपेयं नचयाऽवयवि
रूपत्ववृत्तिजातिःसापरमाणुरूपवृत्तिरितिव्याप्तिः चित्रत्वजा
तौव्यभिचारात् उद्भवानुद्भवादयश्चसतद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहि
णाकठिनकरकाविद्युदादीनांसंग्रहइत्यप्याहुः देवताद्युत्सा
राधनीयतामासादयतीत्यध्याहार्यं उपनायकेति परमाणु
क्रियाजनकमदृष्टमित्यर्थः अहंकारेति नचदेवतानांविशे
षदर्शनत्वान्नममइतिवाच्यं अभिमानिनीत्यनेनाहार्यारोप
रूपस्यदर्शितत्वात् ज्ञानस्यनाशेपितज्जन्यसंस्कारसत्वात् अ
स्पृश्यस्पर्शादिनातन्नाशात् अचेतनदेवतापक्षेत्वाह अंशे
षांत्विति आद्यपूजायांनपूजितप्रत्यभिज्ञानमित्यतउक्तं प्रति
ष्ठितेति अत्राप्यस्पृश्यस्पर्शनादिसंसर्गाभावसहकृतस्ये
तिद्रष्टव्यं प्रतिष्ठितंपूजयेदितिविधिवत्तात्तज्ज्ञानस्यावश्य
कत्वात् अतएवतदभावेपूजानिःफलैवेतिभावः घटःतुल्य
नहीति सामग्रीपरीक्षासामग्री अवनतिहेतोर्दृष्टस्यादृ
ष्टस्यचाविघटनेसदैवोन्नमनप्रसंगादित्यर्थः तस्माद्भूतार्थे

परिच्छेदिकाशक्तिस्तुतादिसामग्रीजन्येत्यभ्युपेयमिति भावः ज
येतरेति जयभंगनिमित्तस्य परीक्षात्मसमवेतस्यादृष्टस्य वृत्तिः
स्वकार्यजननाभिमुख्यं तल्लाभायेवेत्यर्थः यद्यपीति पापवानपु
ण्यवान्वायमनेन विधिना तु तामारूढ इति यद्देवताज्ञानं स
एव देवतासन्निधिरतः परीक्षाविधेर विशेषे पि कर्मोन्नाय
कं नमनादिकं लिंगमभिव्यंजयति देवता· तादृशं च ज्ञानं न परी
क्षाविधिं विनेति सोपि प्रयोजक इत्यर्थः परविप्रतिपत्तिर्देव
तावैतन्ये सोहमिति ननु यत्र पापविस्मरणादिना पापवत्त्वप्र
त्यभिज्ञानं तत्र न कुतो जयः न वस्तुतस्तादृशं प्रत्यभिज्ञानं जय
हेतुः· तथापि भंगहेतुपापवत्त्वप्रत्यभिज्ञानाभावेन भंगानुप
पत्तेः नच स्वरूपसदेव पापवत्त्वं भंगहेतुस्तस्यैव प्रयोजकत्वे परी
क्षाविधेरनत्वापत्तेः मैवं पापतदभावयोः स्वरूपसत्वे सति।
योहं पापवत्त्वादिनासंदिह्यमानः सोहमनेन विधिना तु तामारू
ढ इति प्रत्यभिज्ञानस्य तंत्रत्वात्· तच्च न परीक्षाविधिं विनेति तस्या
पितत्वात् यत्र तु सभाक्षोभादिना तादृशप्रत्यभिज्ञानाभावस्त
त्र गत्यंतरमाह आप्रथवेति तेनं परीक्षाविधिना ननु तादृशवि
धिवाक्याभावात्परीक्षाविधेर्द्धर्मजनकत्वे मानाभाव इत्यत
आह निमित्तत इति साक्षात्तादृशविधिवाक्याभावेप्यभिश
पनिमित्तकत्वात्परीक्षाविधेरितरनैमित्तिकवदभिशप्तः सम्प्र
प्रतिज्ञो जयकामस्तु तामारोहेदिति विधिकल्पनमित्यर्थः वि
जयेति कालांतरभाविजयसाधनतानुपपत्तेरपूर्वकल्प्या।
नान्वेत्यर्थः पराजयेति भंगतत्क्षणानिष्टफलसाधनत्वेन

कु०वृ०
३२
32

निषेधविधेरुन्नयनात् भंगफलश्रुतेश्चाधर्म्मजनकत्वंकल्प
तइत्यर्थः यद्यपितुलारोहरणादेरधर्म्मजनकत्वेमानाभावः
पूर्व्वोधर्म्मोदेवावनमनोतत्रेत्वयापिपरीक्षाविधिंविनावनम
नेपिभंगाभावान्नियमेनतस्याधर्म्महेतुत्वं जल्पकथामाश्रि
त्यैवइति अथेति उत्तरं नेति शक्तिपदार्थमेवननिषेधा
मइत्यर्थः तर्हिशक्तिस्वीकारएवस्यादित्यभिप्रेत्याह कोसाविति
पूर्व्वकालेति ननुपूर्वकालत्वंप्रागभावावच्छिन्नकालत्वंप्रागभा
वनप्रतियोगिजनकोभावः अन्योन्याश्रयात् नापिविनाश्य
भावः नाश्यप्रागभावनिरूप्यत्वात् उत्पत्तिमानभावोध्वंसइ
तिचेत् कासावुत्पत्तिः आद्यसमयसंबंधः सइतिचेत् किमा
द्यत्वं स्वसमानकालीनपदार्थप्रतियोगिकध्वंसानाधारस
मयसंबंधइतिचेत् न परस्पराश्रयात् नापिप्रतियोगय
त्नानतिरिक्तकालीनावधिकसामयिकयावत्परत्वाश्रयस
मानकालीनः कादाचित्कोभावः प्रागभावः प्रलयकालपरमा
णुक्रियाप्रागभावाव्याप्तेः नचतदापिब्रह्मांडांतरवर्त्तिद्रव्येणा
परत्वाश्रयेणपरत्वनिरूपणं तस्यविशिष्याज्ञानात् नियत
त्वमपिव्यक्त्यपेक्षया जात्यपेक्षयावा नाद्यः वह्निव्यक्तेः पूर्व
रासभस्यापिभावात् अतएवनांत्यः नहिक्वापिवह्निजा
तीयपूर्व्वकालेनरासभसत्वं देशतोनियमइति चेत् सोपि
संयोगीसमवायीवा प्रत्यासन्नमात्रंवा आद्येगुरुत्वादीना
मकारणत्वप्रसंगः द्वितीयेधूमंप्रतिवह्नेरकारणत्वप्रसं
गः तयोरेकदेशसमवायित्वाभावात् अंत्येव्योम्नः का

र्यमात्रे कारणत्वापत्तिः अनन्यथासिद्धत्वे सतीतिचेत् नका
रणेत्तरत्वेन तत्सिद्धेः कारणत्वज्ञानापेक्षितत्वात् नापिका
र्याभावव्यापकाभावसम्बंधैकदेशप्रतियोगित्वंकारणत्वं ध्वो
मादेः सर्व्वकार्येतत्वापत्तेः नापिसामग्र्येकदेशत्वं कारणस
मूहस्यसामग्रीत्वात् उच्यते गंधानधिकरणकालावृत्तिरभा
वः प्रागभावः नचतत्रमानाभावः गंधत्वं स्वाधिकरणानधिक
रणकालवृत्तिः कार्यमात्रवृत्तिजातित्वात् पटत्ववत् सा एवस
र्वमुक्तिकातः अन्यथासिद्धिश्चपंचधायिनसहैवयस्यकंप्रति
पूर्व्ववर्त्तित्वज्ञानंयथाघटंप्रतिदंडरूपस्य अन्यंप्रतिपूर्व्ववर्त्तित्वज्ञा
तएवयस्ययंप्रतिपूर्व्ववर्त्तित्वज्ञानंयथाशब्दंप्रतिपूर्व्ववर्त्तित्वज्ञात
एवघटंप्रसाकाशस्य अन्यत्रक्लृप्तपूर्व्ववर्त्तिनएवकार्यसंभवेतत्स
हकृतत्वं यथागंधवतिगंधानुत्पादादिगंधंप्रतिगंधकादाचित्का
भावस्यनियतपूर्व्ववर्त्तित्वकस्यनादिगंधप्रतियोगिकजन्यतेन्द्रयप्रागभा
वादीनां यत्रवजन्यपूर्व्वभावेज्ञातेजनकस्यपूर्व्वभावोज्ञायतेतत्र
जन्येनजनकमन्यथासिद्धं यथाकुंभकारेणकुंभप्रतितत्पिता य
माद्यैवयस्यान्वयव्यतिरेकौतेनतदन्यथासिद्धं यथादंडेनदंड
त्वं पतावदन्यथासिद्धभावेयस्यनियतपूर्व्ववर्त्तित्वंतत्कारणं सा
हकारीति नचत्रामाश्रयः कारणत्वादेवसहकारित्वस्य प्रयु
क्तत्वंचनजन्यत्वं प्रागभावस्याजन्यत्वात् नापिजनकत्वमसंभ
वात् नापिव्यापकत्वं शितोष्णकतेपितादृशाभावस्यसत्वेनत
त्रातिव्याप्तेः नापिव्याप्यत्वं कार्यसंसर्गाभावमात्रस्यसहका
र्यभावाव्याप्यत्वात् शिसादौकार्याभावेसत्यपिसहकार्यभा

कु०वृ०

३३

33

वस्यासत्वात् नचकार्यप्रागभावस्तद्व्याप्यः· निमित्तासमवायिनोः
कार्यप्रागभावाभावेनतद्व्याप्तेः इच्यते यस्यकार्याभावव्याप्य
त्वंइतराभावावच्छिन्नंतत्कारणं वीजेंकुराभावव्याप्यतानवीज
त्वेनावच्छिद्यते· इतरसमवधानेसतिवीजादंकुरसत्वात् किंति
तराभाववत्वेनावच्छिद्यते इतराभावेवीजेंकुराभावनियमात्· शि
तायांतुतच्छितात्वेनैवावच्छिद्यते यद्वा· अन्यासमवधानावच्छि
न्नकार्येतुसतिव्याप्यत्वंकारणत्वं रासभादेश्चात्वतएवकार्या
भावव्याप्यतयाऽन्यासमवधानवैयर्थ्येनानवच्छेदकत्वादिति
ततोधिकेतिकारणस्योभयसिद्धत्वात्तदन्यशक्तिनिषेधकंकिमि
त्यर्थः अनुग्राहकत्वेति कारणत्वस्यशक्तिपदवाच्यत्वेप्यनुग्रा
हकत्वस्यकारणत्वसहकारिसाधारणत्वात्ततः सहकारिष्वपिश
क्तिपदप्रयोग यत्सन्निधाननियतंकार्यंतस्यैवानुग्राहकत्वादि
त्यर्थः ततइति मंत्रादिप्रयोगेकिंभावरूपोनुग्राहकोनास्त्यभा
वरूपोवेतिविप्रतिपत्त्याकथायामभावस्यानुग्राहकत्वेप्युत्सादि
तेक्वान्यत्रप्रमाणंवाच्यमित्यर्थः भोक्तॄणामिति भोक्तृप्रसा
सत्तेरविशेषात् किंचिच्छरीरंकस्यचिदेवभोगंजनयतीतिप्रति
नियतभोगान्यथानुपपत्त्याप्रतिनियतंभोक्तृकर्मोपार्जितत्वं
शरीरादावभ्युपेयमित्यर्थः विशिष्येत्यभ्युपगमवादः असाधा
रणइति प्रतिनियतभोगजनकइत्यर्थः विपर्ययेति भूतधर्म
स्यनीलादेस्तथात्वादर्शनादित्यर्थः द्वित्वादिवदिति यथाभू
तधर्म्मोद्वित्वादिर्यस्यैवापेक्षाबुद्ध्याजनितस्तस्यैवभोगजनक
स्तथाऽपूर्वमपितद्धर्मः स्यादित्यर्थः द्वित्वादेरसाधारण्यंनि

एतच्चेतनगुणोपग्रहणेनेत्याह तस्यापीति ननुभूतधर्म्मान्तरस्य साधारण्येप्यपूर्व्वतद्धर्म्मस्तत्कार्यत्वमात्रेणैवासाधारण्यं स्यादि त्याह तथापीति कार्यकारणभावमेवाह शरीरादीनामिति प्रकृतेपीति यथाशरीरादीनांचेतनगुणबुद्ध्यादिसहितानांनिपत भोगजनकत्वंतथापकृतेपितेषां तत्सहितानामेवतज्जनकत्वमस्ति तिकृतमपूर्व्वेणेत्यर्थः शरीरादेरिति नशरीराद्युत्पत्तेः पूर्व्वंबु द्ध्याद्युत्पत्तिसंभवइतितदन्यचेतनगुणापूर्व्वसिद्धिरित्यर्थः देवदत्ता द्यशरीरं स्वाव्यवहितभाक्तातवृत्तिदेवदत्तसमवेतविशेषगुणजन्यं कार्यत्वेसतितद्भोगसाधनत्वात् तन्निर्म्मितस्रग्वत् घटादीनांपक्ष समत्वान्नतैर्व्यभिचारः नचसंस्कारेणार्थान्तरं तस्यभोगजनकत्वेना कल्पनात् संस्काराजन्यत्वेनपक्षविशेषणाद्वेतिभावः ननुचेत नेननभोगोनाप्यदृष्टंतस्यकूटस्थत्वात् किंतुबुद्धाविति चेतनधर्म्म स्यनियामकत्वमयुक्तमितिसांख्यमतंदूषयन्ति एतेनेति चेतने ऽपूर्वानाधानेसाधारण्यविग्रहत्वप्रसंगेनेत्यर्थः शिष्यहितैषि तयातन्मतंप्रपंचयति एवंहीति अकारणमित्यनेनप्रकृते र्भेदः अकार्यमित्यनेनचरमपरिणतिघटादेर्भेदः ननुबुद्ध्या द्यकारणत्वेतस्यतत्रमानाभावइत्यतआह कूटस्थेति अकार णत्वादेवकूटस्यानित्यधर्म्मानाश्रयः कार्यत्वाभावान्नस्वरूप तोनाशोऽकारणत्वाच्चकार्यकारणयोस्तादात्म्यतयापिननाशो ऽतएवापूर्व्वंनतस्यगुणः चैतन्यस्वरूपत्वमपिधर्म्मधर्म्मिणोस्ता दात्म्यात्कूटस्थत्वेनचैतन्येनचनिरूप्यतइतिनतत्रमानाभावइत्यर्थः बुद्धिगतचैतन्याभिमानान्यथानुपपत्त्यातत्कल्पनमितिभावः

कु०वृ० ३५ 35

आत्मनोऽकारणत्वेपि समुपाधारयति आदीति आदिपदान्म
हदादिव्यवच्छेदः तस्य प्रकृत्यनंतरमुत्पादात् कारणमिति पुरु
षव्यवच्छेदः पुरुषाद्भेदकमाह अचेतनेति अत्रहेतुमाह परि
णामिनीति अनित्यधर्म्माश्रयः ततः कार्यधर्म्मात्मतयाना
त्यतिततो घटादिवदचेतनेत्यर्थः ततइति प्रकृतेर्महत्तत्वमंतः
करणं बुद्ध्याख्यं प्रकृतेर्महान्महतोऽहंकारस्तस्मात्पंचतन्मात्रमि
तिसांख्याः ननुकिमर्थंमहदादिसर्गोमंतव्यानि सर्वै तन्यमेवविष
यप्रकाशस्वरूपमस्त्वित्यतआह नहीति चितिः पुरुषचैतन्यं
विषयबंधनं विषयावच्छेदः चैतन्यविषयावच्छेदस्येत्यानित्या
यतश्चिद्रूपस्य हेतुसापेक्षत्वे हेतोरिंद्रियादेरंगीकारापत्तिरितिनि
रपेक्षतयासर्वदातत्स्वभावादनिर्मोक्षः पुंसः स्यादित्यर्थः। तर्हि
प्रकृतिरेवसाक्षाद्विषयबंधनस्वभावास्त्वित्यतआह नापीति
प्रकृतेः साक्षाद्विषयप्रकाशस्वभावत्वेतस्याः सदातनत्वेपुनरप्य
निर्मोक्षः पुंसः स्यादित्यर्थः। ननुविमयस्यैवचैतन्यसंबंधित्वस्वभा
वत्वयाचविषयनाशे पुंसोमोक्षः स्यादित्यतआह नापीति
विषयस्यपरंपरयाचैतन्यसंबंधिस्वभावत्वेद्वारीभूतस्येंद्रियादे
रंगीकारापत्तिरितिसाक्षात्तद्वाच्यं तथाचेदं दृश्यमिदं नदृश्यमिति
नस्यात् व्यवहितस्यापिविषयस्ययावत्सत्वमवभासप्रसंगादित्य
र्थः ननिंद्रियमात्रद्वाराविषयस्तदीयः स्यात्किंमनः कल्पनये
त्यतआह नापीति इंद्रियसंबंधेप्यासंगेनदर्शनाभावादित्य
र्थः ननुमासंगानुरोधान्मनः संयुक्तेंद्रियसंबंधविषयस्यैवचैत
न्यावच्छेदकत्वमस्तुकिमहंकारेणेत्यतआह नापीति यदी

द्रियमनोभ्यामेवविषयाः संबंध्यंते तदाशयानोनरोवराहोहमिदं प्र
येमीत्यभिमन्यते तथानरोहमिदंप्रयेमीतिनरत्वेनाप्यर्थोपधानं
स्यादस्तिहिनरत्वयत्रसन्निहितमस्तिचेंद्रिययनसोरपिव्यापारोन्य
थालोचनविकल्पयोरनुसारप्रसंगइतितद्भिन्नोहंकारोनिपतवि
षयाभिमानव्यापारोमंतव्यइत्यर्थः बुद्धितत्वंसाधयति नापीति
पूर्वेषांव्यापाराभावेपियद्व्यापाराद्दुष्टासादितद्बुद्धितत्वंकल्प्यमि
त्यर्थः उपसंहरति तद्यदिति अवस्थासुजाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिषु
अनुभवरूपावासनासंस्कारोऽनुभववासनासांख्येस्तथास्वीकारा
त् तंदंतः करणमिति तस्मिन्नंतःकरणेवद्धिरूपे अर्थोघटा
दिरूपआरूढोज्ञानरूपतत्परिणामविषयतयासंबद्धः पुरुष
स्यात्मनउपधानीभवति उपधायकोव्यवधायकः स्वरूपतिरो
धायकइतियावत् यत्ताभ्यांपुरुषस्यसंसारापवर्गौव्यवह्रि
येतेइत्यर्थः तर्हि कर्त्तावेतनइतिकृतिचैतन्ययोः सामानाधिकर
ण्यानुभवइत्यतआह भेदाग्रहाद्वेति निःक्रियेऽकर्त्तरि तस्मि
न् बुद्धितत्वे बुद्धिपुरुषयोर्भेदाग्रहाद्वेतन्यकृत्यभिमानोयथा
भवतांगौरोहंसुखीत्यर्थः कर्म्मवासनाकर्म्मजनितमपूर्वं ननुपु
रुषधर्मएवकिंनापूर्वमित्यतआह पुरुषास्त्विति नापूर्वं
तत्कृताभ्यांनिष्पते कीटस्यापरिश्रुतेरित्यर्थः इंद्रियादीनां
मिथोभेदकमसाधारणंव्यापारमाह आलोचनमिति नि
र्विकल्पकमित्यर्थः ननुबुद्धेः कृत्यध्यवसायोनव्यापारः
कृतिविषयस्यघटादेर्जडायांबुद्धावप्रतिभासासंभवात् न
वकर्त्तव्येनघटादिनाबुद्धेः संबंधांतरमस्ति नवासंबंधेकरो

कु०वृ०

३५

35

मीत्यध्यवसायोऽतिप्रसंगादित्यत आह साहीति चेतनोपराग
बलेन स्वतो जडाया अपि बुद्धेरिन्द्रियप्रणालिकया परिणतिभे
दरूपं ज्ञानरूपः कर्तृत्वेन घटादिनां संबंध इत्यर्थः पुरुषेति बु
द्धिचेतनयोर्भेदाग्रहादेकत्वाभिमानः पुरुषोपरागः नीलेन्द्रि
यसन्निकर्षान्नीलाकारज्ञानरूपपरिणतिभेदो याद्दृक् पारमा
र्थिको विषयोपरागः ताभ्यां कर्तृत्वविषयस्य प्रतिभासात्तज्ज
न्यः करोमीत्यध्यवसायो व्यापारावेश इत्यर्थः दर्पणस्येवेति
दर्पणप्राया बुद्धिस्तत्र मदंशस्य चैतन्यभानं दर्पणमुखभानमिव
भ्रम इत्यर्थः यत्तु बुद्धेरेव परिणामो विषयबंधनस्वभावं ज्ञानं
तत्तत्र पारमार्थिकमेवेत्याह इदमिति तदुभयेति पुरुषोप
राग विषयोपरागापन्न इत्यर्थः बुद्धितो ज्ञानोपतद्ध्वोर्भेदमाह
तत्रैवमिति विषयोपरागो विषयेन्द्रियसंबंधे बुद्धेर्विषयाकारः
परिणतिभेदोयं घट इत्यादि तेनेति तेन ज्ञानेन सह चेतनो ह
मिदानीं जानामीत्याकारो बुद्धावारोपितस्य चेतन्यस्य यः संबंधो
ऽतात्विकः सोपतद्ध्विरित्यर्थः एवं व्यवस्थिते सिद्धमर्थमाह
तदेवमिति ज्ञानवत्सुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्न धर्माधर्मा अपि बुद्धे
रेवेत्यर्थः संस्कारस्य सांख्यैरनभ्युपगमात् ज्ञानस्यैव स्मृतिहे
तोरनभिव्यक्तितयानुवृत्तेरिति सिनोक्तः तत्सामानाधिकरण्ये
नेति कृतिसामानाधिकरण्येनेत्यर्थः यद्यप्यहमस्यस्याप्ययो
ग्यतया न तत्सामानाधिकरण्यं न प्रत्यक्षं तथापि धार्मिकोहमि
त्यध्यवसायादुपनीतस्य प्रत्यक्षत्वमिति भावः परिणामित्वादि
ति अनित्यधर्माश्रयत्वादित्यर्थः कर्तृधर्मा इति यत्र कृति

त्वदृष्टस्यैव भोगाजनकत्वमित्यत्राविवादे कृत्याश्रयत्वश्चेतन
स्तद्भिन्ने तत्र मानाभावादित्यर्थः अन्यथेति बुद्धेर्नित्यत्वे मोक्षाभा
वः आत्मनो बुद्ध्युपधानस्यैव संसारत्वात् अनित्यत्वे च तदुत्पत्तेः पूर्वं
प्रकृतेः साधारणत्वान्नियामकाभावेन संसाराभावइत्यर्थः ननु कर्तृबु
द्धितत्त्वस्य धर्म्मानियन्तार इति सांख्याभिमतमेवेत्यत आह चेतनोपी
ति चेतनोहं करोमीत्यनुभवादित्यर्थः कर्तृत्वेपीति वह्निर्न कृत्याश्रयः
परिणामित्वाद्घटवदित्यपि स्यादित्यर्थः भाविकी· स्वाभाविकी यदि
ज्ञानाश्रयस्य कृत्याश्रयत्वेनानुभवात्तद्बाधान्नानुमानं तदा चेतनोहं क
रोमीत्यनुभवाद्बाधस्तुल्यइतिशंकोत्तराभ्यामाह दृष्टत्वादिति अचेत
नायाः प्रकृतेः कार्यबुद्धितत्त्वं कार्यकारणयोश्चतादात्म्यमिति चेतन्ये
तस्य बाधकमित्याह अचेतनेति प्रसूतेति जातमात्रस्य स्तनपा
नेप्रवृत्तिः रागजनकेष्टसाधनताज्ञानाधीनेति तदनुमानार्थं ज
न्मान्तरानुभूतव्याप्तिस्मरणमावश्यकमेवं तत्पूर्वजन्मनीत्यना
दित्वेत्यर्थः यद्यचेति यथाप्रकृतौ रागाद्यभावेपि तत्कार्ये बुद्धौ
रागादिस्तथा प्रकृतेरचैतन्येपि साचेतनास्यादित्यर्थः तथाचेति
प्रकृतौ रागादिस्वीकारे तद्भिन्नबुद्धितत्त्व एव मानाभावइत्यर्थः त
थेति प्रकृतावपि सूक्ष्मचैतन्यमित्यर्थः असिद्धइति अचेतन
कार्यत्वादित्यत्र विशेषणासिद्धिरित्यर्थः तथासतीति दृष्टचेतन
न्येतज्जन्यघटादेरपि तत्स्यादित्यर्थः रागादीति घटादेरागा
दिमद्बुद्धिजन्यत्वादित्यर्थः सौक्ष्म्यं चेति यथा तौ रागादिरिव
चैतन्यस्यापि सूक्ष्मत्वादित्यर्थः सर्वदेति पुरुषस्य निरुपाध्यव
स्थानात्मकमोक्षो न स्यात् बुद्धेर्नित्यत्वेन सदा तदुपधानादित्य

र्थः अथेति बुद्धेरनुत्पन्नापानध्वंसइतितदनुत्पत्तिकालेनियाम
काभावान्नियतबुद्ध्युत्पादएवनस्यादितिनसंसार इत्यर्थः ननुप्र
कृतेःसाधारण्येपिपूर्वध्वस्तबुद्धिवासनायोगादसाधारणीनि
यामिकास्यादित्याह पूर्वेति सांख्यनयेधर्मधर्मिणोरभेदा
दस्माकंवाश्रयनाशस्यकार्यताशकत्वाद्धर्म्मिणोनाशेनधर्म्मा
वस्थानमित्याह बुद्धीति सेक्ष्यादीति स्वस्वाबुद्धिरनुवर्त्त
तएवेतिनतन्नाशइत्यर्थः मुक्तावपीति बुद्धेःसूक्ष्मायाअनुवृत्तेः
संसारापत्तिरित्यर्थः यावत्संसारंविलीनायाअपिबुद्धेर्वासनानुवृ
त्तिनक्षणोऽधिकारोस्तिमुक्तौतुसोपिनास्तीतिनपुनःसंसारइत्या
ह निरधिकारत्वादिति यद्येवंतदासंसारिदशायांसाधिका
रामुक्तौतुसस्वभावाप्रक्षस्यजनिकाबुद्धिरेवज्ञानाधाश्रयभूता
प्रकृतिपदवाच्यास्तु कृतंप्रकृत्याद्यर्थान्तरकल्पनयेत्याह तही
ति एवंप्रकृत्यादिप्रतिपादकागमंसंगमयति सैवहीति तत्तद्व्या
पारयोगाद्धादिकारणत्वाभिमानकारणत्वादियोगात्तेनतेनप्रकृत्या
दिशब्देनबुद्धिरेकैवोच्यतइत्यर्थः शारीरेति यथैकएवशा
रीरोवायुरूर्ध्वोधोगत्यादियोगात्प्राणापानादिशब्दवाच्यइत्यर्थः
अतोपीति पूर्वंनित्यत्वेनाचेतनकार्यत्वमसिद्धमुक्तमधुनातुबु
द्धिरेवप्रकृतिपदवाच्येतिप्रकृतिकार्यत्वंबुद्धेरसिद्धमित्युच्यतइत्य
र्थः एवंसत्येकस्यक्रमेणसंसारापवर्गौसांख्यमतेनसमंजस
यति अधिकारेति वासना धर्म्मा धर्म्मौ ननुबुद्धेश्चैतन्येवे
तनकोयंस्यश्रुतिविरोधइत्यतआह धर्मेतिकोदस्यंहिनित्य
त्वंतच्चतद्धर्मस्यास्यादेविनाशेपिनधर्म्मिणस्तावित्यविरुद्धंअ

भेदे हि धर्म्मधर्म्मिणोस्तद्विरोधः स च नास्त्येवेत्यर्थः कथं नास्तीत्यत

आह भेदश्चेति अहं जानाम्यहमज्ञासिषमहं ज्ञास्यामीत्याद्यनुभवा

ज्ज्ञानातीतत्वादिमत्त्वेप्यहमात्मस्वरूपस्याबाधितेन प्रत्यक्षेणास्थैर्यानुवा

दित्यर्थः ननु धर्म्मधर्म्मिणोरत्यंतभेदोसिद्धः नीतः पट इति सामा

नाधिकरण्यबुद्धिरभिन्नभिन्नाभ्यांव्यावर्त्तमाना धर्म्मधर्म्मिणोर्भेदा

भेदौ साधयति अन्योन्याभावत्वमव्याप्यवृत्तिवृत्तिः सदातनाभावमा

त्रवृत्तिधर्म्मत्वात् अत्यंताभावत्ववदित्यनुमानमप्यत्रेत्यत आह

नवेति आद्यं सामानाधिकरण्यद्वयं भेदेपि अंत्यं त्वयं भेद एव सं

बंधमात्रमपि पद्येककारणत्वादितदाभेदेपि नोचेद्भेदपवोप

पद्यत इति नाभेदस्ततः सिध्यतीत्यर्थः अथ नीतघटयोरभेदबु

द्धिरेव सामानाधिकरण्यधीस्तदा सिद्धिः नीतः पट इति प्रतीत्यात

योः संबंधस्यैव विवपीकरणात् अन्यथा नीलिमा घट इति बुद्ध्या

पत्तिः स्यात् शब्दप्रयोगस्यापि मत्वर्थलोपाद्भेदोपचाराद्वोपपत्तेः

वस्तुतो विरुद्धयोरेकत्र भावाभावावच्छिन्नभेदेनैव प्रतीयेते न

वात्र सोस्ति अनुमानमप्यनुकूलतर्काभावेन व्याघातरूपप्रतिकूलत

र्केण च प्रतिहतमिति संक्षेपः स्यादेतदिति भूतचैतन्येपि प्रकृत

सिद्धो नित्यविभुभोक्तृनिरासपरेयं शंका नन्वेवं घटादिरपि चेतनः

स्यादित्यत आह कार्यात अन्वयेति अन्वयव्यतिरेकाभ्यां श

रीरस्य ज्ञानहेतुत्वे सिद्धे समवायिकारणमपि तदेव कल्प्यते तद

न्यस्मिन्मानाभावात् गौरोहं जानामीत्यनुभवाच्चेति भावः अ

थ शरीरस्यानुभवितृत्वे कर्तृत्वे च तन्नाशानंतरं न्यस्य प्रतिसंधात

त्वे भोक्तृत्वे वातिप्रसंग इत्यत आह कर्म्मज्ञानेति कर्म्मज्ञानाभ्यां

कु॰वृ॰
३७
37

जनितेवासने अदृष्टस्य संस्कारो यत इति यत्कायसंताने कर्म्मेत
त्कायसंताने भोगाय त्कायसंताने नुभवस्तत्कायसंताने स्मृतिरित्य
र्थः नान्यदृष्टमिति एवं बालशरीरे यानुभूतस्य स्थविरशरीरेण
स्मरणं न स्यात् तयोर्भेदात् अन्यानुभूतस्यान्येन स्मरणापत्ति
प्रसंगात् न च बाल्ययौवनयोरेकं भूतं शरीरं अयत्नमात् वि
नश्वरस्वभावत्वात् न चान्यवासनान्यत्र संक्रामत्यतिप्रसंगादि
त्यर्थः ननूपादानवासनाया उपादेये संक्रमः स्यादित्यत आह
नवेति स्थिरपक्षे परमाणूनामनुपादेयत्वात् विछिन्नकरा
दीनां च खंडावयविनं प्रत्यनुपादानत्वादित्यर्थः प्रतिदिनमिति
आहारपरिणतिविशेषस्य तद्धेतोरन्यान्यत्वादित्यर्थः ननु क
रे मे सुखं पादे मे दुःखमित्यनुभवादनुभवव्यधिकरणस्य सु
खादेरनभ्युपगमात्करादेवानुभक्तित्यादित्यत आह नापी
ति करादपाये तदनुभूतस्यास्मरणापातादित्यर्थः मात्रे
ति मातृगर्भस्थयोर्मिथः संसर्गादित्यर्थः ननूपादानं यदनुभ
वितृ तद्वासना तदुपादेये संक्रामतीति करादिवासना तदपगमे
तदुपादेये संक्रामति न च मातृभ्रूणयोस्तथात्वमित्यत आह न
वेति खंडेति अवास्थितावयवसंयोगेभ्य एव खंडावयव्युत्पाद
दित्यर्थः न च परमाणूनामेव चैतन्यं तद्गुणानामतींद्रियत्वेज्ञाना
देरतींद्रियत्वापत्तेः शरीरान्वयकारणत्वमात्रं सिध्यति न तु समवायि
कारणत्वं तदेवं विपक्षबाधकाच्छरीरं न चेतनं भूतत्वात् घटव
दित्यनुमानमपीति भावः अस्त्विति तत्र पूर्वोत्तरशरीरयोरु
पादानोपादेयभावाद्वासनासंक्रमात्स्मृतिसंधाननियम उपप

घतइति भावः क्षणिकत्वे विप्रतिपत्तिः सत्वोऽसत्त्वस्य व्यवहितो
त्तरकात वृत्तिध्वंसप्रतियोगिनवा· तत्र स्थैर्ये प्रसंगविपर्ययाभ्या
मर्थक्रियाप्रापकक्रमयौगपद्याभावात्तदभावेऽर्थक्रियाकारित्व
रूपसत्वानुपपत्तौ यत्सत्तत्क्षणिकं यथा घनः· संश्च शब्दादिरि
तिप्रयोगाभिप्रेतं मानं  ननु क्षणभंगे पूर्वक्षणिकभावादग्रिमो भा
वः सातिशयो जायते यतः कार्योत्पत्त्याद· सहकारिसाहित्यस्यै
वतद्धेतुत्वे क्षणभंगानुपपत्तेः तथा च सातिशयव्यक्त्युत्पादेऽग्र
स्थेतन्नैवमिति न तत्सिद्धिरित्यत आह  नचेति  अतिरिच्यते
तिविच्यन गृह्यते· असमर्थस्वभावत्वादित्यर्थः  किंत्विति  साह
श्यवशात्तथाभूतोपि न तथात्वेनायाततेनिश्चीयत इत्यर्थः तत्कि
मनिश्चयप्रयोजनेत्याह  कार्येति  स्थैर्ये सहकार्यपेक्षानुपपत्तेः पू
र्वापरकालयोः कार्यदर्शनादर्शनाभ्यामतिशयोऽवसीयत इत्य
र्थः  अंत्यातिशयवत्· अंत्यातिशयः सामग्रीवत्कार्यैकसमा
धिगम्यत्वान्नानुपपत्त्यैव मात्रेण निराक्रियत इति भावः प्रकृते
नसंगमयति· तथा चेति नैवं जात्यमिति  असमर्थव्यावृत्तकुर्वद्रूप
त्वं विना न तत्क्षणिकत्वमन्यथा समर्थस्यैव सतः कार्यजननाजनन
योः सहकारिसाहित्यतदभावाभ्यामेवोपपत्तेः  वैजात्ये सति क्का
प्यनुमितिर्न स्यात्· तुपस्थितं कारणगतरूपं यत्परित्यज्यानुपल
भ्यमानरूपांतरेण कारणत्वे कार्येप्युपस्थितरूपमपहायानु
पलभ्यमानरूपांतरेण कार्यशंकया कार्यकारणभावापह्नवात्
ते न वानुमाने न विना न तत्सिद्धिः क्षणिकत्वसिद्धिरित्यर्थः नच
प्रत्यक्षादेव क्षणिकत्वसिद्धिरित्याह  नाध्यक्षमिति  अध्यक्ष

निर्विकल्पकं निश्चयः सविकल्पकं क्षणिकत्वनिश्चयाभावान्नन
तु न्नेयं क्षणिकत्वनिर्विकल्पकमित्यर्थः तज्जातीयस्येति पूर्वावि
शिष्टजातीयस्येत्यर्थः तथैकेति यैव पूर्वव्यक्तिः सहकारिवै
धुर्यात्कार्यं नाकार्षीत्सैव तत्प्राप्तौ विरोधाभावादित्यर्थः ननु तज्जा
तीयापि व्यक्तिस्तदन्यैवेत्यत आह तदेति तद्यदेव पूर्वं वैकातद्वृ
त्तितदेवोत्तरकालवृत्तिताद्दृक् वैजात्यशून्यमन्यदित्यर्थः ननु
दृष्टजातीयस्य कारणं विना भवनमाकस्मिकं स्यात्तथा च कादा
चित्कत्वव्याघात इत्याह दृष्टेति (प्रयोजकं) कारणं विना कार्य
स्योक्तदोषान्न तदृष्टजातीयं विनेति तत्र कारणांतरं स्यादित्या
ह तत्रापीति न कार्यस्येति कारणविशेषप्रयोज्यं कार्यस्य
वैजात्यं दृष्टजातीयस्य च प्रयोजकांतरं योग्यानुपलब्धिबा
धितमित्यर्थः तत्किमिति कुर्वद्रूपत्वमपि कार्यं प्रति न कार
णतावच्छेदकं दृष्टस्य न चोपस्थितकारणतावच्छेदकरूपस्य प्र
योज्यांतरमिति तदपि तथेत्यर्थः न वेत्यापत्तिः तेन रूपेणा
र्थक्रियारहितत्वात् त्वन्मते प्रामाणिकत्वं न स्यादित्यर्थः अ
थ न निश्चये नोच्यते अपि तु शंक्यते तत्राह शंकात्विति ननु न
कारणवैजात्यं शक्यते येन कार्येपि वैजात्यं स्यात् किंत्वनुमा
नसिद्धं तथाहि यदियः प्रागजनकः स एवोत्तरकालमनुवर्त
र्तते तदा कथं ततः कार्यजन्म जनकस्य वा तत्र पूर्वसत्त्वे कथं पू
र्वमजननमिति कार्यजननाजननाभ्यां पूर्वोत्तरयोर्वैजात्यम
नुमीयत इति शंकते कार्येति जनकेनाजननयोरन्यथानु
पपत्तेर्नोनुपलभ्यमानवैजात्यानुमानमिति परिहरति सह

कारीति निषेधकेति साधकस्येव बाधकस्याप्यभावादित्यर्थ
ः नचानुपलब्धिरेव बाधिकेत्याह नहीति स्वभावानुपलब्धिर्यो
ग्यानुपलब्धिः वैजात्यस्यायोग्यत्वादित्यर्थः कार्येकेति सतोपि
कार्यवैजात्यस्य व्यंजकतत्कार्यानुपलब्धेर्वानुपलब्ध्युपपत्तेः का
र्यानुपलब्ध्याहि कारणं न विश्चीयते न तु तदभावो निश्चीयते व्यभि
चारादितिभावः ननु धूमकार्यदर्शनेपि न धूमवैजात्यं दृश्यते इ
त्यत आह· कार्यस्यैवेति धूमकार्यमैंद्रियकमेव यत्र नियामकं
वा दतींद्रियमपि तदस्तीति तत्प्रयोजक धूमवैजात्य शंका स्यादि
त्यर्थः अतएवेति व्यापकानुपलब्धिरपि न तन्निषेधिकेत्य
र्थः उक्तशंकया तदुत्साधनिश्चायेन व्यापकत्वानिश्चयादिति
भावः वैजात्ये जातिसंकरं बाधकांतरमाह· एवमिति विधिरूप
योरिति स्वमते· व्यावृत्तिरूपयोरिति परमते विरोधः परस्परात्यं
ताभावसमावेशो न स्यादित्यर्थः अन्यूनेति पर्यायशब्दोच्छेद
प्रसंगाद्बाधकाद्वेतिभावः प्रमाणाभावमेवाह व्यावर्त्येति· तथा
हि यथा वृक्षत्वशिंशपात्वयोर्व्यावर्त्यभेदाद्विरोधः· एकस्या वृक्ष
त्वमात्रं व्यावर्त्यं· अन्यच्च वृक्षविशेषोपि यन्नसादिः· न तथा बुद्धित्व
ज्ञानत्वयोर्व्यावर्त्यभेद इत्यर्थः ननु समाविष्टयोर्जात्योर्नैपरा
परभावनियमः· घटत्वसुवर्णत्वयोर्व्यभिचारात्· न वोच्यं भक
पार्थिवभागवृत्त्येव घटत्वं न सुवर्णवृत्तीति वाच्यं· एवमपि काष्यपा
षाणघटादावप्रतीकारात्· नापि माहे घट एव घटत्वं· अन्य
त्र तु तथाविधसंस्थानवत्त्वगुणयोगाद्गौणो घटव्यवहारः मुख्य
त्वस्य विनिर्णेतुमशक्यत्वात्· अथ संस्थानवृत्त्येव घटत्वं न तद्द्रव्य

कु०व०
३९
39

वृत्तीतिनतयोःसमावेशः।संस्थानंह्यवयववृत्तिःसंयोगएव।यु
क्तंचैतत्।कथमन्यथातस्मिन्नेवसुवर्णेतत्संस्थानसत्वासत्वाभ्यां
घटतदभावव्यवहारइति तन्न।तत्राप्यन्यतरकर्म्मजत्वादिना
संकरप्रसंगात्गुणजातेसांकर्य्यंनदोषइतिमतंनामिवीजमे
व अत्राहुः सुवर्णत्वादिव्याप्यंनानैवघटत्वं।नचैवंसुवर्णा
दिघटेष्वनुगतव्यवहारोनस्यात्।घटत्वस्यप्रत्येकंविश्रांतत्वेन
व्यक्तिस्थानीयत्वादितिवाच्यं भिन्नजातीयघटेतादृक्संस्था
नवत्त्वेनोपाधिनातथाव्यवहारात्।तर्हिसंस्थानवृत्त्यैवान्यतरक
र्म्मजत्वादिव्याप्यंनानैवघटत्वमस्तु।तन्नानात्वस्यावश्यकत्वा
त्।एतावतासंस्थानविशेषान्वयव्यतिरेकानुविधानमपिघट
व्यवहारस्यसंगच्छतइतिचेत्।नमहानीतोघटश्चलतीतिपरि
माणरूपविशेषकर्म्मसामानाधिकरण्यप्रतीतेः नचसंस्थान
गुणेतत्संभवः यद्वा।संस्थानविशेषैकार्थसमवायिद्रव्यत्वमुपा
धिर्घटत्वं ननुक्वचिदसमावेशदर्शनादस्त्वनयोर्विरोधएवेत्य
तआह परस्परेतिविरोधेक्वचित्समावेशोनस्यादन्यथाति
प्रसंगादित्यर्थः सामग्रीति गोत्वाश्वत्वव्यंजकव्यक्तिसामग्र्यो
र्विरोधादनयोरसमावेशइत्यर्थः कुतइति एतत्।विरोधस्वरू
पंसामग्र्योरेवविरोधः कुतोमानासिद्धइत्यर्थः परस्तत्रमानमाह
परस्परेति अतीन्द्रियसामग्र्योरप्यन्योन्यसहानवस्थाननियमो
नासर्वज्ञाध्यक्षगम्यइत्याहनिदमिति प्रस्तुतसामग्र्येकदेशका
तदिगादिरूपसमावेशेनयदेवगोरश्वस्यवकारणंदृष्टं।तस्यैव
पश्वजनकत्वमितिस्वरूपेणगवाश्वसामग्र्योरप्येककार्यज

नकत्वरूपः समावेशएवकल्प्यतइत्याह एकदेशेति कार्ययोरिति
कार्ययोर्विरोधात्तत्सामग्र्योर्विरोधः कल्प्यतइत्यर्थः कंपेति सो
गतेः कर्म्मणआश्रयभिन्नत्वेनास्वीकारादित्यर्थः कंपत्वशिंशपा
त्वजात्योरसमावेशः स्यात् चेत्तन्नपिप्पलशिंशपायां परस्परपरि
हारेणस्थितेरित्यर्थः दर्शनादर्शनकृतएवसमावेशासमावे
शइत्याह दृश्यतइति यथातयोरन्योन्यपरिहारेणास्थित
योरपिक्वचित्समावेशस्तथातादृश्योर्गोत्वाश्वत्वयोरपिसमावे
शः स्यादितिशंकेतेत्याह गोत्वेति गोत्वाश्वत्वयोः समावेशे
दूषणमाह तथाचेति गोत्वाश्वत्वयोः समावेशेनविरोधासिद्धेर्गो
त्वस्याश्वत्वविरुद्धस्योपलब्ध्याश्वत्वाभावानुमानं नस्यात् तथाच
कार्यलिंगकमनुमानंगतमिति प्रागुक्तं संप्रत्यनेनापिगतमित्य
र्थः क्वचिदपीति अन्यत्रसमावेशसंशयादितिभावः एवंवृक्षत्ववि
नाशिंशपानुपपत्त्यभिन्नरूपविपक्षबाधकनिश्चयं शिंशपायाकस्यस
मपिननिश्चीयेत शिंशपात्वमपिवृक्षत्वंव्यभिचरेदितिशंकायाः सत्वा
दित्याह तत्त्इति विपक्षबाधकमाह नन्वस्तीति ततः विपक्ष
बाधकं शिंशपात्वेनवृक्षत्वंसाध्यं वृक्षव्यवहारोवानुभयत्र्का
र्यकारणभावोविपक्षबाधकइत्यर्थः तथावृक्षत्वसामग्रीशिं
शपात्वंतद्व्यवहारश्चशिंशपाव्यवहारंनव्यभिचरेदित्याह एवंत
र्हीति नशिंशपासामग्र्यंतर्भूतैववृक्षत्वसामग्री किंतुतद्भिन्नैवेत्य
तआह नोदनेति नोदनादयः शिंशपाविशेषास्तद्विशेषज
नकावा इत्यमधिनास्तीत्याह यदीति तथावत्तेषां तथाभूता
नामेवशिंशपाव्यभिचारेशिंशपावृक्षव्यभिचरेदितिभावः न

नुसंतुसहकारिष्वपेक्षेषूपादानकारणेषुसत्सुसंभूयमात्रकारिणोनोद
नादयइत्यत आह अथेति भावस्यसमर्थैकस्वभावत्वेपिका
र्यकारणाकरणयोःसहकारितांभातप्रयुक्तात्वसंगतद्विपर्यययो
रभावेप्रतिबंधासिद्धेरनुमानात्कुतः क्षणिकत्वमित्याह तथाचे
ति शिंशपास्वभावभूताअपिनोदनादयआगंतुकसहकार्यनु
प्रवेशाज्जायमानाःशिंशपांविनापिभविष्यंतीत्याह स्वभावेतिय
वंत्वक्षस्वभावभूताशिंशपाआगंतुकसहकारिवशेनजायमा
नात्वक्षंविनापिस्यादितिगूढाशयआह एवंतर्हि आशयम
विद्वानाशंकते एवमिति आगंतुकाअपितद्व्याएवेत्यर्थः॥
तामेव·शिंशपासामग्रीमेवेत्यर्थः आशयमुद्घाटयति कंप
जनकाइति शिंशपाजनकानांकारणानांविशेषाः तान्
शिंशपाजनकान् वृक्षजनकाः वृक्षजनकानांकारणानां
विशेषाः तान्·वृक्षजनकानित्यर्थः तद्विशेषान्वृक्षजनकाः
एवंतर्हीति तज्जीयएवसहकारिताभावाभाभ्यांकार्यजनना
जननेइतिक्षणिकत्वमित्यर्थः वैजात्यनिराकरणमुपसंहरा
ति तस्मादिति अनेवमिति येषांनविरोधोनपरापरभावःत
षासहभावमात्रव्यवस्थितानांभूतत्वकार्यत्वमूर्त्तत्वादीनांद्रव्या
दिभावेनद्रव्यादिरूपतयोपाधित्वमात्रंनतुजातिरूपत्वमित्या
र्थः ननुद्रव्यत्वगुणत्वकर्मत्वादीनांकथमित्यत आहतेषामि
ति तेषांद्रव्यत्वादीनांकुतोनसमावेशइत्यत आह व्यक्तिभेदा
त् व्यंजकाश्रयभेदादित्यर्थः तदेवस्पष्टयति जातीनांवे
ति द्रव्यादिगतत्वेनैकाश्रयत्वाभावादित्यर्थः तथाचेति प

रापरभावाभावेन वैजात्याभावादित्यर्थः तथापित्वस्वीकारे दंड
माह वैजात्येति तथेति नीतमेनादितिवत् क्षणिकमेतदि
तिनिश्चयाभावादित्यर्थः तथाप्यध्यक्षं निर्विकल्पकं तथा।
स्यात्तथवप्रकृतसिद्धिरित्याह गृहीतेति गृहीतनिश्चयेनि
विर्विकल्पकसविकल्पकविषये तस्यनिर्विकल्पकस्यसवि
कल्पकोन्नेयत्वात्तदसिद्धौ निर्विकल्पकसत्तायांमानाभावादि
तिभावः नन्वयंघटइत्यनुभवोस्ति·सच घटइति धर्म्मिणम
यमितिवर्त्तमानत्वनिश्चयएव क्षणिकत्वनिश्चयइति तदुन्नी
तमध्यक्षमस्त्येवेत्याह नन्विति वर्त्तमानत्वं किंघटएवतद्धर्म्मो
वा·आद्येतदवच्छिन्नएवर्त्तमानः सचतस्यस्थैर्येपिसंभवति
एकक्षणात्मकत्वंतु तस्य घटस्यासिद्धमेव· अंत्ये· धर्म्मभेदेपि
नतद्धर्म्मिभेदइत्याह किमत्रेति तादृप्येणैवेत्ति द्वितीयादि
क्षणेपिप्रत्यभिज्ञानाद्वर्त्तमानत्वमेवेत्यर्थः ननुपूर्वापरा
भ्यांसदसक्षणाभ्यांसंबंधएकस्यविरुद्धइत्याह सदसदि
ति सदसद्विषयेकज्ञाने तदुभयसंबंधोयथानविरुध्यतेत
थावाह्येपीत्याह ज्ञानवदिति ज्ञाने तदुभयसंबंधएकदे
वेतिनविरुद्धः क्रमिकत्वंतुसविरुद्धइत्याह क्रमेणेति तत्संबंध
कारणक्रमादेवसोप्यविरुद्धइत्याह उपसर्प्पणेति प्रत्यप
:कारणं· तादृप्येणैवप्रत्यभिज्ञानादित्याक्षिपति प्रत्यभिज्ञा
नमिति विरुद्धधर्म्मवद्विषयकत्वादितिभावः परिहरति
अस्तीति प्रमाणत्वाप्रमाणत्वाभ्यामितिशेषः वस्तुतोविरु
द्धर्म्माध्यासाभावात्प्रमाणत्वंनिरूपितमेवेतिभावः तदने

नस्थैर्येप्रमाणमुक्तं सिद्धमिति क्षणिकत्वसंदेहेपिचार्वाकम
तसिद्धेरित्यर्थः अत्रसंदेहः स्थैर्येतद्दर्शनेवाप्रामाण्येवा-तती
येपिप्रामाण्यमात्रेप्रत्यभिज्ञानप्रामाण्येवा-नाद्यावित्याह स्थै
र्येति प्रत्यभिज्ञानुव्यवसायाभ्यांस्थैर्यतज्ज्ञाननिश्चयादि
त्यर्थः वादिविप्रतिपत्त्यासंदेहोनस्यादसिकइतिभावः नतृ
तीयः क्वचिदपिप्रामाण्याप्रसिद्ध्यानत्कोटिकसंशयस्याप्यभा
वादित्याह नप्रामाण्यइति नवतुर्थः-एकत्रक्षणेयेनविरु
द्धसंसर्गाभावेनएकत्रनिश्चयस्तेनैवस्थिरेपितन्निश्चयादित्या
ह एकतेति संदेहोपीति अनुव्यवसायमानकत्वात्तस्येत्यर्थ
ः तत्सिद्धो-संशयसिद्धौतदपि-प्रामाण्य-निश्चयस्यसंदेहा
धीनत्वात् संदेहव्यापकत्वात् तेनविनासंदेहानुपपत्तेरि
त्यर्थः यद्वा-संदेहनिश्चयस्यापितदनुव्यवसायप्रामाण्यनि
श्चयाधीनत्वादित्यर्थः संदेहार्थःसंदेहविषयः तद्दर्शने
वेति प्रामाण्यदर्शनेवेत्यर्थः प्रकृतोस्थैर्यसाधकप्रत्यभिज्ञा
ने नकिंचिदिति क्षणिकोप्येकोनस्यादित्यर्थः तुल्यमिति
क्षणिनवेति नित्यत्वेननकालतोविभुत्वेननदेशतइत्यर्थः
ननुकेवलव्यतिरेकाभावेपिशरीराद्युपहितस्यसत्त्वादित्य
तआह सोपाधेरिति तथाभूतस्येति नित्यविभोस्तदयोग्य
त्वादित्यर्थः अत्रविकल्पहेतुमाह जनितोहीति अंत्ये-व्या
पकोव्यापकोवेत्तिद्वयस्यापि पूर्ववदिति उपाधिजनकत्वग्रा
हकव्यतिरेकाभावस्तुल्यएवेत्यर्थः द्वितीयस्याद्येदोषमाह
पूर्ववदिति नित्यविभोरुपाधेरपिव्यतिरेकाभाववेत्यर्थः।

नित्यात्माप्रत्यक्षोपाधिपक्षेपिदोषमाह तथाचेति विशेष्यवति विशिष्टाभावस्यविशेषणाभावेपर्यवसानादितिभावः तद्धतः नृपाधिमातः सएवविशिष्ट एवननुविशेष्यआत्मेत्यर्थः ये नोकेनचिदिति नत्वन्वयव्यतिरेकाभ्यामेवेत्यर्थः व्यापकस्या पीत्यत्रहेतुत्वमनुषंजनीयं तन्निर्णयेहेतुमाह धर्म्मिधीरिति दृ ष्ट्यादिभिःकार्यैः समवायिकारणतयात्मादयोवगम्यंतइतिध र्म्मिग्राहकमानादेवतत्कारणत्वग्रहइत्यर्थः तेनेति कार्यव्य क्त्यनुमेयकारणव्यक्तेरन्वयवत्त्वविधानादर्शनादित्यर्थः अथ कार्यकारणव्यक्त्योरन्वयव्यतिरेकाभ्यांनतयोः कारणत्वंगृह्य ते अपितुतज्जातीयस्यान्वयव्यतिरेकाभ्यामितिस्वगुणान्प्रति घटादेरेवान्वयव्यतिरेकज्ञानेघटत्वादिकमप्रयोजकंकिंतुद्र व्यत्वमेव तर्ह्यन्वयव्यतिरेकवज्जातीयत्वंस्वगुणान्प्रति नि त्यविभोरव्याप्तीत्याह तज्जातीयेति वाधेनेति धर्म्मिग्राह कमानेनात्मादीनांस्वनिष्ठकार्यगुणेषुकारणत्वग्रहाद्वाधो न्नीतपक्षेतरत्वोपाधेर्व्याप्यभावादित्यर्थः विपक्षेति दृ ष्टांतेतथात्वदर्शनेनेपितद्रूपंनप्रयोजकंगौरवादित्यर्थः अन्यत्रतथादर्शनादित्यत्राह दर्शनमात्रेणेति ननुवाधका द्गुरोरपिप्रयोजकत्वमित्याशयेनवाधकमाह सर्वेति व्यति रेकासंभवेन्वयमात्रस्यैवकारणताग्राहकत्वेतदविशेषात्सर्वे कार्येनित्यविभोःकारणत्वप्रसंगइतिव्यतिरेकोपितत्प्रयोज कइत्यर्थः अन्वयेति रूपादिकार्यंप्रतिघटाद्यन्वयव्यतिरे कवद्दृष्टंतज्जातीयंत्मज्ञानादिकंप्रतिसमवायिकारणज्ञा

कु०वृ०
४२
42

तीयइतियावात् यद्वा अन्वयव्यतिरेकवत्तिकारणोसहकारिसा
कल्यासाकल्याभ्यां कार्यकरणाकरणे दृष्येते तद्वलमन्वयव्यति
रेकवज्ज्ञानीयत्वं नचैवमतिप्रसंगः व्योमादेर्ज्ञानासमवायित्वा
त् तथात्वे वाकाशविशेषगुणतया ज्ञानेपिश्रौतत्वप्रसंगः दि
क्कालगुणत्वेवाऽप्रत्यक्षत्वप्रसंगः अतएवतत्र कार्याजनने
सहकारिवैकल्यमतंत्रं नचैवमपिकार्यमात्रे व्योमादेर्निमि
त्तकारणतापत्तिः अन्यथासिद्धत्वात् शब्दंप्रतिपूर्ववर्तित्वग्र
हस्तत्रतदन्यथासिद्धमितिप्रागुक्तमित्यर्थः विपक्षेतिपदमिदं
कार्यमेतदाश्रयोत्पत्तिकप्रयोजकजन्यंनस्यादन्यदेशंस्यात्
एवंकालेपीति सर्वत्रोत्पत्तिमत्तोत्पत्तिशब्दवाच्येनतर्केणेत्य
र्थः उभयंक्रमेणविवृणोति तथहिंति आश्रयाभावइति
समवायिकारणत्वेनेरेवासमवायिकारणत्वादित्यर्थः ननु
निमित्तवत्तिनियतदेशएवकार्योत्पत्तिरिति किंसमवायिनेत्य
तआह एवमपीति असाधारणदेशस्यैवसमवायित्वादि
त्यर्थः तथापिसमवायिविशेषसिद्धिः कुतइत्यतआह तथा
वेति प्रसिद्धसमवायिवृत्तित्वबाधकहर्केतंसमवायपक्षत्तित्व
साधकमेवाप्रसिद्धसमवायिविषयीकरोति सामान्यग्राहक
स्यापिमानस्यसहकारिविशेषाद्विशेषपर्यवसानादित्यर्थः
यदातुसमवायिवृत्तित्वानुमानानंतरंबाधकावतारस्तदाकेव
लव्यतिरेकिणस्ततसिद्धेरितिभावः एवमिति तदन्यतराभा
वेपिकार्योत्पत्तिप्रसंगेनेत्यर्थः वस्तुतः समवायिकारणत्व
ग्रहेन्योन्याभावरूपव्यतिरेकग्रह एवप्रयोजकः नतुसंसर्गा

भावग्रहो निमित्तसाधारणत्वात् यत्कपालं तत्र घटस्य यत्कपा
लं तत्र नेति वत् यआत्मा तत्र ज्ञानादि यन्नात्मा तत्र नेति तद्ग्रह
स्य सत्वात् तथापि घटादिकं प्रत्यात्मनो निमित्तकारणत्वग्रा
हः कुतस्तत्रोक्तगत्यभावात् इत्थं प्रयत्नवदात्मसंयोगश्चे
ष्टाद्वारा घटे हेतुरिति प्रयत्नवदात्मापि हेतुः नचैवमपि संयो
गो हेतुर्नात्मेति वाच्यं संयोगमात्रस्याहेतुत्वेन संयोगिविशेषि
तस्यैव तस्य हेतुत्वात् अन्यथा दंडसंयोगस्यैव घटहेतुत्वे दंड
स्यात त्वप्रसंगः अथात्मसंयोगोपि हेतुरसिद्धस्तदभावेन कार्या
भावादर्शनादिति चेत् न व्यधिकरणगुणजन्यकार्यत्वेन त
त्समानाधिकरणगुणजन्यत्वानुमानात् स्पर्शवद्वेगवद्व्याभि
घातजक्रियायां तथादर्शनात् न च मूर्त्तमात्रसमवेतासमा
वायिकारणत्वमुपाधिः कार्यकारणभावाद्धेतोः साध्यव्याप्यत
या उपाधेः साध्याव्यापकत्वात् साधनमात्रसमर्थनेपि प्रा
धान्यादद्दृष्टं स्वतत्वकार्थमुपसंहरन्मायापि का घागमाविर्णधमा
ह इत्येषेति प्रथनद्रुति शब्द उपसंहारे पस्पदेवस्य यषा उद्दृश्य
नृषा सहकारि शक्तिः सहकारिकारणम समवाये सुदिता भग
वन्मायां प्रभवंविश्वमित्यत्र गमेमायाशब्देनाद्दृष्टस्याभिधानात्
माशक्तिरेव प्रकृतिरित्युदिता कुतो मूतत्वात् मूतकारणमेव
प्रकृति शब्दार्थः अद्दृष्टंच तथा अविद्याप्रभवंत्वागमे सैव
विद्येत्युदिता यतः प्रबोधात्तत्वज्ञानादुभयोरपि भीः अवि
द्यावत्तज्जनकाद्दृष्टस्यापि ततो भयात्तत्वज्ञाने तदनुत्पत्तेः प्रपं
चः प्रतारणात्तद्रचनायाः कल्लोत परंपरा तस्य को न्नाहतः किं

वदंतीसंविरतोयस्यसः शांतोद्वेषादिहीनोममनस्यभिरतिंवि
जातीयज्ञानानंतरितविंतांखविषयांसाक्षात्मास्सतयाप्रत्यक्षे
णसाक्षीभवन्नवध्यातुदृढीकरोत्वित्यर्थः ॥ ॥ ॥इतिमहा
महोपाध्यायश्रीवर्द्धमानविरचितेकुसुमांजलिप्रकाशेप्रथम
स्तवकः ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

नं० ६४८ - घ

न्यायकुसुमाञ्जलिः (द्वितीयस्तवकः) (ग)

पत्राणि ३१

२५६

श्रीगणेशायनमः ॐनमोभगवतेवासुदेवाय द्विती
यांविप्रतिपत्तिमुत्थापयितुंभूमिमारचयतिः तदेवमिति तस्य
वजन्यतयातत्कारणयागादिदर्शिकश्चित्स्वीकर्त्तव्यइत्य
र्थः नचेति यागादिस्वर्गसाधनत्वस्यातीन्द्रियत्वादित्यर्थः
तदर्थंभावेदोषमाहानचेति यवहारइति यागादिस्वा॥
सि धनताबोधकशब्दरूपोऽदृष्टाधिष्ठानरूपश्च वदुभ
यमदृष्टसाक्षात्कारविनानसंभवतीत्यस्मादादिविलक्षणः
सर्वज्ञःकल्प्यनइत्यर्थः वदवाक्यजमज्ञानस्यहिप्रामाण्यम
निश्चित्यवहुधनव्ययायासाध्ययागादौप्रवृत्तिनस्यात् प्रामाण्यं
चगुणजंसगुणश्चशाब्देज्ञानेप्रयोगहेतुवाक्यार्थयथार्थज्ञानमि
तिभावः अत्रान्यथासिद्धिमाहनन्विति वक्तृदोषेणाप्रामाण्यशं
कयानिःकंपप्रवृत्तिर्नस्यात्सावसियस्मादवक्षाकवेदेनास्ती
तितत्सेवप्रामाण्यंकिंवक्तृगुणेनेत्यर्थः वक्तृगुणजन्यत्वेप्यन्य
थासिद्धिमाहायोगेतिपेणकमभ्यांसिद्धाःसर्वज्ञास्तएववेदकार
अदृष्टाधिष्ठातारश्चेतिननित्यसर्वज्ञसिद्धिरित्यर्थः यद्यप्यन्य
थासिद्धिरपिप्रमाणाभावएवापर्यवस्यतितथापिसाक्षात्प्रमा
णाभावोग्रेदृष्यान्यथासिद्धिद्वारान्यत्रेत्यर्थभेदः प्रमामात्रे गु
णजन्यत्वसिद्धौशाब्दप्रमायामपितज्जन्यत्वसिद्ध्यतीत्यभिप्रेत्या
हाप्रमायाइति अनित्यप्रमायाइत्यर्थः ननुनित्याद्दृष्टानाक
त्रजेन्यत्वापिमहाजनपरिग्रहात्प्रामाण्यंनिश्चित्ययागादौप्र
वृत्तिःस्यादितयतआहसर्गेतितथाचवेदेमहाजनयोरभाव
त्कस्यकेनपरिग्रहइतिभावः द्वितीयामन्यथासिद्धिमुप

पति नद्व्यस्मिन्निति अनित्यज्ञानत्वेनभ्रमादिशकाक

लिकितस्यानित्यसवत् पूर्वकत्वान्नप्रकारान्तरसंभव इत्यर्थः

प्रामाण्यस्य गुणजन्यत्वे साधयति प्रमेति हेत्वधीनत्वे ज्ञान

हेत्वधीनत्वे वा साध्ये सिद्धसाधनं स्यादतो ज्ञानहेतुव्यतिरिक्तहे

त्वधीनेति साध्यं न तु प्रमायाः ज्ञानत्वेन तद्धेतुजन्यत्वादर्थः।

ज्ञानाजनकजन्यत्वे विरोधः अप्रमार्थांतदसिद्धेर्दृष्टांतासिद्धिः

व्यर्थविशेष्यत्वे वा घटादावपि साध्यसत्वेन कार्यत्वस्यैव व्या

प्यत्वात् व्यर्थविशेषणत्वं च आवश्ये श्वरज्ञानस्यापरंप्रस

सिद्धेः नापि ज्ञानसामान्यदेत्वम हेतुजन्येति वाच्यं उक्त

दोषात् ज्ञानसामान्यं वज्ज्ञानत्वं वा सर्वं ज्ञानव्यक्त्यो वा

आद्ये हेत्वसिद्धिः असेन्द्रियादिति सिद्धसाधनं नापि ज्ञा

नत्वावच्छिन्नकार्यत्वाम कार्यत्व प्रतियोगिककारणजन्ये

ति साध्यं ज्ञानत्वस्य नित्यात्मिसत्वतया कार्यत्वानवच्छेदकत्वा

त् जन्यत्वेन ज्ञानविशेषणे प्रत्यक्षानाक ज्ञानविशेषजन

केन्द्रियादिभिः सिद्धसाधन अत एव प्रमात्वज्ञानत्वावच्छि

न्नकार्यत्वनिरूपितकारणताभिन्नकारणताप्रतियोगिक।

ककार्यतानवच्छेदकं ज्ञानत्वसाक्षाद्व्याप्यधर्मत्वात् अप्रम

त्ववदिति निरस्ता प्रमात्वस्याभिव्यक्तित्वात् अनित्यप्रमात्वंका

र्यतावच्छेदकं कार्यमात्रवृत्तित्वात् अप्रमात्ववदित्यपि

नीलघटत्वादावनैकान्तिकं तत्र विशेषद्रूपकरणेनाम

यासिद्धत्वात् प्रमाऽप्रमारूपकार्ये विरुद्धं वपयैक जाती

यसामग्रीपक्तिमेदात घटद्रूपं जायते न हृदेवज्ञानसाम

कु॰ वं॰
२
२

ग्रीव्यक्तिरभेदादुपपन्नत्वे जात्यममपि तुल्यजातीयसामग्री।
जात्यत्वेपिपमज वैधर्म्यवै स्यात् नवप्रमात्वावच्छिन्नक
पत्वं कथमनुगतहेतुकमिति नाच्यं उक्तयुक्त्यातस्य कार्यता
नवच्छेदकत्वात् अनित्यप्रमाऽप्रमोभयहेतुभिन्नहेतुंज
त्याजन्यत्वादप्रमावदितिचेन्न कायश्रीव्यक्तिभेजन्यत्वे
नसिद्धसाधनात् अप्रमायांनदसिद्धेः नवाप्रमायादे ष
जन्यत्वान्तथा दोषस्यापित्तादेःस्वविषयप्रमायामपिहे
तुत्वात् अनित्यप्रमास्वविरोध्यनुभवप्रतिबंधकतन्या
अनित्यानुभवत्वात् यद्वाप्रमाप्रमाप्रमान्यतरप्रतिबंधव
जन्याप्रमाप्रमान्यतरत्वादप्रमावदितिचेत् न प्रमाजनका
साधारणव्यक्तिविशेषस्याप्रमाप्रतिबधकत्वप्रमाजनक
त्वंवेतिसिद्धसाधनत्वात् अत्रास्मसिन्नृवरयाः एवमप्र
मापिस्वतः स्यान्नपरतः प्रमावदसाधारणकारणादेव
तदुत्पत्तोदायस्यात् त्राहेतुत्वापत्तेः यदिवज्ञानसामग्र्यां स
त्यांविशेषादर्शनादेर्दोषस्यान्वयाद्यनुविधानाद्दोषोहेतु
स्तर्हि विशेषदर्शनादेर्गुणस्यान्वयाद्यनुविधानात्प्रमायामपि
गुणोहेतुरितितुल्यं अपिवयस्यापेयत्कार्यविजातीयंतत्त।
त्कारणविजातीयकारणजन्यं यथाघटविजातीयःपटः
अन्यथाकार्यवैजात्यस्याकस्मिकतापत्तेः घटज्ञानमपिका
र्यंनहि जातीयकार्यंकारणविजातीयकारणजन्यमितिन
व्यभिचारः एवंचप्रागुक्तानुमानेष्वपि नसिद्धसाधनं अनु
गतस्यप्रमाहेतुजन्यत्वेनासाधारणव्यक्तिभेदस्याहेतुत्वा

त् एवमनित्याप्रमात्वमनित्यज्ञानत्वावच्छिन्नकार्यत्वप्रतियो
गिककारणनाभिन्नकारणताप्रतियोगिवकार्यतावच्छे
दकं अनित्यज्ञानत्वव्याप्यकार्यनावच्छेदकधर्मत्वादप्रमात्व
नित्यप्रमायामप्रमाव्याप्तत्वात्तुगनहेतुसिद्धिः यदाति यघ
प्यप्रमाप्रमात्वापादनेप्रमावृत्तिज्ञानपात्रहेत्वधीनत्वअधिक
रणं तथातिप्रमात्वेयदिज्ञानसामग्रीमात्र—योसवक्षित्या।
दप्रमावृत्तित्स्यादप्रमात्ववद्धित्स्यादनायं अप्रमापाःप्रमित्स
जनकदोषजत्यत्वादापादकर्मसिद्धमित्याह ज्ञानत्वेयीति
तर्हिप्रयात्वमपिन ज्ञानसामग्रीमात्रप्रयोज्यंअतिरिक्तदोषा
भावापेक्षणादित्यादि एवंनहीति युक्तंचैतदन्यथाप्रमासा
मग्र्यामधिकदोषानुप्रवशादप्रमाप्रमाविशेषःस्याद्वक्ष सा
मग्र्यामधिककारणानुप्रवेसाच्छिरपावृक्षविशेषद्रवत्तिभावः
अस्त्विति नंवेवमप्रमित्यजनकजन्यत्वेपरनस्त्वं आगंतुक
भावानपेक्षज्ञानसामग्रीजन्यत्वमवरःस्वतस्त्वमितिविव
क्षितत्वात् तयावगुणाजन्यत्वनप्रमायांनेश्वरसिद्धिरिति
भावःभवेदेवमिति ननुपीतःशंखइत्यत्रविशेषदर्शने
पिभ्रमाद्युनिवारेणाविशेषादर्शननभ्रमहेतुःयत्रवविशेष
दर्शनमपिभ्रमः तत्तत्जन्यज्ञानस्यापिभ्रमत्वान्नविशेष
दर्शनैप्रमातुप्रयोजकमेवं यद्विशेषदर्शनेनहिभ्रमविरोधि
तदज्ञानोऽप्रमाहेतुःप्रत्यक्षभ्रममेवप्रत्यक्षवि।शेषदर्शनेवि
रोधिदिञ्झहेगोरोहमितिभ्रमेवतयादर्शनात् नव्वक्षेपा
त्तत्र नास्तिप्रमारूपमेचाविशेषदर्शनंगुणव्रूतिरभावए

कु०व०
२
३

वदोषःननुविशेषादर्शनंनदोषः किंनुविशेषदर्शनप्रतिबं
धकाःपित्तादयोदोषाः आवश्यकत्वात् नचतेषांनानात्वे
नाननुगमेविशेषदर्शनप्रतिबंधकतयानुगमेलाघवाद्वि
शेषादर्शनमेवहेतुरितिवाच्यं क्वचित्कश्चिद्दोषइत्यननुग
मात् अन्यथापित्तादितोयप्रमानस्यात् अननुगमासित्ता
द्युत्कर्षेणभ्रमोमोत्कर्षाद्वापित्तादेरदोषत्वेवविशेषप्रमनकु
तोनभवति यदिचविशेषस्याविशेषांतरादर्शनात्तदानवस्था
किंचविशेषदर्शनंनप्रमामात्रेनवाप्रत्यक्षप्रमायाहेतुः व्य
भिचारात् तदत्रैवतद्धेतुत्वेतुत्वेऽनवस्थानात्तामेव प्रमा
मात्राहेतुत्वेपिसंशयविपर्ययोत्तरप्रमायांचस्यहेतुत्वात्तत्र
विशेषादर्शनस्यदोषत्वेनान्यत्रापितथात्वात् पित्ताद्युत्कर्ष
स्यापिभ्रमोविशेषदर्शनप्रतिबंधकत्वेनान्यथासिद्धत्वात्
ननुप्रत्यक्षप्रमादौगुणजन्यत्वेपिवेदप्रमाद्यभावचरू
क्षपंप्रमांहेतुः लोकेभ्रमाद्यभावएवप्रमोत्पत्तेर्नतुवक्तृवाक्या
र्थयथार्थज्ञानवत्वादिर्गुणइत्याहस्यादेतदिति लिंगसा
दृश्यादिभ्रमरूपदोषाभावप्रमामात्रान्नानुमित्यादिःप्रते
ति लिंगसादृश्यादियथार्थज्ञानमपिगुणस्तद्धेतुरितिशब्द
प्रमायामपिदोषाभावेसतियथार्थवाक्यार्थज्ञानगुणोहेतु
रित्याह अनुमानादाविति ननुयथार्थवाक्यार्थज्ञानादे
गुणेसत्यपिकरणापाटवाद्यत्रामत्राभिधित्सितेन्यद्वते
नवाक्यंनुप्रमाणंदोषाभावस्यनुप्रमाहेतुत्वेकरणापाटवो
न्मेसोऽस्तीतितदप्रामाण्यमुपपद्यतेइत्यशंकतेअन्यत्रेति

वक्तृदोषे सत्यपि भ्रांतविप्रलंभकवाक्ये संवादात्प्रामाण्यदर्श
नाद्दोषोपि नाप्रामाण्यप्रयोजकः नासत्यविषये त्वप्रामाण्येप्रा
माण्येपि तुल्यमिति यदि हरति गुणाभाववृत्तिनिःस्वभावत्वमि
ति वेदे प्रमाणत्वाप्रमाणत्वप्रयोजकगुणदोषयोरभावादि
त्यर्थः तस्मादिति यथाप्रवृत्तौ दोषाद्यभावो हेतुकत्वेसत्युपेक्षा
ज्ञानादपि प्रवृत्तिनिवृत्ती स्यातामिति गुणदोषयोः प्रवृत्तिनिवृत्ति
हेतुत्वमित्यकैकाभावान्यथासिद्धत्वं तथाप्रमाप्रमयोरपि गुण
दोषौ ननु दोषाभावगुणाभावादित्यर्थः न त्वन्यत्र गुणस्य
प्रमाहेतुत्वेपि वेदस्य पौरुषेयत्वाद्वक्तृगुणाभावाद्दोषाभाव
मात्रप्रयुक्तमेव प्रामाण्यमिति प्रामाण्ये गुणस्य व्यभिचारान्न हे
तुत्वं किंतु दोषाभावस्यैवेत्याह तथापीति सिद्धिर्ज्ञप्तिः सिद्धे
र्निश्चितैर्वेदाप्रमाणं अपेतवक्तृदोषत्वादित्यनुमा
नादित्यर्थः अत्र वेदो न प्रमाणं अपेतवक्तृगुणत्वादिति सत्प्रति
पक्षमाह अपेतेति ज्ञानग्राहकादेव प्रमात्वं निश्चीयते दोषा
धीनाशंकापेतवक्तृकत्वादेव निरतस्यादिति दोषसहित
गुणनिवृत्तेर्वा प्रमात्वहेतुत्वादित्यर्थः दोषवति गुणसहितदो
षनिवृत्तेरेव प्रमाणत्वप्रयोजकत्वादित्यर्थः ननु तथापि शुका
दिवाक्ये भ्रांतप्रतारकवाक्ये च संवादि कथं प्रमा गुणाज
न्यत्वात् धूमभ्रमाद्वह्निमत्येव वह्न्यनुमितिर्वा कथं प्रमा यथा
र्थानिंगज्ञानाजन्यत्वात् न च वह्न्यंतरमेव तद्विषयः प्रत्यभि
ज्ञानात् गौरवाद्यधिकघटितके तद्भावाच्चाउच्यते शुकादिवा
क्ये भ्रांतप्रतारकवाक्ये च प्रमा यथार्थवक्तृनाप्तोक्तत्वाद्धेतुवदी

कु०व०
५

श्वरस्यैवयथार्थवाक्यार्थज्ञानंगुणोहेतुस्तस्यकार्यमात्रेक
र्तृत्वात्शुकादिवाक्येवेदरूपत्वस्यदोषाभाववादिनापिमं
तव्यत्वात् नचैवंशब्दाभासोच्छेदस्तस्यापि श्वरवक्तृकत्वादि
तिवाच्यं तद्वाक्यार्थस्यासत्त्वेनेश्वरज्ञानाविषयत्वात् एवं
लिगाभासजन्यप्रमायामीश्वरस्यैवयथार्थलिगज्ञानंगुणः
एवंप्रमायागुणजन्यतयावेदे वक्तृतरस्याभावात्तदाश्रये
श्वरसिद्धिरित्युक्तं सेप्रतिप्रमात्वग्रहोपिनस्वतः अपितु
परतइतिवैदिकप्रमायाअपितत्त्वामाप्तोक्तवाक्यजत्वेनपा
स्यमितिततोपीश्वरःसिध्यतीत्याह एवमिति तत्रयद्यपि
ज्ञानप्रामाण्यंज्ञानग्राहकसामग्रीग्राह्यनवेतितसंशयः
परतःपक्षेपिज्ञानस्यापिपरतयाप्रमात्वानुमितेर्ज्ञानग्रा
हकत्वात् अप्रामाण्यस्यापिस्वतोग्राह्यत्वापत्तेश्च तथा
पितत्ज्ञानविषयज्ञानाजन्यज्ञानग्राह्यंनवेतिसंशयः
स्वतःपक्षेप्रामाण्यवत्तएवज्ञानस्यग्राहात्परतःपक्षेज्ञा
नएवज्ञात्वेनुमित्याप्रामाण्यग्रहात्तत्रतेनैवतत्प्रामाण्य
ग्रहइतिप्राभाकराः ज्ञानस्वीतीन्द्रियतयातदनुमित्यात्त
द्ग्रहइतिभाट्टाःमनसैवज्ञानवत्तत्प्रामाण्यग्रहइतिमुरा
रिमिश्राः त्रितयसाधारणंवस्वतस्त्वनिरुक्तमेवपूर्वपक्ष
स्तुयद्धर्मिविशेष्य त्वत्प्रकारकत्वमात्रग्रहीतग्राहित्वंवा
प्राभाकरपक्षेस्मृत्यस्मज्ञानत्वंवाविशिष्टज्ञानत्वंवाप्रमं
शयत्वनानुव्यवसायग्राह्यविशेषज्ञानविनाविशिष्टज्ञानाभा
वात्तथापितद्वतितत्प्रकारकज्ञानत्वंप्रामाण्यंग्राह्यंनिष्कं

पथप्रवृत्तसंगतत्वाल्लाघवाच्च तच्चज्ञानग्राहकसामग्रीग्राह्य
मेव तथाहि विशेष्येतद्वत्त्वंतत्प्रकारकत्वंचव्यवसाय
स्यानुव्यवसायेनागृह्यते ज्ञानस्यविषयनिरूप्यतया
ज्ञानवित्तिवेद्योविषयइतिव्यवसायेभासमानेधर्मधर्मिवि
शिष्टमपिविषयः व्यवसायरूपप्रत्यासत्तेस्तुल्यत्वात् अ
तएवरजतत्वेनपुरोवर्त्तिनेजानामीतितदाकारः अन्यथापु
रोवर्त्तिनंरजतंचजानामीतिनतदाकारापत्तेः अप्रामाण्यमनुप
रतोज्ञायते तदभाववत्त्वस्यतन्मात्रग्राह्यत्वेनानुव्यवसा
याविषयत्वात् नचैवमनुव्यवसायस्यव्यवसायस्यविष
यविषयकत्वेभ्रांतभ्रांतिसंकरः बाधानवतारदशाया
मिष्टत्वात् तदवतारेतस्यैवप्रतिबंधकत्वादितितत्रसिद्धां
तमहि एवमिति अनभ्यासदशापन्नमितिभागासिद्धिवार
णार्थं नतुव्यभिचारवारणार्थं परतोग्राह्यत्वस्यकेवलामपि
त्वात् ननुस्वस्याप्यन्यापेक्षपापरत्वाद्भवमेतेचज्ञानानु
मितिग्राह्यत्वाद्वसिद्धसाधनपरतोग्राह्यत्वेपिकदाचित्स्वतो
ग्राह्यत्वविरोधात् अर्थेव्यभिचारश्च तस्यतज्ज्ञानरूपाश्रया
श्रयसंदेहेनसंदिह्यमानत्वात् नचज्ञानत्वेनहेतुर्विशेषणी
योज्ञानविषयज्ञानप्रामाण्यसंदेहाहितज्ञानरूपार्थसंदे
हेपिनस्यनिश्चितत्वेनतथापिव्यभिचारात् उच्यते अन
भ्यासदशापन्नज्ञानप्रामाण्यंनस्वाश्रयग्राह्यंतदन्यग्राह्यं
नवा आश्रयेसत्यपितद्वृत्तसन्तृतीयक्षयावृत्तिसंशयवि
षयत्वात् प्रामाण्यसंशयाजन्यसंशयविषयाद्वार अप्रामा

कु०वृ०
५
5

प्यवत् अर्थेनिश्चितेपिन तन्निश्चयानंतरन्तु तीयक्षणेर्थसंश
योनवा प्रामाण्यसंशयं विनेति नार्थेनव्यभिचारः स्वशब्दस्यसं
बंधिशब्दत्वेनसमभिव्याहृतपदत्वाच्च नस्वस्यपरत्वं यच्चोक्तं
यावद्व्यवसायोह्यखिलतत्प्रकारंविशिष्ट एवधर्म्यनुव्यवसा
येभासतेतन्न तथाहीदं वरजतं वजानामीति नानुव्यवसा
यः बहिर्विशेष्यकेमनसोस्वातंत्र्यात् किंत्विदमिदंत्वेनज
त् त्वेनजानामीति तत्रेदंत्वरजतत्वे प्रकारत्वेनतत्प्रका
रज्ञानवत्त्वंवात्मनि भासते अन्यथाप्रकारत्वाविनृतीपार्थासं
भवः नवरजतत्ववैशिष्ट्यमेवनृतीयार्थः व्यवसायेपितद्दु
ष्टेरवापत्तेः अतएव हत्वरज तावव शिष्ट्यं पुरोवर्त्तिनोनानुव्य
सायविषयइतिकुतः स्वतः प्रामाण्यग्रहः ननुपरतःपक्षे
परत्वसाध्यहेतोरभावेनुमानवाच्यं तच्चलिंगाभावादसंभवि
समर्थप्रवृत्तिजनकत्वंलिंगमितिचेत् नीकारणतच्छेदकरू
पग्रहविनातदग्रहात् तद्यदिप्रमात्वमेवतदात्माश्रयः
अन्यच्चेत् तदेवप्रामाण्येलिंगमस्तु उपजीव्यत्वात् नच
तृणारणिमणिन्यायेनव्यक्तावेवकारणत्वंगृहीत्वासमर्थ
प्रवृत्तिजनकत्वग्रहः ग्राहकाभावात् नचप्रत्यक्षमवग्रा
हकं तद्धि नवहिरिंद्रियजन्यमांतरत्वात् नापिमानसं
तद्धिसमर्थप्रवृत्तेः प्रागुत्तरकालेवा नाद्यः समर्थप्रवृत्ते
रभावात्तद्वैशिष्ट्याग्रहात् नान्त्यः ज्ञानस्यनष्टत्वेनमनसा
प्रत्यासत्त्यभावात् नापितज्जातीयत्वंलिंगंतद्धिनकरचर
णवृत्तिशरीरज्ञानत्वादि तत्रकरचरणांतरवृत्तिकरचर

णवत्वज्ञानेव्यभिचारः तत्रापिशरीरारोपेप्रमात्वमवेतिचेत् न
हिकरचरणादीतियर्थः शरीरभ्रमेपिकस्याश्चिद्व्यक्ते
ज्ञानात् तस्यतत्रप्रामाण्यात् अन्यथाशरीरत्वस्यैवमानायो
गात् करचरणादिशून्येपच्छरीरत्वेज्ञानंनद्याहृत्त्यर्थेनदितिचे
त् न करचरणादिमत्त्वमुपलक्षणंविशेषणवानाद्यः व्या
वृत्तोयनस्याभावात् नांत्यः विषयतयाहिनज्ञानविशेषणं
करचरणावत्वप्रकारकज्ञानविषयत्वस्यव्यभिचारात् अश
रीरोपेनादरशभ्रमसंभवात् शरीरज्ञानेनदसिद्धस्वविषय
विशेषणत्वेवकरचरणवद्विषयकशरीरज्ञानावस्यव्यभिचा
रात् यारीरभ्रमस्यापिवस्तुतः करादिमद्विषयत्वात् नचकर
चरणशून्येयच्छरीरत्वनज्ञानंनभवतीत्तिविवक्षितंन्तृतीयार्थ
स्यविषयत्वेस्वरूपासिद्धेः शरीरज्ञानस्यतच्छमशरीरात्वादिवि
षयकत्वनियमात् अत्राहुः समर्थप्रवृत्तिजनकत्वप्रवृत्त्युत्त
रकालसंस्कारोपनीतज्ञानेज्ञानेप्रमेयत्वाभिधेयत्वव्याप्तिव
दुरुक्ते यद्यपूर्वेपृथिवीज्ञानेपृथिवीत्वप्रकारकनिश्चयत्वा
नुमर्भसैतौकदाचित्तत्रैवगंधस्यतद्विरोधिविरहस्यवसाक्षा
कारेपुनः स्मृतिरूपपृथिवीज्ञानेहातिमसंनिकृष्टेनप्रत्यनि
कनष्टवविशेषणंज्ञानजनितसंस्कारापेक्षणभनसागंधकस्ये
वायनिश्चयपदस्याकारेणसुरनिदनमितिवाक्षुषज्ञानवत्ज्ञा
नजननान्त्यग्राहकाभावाद्धेत्वसिद्धिः तज्जातीयत्वमपिकारच
रणत्वंवद्विशेष्यकरीरत्वप्रकारकज्ञानात्वदिशरीभ्रमेवक
रचरणवतोविशेषणत्वात् प्रथमंप्रमाएमानुमितिःके

कु०वृ०
६
6

वलव्यतिरेकिणा ननुप्रमाण्यप्रसिद्धिं विनाव्याप्त्यग्रहा
त्पूर्वमनुमानं च यथाघातात्प्रमातद्विषयसिद्धौ सामान्य
नः साध्यप्रसिद्ध्या नतदप्रसिद्धिः विशेष्यानिर्णयाद्वतान्व
पित्वासाधारणत्वे इतिचेत् नहिं कस्यापि प्रथमं धस्वा
र्थे प्रामाण्यानुमितिर्नस्यात् प्रामाण्यतिषेधरूपस्य परव्या
घातस्य तदानुपस्थितेः स्वयंप्रामाण्यमनिषेधस्यवनद्धौपूर्वे
कत्वात् मिवामाग्नवीयसंस्कभाद्विशेष्यावृत्तप्रकारत्वतद्वृत्ति
तद्वृत्तितत्प्रकारकज्ञानत्ववाप्रामाण्यमात्रंस्मृत पृथिवीज्ञा
नादौसाध्यमानं समवंमाममहिमयपक्षधर्मेनावलात्पृथि
वीज्ञानस्य विशेष्यावृत्त्यप्रकारकत्वादौपर्यवस्यति स्वतः
प्रामाण्यनिषेधे प्राथमिकप्रामाण्यज्ञानस्यान्यथोपपार
षतुमशक्यत्वादिति सांप्रदायिकाः अस्मस्य नवरणत्व
प्राथमम प्रामाण्याभावएवप्रामाण्यं व्यतिरेकिणा साध्यजन
एवनिष्कंपप्रवृत्तेरुपपत्तेः तदेवासिध्यत्पक्षधर्मतावलो
ततद्वृत्तित् कारकज्ञानत्वादिकमादायंसिद्ध्यति तथास्व
यंपृथिवीत्वेनानुभवो नपृथिवीत्वाभाववतिपृथिवीत्वप्र
कारकः गंधवद्विषयकप्रत्यभजनकपृथिवीत्वप्रकारक
कैज्ञानत्वात् एवंतन्नैवंपयापृथिवीभ्रमः एवंवपृथिवीभ्र
मेपृथिवीत्वाभाववत्पृथिवीत्वप्रकारकत्वसमर्थंप्रवृत्तसम
र्थंप्रवृत्तिजनकत्वानावपोर्व्याप्तिग्रहाद प्रामाण्यव्यापक
हेत्वभावाभावरूपाद्धेतोरप्रामाण्याभावरूपंसाध्यंसिद्ध्यति
पद्धारपकपाहेत्वभावोगृहीतस्तदभावएवहिहेतुनासाध्य

ते यत्रत्वभावव्यापकताहेत्वभावस्यज्ञायतेतत्रसाध्यप्रसिद्धि
रनुमानांगंतां विनानदज्ञानात् यत्रचभावव्यापकताहेत्वभाव
स्यतत्रनसांगतेन विनापिव्यतिरेकव्याप्तिग्राहात् विशेषण
ज्ञानं विनाकथंप्रामाण्यविशिष्टेनुमितिरितिचेत् प्रथमंत
कथंचित् ज्ञप्तिप्रामाण्यमित्यनुमित्यनंतरंतेनैवहेतुना
तत्रप्रामाण्यविशिष्टानुमितिः अभावविशेष्यकज्ञानंतर
मभावववस्तेत्वमितिज्ञानवत् एवंतदभाववतितत्प्रकारक
त्वव्यतिरेकः सिद्धांसद्वत्विनत्प्रकारकत्वमादायपक्षधर्मता
बलेनसिद्ध्यतीतितत्त्वचिंतामणावाहुः कदाचिदपीति प्रा
माण्यग्रहोत्तरकालमिवनन्यूवस्त्वपीत्यर्थः नचज्ञानत्व
साधारणधर्मज्ञानमात्रासदृत्याह नहीति प्रामाण्यकज्ञा
नमात्रंनाशेष्यपिरुप्रमाणमेवेत्यवधारणात्मकमित्याश
येनसंकतोअयत्तिजिज्ञपमात्रमेवसंशयविरोधिनतुतद्वि
शेवोवधारणमित्याशयेनपरिहरति तर्किमितिधर्मिण
एवेतिप्रमाणेतिप्रमाणरूपंज्ञानमित्यर्थाः तदप्रतीतेः प्रा
माण्याप्रतीतेः ननुधर्मिज्ञानंननसंशयहेतुः कोटिस्मरणवि
शेषादर्शनधर्मीद्रियसंनिकर्षात्सामान्यसंशयरूपएव
ज्ञानग्रहउत्पद्यते अमत्रविशिष्टज्ञानेविशेष्यज्ञानस्याहे
तुत्वात् अत्राहुः तुणादौवेगेनगच्छतस्तद्विषयेंद्रियसंनि
कर्षेपिपरेवधर्मिज्ञानप्रत्तेतत्रैवविशेषादर्शनादितः संश
योजायतेनत्वज्ञानेधर्मिणीतिधर्मिज्ञानहीनहेतुः कि
चयद्धर्मिगतसाधारणधर्मस्यपेनसहम्रपः सहवाए

कु०कु
७
7

णवसायत्वेनोत्कटकोटिकतासंशयस्याधर्मिज्ञानस्याहेतुत्वे
नस्यात् स्यदापीति प्रामाण्यस्यानुमेयत्वे लिंगपरामर्शपि
स्याप्तिलक्षः स्यादित्यर्थः तथा च स्थीयत्वाय सस्वसाध्य
नं प्रतिहेतुमिति भावः अन्यथैवेति प्रवृत्तिमात्रे प्रामा
ण्यग्रहानहेतुः अर्थसंदेहादपि प्रवृत्तेरन्यथोपपत्तेरित्य
र्थः स्वयोगेवेति त्रुटित्यभ्यासापन्नलिंगानुसंधानाद
प्युपपत्तेरित्यर्थः सत्यमनेपि व्यभिचारमाहानहीति नाव्य
विलंवइत्येतावत्तेवलिंगानपेक्षता तथा सतिपि प्रासाय
शमशक्यनुभवस्याप्यलैगिकत्वप्रसंगइत्यर्थः सवमत
दिति। त्रुटितिप्रवृत्त्य दिकमित्यर्थः तथेति यदागृही
तप्रामाण्यमेवज्ञानं परप्रामाण्यनिश्चायकमास्थेयं त
दायवसायोप्यगृहीतप्रामाण्य एवविषयं निश्चाययन्तु
कितस्प्रामाण्यग्रहेण यदि च तस्याप्रामाण्यसंशयान्न
तन्मात्रादर्थनिश्चयः तर्हि प्रामाण्यानुमितेरप्रामा
ण्यसंशयाच्च न तोपि प्रामाण्यनिश्चयः ततस्तस्या अ
पि प्रामाण्यनिश्चयावश्यकत्वेऽनवस्था एवं लिंगव्या
प्यादिज्ञानामपि प्रामाण्यानिश्चयेहेत्वासिद्धित्वनि
श्चयेवानवस्थानहि न तल्लिंगादिज्ञाने प्रामाण्यसंशयो
नुभवविरोधात् तथा च परिशेषात्स्वतः प्रामाण्यग्र
ह इत्यर्थः तदग्रहेपीति न प्रामाण्यनिश्चयादेवार्थ
निश्चयः पितु न यत्राप्रामाण्यसकाकरत्तलादिज्ञाने तत्र
व्यवसाय एवार्थनिश्चय इति तत एव निष्कंपप्रवृत्त्युपपत्ति

रितिन प्रामाण्यानुमितिलिंगादिज्ञानानामपि प्रामाण्या
नुसरणमितितानवस्थेत्यर्थः तथाप्यनभ्यासदशापन्न
ज्ञानप्रामाण्यसंशयेनार्थनिश्चयस्य परिभावात्तत्प्रामा
ण्यानुसरणेनवस्थेत्याह नवेति अगृहीतप्रामाण्यमे
वज्ञानंपरप्रामाण्यंनिश्चापयति अप्रामाण्यशंकाकलं
काभावात् यत्रानुप्रामाण्यज्ञानेप्यप्रामाण्यशंकयाप्रा
माण्यसंशयस्तत्र प्रामाण्यज्ञानप्रामाण्यनिश्चयादेवप्रा
माण्यतिल्लपः एवंयावदप्रामाण्यशंकं न ज्ञानप्रामाण्य
निश्चयादेवतन्निश्चयः नवैवमनवस्थावश्यम प्रामाण्यज्ञा
नस्यज्ञानाभावाद्धर्मिज्ञानाभावेनकोटिस्मारणाभावाद्विव
र्यांतरसंचाराद्वाप्रामाण्यसंशयानवस्थाभावादित्यर्थः
अन्यथेति भट्टानाप्रामाण्यस्य ज्ञानानुमितिग्राह्यत्वेत
स्या अपि प्रामाण्यानुसरणेऽनवस्था प्राभाकराणामपिप्रा
माण्यस्वयाप्यत्वंनस्वग्राह्यत्वंस्वरूपप्रामाण्याभत्वादिति
परग्राह्यत्वेऽनवस्थानात्र्यरिशेष्यनुमानेनमानांतरो
पयाग्यत्वंतथावतथामाण्यस्यस्वग्राह्यत्वमन्येनेत्यनव
स्थयाविषयांतरसंचारेनस्यादित्यर्थः कारस्तमुखीम
नवस्थामाह लिंगेति प्रामाण्यसंशयेनलिंगस्यसंदि
ग्धत्वात्तत्रन्निश्चयपरत्वर्थः भट्टमते ज्ञाननतारूपलिंग
ज्ञानस्यप्रामाण्यसंशयात्तनन्निश्चयइतितद्ग्राहकप
रंपराप्रामाण्यानुसरणेप्यनवस्थेत्याह तत्किमिति सो
पीति मायालिंगिनिअटिति परिव्राजकबुद्धिवदप्रमा

पिग्रमेत्सेवगस्यतद्रूत्यर्थः फलमुखीमनवस्थामाह नही
ति यदनुपलम्भइति टास्यविशेषस्यशुक्तित्वादेरनुपल
भेशुक्तौरजतभ्रमोयस्यशुक्तित्वादेकयलंभेभ्रमवाधोव्य
वस्थितेत्सलोकसिद्धइत्यर्थः यद्यपियदुपलंभइतिवक्तु
मुचितंतथापिवस्तुगत्याविशेषज्ञानंनभ्र‍ विरोधिअपि
तुविशेषत्वेनेतिदर्शयितुयादृगित्युक्तंएवमनभ्युपगमेलो
कव्यवहारविरोधइत्याहान्यथेति साध्यमवाधव्यवस्था
वाधकस्यव्यभिचारीजातीयत्ववाधकयोरविशेषाद्धाधक
त्वमेवतस्यादित्यर्थः अन्यथेति लोकमर्यादातिक्रमेकि
मपिनतत्त्वमित्यस्यार्थतत्सेष्का न्यस्यातत्त्वमितिवाधकस्य
तत्त्वंयाध्यस्यातत्त्वमभ्युपेयमित्यर्थः तथाभावेति दिप
तियामकनिः शेषविशेषोपलंभेपिविपरीतारोपः स्या
त्तदारोपत्वनतावधाकविनानिश्चयः सर्वस्यारोपात्वप्र
संगात् वाधकात्तन्निश्चयवाधकस्याभिमतस्यापिवाध्य
ताया‍ वाधकत्वप्रसंगात् अवाध्यत्वेतुकथमशेष
विशेषोपलभेसमारोपसंभवइतिभावः एवचप्रामाण्या
नुमेयत्वेवहुवित्तव्ययायासमाध्येपिगृहीतप्रामाण्येन
प्रवर्त्तकं तस्याप्रामाण्यरनुमितेः प्रणेवनाशात् किंतु
नज्ञानसमानविषयमप्रामाण्यशंकाशून्यंज्ञानांतरमे
वनचैव प्रामाण्यानुमितिरफलतांविनातत्समानविष
यज्ञानेअप्रामाण्यसंशयादितिसारः अस्तुसर्वत्रैकश
ब्देप्रामाण्यस्योत्पत्तौज्ञप्तौवपरस्संवेदेतुनिसतयाव

कुरभावान्नत्वद्गुणाधीनप्रामाण्यज्ञप्तिरपितस्याप्तोक्तत्ववि
नापिमहाजनपरिग्रहादेवस्यादितिसाहस्यादेतदिति सर्गप्रल
यसंभवेवेदस्यनित्यत्वंमहापरिगृहीतत्ववासिद्धमित्याहतुन
यस्येति यद्यपिवर्ण्णानांनित्यत्वेप्यर्थप्रत्ययानुकूलानित्यानु
पूर्वीविशेषघटितत्वेनवेदोप्यनित्यएवेतितत्रवक्तृगुणापे
क्षास्त्येवनथापिवर्ण्णस्यानित्यत्वमुसारेणेतत्समूहरूपवा
कविशेषरूपस्यतस्यसुतरामनित्यत्वासिद्धमितीत्याशयेनवर्ण
मात्रस्यानित्यत्वंसाधयंति तथाहीति अनभिव्यक्तेवर्ण्ण
त्वव्याप्यजातिविशेषोवर्ण्णसमूह एककोलाहलतः प्रत्यक्षमे
ववर्ण्णस्यानित्यत्वंयोग्यानुपलब्धेः प्रत्यक्षप्रतियोगिकाना
वत्वेनैवघटाभावस्येवतदभावस्यप्रत्यक्षत्वादित्यर्थः प्र
त्यक्षस्यान्यथासिद्धिंनिराकरोतिनहीति येनसन्नपिनोप
लभ्यतइत्यर्थः नतएवअमूर्त्तत्वादेवइंद्रियसंबंधविच्छे
दस्यावरणस्यवशब्दस्यविभुत्वादाकाशविशेषगुणत्वे
वश्रोत्रसमवायस्यनित्यत्वादयुक्तइत्यर्थः नत्कल्पनेति
अतीन्द्रियशब्दोपलंभककल्पनायामित्यर्थः ननुप्रतियो
गियोग्यतेवनाभावप्रत्यक्षत्वेतंत्रकिंत्वधिकरणयोग्यता
पितथावशब्दध्वंसेनास्तीतिकथंसप्रत्यक्षः नवेंद्रियविशेष
णानपाकस्यचिद्गृहोऽपित्विंद्रियसंबद्धविशेषणतयैवा
ह पेक्षितेति तिवादेति श्रूयमाणशब्दध्वंसइत्यर्थः अ
तोनैंनैत्यशब्दध्वंसेभागासिद्धिस्तस्यसाक्षात्कारकालेना
शादितिभावः ऐंद्रियकेति ऐंद्रियकप्रतियोगिकाभाव

त्वादित्यर्थः नन्विदं मूर्त्तत्वाभावे नानैकान्तिकं भूतस्य हि मू-
र्त्तत्वं प्रत्यक्षं किंतु मूर्त्तत्वग्रहेपि न ग्रहात् तदभावस्तु न
प्रत्यक्षः अयोग्यस्यापि मूर्त्तत्वस्य संभवे यावद्विशेषाभावाप्र-
त्यक्षतया मूर्त्तसामान्याभावस्याप्रत्यक्षत्वात् नाच प्रत्यक्षा-
शेषमूर्त्ताभावग्राहिणा प्रत्यक्षेण प्रत्यक्षेनरमूर्त्ताभावनि-
श्चयसहकारिणा सोपि गृह्यत एवेति वाच्यं लिंगत्वाग-
मसहकारिणां यक्षग्राहकप्रत्यक्षेणैवत्तिगिकत्वावगमेनुमा-
नमात्रविषयापत्तेः मैवा मूर्त्तत्वसामान्यस्यायोग्यघटितत्वे
नायोग्यतया तदभावे हेतोरभावात् येनरूपेणाप्रतियोगियो-
ग्यता तेनैव तदभावस्य योग्यतावगमात् अत्राभावपदे
न ध्वंसउक्त इति न व्यभिचार इत्येके इत्थं निष्पमूर्त्तत्वाभा-
वस्याप्रत्यक्षत्वेपि गुणादौ सप्रत्यक्ष एवेत्यन्ये उपाध्यभ्या-
वनमिति व्यतिरेकेणेति शेषः नैनेन्द्रियसंनि १तष्टत्व
मिन्द्रियकारत्वं पोपाधिरित्यर्थः नवेन्द्रियकाधारत्वे नोपाधि
धर्माभावस्यापि प्रत्यक्षतापत्तेरिति वाच्यमुपाधेरधिकदृश-
द्वृत्तित्वेपि दूषकताबीजसाध्यव्यापकत्वानपायात् अय-
नायमुपाधिः व्यतिरेको यसहारसामर्थ्याभावात् तथाख
भावत्वेति अतीन्द्रियाधारत्वादिति पक्षपि नेन्द्रियकाधारत्व
व्यतिरेक उभयाधारत्वेप्यविरोधात् यावद्भावत्वे सत्येन्द्रि-
यकानाधारत्वादिति संभवति किंतु योग्यताविरहस्तत्रोपाधिः
नच साधनव्यापकत्वं नद्यतीन्द्रियधारत्वमेव योग्यतावि-
रहः पृथिवीत्वासंतताभावादेरयोग्यतापत्तेः नप्येन्द्रिय

काधारत्वाभावः सः तथा सति तदभावस्य योग्यतासत्त्वे ध
र्माभावस्य योग्यतापत्तेः एवं ऐन्द्रियकाभावधर्मतद्धर्म्यभा
वस्य योग्यत्वे सुक्तो साधनव्यापकताया अपरिहारादिति भावः
व्यापकेति प्रत्यक्षत्वव्यापकेन्द्रियकाधारत्वेन्द्रियसंनिकर्षा
नुपलब्धस्यर्थः यद्यपि शब्दत्वं न प्रत्यक्षोऽतीन्द्रियाधारत्वा
दिति पृथिवीत्वादौ व्यभिचारि तथायेन्द्रियकानाधारभाव
त्वादिति हेतुः कर्तव्य तत्र मः यममुपाधिं निरस्यति स्वरूपे
ति स्वरूपयोग्यता प्रत्यक्षो यहि तत्स्वरूपसंपत्तिं प्रति सहका
रियोग्यता पास्तसंपन्ने येन्द्रियसंनिकर्षस्यानुपाधित्वात् कु
तः तस्या इति तस्याः प्रत्यक्षतायास्तामिन्द्रियसंनिकर्षरू
पसहकारियोग्यतामित्यर्थः तथा च पक्षवृत्तित्वेन साधन
व्यापकत्वान्नोपाधिरिति भावः यद्यपि स्वरूपये एयः तास स्व
रूपसाध्यं प्रति सहकारियोग्यत्वं तु नोपाधिः साध्याव्यापक
त्वादित्यर्थः द्वितीयमुपाधिं निरस्यति नापीति यद्यप्यु
पाधिसत्त्वेऽपि साध्याभावो न दोषस्तथापि समव्याप्तो वाधिम
भिप्रेत्योक्तं विषमव्याप्तोपाधिपक्षे तु अणुके साध्यव्या
पकत्वमभावत्वपक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वे तु नष्टाश्व
दग्धाद्यभावे साध्याव्यापकत्वं किं च प्रत्यक्षयोग्यतात्र साध्या
भावाभावस्य नैन्द्रियकाधारत्वमात्रं धर्माभावस्य प्रत्यक्षताप
त्तेः नाप्यैन्द्रियकाधारत्वे सत्यैन्द्रियकप्रतियोगिकाभावत्व
गौरत्वगौरवात् तदिन्द्रियाग्राह्यत्वेऽप्यधिकरणो गंधरसा
भावयोर्घ्राणादिना ग्रहणं च न चैन्द्रियकप्रतियोगिका

गोरवात् तदिंद्रियायोग्यत्वे वायुस्पर्शध्वंसोपि प्रत्यक्षः स्याति
वाच्यं तस्याश्रयनाशजन्यस्य ग्राहकेंद्रियसन्निकर्षादिति
तावः अतएवेति इंद्रियसन्निकृष्टत्वमिंद्रियकाधारत्वं चे
त्सु नर्पंत अपुक्तमपि नाभावस्य प्रत्यक्षत्वे धर्माभावस्य प्रत्य
क्षतापत्तेरित्यर्थः सम्प्रतिपक्षे द्वये प्रथमस्यासिद्धिमाह ना
पीति ननु स्थापनानुमाने योग्यत्वे साध्ये प्रत्यनुमाने तद
भावः साध्यः तत्र चेंद्रियासंनिकृष्टत्वं व्यभिचारि इंद्रियासं
निकृष्टेपि योग्यता अनपायात् तस्माद्यदा साक्षात्कारवि
षयत्वं साध्यं तदा फलाभावे योग्यताप्यर्थेति तत्रासिद्धिरुक्ते
त्याहुः ननु विशेषणत्वमभावस्य न दास्याद्यदि श्रोत्रं शब्द
ध्वंसज्ञाने भासेन नन्वेवं श्रोत्रस्यातीन्द्रियत्वात् न तेन शब्द
ध्वंसस्य तद्विशेषणत्वं स्वसंबंधेन विशेष्ये व्याहृत्तबुद्ध्यजन
कत्वात् नापि श्रोत्रं विशेष्यं व्याहृत्तबुद्धिविषयत्वादित्या
ह विशेष्यस्येति श्रोत्रस्यातीन्द्रियत्वेपि शब्दलिंगजश्रो
त्रज्ञानसहकारिमनः प्रस्तुतानुमितिविषयत्वं स्यादित्य
भिप्रेत्याह तथेति विशेषणतासंबंधस्य हि विशिष्टज्ञान
फलं तनु तदंतर्भावे नैव सदित्यर्थः आत्माश्रयमेवाह वि
शेषणभावेनेति तथापि संबंधं विना कथं विशेषणत्व
मित्युपसंहरंस्तेन निराकरोति तस्मादिति संबंधांतरं विना
विशिष्टत्वयजननयोग्यत्वमेव स्वरूपसंबंधोस्तीत्यर्थः
तथापि कथं विशेषणमेत्यत आह सैवेति प्रतियोगीति
प्रतियोगिनः शब्दस्याधिकरणे न श्रोत्रेण शब्दाभाव

स्यस्वभावसंनिकृष्टत्वादित्यर्थः नत्वापीति तथाविशेषणत
यासंनिकर्षेण तथैवविशेषणविशिष्टं विशेष्यविषयैवबुद्धिः
कर्त्तव्याविशेष्यश्चात्रायोग्यतयाचसानसंभवतीत्यर्थः गृह्य
माणेति तद्विशेष्यकप्रत्यक्षेनघेएपताप्रयोजिका अत्रतु
विशेषश्चात्रमयोग्यमतोविशेष्यमविषयीकृत्यापिविशेष
णतयाप्रत्यासत्त्याशब्दध्वंसप्रत्यक्षजन्यतेत्यर्थः अन्यथे
ति यदिनैवंतदाश्रयेगृह्यमाणेरूपादिप्रत्यक्षदर्शनादगृ
ह्यमाणेवायावाश्रयेतत्स्पर्शप्रत्यक्षंनस्यादित्यर्थः तथा।
यात्तिसंबंधान्तरंविनाविशिष्टप्रत्ययजनयोग्यतयेतियेप्रत्या
सत्त्यासंबद्धविशेषणस्यैवप्रत्यक्षज्ञानजनदर्शनान्नेदि
यविशेषणताप्रत्यासत्तिरित्यर्थः अस्येति इन्द्रियसंनिकृ
ष्टोर्थोघटादिस्तस्यप्रतिसंबंधिद्वितीयअमयेति नविशे
षणतामात्रमेवमपितुगृह्यमाणविशेष्यंसाक्षात्संबंधाभ
विसस्यैवहिपरंपरासंबंधआश्रीयते अत्रतुसाक्षादेवसंबंधो
स्तीतिनतदाश्रयणमित्यर्थः द्वितीयसंप्रातिपक्षंनिरस्यती
ति नापीति शब्देनव्यनिवारवारणार्थमभावत्वेसतीतियो
ग्यतीति तथावोपाधिमत्वेनानुस्यवत्वादित्यर्थः ननु
स्तुप्यानेरनुमानपोग्यतायाः साध्यत्वात्सत्यनुमानेनदनावः
साध्यइति सएवोनोपाधिः साधनव्यापकत्वात् व्यभिचा
रानुमानेसाध्याविशेषप्रसंगाच्च नचपोग्यतावच्छेदकरू
पाभावउपाधिः पोग्यतासाधकेस्थानानुमानेनैन्द्रिय
कीभावत्वमेवयोग्यहेतुः साध्यविशेषप्रसंगादपितुयो

ग्यताच्छेदकरूपवत्त्वमिति तदभावो नोपाधिः पूर्वसाधनव्य
तिरेकत्वात् मैवं साध्यप्रयोजकसत्त्वेन तादृशस्याप्युपाधि
त्वात् न चैवं सत्प्रतिपक्षोच्छेदस्थापनार्थापत्त्याभासत्वं तत्र पूर्वसा
धनव्यतिरेकस्य साध्याव्यापकत्वेनानुपाधित्वात् यथा शब्दो
ऽनित्यो गुणत्वादित्यत्र व्योमैकगुणत्वेन सत्प्रतिपक्षे नागुण
त्वमुपाधिः जलपरमाणुरूपादौ साध्याव्यापकत्वात् पूर्व
पेण यता विशेषो हेतुरत्र योग्यतामात्रव्यतिरेक उपाधिरित्य
स्येमप्रयोजकत्वमेवाह नचेति नद्यस्याधारत्वं योग्यता।
किं तु दृश्यप्रतियोगिसत्त्वसहितं न वैवं धर्मादिध्वंसस्यास्ती
त्यपा दृश्येति तद्विरहश्च नोपाधिः साधनव्यापकत्वा
त् नोभयेति नाप्युभयस्य साध्यप्रयोजकत्वेनाप्रयोज
कत्वं दीपकत्वरूपसाध्यसामान्याव्यापकत्वेनानुपाधित्वा
दिति भावः अन्यथेति यद्युभाभ्यां प्रत्यक्षाभ्यामेवाभावः प्र
त्यक्ष इत्यर्थः ननु भूतलाभावाधारत्वं दृश्यमेवेत्यत आ
ह संयोगहीति न वोत्रेमानाभावः घटनिषेधहि भूत
ले घटाभावो न प्रागनावप्रध्वंसात्मकः प्रतियोगिसमाने
कालत्वात् नाप्यत्यन्ताभावः कदाचिन्नस्यतत्र भावात् त
स्मात् घटसंयोगो निषिध्यते सव्यपः संयोग एतद्घटस्य नत्र ना
वीनस्य प्रागभावोऽवृत्त्यधस्यः सर्वे देवा भवंतश्चात्यन्ताभा
वः ननु भूतले घटो नास्तीति धीः प्रतियोगिकाभावोऽनुभू
यते संयोगस्य प्रतियोगित्वे संयोगो नास्तीत्यनुभवापत्तिः
मैवं घटो नास्तीति बुद्धेरेव संयोगाभावविषयत्वात् यथा

हि यथा भूतले घटास्तित्वबुद्धिस्तत्संयोगेन तथा तदभावेन घटाभा
वबुद्धिः यत्संबंधपुरस्कारेण यत्र यद्भाववुद्धिस्तदभावपुरस्का
रेण तत्र तन्नास्तिताप्रतीतिः केचित्तु घटात्यन्ताभाव एव तद्विषयः
उत्पादविनाशशीलस्तत्संबंधस्तथात्वप्रयुक्तास्तत्संयोगध्वं
सरूपः न चैवं ध्वंसेऽत्यन्ताभावसंबंधस्य संयोगस्य ध्वंसरूपतया नित्य
त्वाद्घटधीस्तत्र कदापि न स्यादिति वाच्यं नहि यत्र यः संयो
गोऽस्ति न तत्र तत्संयोगध्वंसः सामान्यध्वंसस्य यावद्विशेषध्वंस
व्यापकीत्वादेकविशेषवति सामान्यध्वंसस्याभावेन तदुपप
त्तेरित्याहुः यथा प्रतियोगिभेदेनाभावभेदस्तथा तदवच्छेदक
भेनापीति संयुक्तघटस्यापि भावस्तत्रसवान्यविशिष्टाभाव
एव तु स्यादविनाशशालिनोऽन्य एवेत्यन्योऽपि यथानादिसंसर्गी
भावत्वे धर्म्यप्यभाववुद्धेरनुपपत्त्या सिद्धत्वादुत्पादशीलस्य ध्वंसः
स्वीकर्तव्यस्तथा नञ एवोत्पादविनाशशीलस्तृतीयः संसर्गा
भावो यस्येत्यपरे ननु घटसंयोगाभावो योग्यानुपलब्ध्या ग्रा
ह्यः सा च प्रतियोगिनाऽधारे चेतरयावत्तदुपलम्भकसत्वेऽनुप
लब्धिः अत्र च संयोगस्योपलम्भको घट एव नास्तीति न संयो
गाभावः प्रत्यक्षः मैवं यावत्यनुपलम्भः प्रतियोगी सत्त्वविशे
षी स एवाभावग्राहकः अत एव पृथिवीत्वाभावो जलपर
माणुषु न प्रत्यक्षः प्रत्यक्षश्च वायौ रूपाभावः रूपस्य महत्
त्ववायोः सत्वेऽनुपलम्भविरोधात् संबंधत्वाभावप्रत्यक्ष
त्वोपपत्तेस्तीति शब्दाभावः प्रत्यक्ष इति नावश्यकमि
ति: अन्यथैतत्र कोऽन्यः प्रकार इत्यथः ननु संयोगाना

कु०वृ०

१२

12

वश्चनानौसन्निकर्षमात्रार्थं भूतलस्योपयोगः घट तदभावबु
द्धौ हि भूम्यग्रहइव नियमनत् नलोपलंभो नस्यात् अतः सन्नि
कर्षवदस्योपलब्धिरभावप्रत्यक्षांगमित्युपलब्धौ सत्यामि
व संनिकर्ष इत्यन्नाह नवेति अत्रोपलब्धेनेत्यत्रादिपसंनिकं
र्षे भूतलोपलंभात् अतः संनिकर्षवदस्यासिन्नतीदिपसंनि
कर्ष इतीतरेन शाश्वपत्वं त्व उपलभ्यमानेनेत्यत्रयघुपलब्धिसं
वंधिनस्यर्थः तदापूर्ववदितरेतराश्रयत्वं यदि तु संनिहितो
पलंभकारणेनत्यभिहितं तदैकसामग्रीप्रसूतत्वेनाव्यभि
चारेपि नानावप्रतीत्युगत्वमवर्जनीयसंधिरन्यथासिद्धत्वा
दित्याहतस्मादिति नवशाब्दध्वंसग्रहेपिशाब्दनिरूपणा
र्थमाधारग्रहस्योपयोगं इत्याहप्रत्तातेविति तस्य शब्दस्यसं
योगवदिति यत्तिरेक दृष्टांतः नदभावस्येति शब्दध्वंसस्यप्र
तियोगिदेशाकाशे विशेषणत्वादित्यर्थः नचेदेवमिति यदि
योग्यप्रतियोगिमात्रनाभावयोग्यतावच्छेदकमित्यर्थः शब्द
स्यैवेति शब्दंपक्षीकृत्य यदि ध्वंसवत्त्वं साध्यं तदा शब्दसत्त्वका
लेनुपलभ्यमानत्वे हेतुः स्वरूपासिद्धः तद्सत्त्वकालेत्तु हेतोः
पक्षवृत्तावपि साध्यस्य ध्वंसवत्त्वस्य तत्राभावेन बाधितविषय
त्वेनापक्षधर्मत्वादित्यर्थः ननु ध्वंसप्रतियोगित्वं साध्यं नवा
धइत्यत आह अनित्यत्वेति प्यदावि ध्वंससिद्धाययनिरत्वा
दित्यर्थः कांलपक्षेपीति तद्देशेऽन्यत्र वा शब्दसत्त्वकालेपि
नहतत्पांकालस्यनुपलभ्यमानत्वादित्यर्थः शब्दोपलब्धीति
पूर्वोपलब्धत्वेन शब्दे विशेषणीयः तेन ध्वंसः सिद्ध्यति ए

श्वादुक्तमपिपूर्वं स्फुटयति शब्दोपलंभकादृष्टविशेषवत्त्वमश
ब्दस्यावच्छिन्ननभः श्रोत्रवधिरस्य नास्तीत्यर्थः ननु चादृष्ट
विशेषाः शब्दोपलंभे सहकारी न तद्धटितं श्रोत्रमित्यतदृष्टांतस्य
साध्यवैकल्यं विवृणोति तस्यापीति श्रोत्रस्यादृष्टघटितत्वसं
शयेपि न साध्यसिद्धिरिति भावः ननु वधिरश्रोत्रे शब्दोस्य तावु
पभुज्येतोपभोगाभावाच्छब्दो नास्तीत्याह अनुपभोग्यस्येति
आघ्रादिशब्दानामनुपभोग्यानामनुपभोग्यत्वमनैकांतिक
मित्याह आघ्रादीति उपभोग्यशब्दांतरारंभकत्वेन परंपर
योपभोग्यत्वं तेषां पक्षस्य तस्य शब्दांतराजनकतया न तथात्वमि
त्याह तेषामिति प्रकृतस्याप्यारंभकत्वेनासत्त्वासिद्ध्या
नुपभोग्यत्वासिद्धिरित्याह अस्यत्वेति प्रसुनवधिरश्रोत्र
स्य शब्दावत् एवमानमस्तीत्याह विवादेति यदा न हेतुशब्दासि
तिः श्रोत्रवभिरुपलभ्यते शब्दस्तदेत्यर्थः धर्म्यंतरं पक्षस्थि
त्यशब्देत्वेसानुमानमाह निःशब्दाइति एकेज्ञानसंसर्गयो
ग्यत्वमात्रं घटादौ व्यभिचारीति नियमेन तथात्वं वाच्यं तया वा
सिद्धिरित्याह एकज्ञानेति शब्दे भासमान उपनीतो वीणादि
रपि भासत इति वासिद्धिरित्याह अभिभानेति निःशब्दाइ
ति शब्दध्वंसवंत इति साध्यशब्देत्वमवापि त्वरहिता इति
वा नाघोवाधादित्याह तथापीति अतद्देशवादीणा
घटे शत्वादित्यर्थः ध्वंसस्य प्रतियोगिसमानदेशत्वात् अ
न्यापि नियमेनैव ज्ञानं संसर्गयोग्यत्वमसिद्धमिति भावः अं
त्ये नियंत्यकालप्रतीत्यनुपपत्तिरित्याह असतेति सिद्धसा

धनवच्छेद्यत्वं एवमन्योन्याभावेपिसाध्यइतिभावः उपा।
धौ विधिनिषेधानुपाधिमत्तित्ववतइति वीणाविदेशत्वमेव
शब्दध्वंसस्येति शंकते स्यादेतदिति उपाधिरवच्छेदकः प
घपि शरीरे गंधविधौ विभुत्वनिषेधेवात्मनतौनभवतइतिना
यंनियमस्तथापियदवच्छेदेनयद्वर्त्ततेतत्रावच्छेदके विधिनिषे
धयोरवच्छिन्नविधिनिषेधविषयतेति नियमइति भावः उपनी
तशरीरावच्छेदे नात्मनियोग्यसुखादिग्रहेपि नाकाशे शब्दाभा
वग्रहः उपाधिसत्तोपितस्यायोग्यत्वादितिपरिहरति तत्रे।
तिनेरिति वीणादयः प्रत्यक्षसिद्धा अपि न शब्दसमवायिनइति
नतैः शब्दध्वंसोनिरूप्यतइत्यर्थः निरूपणेवेति नथा ववि वारा
भावोदेश्याधारत्वस्य प्रतियोगित्वयोः संभवादितिभावः
दूषणांतरमाह नचैवमिति मुख्यप्रतियोग्याधारधियए
वाभावनिरूपकत्वादित्यर्थः यदिवमुख्यामुख्यसाधारणा।
धारमात्रतन्निरूपकत्वमाह नचेति अप्रत्यक्षेवीणादौ शब्दा
भावप्रतीत्यनुदयापत्तेरित्यर्थः व्यवहितेवीणादे शब्दवि
शेषानुमिते शब्दध्वंसव्यवहार आनुमानिकः स्यादित्याह
आनुमानिकेरिति अश्रोत्रत्वेनसशब्दोऽपि वीणा न श्रोत्रणो
पलभ्यतइति व्यभिचार इत्याह हेतोरिति संदिग्धेति यच्चधिश
ब्दविशेषणानुमितावीणा न प्रत्यक्षा तत्र वीणायाः सत्त्वासत्त्व
संदेहादित्यर्थः यद्यपि पक्षस्य लिंगविशिष्टज्ञानादवा
नुमितिसंभवे संदेहो न नुमितिविरोधी तथापि प्रथमं वीणा।
धसंदेहाच्छब्दध्वंसस्तत्र वर्त्ततइति धीर्न स्यात् यद्वा वीणा

घनुमाने पक्षानिघ्यादनुमानाभावेपि शब्दस्यानुपलभार
भावनिश्चयादित्येवपरोपंग्रथः शब्दवत्तयानुपलमानत्वेसति
उपलभ्यमानत्वादिहेतूकरणे न्नोक्तदोषइत्याहउपल
भ्यमानति अप्रसिद्धेउपलभ्यमानत्वस्येति शेषः तत्रहेतु।
माह बुद्धिपस्येति शब्दलिंगस्येतिशब्दरूपलिंगस्येत्यर्थः।
आद्ये पदेशस्यवाभावादितिभावः ननुशब्दएतत्कालध्वंस
प्रतियोगीएतत्पूर्वकालत्वेसतिशब्देतरयावत्तदुपलंभक।
सत्वेप्यनुपलभ्यमानत्व दित्यस्तु मेवं एवसतिद्यणभाव
स्याप्यनुमेयतापामभावस्याप्रसक्षत्वापत्तेः यदिचयोग्यानु।
पलब्धेस्तत्रसत्तयैवहेतुत्वान्नानुमानं तर्हि प्रकृतेपितुल्यमि
तिभावः अपिवेतियोग्याश्रयेणैवाभावोनिरुप्यतइतिशेषः
तुल्यन्यायेनेति स्वरूपकालाकाशपक्षेआश्रयासिद्धानेका।
तिकात्वात् पटतदवयवाद्विपक्षत्वेबाधादिनेत्यथः ननुघि
ति पदारंभकतन्तुघित्यर्थः प्रागुक्तदोषभियापटध्वंसविशि
ष्टतंतुध्वंसवत्वमंशुष्वसाध्यमाशंक्यप्रकारांतरेणबाधसिद्ध
सिद्धसाधनआह येइतितद्धनांतत् नांपटध्वंसवत्ता नन्वेत
शवः पटध्वंसमानकालीनत्वजन्यंतंतुध्वंसवंतत्वद्वतयानुपल
भ्यमानत्वादित्यनुमानस्यात् अत्रपदार्थकदाचित्समानकाल
त्वविवक्षायामिदानानपटइतिप्रतीत्यनुपपत्तिः अथदानी
तयात्वंतदाहेतोरेपिसिद्धिरित्येके यत्रपरपराप्रिनोपलभ्य
तेतत्रकथमनुमानमित्यन्येननुपत्रविशिष्टनिषेधेधविशे
षणंसिद्धोमानतत्रेवतस्यविशेष्यमात्रपपवेसापित्वात्स

नतेवातथावाद्गुणंक्रियापराधारतंतुनिषेधेगुणकर्मयोराना
मपिनिषेधाःस्यादितिशंकते अन्यति अत्रापिवाधइत्या
श्रेसपरिहरतितथापीति तस्येति घटध्वंसस्याश्वनाधा
रत्वादित्यर्थः आश्रयेतिगुणक्रियाघटाश्रयत्वतच्छेदका
नामश्वनामपिगुणादिदेशत्वमित्यर्थः नंविहायेति तस्मा
त्ययेणिनंतद्वाप्यचेतिइत्यर्थं शब्दस्यतुनाश्रयग्रहांतभावे
णग्रहणसामग्रीयेनतदेग्रहेपिशब्दाभावोनत्वद्येनेतिना
वःपत्रेति एतेननिरधिकरणानाभावधोरितिसंस्यंकि
तुप्रतियोगिसमवायिदेशनिरूप्यतानियमोनास्तीत्युक्त न
न्वेवंप्राह्यास्तितायामप्यनुपलभेऽनानुमानंनस्यादित्यत।
आहइयोस्त्विति प्रत्यक्षसामग्र्याः सत्त्वेत्वयोग्यानुपल
भसहकृततत्वपत्रनुग्राह्यास्तितदाधारेन्द्रियसंनिकर्षाभा
वात्तदभावस्तत्रासतीन्ना तावेदानुमानेनस्मारणाहित्यासमर
णादिना आदिग्रहणेनाप्नोर्यदेशेनायीत्यर्थः स्थितिर्येव
स्थितिः प्रामाणिकत्वात् शास्त्रस्याविशेषविषयत्वात्तद्वि
रोधोपिनास्तीत्याहाएतेनेति सम्बंधाप्रतियोग्यधिकरणाभ्यां
विशेषविषयत्वमाह उभयेति उभाभ्यांसंयोगिभ्यांसंयो
गिनिरूप्यतइतितदभावोपिनथेत्यर्थः अनुमानेति प
त्रचव्यापकाभावेनव्याप्याभावोनुमीयतेतत्राश्रयग्रहउप
युज्यतइत्यर्थः अन्यथेति तत्राश्रयाग्रहइत्यर्थः नत्रा
पीति उभयनिरूप्यप्रतियोगिविषयेपितानुभवनियमः
स्मरणेनायाश्रयनिरूपणाह्लाघवाच्चेत्यर्थःपत्तुकचि

दृष्टंभजलमित्यत्रग्रहणनियमःसोन्यथासिद्धइत्याहाक्व
चिदिति आश्रयग्रहणनियममस्यसूत्रकारस्यापिसम्मतइत्या
ह यद्विचेति दृष्टांतस्यवह्निनाशस्याज्ञानादित्यर्थः असि
सिद्धमेवव्युत्पादयति नह्यातीति हेतोरेवेति अनुपलभ्य
मानत्वादित्यस्यहेतोरभावाश्रयाप्रसिद्धेरपक्षधर्मतयाये
नरूपेणहेतुत्वंतेनाग्रहादित्यर्थः नापीति वह्निनिमित्तध
नाशस्यप्रत्यक्षत्वान्ततोऽन्यत्रप्रतियोगिगमनाभावस्यप्र
ध्वंसश्चेतिसर्वमित्यर्थः तस्येति निमित्तनाशेपिनैमित्तिका
नाशादित्यर्थः तेजसेति निमित्तनष्टोऽग्निर्नंक्ष्यतीतिव्या
प्तिरित्यर्थः गमनंप्रतियोगिनः निमित्तादिनेति अतएवायत्र
कपालादिपरंपरानाशस्तत्रापीहभूतलेघटोनास्तीतिधीःस
मर्थिता अतएवेति यतएवनिमित्तादिनापिदेशेनध्वंसनि
रूपणमित्यर्थः अन्यथाऽलोकावयवानामनिरूपणात्तदव
यविनाशात्मकंतमोनप्रत्यक्षंस्यादितिभावः एतेनेति प्रति
योगियोग्यतामात्रनिरूप्यत्वेनव्याख्यात प्रत्यक्षतया एत
त्संसर्गाभावविषयं अन्योन्याभावस्यायोग्यप्रतियोगिक
स्यापिप्रत्यक्षत्वात् कथमन्यथास्तंभःपिशाचोनेतिधीःप्र
त्यक्षा प्रत्यक्षप्रतियोगिसत्त्वविरोधिनएवानुपलंभस्याभा
वप्रत्यक्षतायांतंत्रत्वात् यदिहिस्तंभःपिशाचःस्यात्स्तंभा
त्मकतयोपलभ्येतेतिनपिशाचानुपलंभःस्यात् नन्वनुशब्दा
भावोनयोग्यानुपलब्धिग्राह्यः नत्वह्याप्येनरत्वदुपलंभक
स्यवायोस्तत्राभावात् तथाचसतएवशब्दस्यव्यंजकवायुवि

रहादनुपलब्धिमोत्रननुतस्य ध्वंसग्रहः विनष्टत्वधीरपि व्यं
जकवरपृथ्वंसोपाधिकैव अतएवयत्रयस्यसत्वमनुपलब्धि
विरोधितस्याभावस्तत्र गृह्यत इति योग्यनुपलब्ध्यार्थ इति य
क्षेपिनशब्दाभावोऽध्यक्षः स्मृतकाविनसतोपिशब्दस्योप
लब्धेरभावात्तमेवं व्यस्याः नप्रतिनियतव्यंजकव्यंग्याः ए
कावच्छेदेन समानदेशत्वेसतिसमाने द्रियग्राह्यत्वात् य
द्वैकत्वपरिमाणवदिति प्रतिनियतव्यंजकव्यंग्यत्वानुपप
त्त्यावायोर्व्यंजकत्वनिरासात् एवमिति प्रत्यक्षण्यानित्य
त्वे साधित इत्यर्थः उत्पत्तिमत्वात् पवसमानकालीनप्रति
योगिसानधिकरणक्षण क्षणाधारत्वादित्यर्थः भावत्वेन
विशेषणान्न ध्वंसे व्यभिचारः नचेदमिति यद्यपिसएवायंग
कार इति प्रत्यभिज्ञा ननित्यत्वनगोचरयति किंत्वभेदमात्रंत
थापि नाशकत्वभिमतशब्दान्तरमपिसत्वगोचरमभित्य
तायामेवपर्यवस्यति अश्रयनाशस्याभावादिति भावः ख
तइति स्वपमप्रामाण्यशंकाविरहादित्यर्थविकद्वेति परि
माणभेदाध्यासेनेत्यर्थः अंसधर्मत्वस्थितिः शब्दविहा
येति शेतहि रूढधर्मत्वंताव्रत्वादिविरुद्धधर्मत्वं तद्धर्मि
णस्तीव्रत्वादिधर्मिणः वावाकमतमालव्याहतयापीति
मीमांसकस्यतन्मतावतंवनेऽनुमानप्रामाण्यस्वीका
रव्याघातादित्यह एवमिति नचशंकापिसंभवतीत्याह
नवैतदिति ननुध्वनिधर्मास्तारत्वादयोगृह्यमाणाएव
शब्दआरोप्यतेमस्यप्रमाणइत्यतआह नचेति ध्वनयो

वायवीयाएवेतिनेषांत्वगादिभिरग्रहे तद्धर्मोत्कारत्वादृयो
नग्रह्यतइतिनग्रह्यमाणाशेपदइत्यर्थः अत्रहेतुमाह स्पर्शो
दिति अवायवीयत्वेनेति श्रोत्रंनवायुमात्रधर्मग्राहकं अ
वायवीयत्वावहिरिन्द्रियत्वात् वस्तुवदित्यर्थः अतो न
सत्ताद्रव्यत्वग्राहिकेणचक्षुषामनसावाव्यभिचारः ननुचा
प्रयोजकमिदं नहियदिन्द्रियंयद्द्रव्यजातीयंतज्जातीयस्ये
वधर्मंगृह्णाति तजसेनैवचक्षुषानीलाद्यग्रहप्रसंगात्
न यद्वहिरिन्द्रियंयद्विशेषगुणग्राहकं तत्तज्जातीयगु
णावदेवेतिनियमेन श्रोत्रस्यवायुगुणतोरत्वादिग्राहक
त्वेतद्गुणवत्वप्रसंगोवायवायत्वप्रसंगात् आश्रावणत्वा
त् श्रवणमात्रवहिरिन्द्रियग्राह्यत्वादित्यर्थः तेनसत्ता
यांव्यभिचारः श्रवणग्राह्येति श्रवणमात्रग्राह्यधर्मेत्या
र्थः अत्रविपक्षवाधकमाह यदिवेति श्रोत्रस्यनभस्त्व
मानमाह ग्राह्येति ग्राह्यतानीयविशेषगुणवत्तेत्यर्थः
धनीनामिति धनवोनाभासाविभुज्यमवापिकारणत्वात्
गुणाएव तद्धर्मोत्कारत्वाद्रूपः सामान्यरूपास्तुः तथावधजी
नांताराावसमवायीव्यक्तीनामज्ञानेगकारादिगतत्वेननभासेर
न्नित्यर्थः नचेति जातिज्ञानेव्यक्तिविषयत्वनियमादित्यर्थः
प्रत्यक्षेयंनियमोयोनजातिपदतन्यज्ञानेव्यभिचारः जातिपदे
नापिवाजातित्वाज्ज्ञानव्यक्तिविषयकमेवजन्यते नित्यानेक
व्यक्तिवृत्तित्वस्यजातित्वात् एवंतहीति ननुपरमाणुवृत्ति
सत्तादिकंगत्यनएवेतीष्टापत्तिः नचपरमाणुगतत्वेनतद्बु

कु॰वृ॰
१६
16

द्विशयाद्या विशेषणज्ञानं विना विशिष्टज्ञानाभावात् प
रमाणोश्चायोग्यत्वेनाज्ञानात् नपरमाणुघटितेंद्रियसं
निकर्षेण पार्थिवांतरे वा गत्वमायोसेत्वादिगत्वेतत्सर्थात्
नच योग्यव्यक्तिसन्निकर्षेण तद्ग्रहः जातेष्येएयव्यक्ति घ
टिघटिगसन्निकर्षेण तद्ग्रहे योग्यव्यक्ति ज्ञानस्यावश्यक
त्वात तथाचेति नचस्मर्य्यमाणतारत्वाद्याण्येः प्रथमत
स्तारत्वाद्यग्रहापातात् वाधकाभावाच्चाः सतएवयथाला
हितः स्फटिक इत्यत्र जपात्वेनाप्रतीतस्यापि लोहित्येनैवप्र
तीयमानस्य जपापुष्पस्य लोहित्यसमारोप्यते तथा धनित्वेना
प्रतीतावपि तारत्वेनैव धनीनोस्फुरणं स्यादितिनिरस्तं ग
काणान्तत्वेवाधकाभावात् ननु तारत्वादयो नागकारादिजा
तयः एत्वादिनासंकरप्रसंगात् नवजाभेवतारत्वं तारगकारा
नुगतव्यतात्स्वभावापत्तेः वचगतारत्वाद्यवजाति नारत्वनिश्च
यगत्वेसंशयात नारत्वमंदत्वेवनजातीसप्रतियोगिकत्वा
त् नापितयोर्विशेषेधएवगकारानारआसीन्मएवमदइति
काजभेदेनवक्रभेदेनवतयोरकत्रप्रतीतेः तारतम्यदोऽस्मन्यर
स्यापि धीरत्वीतिवेतन्न अभेदेनधर्म्मिणिभासमानेविशिष्ट
भेदबुद्धेस्तभेदविषयत्वात् पाकरक्ते घटेरक्तोऽयंनश्याम
इतिवत् नचवारमंदगकारयोरभिभाव्याभिभावकभावान्न
योर्भेदः तद्व्यंजकवाद्योरेवतथात्वेनमंदस्याग्रहणमितिवा
धकादेवसमर्प्यमाणारोपास्यात् अस्तु वाग्रहमाणोरोपः
श्रोत्रेणेव तद्ग्रहात् चक्षुरादीनापत्रवापुधमग्निहत्वत्रा

योग्यत्वमुपाधिः अन्यथा श्रोत्रेण स्वगुणो नादस्येतरेंद्रिय
स्य स्वगुणाग्राहकत्वात् संवृवा तारमंदरूपाभिलाप एव गका
रस्तत्प्रत्यभिज्ञाने बाधकाभावात् शुकसारिकामनुष्यप्रभवे
षु स्त्रीपुंसतद्विशेषप्रभवेषु वा सुरसादिमानुष्यवस्फुरत
र वैजात्यमनुभूयते न वदमोपाधिकं ननु आनुभविकमौ
पाधिकं वा नाद्यः इंद्रियासंनिकर्षेण स्त्रीपुंसविशेषान
नुभवे ये शब्दविशेषप्रायपात् यत्स्त्रीपुंसप्रभवत्वमनुभूयते
अन्यथा अन्याप्याश्रयात् स्त्रीभवत्वेन ज्ञाने प्रदधास्तनश्च
तदनुमानात् नांत्यः उपाधेरन्वयव्यतिरेकानुविधानाभावात्
न व्यंजकवायुवैजात्यं गकारणत्वेन भासते वायोश्च ज्ञानेत
नैवरूपेणेति वाच्यं णकारणत्वे बाधकाभावात् न वा भेदप
प्रत्यभिज्ञाने बाधक यएव शुकाशब्दः स एव स्त्रीवा शब्द इ
त्यनुनभवात् तथात्वे वा भेदज्ञानाभावेन वक्तृविशेषानुमा
नापत्तेः अस्ति च कोपि गकारस्य विशेषो यतो दिविशेषप्रभ
वत्वमनुमीयते अव्यपदेश्यत्वेप्यनुभविकत्वात् तस्मा
द् गकारादौ भेदेनासमाने ऽनुगतबुद्धेर्गत्वादिवजातिविष
यः तारत्वसपिगत्वादिव्याप्यंभिन्नं अनुगतव्यवहारश्च
सजातीयसाक्षात्कारप्रतिबंधकतावच्छेदकत्वानुगता
दुपाधेः तदज्ञानेव तद्व्यवहारासिद्धि परैरपि शुकादि
गकारादिव्यंजकवायूनानवतयापि पावहृद्भेदं तिस्याए
ववस्थाः संवृतमत्यभिज्ञाने बाधकाभावात् मेवं अस्ति
हे स एवायं गकार इति प्रत्यभिज्ञामामस्तित्वत्रोस्त्यभावा

पत्तेः अतस्तयोरवश्यं विषयभेदो वाच्यः एकविषयत्वेनैका
नन्तरमपरस्य तुल्यतापत्तेः एवं च भेदे भासमाने प्रत्यभिज्ञा
न स्यात् तज्जातीयत्वं विषयः न चैवं तज्जातीयोऽयमिति तदाका
रापत्तिः तज्जातीयत्वविषयाया अपि बुद्धेः सोऽयमित्याका
रं दर्शनात् यथा गानेवशालानुपभुज्य हतानेवत्तिरीनि
त्ति यत्तु चमत्कर्मेन भेदधीस्तत्प्रत्यभिज्ञानं व्यक्त्यभेदविष
यं नेत्यमाघत्रभेदधीस्तदितरबाधकाभावान्न प्रत्यभि
ज्ञानमेव न भवति भवद्वा तज्जातीयत्वमात्रं वजद्द्रव्यमास्थि
नचरणा सत्प्रतिपक्षत्वे च व्यवस्कतस्कत्स्यवत्वे ननतया
प्रतिसंहितेन वा नाघटस्याहमिथट इति तथात्वे वस्कतोवि
ह हेतोरुप्यापत्तेरिति भावः अंगंपक्षवृत्तित्वादि अस्य
शब्दानित्यत्वस्य साधनस्य तस्यैव पक्षसत्त्वापंगदैकस्यैव
वीहितीयं शंकते तथापीति न केवलं प्रतिपक्षता दशायां
साध्यनदशायामपीत्यपेरर्थः न द्रव्यं समवायिकारणस
स्य तदद्रव्यं अद्रव्यत्वादिस्तुव्यमाने प्रामनावेन व्यभिचारा
स्यादित्ति द्रव्यविशेषणं असिद्धेरिति विशेषणविशेष्य
योरित्यर्थः असिद्धस्य च न प्रतिपक्षत्वसाधनत्वेति भावः
विशेष्यसिद्धिमानमाह द्रव्यमिति संयोगसमवायान्यतर
संबंधे साक्षात्त्वं यद्यपि भाष्टानां श्रोत्रेण शब्दस्याजः संयो
गोऽन्येषां समवाय इति साक्षात्संबंधेन गृह्यमाणत्वं न कस्या
प्यसिद्धं तथापि शब्दस्य गुणत्वानभ्युपगमे तत्संसेत्तुमशक्य
मित्युपजीव्यविरोधस्याशयवानाह न हीति सदादीति

सत्तावत्वतुजातिमत्वादिनेत्यर्थः इतरनिषेधकत्व द्रव्यत्वेपि नि
षेधकसत्वात्तन्निषेधेनगुणत्वसिद्धेः द्रव्यत्वेसाधकेवाधि
तमित्याह वाधकेति परिशेषसिद्धिमुपत्याह नस्मादिति इ
च्छादिकोटिकसंशयप्रवृत्तावेकदेशेकस्मादिकेदि संशयो
च्छेदेपिद्रव्यागुणकोटिमादायपरिशेषस्यतादवस्थ्यात्तत्रद्रव्य
त्ववाधितेकतत्साधनमित्यर्थः वहिरिंद्रियेति वस्तुरस्याद्य
वहिरिंद्रियग्राह्यजातिमत्वाद्रसादिवदित्यर्थः अथपरिशे
षेनायजीव्यसौत्राह नचेति अनेनद्रव्यत्वसाधनस्यप्र
तिरुद्धत्वादद्रव्यद्रव्यत्वासिद्धोनत्तेनानित्यत्वसाधनेसत्प्रति
पक्षत्वमित्यर्थः ननुगुणत्वेपिवाधकान्नतत्सिद्धिस्ततोना
त्वंगग्राहकमानवाधइत्याह नन्विति गुणत्वासिद्धावपिद्रव्य
त्वासिद्धेनसाक्षात्संवंधेनग्रहस्यमाणत्वे प्रमाणमुक्तस्यादि
त्याह ततइति ननुगुणत्वेनिषिद्धे परिशेषाद्द्रव्यत्वंसेत्स्य
तीत्यत आह नचेति प्रथमानुमाने श्रोत्रयोग्यगुणत्वव्या
प्यजातिशून्यत्वमुपाधिः अन्यानुमानत्वयोग्यगुणवत्व
मुपाधिरित्यप्रयोजकत्वमुभयत्रेत्यर्थः अतएवाप्रयोजकों
तरमुत्थमाहान्यथेति ननुवहिरिंद्रियव्यवस्थापकत्वम
प्यप्रयोजकमित्याशंक्यतत्रविपक्षवाधकमाह अवश्यव
ति अत्रापिविपक्षवाधकमाहान्यथेति ननुस्वरूपयोग्यते
वद्रूपप्रत्यक्षत्वेतत्र अतएव विशेषागुणशून्यानांकाला
दीनांनप्रत्यक्षत्वमित्यत आह तस्मादिति नवनादपेव
तस्यविशेषगुणः स्यात् घन्यात्मकस्यनादस्याग्रहपि

वर्णसाक्षात्कारात् नापि तारत्वादिकं तेषामुत्कर्षादिरूप
त्वंया जातित्वात् अत एव तस्य जातिरूपत्वेप्यवधिनिरूप्य
त्वमिति भावः अत एवेति तद्विशेषगुणस्यैव बहुत्वाख्यत्वा
दित्यर्थः आकाशैकेति अनेकगुणेन संयोगे सदिनाव्यभि
चारवारणार्थमेकग्रहणं अत्र यद्यप्याकाशैकगुणत्व
माकाशमात्रवृत्तिगुणत्वं तत्र गुणत्वं व्यर्थं तथापि ध्वंसानव
च्छिन्नसत्तायोगित्वं साध्यं तत्र विशिष्टपदार्थेनानैकांतिकवा
रणार्थं गुणग्रहणमित्याहः अकार्यत्वस्येति एवं साधनव्य
तिरेकोपि साध्यप्रयोजकतया पक्षोपाधिस्तयोकमधस्तात्
अपि चोपाधेर्निरसदूषणत्वात् साधनयोर्वैपर्य्यस्यैवानि
यतत्वाधत्तान देवसाधनं स्थापनायां प्रयुज्यते तदा सोपाधि
परानुदूषेण तया तद्वोच्यते तदा दर्शसाधनव्यतिरेकत्वाद
कार्यत्वमनुपाधिरिति निवर्दवनित्यत्वेत्वे नव्याप्तमव्याप्तं चेति
महदंतरमिति भावः उपाधेः साध्यव्यापकतासाधकं तर्क
माहान्यथेति निरुपाधेरिति बाधे हि पक्षाभावे तव्यभि
चारस्तत्र वा वश्यमुपाधिरित्यर्थः एतच्च जलह्रदो वह्निमान
धूमवत्वादित्यादावपदक्षधर्म्मेसाधनेनास्तीति पक्षध
र्मे तत्रोध्यं अन्यथा चेति बाधमनुपजीव्येत्यर्थः श्रावं
णत्वादिति गुणवृत्तिजात्यनभ्युपगंतृमते च शब्दत्वं श्रो
त्रमात्रग्राह्यत्वेन श्रावणमिति कालस्य च द्विद्रियवेद्यत्वात्सत्
वदृष्टान्त इति भावः तस्यैवेति अकार्य्यत्वस्यैवेत्यर्थः पृथि
वीतरत्वभूतविशेषगुणत्वात् पाकजनित्यमनेकस

मेवतत्वात् जनपरमाणुरूपवत् अव्यासज्यवृत्तित्वेसत्यनात्म
किभुगुणत्वात् विशेषगुणान्तरासमानाधिकरणैकवृत्तिनिर्गुण
त्वाकालपरिमाणवदित्यत्राप्यकार्य्यत्वमुपाधिरितिभावः पू
र्वोक्तिति उपाधेरनुपलंभेन तद्रु तन्मयावोपलंभेनेत्यर्थः प्रक
र्षनिकर्षाभ्यामिति ननूत्कर्षपिकर्षपिकर्षयोजात्योजाति
संकरापत्तस्तारत्वशब्दत्वव्याप्यजात्योर्भिन्नत्वेननरशब्दसा
धारण्यंयसाधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकस्यमूर्त्तगुणत्वस्यस्पर्श
वत्समवेतत्वस्यचोपाधित्वच मेवं उत्कर्षापकर्षशब्दप्रवृत्ति
निमित्तजातिमत्वादितितिविवक्षितत्वात् रसत्वादिव्याप्यजा
तिर्भेदापिताद्वशशब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वस्यसाधारण्यात् सर्वत्र
वर्णात्मकशब्दपक्षीकरणवानित्यधतिषुव्योमगुणपू पा
धानासाध्याव्यापकत्वात् पक्षमात्रव्यावर्त्तवविशेषणाव
त्वेनपक्षेतरतुल्यत्वतिभावः विपक्षेबाधकाभावेनोपत्तिम
त्वमप्रयोजकमित्याहतथापीति उत्पत्तिमदपि किं विनश्यं
स्यादित्यर्थः स्वव्यापकेति उत्पत्तिगत्वव्यापकविनाशका
रणनस्यव्यावृत्ताविसर्थः पूर्वोक्तादवेति उत्पत्तिविनाशयोः
संसर्गोत्पावदविरुद्धोपिकस्यविन्यटस्यांतरा धंसान्नवत्ति
तद्वत्पदिविनाशकसंसर्गोविनैवनाशेः स्यात्तदानाशकासं
निधिः स्यान्नत्वेवमित्यर्थः ननुयथानाशकसन्निधिनियमः
घटस्यतथायांकुं कुमसंनिधिनियमोपिस्यात्कारणाधीन
त्वस्योभयत्रापितुल्यत्वात् तथापि नवेदयंनियमस्तर्हि धंस
कसंन्निधिनियमोपिनस्यादविशेषादित्यतआह यथायी

ति तयोः पटकुंभयोरित्यर्थः तस्मादिति पक्षप्रयोगापिव्या
प्ताव प्रयोजकं शंकातद्वत्स्थैव तथापि भावात्तं नाशप्रतित्व
रूपयोग्यत्वमुत्पत्तिमत्स्येनैवावच्छिद्यत इति न शंकेति भावः
सत्वेति सकालत्वविभक्त्यर्थस्तदास्याद्घटादिनाशकसंबंधमन
पेक्ष्स्यैव कार्यस्य नाशः स्यान्न चैवमित्यर्थः एवं शब्दो निः
व्यापकसमवेतप्रत्यक्षविशेषगुणत्वात् सुखवत् बहिरि
न्द्रियव्यवस्थाहेतुत्वात् आभूतप्रत्यक्षविशेषगुणत्वात् इंद्रि
यविशेषगुणत्वात् अस्मदादिप्रत्यक्षविशेषगुणत्वात् गं
धवदित्यादीन्यूहनीयानि हेत्वाभासानीतिरोसदिति ननु।
वस्यानित्यावारहीनशक्तिकपदनाशेकालांतरेपदादगृही
तसंगतिकादर्थप्रतीतिर्नस्यादित्यर्थप्रतीत्यन्यथानुपपत्त्या
शब्दनित्यत्वस्यादित्याहयथैवमिति यथासतिगृहीतसंग
तिकाप्रतीतिर्नस्यापित्यर्थप्रतीत्यन्यथानुपपत्त्याशब्दनि
त्यत्वस्यादित्याहयद्येवमिति नः घटनाशेनदन्यघटव्य
क्तेः घटाप्रतीतिर्नस्यात् अथानित्येपि घटादावेकध
र्मोपग्रहेण शक्तिग्रहस्तस्यैनित्येपदेपि तथैवास्त्वित्याहय
थेति नेनशब्देनेत्यर्थः तुतुपघघ्यानंयनादिव्यवहारएद्यत
रावेषशक्तिरवितोतथाप्यानत्यव्यभिचारात्संशक्तिग्रहस्तत्र
नसंभवति सर्वव्यक्तेः शक्यत्वेगौरवघादित्यादौ सर्वोपादा
नासामर्थ्यादननुष्ठानापत्तिः एकशक्यत्वेवानध्यवसायः
नापिगोत्वेनोपलक्षिता व्यक्तिः शक्येति न शक्यानंत्यव्य
भिचारोपूर्णानरेणज्ञातस्यैवान्येनरूपेणोपलक्ष्यस्यातका

केनगाहविशेषसाव नवव्यक्तिः शक्यागोत्वमवच्छेदकंका
रणालेदं उत्ववत् पदाहोत्वविशिष्टबुद्धेरनुत्पादापत्तेः अत्रए
वनजातिविशिष्टे शक्तिविशेष्यने दाहृशिष्टानं स्यात् तस्मा
ज्जातिरेवपदाना शक्यानांव्यक्तिरितिभोक्तदोषइत्यभिप्रे
त्याह जातिरेवजातिरकेति तहितातिमात्रशक्तापदाद्व्यक्त्यु
पस्थितिर्नस्यादित्याह शब्दादिति नयदान्नदुपस्थितिः किंत्वा
क्षेपतइत्याह आक्षेपतइति तनुजातिव्यक्तोरिकेविन्नित्वेघ
त्वानाक्षेपः स्वमानानांनावःसामार्थ्यंसमानांव्यक्तिविनान
भासतइतिपतत् नस्वरूसेणैवजातेशक्तत्वात् ममानत्वं
नुनह्यान्नेमनिनुतत्स्वरूपंप्रत्यक्षादौरूजातिज्ञानस्यव्यक्तिवि
षयतानियक्तिज्ञानसामग्रीसमानजाधीनः गोत्वंगवाविष
पत्नामविषयःजातित्वातगोषिन्मभावत्वाद्वेतिजतिमात्र
धासिद्धेश्चानापिपघस्यरतत्रतत्तेनैकवित्तिवेद्यपथा अथत
त्रज्ञानमर्थेन जातिश्चव्यक्तिपरतंत्रेतिव्यक्तोभासमानापा
मेव।भासतेपरतंत्रत्वंहिनपरसमवेतत्वं शब्दादिनाव्यभिचा
रात् नापितन्निरुपरागधीतनिरूपणत्वमसिद्धेः नापिपर
स्मिन्भासमानएवभासमानत्वंसाधर्म्यविशेषात् तस्माद्गोत्वं
व्यक्त्याश्रितंजातित्वादित्यनमानाद्गोत्वाश्रयव्यक्तिसामभि
तिभाषः व्याप्तिरपिशक्तिरिवव्यक्तीनांभानं सानन्त्याहरेसा
ह अनंताभिरिति अथैकरूपावच्छेदेनव्याप्तिग्राहः श
क्तिग्रहोपितथैवास्तित्याह शक्येत्वेति गोत्वस्यव्यक्त्याश्रित
त्वव्याप्तेः पक्षधर्मतापलाद्धोव्यक्तिलाभः स्यादित्याहव्यक्ति

मात्रेति व्यक्त्याश्रितत्वव्याप्तिरपि न व्यक्तित्वमनुगतं विना ग्रा
ह्येति न तज्जातिः जातेरपि व्यक्तित्वादित्याह व्यक्तिमात्रेति
व्यक्त्याश्रितत्वव्याप्तिरपि न व्यक्तिमनुगतं विना ग्राह्येति न
तज्जातिः जातेरपि व्यक्तित्वादित्याह व्यक्तित्वेति उपाधि
त्वेतिस्य दोषमाह भावतीति व्यक्तिमात्रलाभेपि व्यक्तिविशेषा
नाक्षेपात्तत्तुल्यास्यनुत्पत्त्यनुपपत्तिरित्यर्थः ननु पक्षध
र्मतावशाद्व्यक्तिविशेषः सिद्ध्येदित्यभिप्रेत्याह वाच्यत्वमपी
ति यदि व्यक्तित्वेनोपस्थिते व्याप्तिस्तदापि गात्वेनोपस्थिते श
क्तिग्रहोपि स्यादित्यर्थः वस्तुतः पक्षधर्मतावशाद्विशेष
स्य भानेपि विशेषत्वेनोपस्थितिर्नत्स्यात् अनुमितेर्व्यापक
तावच्छेदकप्रकारकत्वनियमादिति भावः व्यक्तिं विना जाति
रनुपपन्ना नाम आक्षिपतीत्याह अथापत्तिरिति तत्रोक्तेति
व्यक्तिं विनापि गोत्वस्याकृतीत्याप्रतीतेर्नानुपपत्तिरित्यर्थः
यद्यप्येकस्या व्यक्तेर्नाशेऽनुत्पाददशायामपि जातिरस्ति तथा
पि व्यक्तमात्रमस्त्येवेति न व्यक्तमात्तं विना जातिरस्तीत्याह तथा
पीति मात्रार्थो हि नाशेषव्यक्तिरेकव्यक्तिरेकव्यक्तिनाशेपि
गोत्वादेर्ज्ञानात् नाभिव्यक्तित्वं तद्धि न जातिरुक्तदोषात् उपा
धित्वे च व्यक्तित्वेनोपस्थितसर्वव्यक्त्यान्यथानुपपत्तिग्रहवच्छ
क्तिग्रहोपि स्यादित्याह गात्रार्थेति तदभावेपीति गोभिन्नभा
वत्वेन गां विनापि त्वयागोत्वज्ञानाभ्युपगमादित्यर्थः एवं ही
ति व्यक्तिं विना जातेरज्ञानात्केवलजातिन्नोपस्थितेति जा
तिविशिष्टं शक्यमिति शक्तिः विशिष्टानामानात्सेप्येकत्र वि

शिष्टतत्वंविहायगोत्वमादायगोत्वविशिष्टंशक्तमितिशक्तिग्रहात् सर्वेकादासीनगोःशक्तत्वाघत्वेविदुकोपादाने पिगोरुपादानाश्क्यत्वमेकोपादानेनध्यवसायावा व्यक्तिवाचकपघादिपदवदुपपत्तेःवस्तुतोनानुमानार्थापत्तिभ्यांव्यक्तिभानजंःनहिपत्रपदावागोत्वंतत्रतदाचाप्तव्यक्तिरितिव्याप्तिर्व्यभिचारात् नापिजातित्वंव्यक्ताश्रितत्वेनिगजातित्वस्यपदादनुपस्थितेःतथात्वेवाजातिविनिवेधेवव्यक्तिरित्यनेकव्यक्तिसमवेवत्वस्यजातित्वाघक्तेश्च पदार्थत्वविभाक्त्यर्थसंख्याकर्म्मत्वादेरक्तावनन्वयापत्तात् सुविभक्तीनाप्रन्त्यर्थान्वितस्वार्थवोधेकत्वव्युत्पत्तिसिद्धत्वात् नचप्रनत्तितात्पर्य्यविषयेनदत्वापव्युत्पत्तिःलक्षणोच्छेदापत्तेःएवंतर्हिगामानयेत्यादोजातेरानयनानुपपत्त्याजातिशक्तपदेनव्यक्तिर्लक्षतेअतएवव्यक्तेःप्रनति स्मतिपाघत्वेविभक्त्यर्थान्वयस्त्वसंगच्छतदुक्ताहजातीनामितिजातिज्ञानेसतिलक्षणयाव्यक्तिज्ञानव्यक्तिमादायचजातिज्ञानमित्यन्योन्याश्रयदुक्ताहपेरस्परेति वस्तुतःस्वाथदिन्येनरुपयाज्ञतिलक्षणानारत्वेनज्ञातोगांपदस्येव नाचगोत्वादन्येनरुपेणव्यक्तेरुपस्थितिःकिंतुगोत्वेनैव नचव्यक्तित्वेनतदुपस्थितिःगापदाव्यक्तित्वप्रकारकबुद्ध्यापत्तेःगांपश्यगोस्तिष्ठतीत्यादोजातेरन्वययोग्यत्वेव्यक्तेरलाभप्रसंगश्चतस्मादेकविक्तिवेघत्वान्नव्यक्तेराक्षयः किंतुविशिष्टशक्तिरेवेतिभावःननुजातिशक्ततयाजातियदंप्रथमंजातिंबोधयतिअनन्तरंस्वस्मतमक्त्याशक्त्या व्यक्तिएवंजातोज्ञाना

कु०त०
२१
२१

शक्तिबोधिकाव्यक्तौचखरुपुतीययालिंगंवह्निसामान्यव्याप्तत
पाज्ञातंतत्तविशेषव्याप्ततयानं वगातमपिवस्तुगम्नाव्यापकं
गमयतीत्याशयवानाहस्यीदेनदिति प्रतिबंधंविना व्याप्तिग्र
हंविना शक्तिविशेषात् यचरुपसद्व्यक्तिशक्तेः एषपंदाद्युप
देवजातिव्यक्तिज्ञानंस्यादुभयज्ञानसामग्र्याद्दत्तवादित्याहन
तावदिति व्यक्तिज्ञानेकर्त्तव्येजातिशक्ततयाज्ञातंपदंजाति
नमपेक्ष्यतइतिमेव इत्याहजानीति यदिजातिज्ञानेव्य
क्तिज्ञानेहेतुःतदाकिंव्यक्तिशक्तराजाविज्ञानादेवव्यक्तिशक्ति
विनापितज्ज्ञानोपपत्तिरित्याहत्ततमिति नास्त्येवव्यक्तौशक्तिः
जातिज्ञानमेवव्यक्तिज्ञानहेतुरित्याहमिति स्यादेतदघटित्व
त्ताविषयाज्ञातिज्ञानंस्यान्नत्वेवमित्याहव्यक्तीतिरकिंवेवंव्य
क्तिभानेपदानामकरणत्वेज्ञातिज्ञानमानांतरस्यादित्याहप्र
माणेति जातिज्ञानकरणकमपिव्यक्तिज्ञानंस्मरणनानुम
वइतिनतन्मानांतरमित्याहस्मरणमिति एवगामानयेतिवा
क्याद्व्यनुभूतगोव्यक्तीनामनन्वयप्रसंगइत्याह अननुभूतेति
अस्तुतर्हिजातिव्यक्तिविषयेकैवधात्रभवशक्तिसाध्येत्याश
कनेत्स्वितिरउभयविषयैकशक्त्यैवैकज्ञानोपपत्तौशक्तिद्वय
कल्पनव्यर्थमितिपरिहरतिनतमिति ननुमास्त्वक्तिभेदकल्प
नंनचरुसंगतिरव्येकातथापिकथंप्रवृत्तसिद्धिरित्यत आहए
कचेति यथापटत्वसामान्यविषयापटपदस्यशक्तिव्यक्तौपर्य
वस्यतिनरुनत्रएयकशक्तिस्तथापटशब्दत्वसामान्याश्रयैकश
क्तिः पटशब्दवाचकव्यवहारंकरोतिननुपटशब्दस्यजातिवाचक

त्वइत्यग्रिमार्थः प्राभाकरास्तु व्यक्तौ जातिरनुगमिका विशेषिकां
विशेष्यं वाच्येति नागृहीतविशेषणान्यायेन सैव वाच्या नव्यवजा
तावपि व्यक्तिरेव विशेष्यइति नागृहीतविशेषणान्यायो व्यक्ता
वाधीति वाच्यं जातेः स्वत एव व्यावृत्तत्वात् अन्यथाऽन्योन्या
श्रयात् स्वतो व्यावृत्तत्वं च परेषामं सविशेषस्यैव वस्त्वाश्रयत्वस्व
स्मिन्नपि व्यावृत्तधीजनकत्वं व्यक्तिधीश्च जातिशक्तादेव पदा
त् गोपदत्वनियमतो जातिव्यक्तिबोधयन्ति तत्रास्य जाति
शक्तिज्ञानमेव सहकारिकल्प्यते लाघवादावश्यकत्वाच्च ननु व्य
क्तिशक्तिज्ञानं गौरवात् जातिशक्तिज्ञाने सति ज्ञानं विना व्य
क्तिज्ञाने विलंबानावाच्च यथा परेषां पदार्थशक्तादेव प
दार्थधीः यद्वा जातिशक्तिज्ञानाज्जातिज्ञाने जायमानं व्यक्ति
मपि विषयी करोति यद्येन विना न भासते तदानहेतोस्तद्बो
धकत्वनियमात् अन्यथा गामिमपि न बोधयेत् जसमादेक
वित्तिवेद्यत्वनियमाज्जातिज्ञानार्थं लक्षशक्तिमभिज्ञापय
न्ति न च जाति विना प्रत्यक्षादिना व्यक्तिज्ञानादस्तैव व्यक्तिज्ञा
नसामग्री जातिविशिष्टज्ञानं वोभयज्ञापकसामग्री साजादि
ति वाच्यं जातिव्यक्त्योः प्रत्यक्षादिना बोधे सामग्रीभेदेऽपि श
ब्दाव्यक्तिबोधे जातिशक्तिज्ञानस्यैव हेतुत्वाल्लाघवात् त
त्सत्वे तत्र विलंबाभावे तसामग्र्यन्तरकल्पनाच्च नैवं व्य
क्तिज्ञानस्य शक्यत्वाद्विषयत्वाज्जातिवद्व्यक्तिरपि शक्या स्या
त् यद्विषयतया ज्ञाने ज्ञानाशक्तिहयपयोगिनी तस्यैव विष
यतया शक्यतावच्छेदकस्य शक्यत्वात् एवं च जाति व्यक्ति

ज्ञानजनकत्वादुभयत्रापिपदशक्तिः जासंस्थेतुसाज्ञाना
हेतुः परेणाप्यव्यपेकुज्ञशक्तिस्वीकारात् उभयतो शक्यज्ञा
नेविषयतया जातेरवच्छेदकत्वंव्यक्तिमात्रापेवज्ञापतेननुके
वलापाः व्यक्तिंविनाजातेरज्ञानादितिजातेरवच्छेदत्वाज्जाति
वद्व्यक्तिरपिशक्या पद्मप्रथमंव्यवहारानुमितव्यक्तिज्ञा
नेपदानुविधानात्संदंशक्रमित्यवधारयतिननुजातिज्ञानेव्य
वहाराहेतुत्वेनतदानत्स्यानुपस्थितेः पश्चाद्व्यक्तेश्चातृंस्वयं
मनुगमाय्थेवजातिरपितद्विषयइतिमानांतरेण ज्ञात्वजाति
ज्ञानेपितस्यदस्यकारणताप्रसेति तथाचव्यक्तिज्ञानमपि
कारणं नवजातिशक्तिज्ञानेनान्यथासिद्धिः व्यक्तिज्ञानका
रणतामुपजीव्यजातिज्ञानकरणतायहरस्तुपजीव्यविरो
धात् अपिवपदस्यव्यक्तिज्ञानार्थंशक्यज्ञानेविषयतयाव्य
क्तेरवच्छेदकत्वमात्रकल्पतिलाघवात् ज्ञातिविषयत्वाद्व्य
क्तिविषयत्वस्यज्ञानविक्तिवच्छेत्वेनावश्यभीघोपस्थितत्वा
जाननुजातिशक्तितज्ज्ञानंकारणांतरंवातदवच्छेदकंवकल्प
पत्तिगौरवात् शक्तिग्रहकालेतेषांकल्पनायोपस्थितिक
त्वादित्यसमस्तिनवरणा इदानींवर्णानित्यात्वपक्षेपिपदा
नित्यतयासंगतिरविशिष्टेत्याहनचेतिस्वरोधनिस्तन्मतेष्वनि
त्यः नहितावद्वर्णमात्रेशक्तिः व्युत्क्रमेणततोर्थप्रत्ययाभा
वादित्यानुपूर्वीविशेषविशिष्टेनत्रशक्ति साचैकवर्णज्ञा
नानंतरज्ञानविषयत्वमपरवर्णस्य ज्ञानवानित्यमि
नितद्वृटितपदपितयेत्यर्थः अनिमतमर्थमुपसंहरति

तस्मादिति ननु कल्पद्वनित्यत्वेनां वेदस्य न क्रम किंतु प्रवाहा
विछेदरूपामित्याह परतन्त्रेति तज्जातीयैरनुपूर्व्वीज्ञानज
न्यत्वव्याप्यज्ञानविषयत्वमरतं च पुरुषपरस्यंत्रधीनत्वं तथा
च कालत्वस्य वेदाधिकरणत्वव्याप्यत्वमेव वेदस्य नित्यत्वे त्यर्थः
प्रलये बाधकमाह अहोरात्रस्येति सांप्रतिकाहोरात्रेत यादृ
शं नादित्यर्थः विपाकः सहकारिलाभः वर्णादीति वर्णा ब्रा
ह्मणादयस्तेषां व्यवस्था ब्राह्मणादिमानापिन्द्र जन्यत्वेन सर्गा
दौ तदभावात्सा न स्यादित्यर्थः आदिपदाद्गुवादि समयेति
सर्गादौ प्रयोज्यप्रयोजकवृद्धव्यवहाराभावात् शब्दसंके
तग्रहो न स्यादित्यर्थः सर्व्वशब्दानामगृहीतसंकेततयैव रे
णाशब्दतोपि व्युत्सारनस्याशक्यत्वादितिभावः घटादीति
संप्रदीपः प्रवाहः तस्य भंगो विच्छेदः यथा घटादिः क्रियते
तदैव स्यादर्शनादित्यर्थः वर्षादिवदिति वर्षादौ वर्षादिन
पूर्व्वकत्वे साध्ये यथा राश्यादिभेदसंसर्गा उपाधिस्तथा होरात्र
पूर्व्वकत्वे ऽहोरात्रस्य साध्ये ब्रह्माण्डस्थितिकालोभवः स ए
वोपाधिरितिभावः सुषुप्तो यथा कर्मणेद्भुगपन्निरोधस्तथा
न्यत्रापि स्यादित्याह वृत्तिरोध इति यथा तदुलीपकवृश्चि
कयोस्तत्पूर्व्वकत्वे प्याद्योतौ तंदुलकणगोमयाभ्यां भवतस्त
था ब्राह्मणीदीनां तत्पूर्व्वकत्वेपि सर्गादौ तज्जनककर्मो
पगृहीतभूतभेदात्स्यादित्याह उद्भिदिति प्रयोज्यप्रयोज
ककापेधिष्ठासुरीश्वरस्यैव व्यवहारान्मायादिस्वहारवन्न
ह श्रीसुसन्नः स्यादित्याह भाषावदिति विवादाध्यासिता

होरात्रस्याहोरात्रपूर्वकत्वसाध्यमव्यवहिताहोरात्रपूर्वकत्वं
वा तत्र नाद्यइत्याह तत्पूर्वकत्वेति पूर्वसर्गाहोरात्रपूर्वक
त्वेप्रलयेपि सध्यादित्यर्थः नास्य अप्रयोजकत्वादित्याह अ
नंतरेति वर्षादीति तद्दिनं वर्षादिनं ननु सरदाद्यदिनस्य
वर्षादिनपूर्वकत्वं साध्यमस्तिन राशिविशेषावच्छिन्नमि
तिसाधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वात् न थापि राशिविशेषा
वच्छिन्नत्वं वर्षादित्वस्य साधनस्य व्यापकं अत्र यदादि
नत्वेन वर्षाद्यदित्वस्य वर्षादिनपूर्वकत्वं साध्यं तेन दा पक्षध
मरीवच्छिन्नसाध्यव्यापकोयमुपाधिरिति सांप्रदायिकाः किं
वः विवादाध्यासितत्वेनैतत्कालीनाहोरात्रस्य पक्षत्वे सिद्धसा
ध्यनं सर्गाद्यतस्य पक्षत्वे बाधः न वा रात्रत्वमव्यवहिताहोरा
त्रपूर्वकत्वव्याप्यमहोरात्रमात्रवृत्तिधर्म्मत्वादेतदहोरात्र
त्ववत् पक्षैकदेशस्यापि दृष्टांतत्वाविशेषात् साध्यवत्त
यानिश्चितत्वस्यैव तत्रतत्वादिति वाच्यं अहोरात्रत्वेमव्य
वहिताहोरात्रपूर्वकत्वव्याप्यमहोरात्रमात्रवृत्तिधर्म्मत्वादे
तदहोरात्रत्ववत् पक्षेकदेशस्यापि दृष्टान्तत्वाविशेषात् सा
ध्यवत्तयानिश्चितत्वस्यैव तत्रतंत्रत्वादिति वाच्यं अहोरात्र
त्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगित्वस्योपाधित्वात्
न च ब्रह्मांडस्य नित्यत्वेन साधनव्यापकोमुपाधिरित्याह नवे
ति वृत्तिनिशेधस्येति यथा श्रुयन्तो विषयविपाकसमया
न्यपि कर्म्माणि युगपन्निरुद्धवृत्तीनि प्रतिबद्धभोगजनना
नि तादृक्तन्नदायीत्यर्थः आयुषइति षीवनस्य कालावच्छे

द् आयुस्तदर्थमित्यर्थः उपमर्द्देति प्रतिबध्यप्रतिबंधक
स्वभावमपेत्यर्थः षुस्वापइतिषुक्तः पाउःसुविनिर्दुभ्यस्सुपि
सूतिसमानइत्यनेनषत्वसंप्रसारणस्यैवमित्यर्थः षत्वविधा।
नात् तथाथापीति कर्म्मभिभागजननदेहस्यावश्योत्पाद्य
त्वादित्यर्थः भोगेनेतिदानीकर्म्मभिर्भोगाजननात्तदर्थदेहोत्पा
दनमित्यर्थः तंदुलीयकउक्तिदृष्टांतः एवमिति क्षारात्
क्षीरमक्षीरात्वपरमाणोः क्षीरमेवंदध्याद्यपीत्यर्थः नत्विदा
नीब्राह्मणत्वादिव्यवस्थापकंविशुद्धमातापितृजत्वादिकस
र्गादौतुकर्म्मैस्यनानुगमाइत्यत आह स एवेति इदानीमप्यदृ
ष्टविशेषोपगृहीतभूतजनितत्वेनैवतद्व्यवस्थेत्यर्थः यातमि
ति सर्गाद्यगोव्यक्तोव्यभिचारादित्यर्थः योनिजेष्विति योनि
जमात्रवृत्तिगोत्वव्याप्यजातेस्तत्रहेतुत्वादित्यर्थः तत्रश्वपश्व
कालविशेषवृत्त्यैवेतिभावः समयोपीति नत्वीश्वरव्यवहार
शक्तिग्रहेसभ्रमःस्यात् व्यवहारहेतुज्ञानस्यानित्यतयाशब्दजन्म
त्वबाधात् तथावत्तन्मूलसर्वएवशाब्दोव्यवहारोभग्नःस्यात्
ना घटपदजघटज्ञानमित्यस्यभ्रमत्वेपिघटपदंघटेशक्त
मितिज्ञानस्यसत्यज्ञानत्वात् विषयबाधाभावात् नवभ्र
मम् नफलत्वेनभ्रमत्वं विशेष्यावृत्तिप्रकारकत्वस्योपाधि
त्वात् अतएव नुरूपंदर्शनमाह यथाहाति विश्वसंनान
इति ननुविश्वशक्तेस्यव्रह्म उपक्षत्वेआश्वपापोहिः का
र्य्यमात्रपक्षत्वेकमारब्धदहनपवनादिन्यायेनारंभेपिप्रत्य
क्षासिद्धोसिद्धसाधनं एकदेतिविशेषणेतेनैनव्यनिवारणात्

एकद्वारंभहेतुसाकल्येसनीतिविशेषणासिद्धिः साध्यमपि
कार्य्यद्रव्यशून्यसमवाय्यारभ्यवां कार्य्यमात्रशून्यसमवाय्य
प्यारभ्यत्वंवा आद्येसिद्धसाधने आसेवाधः आरंभकसंयो
गादेःसत्वात् अथैककालानासर्व्वैपरमाणवः कदाविसम
ग्रोपादेयप्रवधशून्यटि आरंभकसंयोगादेःसत्वात् अथै
ककालानासर्व्वैपरमाणवःकदाविसमग्रोपादेयप्रवधशू
न्यटि आरंभकत्वात् नष्टपवतारभकपरमाणावत् सर्व्वत्र
पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यंप्रमीपतद्ध्वंसककालेशून्यता
लभ्यतानवपवतपरमाणूनामपित पक्षत्वेनोशतसिद्धसाधनं
पक्षवचनावलसभ्यसाध्याप्रतीते अभेदानुमानवन्यक्षस्या
दिदृष्टान्तत्वाविरोधाच्च न कार्य्यद्रव्याधिकरणकलमात्र
वृत्तित्वस्योपाधित् नचपरमाणावकार्य्यद्रव्यसमानकालि
कपरमाणुक्रियातिरिक्तक्रियावंनःमूर्त्तत्वान्यवदिस्यवा
नरप्रलयेमहाप्रलयेवकार्यंसमानकालिकैनद्वृत्तिधसान्य
ध्वंसवंनाः ततएवतद्धरितिवाच्य एतदन्यगुणवत्वस्यो
पाधित्वात् नाप्यारंभककार्यान्यवृत्तिध्वंसप्रतियोग्यवृत्ति
कार्य्यद्रव्यत्वंस्वपदेनपक्षभिन्नाभिधानेऽनत्वपात् पक्षा
भिधानेत्वप्रसिद्धेः अत्राहुः विश्वसंतातपदेनकार्य्यमात्रवृ
त्त्यनेकवृत्तिधर्म्मः कार्य्यद्रव्यत्वपक्षः तथाहिसमपसम
वायिभिन्नप्रवृत्तिध्वंसप्रतियोगिवृत्तिकार्य्यमात्रवृत्तिध
भर्म्मत्वात् शब्दत्ववत् नचात्रविभुवृत्तित्वमुपाधिः अं
त्याचपविकर्म्मत्वेसाध्याव्यापकत्वात् वर्त्तमानेति वक्ष

इत्यणमसिद्धत्वान्नाश्रयासिद्धिः मदारंभकत्वतन्तुभिः पूर्वम
नुत्पादितपटैरनैकान्तिकमित्यत उक्तं नित्यत्वसतीति नित्यत्व
मात्रं तु व्योमादिभिरनैकान्तिकमिति न दारंभकत्वादित्युक्तं
प्रदीपपरमाणनतिजसद्भ्यत्वेन संसर्गिद्रव्यनपारब्धतेजोना
नीयत्वसिद्धेर्दृष्टान्तत्वनवाप्रयोजकत्वं निरुपाधिकत्वभंगप्र
संगस्य विपक्षबाधकत्वात् न चागमो विपक्षबाधकः तस्यका
र्यद्रव्यानाधारकालाबोधकत्वात् संतानाविच्छेदेप्युत्पा
त्तिविनाशयोरव्ययोपपत्तिरित्याह अवयवानामि आवा
पोद्धापानुपगमापगमो यदि नैव कार्यद्रव्यस्यात्यंतमुच्छे
दः तदाभिमतपराघुच्छेदोपि न स्यादित्याह एवं तर्हीति वि
पर्ययस्स्यिति असंतोच्छेदद्रत्यर्थः न संतानत्वप्रयुक्तोऽसं
तोच्छेदः किंत्वौलेपाधिप्रयुक्त इत्याह कर्त्रादीति उपाधेस्सा
ध्याव्यापकत्वमाह द्व्यणुकेष्विति तदभावाभोगविशेष
सम्पादकत्वस्योपाधेरभावादित्यर्थः न च तत्राप्यत्वंतानुच्छे
देप्यवयवावापोद्धाभ्यामेवोन्यादविनाशसम्भवस्तयोरमा
वादित्याह तथाचेति नाशस्यतोगविशेषसंपादनप्रयोज्य
त्वेद्व्यणुकशेषो न स्यात् तेन भोगाजननात् तथा चाविना
शिभावस्यानुत्पन्नत्वं न नित्यतया द्व्यणुकत्वव्याघात इति
संतानस्यात्यन्तोच्छेदेन स्वाभाविकः संबंधो येनत्यद्रत्यर्थः
संतानस्यावस्थानमहेतुकं वायदि स्यान्नदासनाना विच्छेदः
स्यादित्याह तस्मादिति आवापोद्धापावुपागमापागमो
यदि नैवं कार्यद्रव्यस्यात्यन्तमुच्छेदः तदाभिमतपराघुच्छे

कु०वृ०
२५
25

दोपिनस्यादित्याहएवंतर्हीति विपर्य्ययस्त्विति अत्यंतोच्छे
दइत्यर्थः नसंतानत्वप्रयुक्तोऽसंवोच्छेदः किंत्वन्योपाधिप्र
युक्तइत्याहकर्त्रादीति उपाधेःसाध्यव्यापकत्वमाहद्व्य
णुकेनिष्विति तदभावाद्भोगविशेषसंपादकत्वस्योपाधेर
संभावादित्यर्थः नवतत्राप्यवयवावायोघापासामेवोत्पा
दविनाशसंभवेत्तयोरभावादित्याहतथापीति नाशस्यभा
गविशेषसंपादनप्रयोज्यत्वद्व्यणुकनाशेनश्योनस्यात्तते
नभोगाजननात् नथावाविनाशिभावस्यानुत्पन्नत्वेनजि
स्यतयाद्व्यसाकत्वव्याघातइतिसंतानस्यात्यंतोच्छेदेनस्वा
भाविकः संबंधोमंतव्यइत्यर्थः संतानस्यावस्थानमहेतुक
नित्यहेतुकवापदिस्यात्तदासंतानाविच्छेदः स्यादित्याहनस्या
दिति यद्धेतुकमितिहृष्टावानायीएतघकापपन्निवंधन
स्थितात्यादिकं ईहृश्यामिति अनित्यहेतुनिवंधनायां
कार्यस्थितौकर्मभिः संपादनायोभोगएवमेववस्तुस्वभा
वानतिक्रमेणेतियोजना नन्वेवमपिब्रह्मांडनाशसिद्धौ
गिरीसागरादीनांकुतः प्रलयइत्यतआह ॥ तथावेत्क्षि
वर्त्तीनामिति विनश्यतामित्यर्थः महाद्भ्यांतरेणनिहन्यमाना
धरत्वात् महादहनदह्यमानाश्रयत्वात् महापवनेनसुभि
तसमुद्रविभीयमानाश्रयत्वात् इत्यत्रहेतुत्रयक्रमेणदृष्टां
नमाह कुपितेति एतेनाधाराभावात्यतंतएवसंतीत्यपा
स्तं एवंसर्वस्यनाशेऽयोद्धुदोपिनश्यतीत्युपपाद्यवेदद्वास
हशेननापिनश्य शोऽमुमेपरत्याह अपिवेति वेदद्वा

संदर्शितार्य्यजन्मादिर्ज्ञातस्तउक्तः प्रतियुगक्रमेण ह्रासमाह पू
र्वेह्नीति समाधापिषतसम्यगाहितादृत्यर्थः श्रयमाय्याअ
पिवेदाः उच्छेत्स्यति वाकुंत्वा तृउच्छिन्नशाखावदितिभावः
ज्ञातं तुच्छशिलेज्ञेयममृतस्मादपवितम्न तत्तु यावितं भैक्ष्यंप्रम
तं कर्षणंस्मृतं सत्यानृतनुवाणिज्यं कुशीदतु कलांतरो या
श्रुपालं यरक्षादिश्ववृत्तिः सेवा वैश्यावैवेशिनो वैश्यातिथयः
अम्रतनुजोपयज्ञशेषभुजः विघसभुजोऽतिथिशेषजः अन्न
भुजोभ्रत्यसहभुजः अघभुजोस्वार्थपाधितभुजः चतुष्पा
दिति तपज्ञानयज्ञादानमित्येवत्वारः पादाः दुराग्रंदुष्टा
घुयात् घृतादेरागनं तेवविपादिकापाररोगः ननु नशाखोच्छे
दः यावान्वेदइदानीमभिधीयतेतावानेवसदाध्ययनविष
यइतिवेदह्रासीऽसिद्धइत्याह इदानीमिति विवादप
दस्मृदिः समस्यर्थानुभवजनकवेदमूलत्वादुक्तममूलत्वं नरत्वे
सतिमहाजनपरिगृहीतस्मृतित्वात् प्रत्यक्षवेदमूलस्मृतिव
दित्यतोनन्यथापादिमूलकस्मृतौव्यभिचारः तथामंगलावा
रोपिवेदबोधितः अलौकिकविषयाविगीतशिष्टाचारत्वा
त् यागवदिपनिस्यसाचारमूलस्यवेदस्याप्रत्यक्षत्वात् त
दुच्छेदेनइदधीयमानवेदस्यागुच्छेदोस्तीत्याह स्मृतीनि
ननुवेदवत्स्मन्याचारयोरपूर्वेत्वतः प्रामाण्यमेषतिनेन
न्मूलकवेदानुमानमित्यत आह स्वातंत्र्येणेति वेदनैरपे
क्ष्येणस्मत्यादेरुवयापि प्रामाण्यानभ्युपगमादित्यर्थः ननु
स्मृतिकर्त्तारः स्वयमेवापूर्वसाक्षात्स्यतत्स धनमुपदेक्ष्य

कु० व०
२६
26

स्तीति न तेषां तदर्थवेदापेक्षेत्यत आह मन्वादीनामिति अ
तीन्द्रियार्थदर्शित्वे तेषामनाश्वासादिति भावः ननु दृष्टशिष्ट
चारदर्शनात्मतिप्रणयनं ततः पुनरिदानीशिष्टाचारपा
परास्यादिति किं तन्मूलवेदानुमानेनेत्यत आह व्याचार
दिति उभयोरप्यनुमानमूलकत्वेनाव्यवस्थापकत्वात्
तादृशस्मृत्याचारयोर्वेदमूलत्वव्याप्तेः नदेशनायारावध
ममोनत्वाच्च तयोरमानकत्वापातादित्यर्थः ननु नित्यानु
मेयो वेदस्तन्मूलत्वस्यादनेनशाखोच्छेद इत्यत आह आसंसा
रमिति अनाम्नातस्यपठितस्य उत्पत्तित इति स्वमते अ
निव्यक्तित इति मते अभिप्रायत इत्युभयत्रापयामोनिश्लो
कोऽपत्तितः श्रोत्रानभिव्यक्तश्चाभिप्रायस्थाः स्तथा वेदो
पीत्यपिने त्यर्थः तथात्वे निश्चितानुपूर्वीकपदकदंबकरू
पत्वे नित्यानुमेयत्वव्याघात इति भावः अत्र स्मृत्याचारमूलं
वेदोऽध्ययनविषयो न चाविदत्वमध्ययनविषयत्वव्याप्यं न
वेति विप्रतिपत्तिपत्तिः ननु स्मृत्यर्थज्ञापकत्वेन ज्ञातस्यैव वे
दस्य स्मृत्यर्थानुभावकत्वं नहि शाब्दबोधे नियतपदानुपूर्वीहे
तुः गाभानयानयगामित्यत्र न तदभावेपि तत्सत्वात् पदस्य
वर्णविशेषानुपूर्वीनियमेपि तत्तद्वर्णानुपूर्वीकपदभेदवि
विशेषो न हेतुः पदकत्वश्यपदानां प्रत्येकव्यभिचारात् किं
त्वव्यभिचारितदर्थज्ञापकत्वेन ज्ञातस्यालाघवादावश्यक
त्वाच्च अत एव दंत्यादिसकारसंदेहेपि वाक्यार्थधीः नव
क्रमिकपदवत्त्ववाक्यत्वं अनुच्चार्यमाणस्योच्चारणघा

रितक्रमासंभवादिति वाच्यं गौरवस्वरस्यादौ तत्सत्वेपि वाक्यत्वा
भावात् विशिष्टार्थपरशब्दत्वं वत्रापि तुल्यं ननूच्चार्यमाण
स्यैव वाक्यत्वमिति चेन्नानुमितमौनिश्लोकस्यैव वाक्यत्वात्
किंच वाक्यमुच्चार्यते न तूच्चारणाद्वाक्यत्वं वाक्यमुच्चारयेदि
त्यत्रानन्वयापत्तेः उच्चारणादशायां वाक्यत्वे वाक्यस्यासत्वा
पत्तेः एकदा तावत्पदानामुच्चारणाभावात् अथ तदर्थज्ञाप
कत्वेन ज्ञानानां पदार्थोपज्ञानमात्रं स्यात् न संसर्गज्ञानं अन्वयप्र
कारकमेत्वाद्युपस्थापकविभक्त्यादिसमभिव्याहाराभावात्
मैवं अनुमितवेदाद्वाक्यार्थानुभवे सामग्रीविलम्बः स्यात् धर्मि
ग्राहकमानेन वा शरीरे कर्तृत्वस्यात्र स्मर्यानुभावकत्वेन च
तस्य सिद्धेः अन्यथा क्लृप्तहेतुं विना न सोऽनुभावक इत्यादौ न द
सिद्ध्याश्रयासिद्धिः तत्सिद्धौ च वाधः अत एव वक्ष्यति निदार्थे
त्रादकल्पितविधिनिषेधवेदादर्थमधिगम्य प्रवृत्तिनिवृत्ती अ
न्यथा विधिनिषेधकवेदानां नानाप्रकारकत्वेन विभक्त्यादि
विशेषवत्पदस्यानुमातुमशक्यत्वात् न ततोऽर्थधीः स्यात्
एवमाचारानुमितवेदादपि प्रवर्तककर्तव्यताधीः स्मृत्याचा
रानुमितो वेदोऽर्थं बोधयतीति पूर्वपूर्वानुमितवेदस्तु नश्येत्त
रन्स्मृत्याचाराविच्छिन्नां धपरंपरास्वतन्त्रप्रमाणमूलकत्वात्
आत्राद्यः उच्छिन्नवेदादर्थप्रतीतस्मृत्याचारयोरुपपत्तेः सा
मग्र्यंतरकल्पने गौरवं अत एवेन बाधाश्रयासिद्धू स्मृत्या
चारमूलस्य वेदस्यास्माभिरभ्युपगमात् न था वस्मृत्याचार
योर्वेदजन्यानुभवमूलत्वानुमाने वपक्षधर्मताबलेन प्रसक्त

कु०वं०
२२
27

वेदमूलकत्वसिद्धिः अननुभावकस्यमूलत्वानुपपत्तेः स्तुति
निंदार्थवादाभ्यामपिप्रवृत्तिनिवृत्तिपराभ्यांप्रवृत्तिनिवृत्तिहेतु
रथएवकल्प्यतोलाघवात् ननुविधिनिषेधकवाक्यगौ
रवात् उक्तदोषात् यत्रसार्थवादादेवचनुज्ञानंतरतिमस्मि
त्यादौतत्रनतत्कल्पनापि नचबहुभिर्मेधाविभिराध्यात्मिक
शक्तिसंपन्नैःक्षिप्यमाणायाः नशाखांतरवदुच्छेदसंभव
इतिवाच्यम् एकस्यसकलशाखाध्यापनेशक्तिरेकेनेवापरै
रपिनदनध्यापनेनदुच्छेदसंभवः तत् एकानधीनापास्त्यस्याअ
पराध्यापनविषयेमानाभावात् नचशाखोच्छेदेवर्णादि
हानिशंकयाप्रत्यक्षवेदादापिवावराथेप्रयोगयोरतिश्चयैवै
दिकव्यवहारोच्छेदेश्रूपमाणमात्रस्येवमहाजनपरिगृहीत
त्वेनततएवतन्निश्चयात् तस्मास्त्यावाएनुमितोवेदःप्रत्य
क्षोध्यापतविषेपश्चवेदत्वान्मतवत् विपक्षबाधकमुक्तंगौ
रवमितिसंक्षेपः दूषणांतरमाह परित्वेतिविदेनापिप्र
वृत्तिनिहेतुकार्यत्वज्ञाननहेतुहितहेतुत्वज्ञानवाउत्साघप्र
वृत्तिजन्मेत्यावश्यकत्वहेतुकोवेदव्यवहारः तच्चालिंगेप्य
स्तीतितदेवनित्यानुमेयशब्देनोच्यतइत्यतआह नवेति।
प्रत्यक्षसिद्धत्वान्ननित्यानुमेयशब्दत्वमशंक्यत्वाच्चनवेदत्व
मित्यर्थः प्रमाणसामान्यानुमानेपिपक्षधर्मतावशात्
तद्विशेषवेदसिद्धिस्यादित्याहः अथेति सामान्यनुदृष्टे
श्वरप्रत्यक्षविषयत्वेनाप्युपपत्तेर्नसाविशेषभवगमय
तीत्याह प्रत्यक्षेति ईश्वरप्रत्यक्षस्यानभ्युपगंतृमतेभोज।

नादेरिवकर्त्तव्यताज्ञानेअनुमानंहरत्वंस्यादित्याह नदिति
विशेष्यलिंगाज्ञानात् ननुमक अतोनमूलमित्याह् नि
त्यमिति नित्यानुमेयोवेदोपिविशेषाकारेणनिश्चितत्वा
न्नतद्बोधकःस्यादित्याहविदइति विशेषतइतिशेषःसा
मान्यानस्कृत्ता नंवेदइवानुमानेपितुल्यमितिशंकोत्तराभ्यामा
ह अनुमितत्वादितिः आचारकर्त्तव्यतानुमानमूलेत्यनु
मेयपूर्वमवारकर्त्तव्यतासिद्धौस्यात्सावकर्त्तव्यतावोधक
लिंगप्रतीतेःप्रागेवसिद्धेतिनानुमानमित्याह्।अनुमेयेति
एवंशब्दप्रतीतिंविनापिकर्त्तव्यतावुद्धेःसिद्धत्वाद्यर्थशब्दा
नुमानमितिनुत्यमित्याह् शब्देनति विशिष्टशिष्टाचारेणवे
दमूलाकेत्वमनुमापते अतोनप्रसक्तादिनासिद्धसधन
मित्याह आचारेति आवारस्वरूपसिद्ध्यर्थंवदानुमानंत
कर्त्तव्यापि किंश्रवणेणवा नाद्यःतत्रप्रत्यक्षस्यैवमूलत्वात्वाह
द्वित्याह प्रत्यक्षेति नद्वितीयः कर्त्तव्यतापामज्ञानायावेदा
ननुमानात् तह नेनवदादनुमानवैयर्थ्यादित्याह् तस्मा
दितितत्तीर्थंस्यकते तथाचीतिदर्शादिव्यवहारस्यवेदपू
र्वकत्वसहचारदर्शनादित्यर्थःनहिसहचारमात्राद्व्याप्तिः
यौकषेयवाकास्यवैदिकवाक्यस्यापिप्रत्यक्षानुमानवि
वक्षा पूर्वकत्वप्रसंगादितिपरिहरति अतएवति अत्रो
पाधिमाहीआदिमतइति आगमस्येत्यर्थःआवारस्या
प्यागमपूर्वकत्वेसाध्यस उपाधिरित्यनादिःसतन्निरपे
क्षोपित्यादित्याह आवारोपीति द्वितीयमिति अन्य

कु०व्वे०
२८
28

तामानस्य धर्मे प्रमाणत्वास्युपगमादित्यर्थः आचारस्यागम
मूलकत्वाभिप्रायो जनमाह अथवेति स्वप्रामाण्येति नि
त्यमनुष्ठानादित्यर्थः तद्वदिति विवादाध्यासित आचारो
वेदमूल उच्छेदानंतरभाविप्रवाहत्वाद्राजसूयवदिति नाप्रत्य
क्षादिनासिद्धसाधनं नाप्यंसंनमुच्छेद इत्यर्थः प्रलये स्मृत्या
चारपौरुच्छेदाल्लिंगाभावेनासत्यांतत्वस्य सक्रतावनुष्ठानमे
वनस्यादित्यसिद्धो हेतुरित्याह एवंतर्हीति नचघटादि
संवर्तनार्थमीश्वरस्यापि शरीरपरिग्रहात्तदाचारादेवक
र्तव्यतानुमितिः स्यादिति वाच्यं बहुव्यापारघटितस्य तत्तदा
चारस्य गुरुत्वाल्लाघवेन वेदरूपवाक्यकल्पनादिति भावः।
शाखोच्छेद इति व्यासादीनां सहस्रशाखवेदत्वादेतदास
त्वेपि सीप्रतं तदध्ययनाभाव एव शाखाच्छेदः स्मृत्याचारमू
लं वेद इदानीमप्यन्यत्राध्ययनगोचर इति नद मतं शंकते
अधुनापीति परिहरति अत्रेति भारतवर्षे तदध्याय
नाभावेप्यस्वन्तस्सत्वकत्यनापांगोचरत्वमिति भावः तस्ये
ति यद्यप्याचारस्याध्येतसमानकर्तृकत्वादध्ययनागोच
रशरपीन्नोधिताचारस्यानुपपत्तिस्तथाप्यध्ययनाभा
वः शक्त्यभावप्रयुक्तः सर्वनैतद्देशनियतः प्रागप्यत्र तदभा
वापत्तेः किंत्वेतत्कालनियतो ऽतो भारतवर्षान्यदेशः स्थस्या
चारमूलवेदाध्ययनमन्यदेशस्थादेतद्देशवत् इति भावः नु
च्छिन्नशाखाबोधितेतिकर्तव्यतां शंकये कस्मिन्नपि क
र्मणीतिकर्तव्यतेव तानि श्रूयो न स्यादित्यभानाक एवायमा

चारदृत्याह मतेति महाजनपरिगृहीताचारस्यामानत्वशं।
काविदेपिस्यादित्याह एवंतर्हीतिवृश्चिकेति उच्छिन्नशा
खवेदांगीकारेणानुष्ठानेवृश्चिकभीत्याथपलायमानस्यस
वेदाप्रामाण्यापातआशीविषमुखनिपातइत्यर्थः अनके
त्यादिरूपपत्ति एनमिति तत्तकर्मणेनानाशाखावोधिते
तिकर्त्तव्यतावोधनायमहर्षिप्रणीतामहाजनपरिगृहीताः
स्मनयः संतीतिनानाश्वासइत्यर्थः अन्यथैकस्यसकलशा
खानवगमात्शाखांतरवोधितनिकर्त्तव्यनाशंकयैकशाखा
तोनार्थनिश्चयः स्यादितिभावः नचस्वारस्योच्छिन्नशाखाख्या
पूलकत्वेसापि शाखांतरवच्छिष्टेर्ग्राह्येन तेननोच्छेदः स
वेन्नन्नसंप्रदायसंतरणोपदेशवच्छारवेवाप्रमाणमित्यतआ
हनचेति अप्रामाणिकत्वधियानतशाखानध्ययनमपि
तन्यग्रपुमित्यर्थः तदत्वादाचारानुमितवेदवदेवोच्छे।
स्यंतीत्युपसंहरति अतश्चेतिदिनरात्रिह्रासेश्वतव्यभिचा
रः तस्यापिपक्षत्वादितिभावः ननुवर्त्तमानप्रवाहोच्छेद
सिद्धावपिभाविप्रवाहोच्छेदसिद्धिः कुतइत्यतआह अन्य
थेति प्रागुपात्ताहष्टस्यदेहाघनावेतभोगाजनकत्वादि
त्यर्थः नन्वेवमपिप्राग्विच्छेदासिद्धोपरतंत्रपुरुषपूर्वका
नादिरेवायंसंप्रदायइत्यत्रनकिंचिदनिष्टमित्यतआह त
थाचेति अचाहत्वाद्वितिशेषः धर्मोयागादि तस्यात्वानिरुच्छे
दः अधर्मस्यमंडलीकरणादेः संस्थापनाव्यवस्थानुपहा
जनपरिग्रहाद्दस्यप्रामाण्यधीः सएवकइत्यतआह ळ

:पुनरिति हेतुदर्शनेति अनन्यथासिद्धप्रवृत्तिविषयत्व
मित्यर्थः तदेवाह नत्वत्रेति निमित्तमपेसर्वत्रानुषज्यते योगे
ति योगएवकर्तव्यो ननुचित्तविक्षेपसेनुयागादेरित्यनि
नेनेत्यर्थः प्राथमिकस्येति ब्रह्मचारिणाइत्यर्थः योगाय
त्रनानिमानेनकर्मकादेप्रवृत्तिर्नस्यात् तस्यवरिभावादि
त्यर्थः प्रागुक्तेन विफलाविश्वप्रवृत्तिनेत्यादिना कुहकाऐन्द्रजा
लिकाः बौद्धाघाश्रमपरिग्रहेऽन्यथासिद्धिर्मोह संभवती।
ति उभयोरिति अत्यन्तमलिनः कायोदेहीवात्यतनिर्म
लवृत्तिपूर्वोद्वौसांख्यानामिति भक्तिपरिणातावपिप्र
योजनाकांक्षायाः सत्वात्तेषामेवतत्क्षोभोनतस्माकमित्यर्थः
एवमग्रेपिभास्करस्त्रिदण्डिमतभाष्यकारः ननुवर्त्तमानोपा
ध्यभविष्यतीतसर्वस्यदाउपाधयः स्फरित्यतआहअस्मा
मितितस्यजानस्येत्यर्थः शरीरेति सुषुप्तौयथाकर्मणां यु
गपद्वृत्तिनिरोधः विश्व सानुवृत्तिवबलाकदाचित्स बा
धस्तथाचरमाणनाकर्मसंतानानुवृत्तिवशात् कदाचित्स
र्गइत्यर्थः एवयति यावत्प्रचयाख्यः संयोगो वर्त्ततेतावत्क
र्मसंतानानुवृत्तिरित्यर्थः प्रवयश्चयघष्वयविभात्रवृत्तिः
संयोगस्तथापिद्व्यणुकारंभकसंयोगमात्र विवक्षित।क्रिया
लेति ब्रह्मशतवर्षमेकालोपाधिरित्यागमप्रसिद्धोरात्रीय
नइत्यर्थः पद्मप्रवृत्तब्रह्माडन्यब्रह्माडवृत्तिः कालोपाधिरि
त्याहब्रह्माडेतिपूर्वं प्रवृत्तिसत्वस्यप्रवाहइत्यर्थः पद्मप्रवृत्त
ब्रह्माड न्यब्रह्माडवृत्तिः कालोपाधिरित्याहब्रह्माडेतिपूर्वं

शब्दनित्यत्वस्यप्रवाहविच्छेदरूपस्यनित्यत्वस्यचोरिद्धिकक्ता
दूदानीमस्मदाद्यतिमतस्यापिमहाजनपरिग्रहस्यसर्गादाव
सम्भवादसिद्धिमाह एवमिति किंचमहाजनपरिग्रहः प्रामा
ण्यस्यज्ञापकोनतूत्पादकः यत्तूत्पादकोगुणस्तदभावेप्यस्य
स्यप्रामाण्यस्याभावात् कितनयोस्त्वमित्याह ज्ञापकश्चेति
अपमर्थेमहाजनपरिग्रहरूपाः हितीयामन्यथासिद्धिं दू
षयितुमुपन्यस्यति स्यादेतदितिनिविनायाऽसंस्कारहपाया
विषयविशेषमेनोधारणारूपहेतुमपन्नरुपापावान्मसा सा
क्षात्कारजनकत्वेपि तृणाद्यौकामित्यादिसाक्षात्कारभ्रमजनक
त्वान्नसमाश्वासकत्वमित्याह तथाहीति दृष्टेसंवादेप्यती
न्द्रियार्थेतदभावादित्याह अहीत्यादीति यद्यपिनहिंस्यात्सर्वा
भूतानीत्यनेनहिंसायाअनिष्टसाधनत्वंबोध्यतेननुतदाभा
वस्याहिंसायहितसाधनत्वंनथाप्यनदुणासविज्ञानवहुव्रीहि
णायागाद्येवोक्तमित्याहुः प्रमाणांतरसंवादमाह आगमइति
भावनामात्रेहि ईश्वरमूलकत्वेनविवादइतिभावः आगमैक
देशेसंवादेप्रामाण्यंनिश्चित्यान्यत्रापिवदत्वनतदनुमेयमि
त्याह एकदेशेति एकदेशसंवादेऽप्रमाणसाधारणसाधा
रणाइतिनतन्मूलकइत्याहस्वमेत्तिमहाजनपरिग्रहान्द्रावना
मूलकेप्यागमेसमाश्वासःस्यादित्यतआह नवेति सर्वत्र।
भावनासाक्षात्कारजनिकानसंभवतिअननुभूतमभ्रविषय
त्वात्तस्याइत्यर्थः कर्मयागादि योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः नच
त्ति हितसाधनत्वज्ञानमुपयोगि नवक्तृत्वनज्ञानमज्ञानम

कु०वृ०
३०

तिप्रसंगादित्यर्थः भावनासाध्यो वेत्यत्रोपलंभ इत्यनुषंजनी
यं नचान्यत्रैवात्रसाधनत्वनिश्चयसंभवस्याह नचास्मिन्नि
ति अस्मिन्कर्मयोगसाधनत्वेनानुप्रवृत्तोसत्यां कर्मयोगा
न्वये फलस्यान्वयात्साधनत्वनिश्चयः स्यादित्यत आह अप्रती
ततयेति हितसाधनविनतिशेषः हितसाधनत्वनिश्चयाव्यव
त्तिः नस्यावतन्निश्चयइत्यन्योन्याश्रयादित्यर्थः योहः वि
हितंनिषिद्धं चवक्तवाः नसोहितस्फलमनुमयानीतिप्रत्यभि
ज्ञाद्दहः स्यादित्यत आह नवेति एकेतिअर्थे कृत्रजन्म
ति कार्यभेदे प्रत्यभिज्ञानं प्रत्यक्षसिद्धं ननयाजन्मातरइत्य
र्थः अस्तुवासंवादात्समाश्वासस्तथाप्यधिकारिविशेषण
श्रीपत्राह्मणत्वाद्यप्रतिसंधानेऽनतवेदाध्ययनस्यानुष्ठाने
तेषांनस्यादित्याह तथावेति नचेदानीमिवनतदातन्निश्च
यः प्रत्यक्षादित्याह नहीति ननुपर्थेश्वरेणानादृष्टवि
शेषजन्यतयाशरीरवत्सुण्यादिसाक्षात्कस्यसार्गादौकमि
लादयोवेदमध्याप्यंतेइत्यत आह ईश्वरवदिति अणि
मादिसंपन्नावध्यागमएवमानेनआमोण्यग्रहएववानाश्वा
सइत्याह अत्रापीतिहितुदर्शनशून्येग्रहणधारणादिरु प
माहाजनपरिग्रहाद्दुपपत्तिरेवाणिनादिसंपन्नोमानमित्या
हाओघेनि तथाविधा किंबहवः कल्पनीयाः एकाएव
वानाघइत्याहएवमिति कल्पनायालाघवसाचव्यक्तिक
एवविषयइतितन्नानात्वेमानाभावइत्यर्थः कल्पनागौर
वमाहविदेहेति विविधोदेशेविदः अंत्समार्शकयाद

कु० वृ०
३१
31

न्यत्रापि नाथामेन तत्रैव पर्यवसानमिति अस्त्वित्यादि परिच्छेदा
र्थमुपसंहरन्नीश्वरनतिमाह कारमिति जगत्कार्थजातं त्वा
संहरन्कृत्वा त्वत्त्वास्त जन्मापावशात् सृष्टिसंहारकारिसंपन्ने
र्थेक्रीडतीत् नंदेवस्तत्संभवंज न्मम् लंकारणं विश्वासैक
भुवविश्वासैककारणंनिप्रवधस्फुरदिच्छाप्रभावशिवप्रसुरि
श्यनामनंतकालेभूर्यासमित्याशंसा इति श्री महामहो।
ध्यायश्रीवर्द्धमानविरचिते कुसुमांजलिप्रकाशे द्वितीयः स्त
बकः समाप्त शुभमस्तु संवत् १९२॥ ॥

नं० ६४८ - घ
न्यायकुसुमाञ्जलिः (उतः प्रम स्तवकं यावत्)
पत्राणि १०३ पत्राणि
२५६

॥श्रीगणेशाय नमः॥ सिद्धिः तृतीयां विप्रतिपत्तिं दूषयितुमुप
सस्यति । तत्रेनदपीति अन्यथा सिद्धिरित्यकरणमपि कथमी
श्वरसाधनाय तत्र प्रत्यक्षादिबाधादित्यर्थः तत्रमुश्यसदनु
पलब्धिसहकृतप्रत्यक्षबाधमाह । नमाहीति । यद्यप्यनुपलंभेनदे
श्वरप्रमोत्याभावावगमात्तः तत्साधनदृष्टापत्तिः प्रागभावप्रधं
ससाधनतेचापसिद्धांतः तथापि क्षिमादिकं यदिसकर्तृकं स्यात् । व
रश्चसवकृकः स्यात्तदा तद्रूनयोपलभ्येतेत्यर्थः अनुपलब्धि
मात्रस्य बोधकतायामयोग्योव्यदर इति योग्यानुपलब्धिर्बाधिका
वाच्येत्याह । अयोग्यत्वादिति । एवं शशशृंगापशृंगवादिमत्रा
पि नबाधेनस्यादयोग्यत्वाच्छशशृंगस्येत्याह । एवमिति । शृंगत्व
स्य योग्यसंस्थानत्वं गमनया योग्यव्यक्तिवृत्तित्वनियमात्तायोग्यं
शृंगमित्याह शृंगस्येति एवं शरीरविशिष्टात्मतिकर्तृत्वं नकेनु
योग्यतानियमाद्विशेषणबाधेन विशिष्टबाध एवेत्याह चेम
नस्यापत्तिः नहुकर्तृव्यापकशरीरबाधात् व्याप्यकर्तृबाध
परोयं ग्रंथः प्रत्यक्षबाधस्योपक्रांतत्वाच्छव्यापकानुपल
ब्धिलिंगकानुमानबाधमाह । व्यापकेति । व्यापकश्चासोम्वा
निकर्मधारयः आदिपदाच्छरीरादिः चेतनप्रवृत्तेः मृष्टमा
धनताज्ञानधासनालद्वाधेसापि बाधितेत्यर्थः योग्यादृष्टि
रिवियोग्यानुपलब्धिः क्वायोग्ये परात्मनि बाधिकाशंकः स्या
पि तथातेनत्रापियोग्यानुपलब्धिर्नेबाधिका नहि शशशृंगं
मयोग्यमनुपलब्ध्या निषिध्यते येन प्रतिबंदिः स्यान्नापि शश
शृंगं योग्यमेव नायोग्यं तदाति तरोन प्रतिबंदिः व्यापका

नुपलब्धिलिङ्गः कचानुमानमाश्रयासिद्धाबाश्रयासिद्धंतत्सिद्धौ
च साधकानुमानबाधितमित्यर्थः सामग्रीति· यथायोग्योपि
चक्षुरादिरालोकाभावान्नोपलभ्यते तथात्मा न क्षणिकज्ञानादियोग्य
गुणाद्युपधानसहकार्यभावान्नोपलभ्यत इत्यर्थः पद्यप्येवमुपधा
पकत्वेनोपलिङ्गपरामर्श्यसत्त्वादात्मबुद्धिधारैवस्यान्नानुमितिः
नचानुमितिसामग्र्येव प्रतिबन्धिका णामेलकन्यायात्सामग्र्या
मितरकारणानांव्यभिचारान्नतोपलिप्सपरामर्षपूर्वप्रतिबंधको
बाव्यस्तस्यचयोग्यविशेषगुणत्वेनात्मोपलंभकस्यानधात्वान्न
थापिरपव अस्मन्नविशेषगुणत्वात् ज्ञानेष्वुद्भूतत्वजातिविशेषस
त्वारम्भूत ज्ञानस्यनात्मोपलम्भकत्वमितिः नद्युपाधानेपितात्मग्र
हः अतएवाधान्त्यशब्दयोनुद्भूतत्वाभावान्नप्रत्यक्षत्वमित्येके आ
त्ममनःसंयोगविशेषस्यात्मग्राहकत्वमनेनोक्तमित्यन्योमनसइ
तियपघपिसुषुप्तौपतएवाज्ञानततएवत्मिग्राहोपपत्तौयोग्यवि
शेष्यगुणोपधानमतंत्रंतथापिसाक्षात्कारिसामान्यतएवयो
ग्यविशेष्यगुणस्यप्रयोजकत्वावधारणादेतदुक्तंः असंमत
मितिः विभुत्वेमवसइन्द्रियाप्रत्यासत्तेरभावादित्यर्थः सर्वदे
ति। परमाणुभिः स्पर्शरहितत्वंचगुणादिभिर्व्यभिचारीति
विष्टलिङ्गः तथाप्युत्पत्तिक्षणेवरसत्वाद्यभिचार इत्युक्तंस
र्वदंति· अनारंभकद्रव्यत्वइत्यानारम्भकद्रव्यत्वमत्रविवक्षि
तमातेनकर्मसयोगाद्यारंभकमनसिस्वरूपासिद्धिस्तथा
पिघटेनानेकान्त इत्यत उक्तमिसत्वइति। कालादिदृष्टान्तः
नचमहत्त्वमुपाधिः साधनव्यापकत्वात्· नचसुखादिकम

कु॰ वृ॰
२

र्त्तंसर्वाणासमवायिकारणकगुणवृत्तिगुणत्वव्याप्यजातिमत्‌·
नित्यवृत्त्यनित्यविशेष्यग्रहणत्वात्‌। शब्दवत्‌· पाकजवच्चेति प्रति
रोधः मूर्त्तत्वस्याप्रयोजकत्वाद्‌नात्मवृत्तित्वस्योपाधित्वाच्चेति
भावः आपातनत इति। यावन्मनो न सिध्यतीत्यर्थः स्वरूपासि
द्धिमेवाह यथाहीति अद्रव्यस्यापीति लिङ्गज्ञानादेरित्यर्थः
द्रव्यत्वाविनाकृतचरूपादिभिनार्थान्तरं गंधादिघेकैकमा
त्रप्रत्यक्षाजनकवेन पृथिव्यादिभेदसिद्धेनिःस्पर्शत्वाद्बुद्धा
वनिरवयवमित्यर्थः तथापीति यथा श्रोत्रस्याविधिंद्रिय
नयाकर्णशष्कुल्यवच्छिन्नस्योवंद्रियवानदनवच्छे। दर्गोत्म
न्तोपिशब्दोतगन्यते न दवच्छेदनात्यन्तस्यापि तस्य तद्गुणबा
तान्तग्रहः तथामनोवच्छेदकशरीरावयवावच्छेदेनोत्पन्नसु
खाद्यपितदवच्छेदकावच्छे। दतोसन्नंततद्गुणबातान्तगन्ये
।तत्वर्थः असमवायानि। व्याप्यविनु विशेषगुणेवाषंनि
यमोतेनव्याप्यवृत्तिकर्मजन्मविभुपरमाणुसंयोगेनव्य
भिचारः ननुकिमसमवायिकारणत्वावच्छिन्ने विनुकार्येजन
नयतीविनियमाभावात्तद्भिन्ने जनयमे वतिवाभावबिन्न
एवजनयतीतिवाआद्येसुखादेरधिकदेशतापामापादका
नावः द्वितीयेवानुमनमेंयोः गेपिम्भावहित्रि।त्रधिकदेशेव
जनयेशतियामकालावान्‌।अन्येनवाविपुखादेरनुद्दिश
नापत्ति।सनो।वेत।वृपितद्वि।राधक्ता अथनिमित्तवद
वाघनुगाराभेनसुखादेन्यूनाधिकदेशतानिमित्तवायुसंयो
गादिवशब्देनत्वसमवाय्यनु।गवाशतर्हिमतोविलाव

२

पितथासुनवविनुकार्यमसमवायिकारणंस्याद्वह्निनेकर
ह्लेवनेर्याकाशसंयोगस्वशद्वमितिचेदंतगाधनवह्निनेपिसु
खादिःस्यादितिवाच्यं।नदृशावत्विन्नचदंनसुखेहितदेश
चेदनमापेक्षोसमवायीनिकर्यंनविरपेक्षस्तकर्णाशनथा
चशरीरसत्रस्योपाधित्वेपिनिमित्तवशान्सखादन्निपतदे
शत्वंस्यात् अत्राहुः विजकार्यविशेषगुणस्यनस्वासमवा
यिकारणमतदेशत्वमितिनियमः मनोखेसावच्छरीरंव्या
प्यैवमतः सयोगोसमवायीतितहृठकेदंव्याप्यैवसुखादेनुस
त्पत्तिः ततः पादावह्निनंसुखंपक्षिरीरावह्निनासमवा
यिकारणकंस्याशशरीरव्यापकंस्याशनिमित्तकारणस्य
चाधिकदेशत्वमात्रप्रयोजकत्वाशद्वनएवतिदाब्वेतधम्यस
रसीमग्रम्यसर्वोगागासुखधानुपसाम्ननिलावनिपमेनि
सिद्धेषामेवशरीरान्नीनासुपाधित्वेकुतानिषनदेशसुखा
द्युत्पत्तिरित्यर्थः धर्मिग्राहकेति।सुखाद्युपलब्धीनामिं
द्रियजत्वानुमानेमनोणुत्वानुल्लेखपित्रनुपपत्तिवशादनु
त्वंविमयइतिधर्मिग्राहकमनुल्यनपातहाधउक्ताःप्राग
केदि।धर्मिग्राह।कमानवाधइत्यर्थः युगपदनेकविष
यसंवद्धनानेन्द्रियसंयोगेसतिज्ञानकमानुपपत्तेःरतुन्वेनै
वतद्गुमपत्तेरितिभावः पद्विचादहृवरणत्रोत्कदा।षावकाश
स्तंदानतएवज्ञानकमोयिस्यादितितना।सिद्धेनमानमः
स्तीसाश्रमासिद्धाहतवद्त्याहयदि।वत्नि।तथापिनि।ए
कंकरणमेनमत्रैकादाएकावच्छेदेनेकजातीयामेकामेवक्रि

यांजनयति। नन्वनेकां एकत्रेसादिविशेषणशकुवाराग्निशब्देषु
गपदनेकछिदाज्ञयादिगानादिगवछेदेनानेकशब्दजनकेषुन
षभिचारइतिकरणधर्म्मत्वेनकिं पाक्रमः स्यादित्यर्थः नचतथा
पिचक्षणघवछेदनथाव्दवद्धिनद्देशापरमाणाविवविज्ञानी
यामग्निसयोगवदनेकांक्रियांकुर्यादेवेतिवाच्यं। ज्ञानकाण
मेकत्रात्मनि एकदैकमेवज्ञानंजनयति। समहालंवनकर
णवशकयमत्यथासामग्रीसत्वेसमूहालंवनमेकंज्ञानं
नन्वन्यज्ञानसामग्रीसत्वेकार्यावश्यंभावयतदसत्वेकिंक
रणधर्म्मत्वेननन्यसहकार्यन्तरमात्रपर्यवसायित्वाशन
ज्ञानकारणस्यैकदैकज्ञानमात्रजनकत्वयावत्रवरथा।ना।न
नैवसामग्र्यसत्वाशप्रतिपत्तुरिति। तस्या।नककरणोपेत
स्यानेककार्यषनन्वादिनिभावश्चकुरादानामिति।एषा
योगपद्यात्पुनः सएवज्ञानयोगपद्यप्रसंगोभगाकरणा
धर्म्मत्वेनापिप्रसेकमविशेषादिति भावः नत्वेवमिति एव
मापेकदावहूनांज्ञानानामवुसत्तावकदानामेन्द्रियकरण
कस्यांदिज्ञानमेकंस्यादेवएकेन्द्रियजत्यसहालंवनव
दित्यर्थः नचचाक्षुषत्वादिजातिसंकरापत्तेनैकंज्ञा
नमितिवाच्यं। तथासतिफलविरोधेनैकस्यापिज्ञा
नस्याजननापत्तेः चित्ररूपवत्वाक्षुषादिविजातीय
स्यैवज्ञानसामग्रीसत्वेनोत्पत्यापत्तेर्ज्ञानचतत्रफल
वलात्कल्प्या। अत्रफलाभावद्दृष्टेतोफलफलापत्तेः अ
न्योन्यसमप्रतिबंधस्यतत्रैवाज्ञानमेवस्यान्नत्वेकस्यज्ञान

मित्युक्तं।वस्तुतः पंचसुपदेककरणंज्ञानंजनयतिनापरा॰
णितत्रतियामकमास्थेयं अन्यथाज्ञानजननोनयां अन्योन्यक
लहं कः समादध्यादितिभाव आशयमविद्वानाह नवत्ये।व
तिएकैकेन्द्रियेणास्वस्वविषयमहालंबनमेकंजन्यत एवे
त्यर्थः आशयमुद्घाटयति एकैकेतिनेययीति।दीर्घाशष्कुलो
भक्षयतोगंधादिज्ञानमेकमनेकेन्द्रियजन्यमुत्पद्यतइत्यर्थः
षासांगेतिएकेन्द्रियस्यसकमनसोणतामनासायुगपदनेके
न्द्रियासन्निकर्षात्जनकमस्यसर्वेसिद्धत्वात्अदृष्टंचेनततत्रापि
गंधादिज्ञानोत्पादः क्रमेणचवर्तीत्यनुमीयते।कालमोस्था
वृक्रमोनलक्ष्यइत्यर्थान्तदृष्टौ।नन्वनेकेन्द्रियमनः संयोगा
भावयुक्तव्यामंगकिंखुभव्याप्युक्तइत्याह।भवतुभसेनि
।वुवुत्सातन्नूणादिग्रहहेतुर्नंवाइतरज्ञानप्रतिबंधिकाकिंत्व
व्यथोपयुज्यतइत्याह।नहीतिनवुवुत्सायाअतंत्रत्वेकथ
मंनोवृत्वयस्येमंदोपिवुत्तुत्सितः शब्दोगृह्येत।नन्वत्यः तंत्रत्वे
पिकथंदशापिः पश्यमानामुगाथार्थतावद्येवरवुवुत्सायाअ
णिधानेचसर्वेषामज्ञानसेकज्ञानंचातचश्रोत्रमनः संयो
गविशेषकार्योत्रेयोस्ति।सएवकिंचिछब्दग्रहहेतुस्तदन्म
ग्रहप्रतिबंधश्चेतिवाच्यं।विनुचेयीन्द्रियमनः संयोगवि
शेषस्यानथात्वेव्यामंगोयप्रसंगे अथप्रसक्तानुक्तेन्द्रियम
नः संयोगद्वाराबुभुत्साप्रणिधानयोः प्रसक्षहेतुत्वमिति
चामूषादिवुत्सिमग्रहेहेलैतालानात्यांत्रोत्रेभुत्सितशब्दाव
छोदनमनः संयोगः हेतुरतिसगृह्यतेनान्यंइतिसुशानवु

गमसञ्चमानासुविशंतिगाथ।सुतावज्ञोच।तुभत्साप्रणिधानयोः
सत्वेनावृद्धध्यवधेदेनमनःसंयोगावुएयत्तासानुपलंभप्रसंगाश
ब्रत्यकसामग्रीसत्वात् उच्यतोपघपिवुबुत्साप्रणिधानेनश
द्ग्रहमात्रेसहकारिणीनचेनरग्रहप्रतिबंधकोनथापिनाना
शब्दसमवायहः श्रयांथः शब्दग्रहमात्रनपोस्त्याभावःव
थवतेपामत्वपव्युनिरारकनियमाश्नचाप्णावापिमनसिर
सनसंपुकेत्वकत्संयोगस्मापिसत्वाश्रसमुद्भव्यज्ञात्योग
पधायबिःरसनसंयोगको।लमनसस्त्वक्संयोगमोना
भावाश।तस्मात्काऊपज्ञानवतो।मित्रस्मस्वस्तविषयसंव
द्धानित्वा।दीनिम्बविषयसाक्षात्कारहेतुसोगयोगश्रन्मा
मि।तदास्वविषयसाक्षाद्गतरणजनकत्वाशस्व गसमुकपट
वत्अन्मथासामग्रीसत्वेपुगपक्षानोत्पादप्रसंग तिसेक
गुणस्येतिअमितिपदंसेरहपकपदंचुह्नित्वादैव्यभिचारवा
रवारणायनिसावृत्स्येकवृत्यनिसगुणत्वेनमूर्तसंयोगाम
मवायिकारणगुणाभावसिग्गात्वव्याप्यजातिमत्वमाध्य
मित्यर्थः।ननुमनोवपव्यफलसमसंकोचविस्तारसांज्ञम
कमपोगपधशोनुपपत्तेः शकुलीभक्षणानंतरंगध
हीनत्पुगपत्प्रत्येमीस्त्रञ्ज्यावसापस्मवाधकंतिनाप्रमा
त्वाशमेवपदि हिंसकोचविस्तारहेतुरहष्टमंद्रानतएववहुतेभय
मस्तकिमनमानाप्येकपंचवुवुत्सया।तोभवतःनुभुत्सायाआ
हउत्वाशाहनत्वेवालावुवान्विभुमतोस्तुएतेनानुमनपंचक
मस्तभवपाविनोलघत्वान्नुभुत्सावशात्तेषामेवएकपं॥

चेंद्रियसंबंधादुभयोपपत्तेरस्मिन्मात्रं पंचेंद्रियभूतायापंसेंद्रियसं
बंधेस्वासंगानुपपत्तेरित्यभिप्रेत्याहावस्मादिति एवमोपोहनि
कमनोनिभवनिराकरणं समाप्य प्रकृते योजयति। तथा। वृति
एनदे। वृत्तिविशेषणयोपहितात्मयाह कंचमित्यर्थः अनिंद्रि
यग्रसासत्वात्मनसः स्वग्रग्रस्तया अपिनभ्युरित्याह स्वापे
निमर्थेन्द्रियग्रसामत्रिविहे रमेनसोज्ञानाजनकत्वं नत्तुत्वगा
दिग्रसासत्रिमनोयीत्याह तत्रदित्यि। उद्बोधास्सहकारिसाक
त्मीरियपस्मतिहेषाद्दृष्टादिमाचिव्यान्मनमास्त्रशावत्तुभवो
जन्यनष्ट्रत्यर्वः सद्दृगदर्शना। दनुद्बोधनस्याभावान्संस्कार
द्बोधोनस्यादित्याह। उद्बोधश्चेति। नतदे। वाद्बोधकं किंत्व
दृष्टादिकमपिप्रथागभवमित्याह। मदेनिमदत्रगभादिक्या
प्यजातिः उष्मागदरिति अनुहतरूपोद्भवस्पर्शेतिजसःस्पशे
।दरित्यर्थः स्वापमुक्तामसुप्तिमाह। यदाचेति। आमनोनिरि
न्द्रियप्रदेशः पुरीतत्तं किं विलीनः कचिवेवालास्पगृह्नानीत्य
पिनास्त्रात्याह। नायीतिपकस्मापिमनसोरेकेसत्याह केवला
दित्यर्थः नहीति। नैयायिकमत इति शेषः भग्नवांतुज्ञानाय
पोरिवात्ममसोरविस्त्राभावेके एवमंवंशं युतो मुक्तावव्या
त्मनोनिममिरनिशयानंदसंदोहाभिव्यक्तिः एकात्ममात्र
ज्ञानजनकत्वं मनः सुभावइत्यहा सुभावइत्यीति। एकसाम
न एकमेवमनस्तेष्ववाव्यकं मनसोकमेवात्मानंगच्छती
निवाद्व्यममिजीवन्मुक्तोनास्ति। तत्रकाप्यन्यहिवहूनर
मंत्यः स्वीकारानुयोयिनमन्मात्मसाकाकारजननादित्या

कु॰ वृ॰
५
5

हा। मुक्तावपिमिन्नीवन्तुक्तो यदीयादृष्टाकृष्टं यत्म नस्तत्र सैव
आहकुयोगिनामप्येवं तएव नदीयत्वं तस्मा अदृष्टस्यापि त
दीयत्वं नदायमनोति घ्यत्र न्वेनावीजांकुरवद्युगानवस्थादा
षइत्याह गोनकेति यथामरात्मनि पुरमनो नसास्यकारजनक
तथा परत्रेपु ध्यादावपितुल्यत्र्यादित्याह एयनेति यत्र प्रतिवंधिः
स्यान्तदुलयमपिनोष्यत इत्याह। नदीति। नहि। नतद्वेख
रसाधने किंचिद्दूष्यत इत्यर्थांतरञ्जिशह स्थानमित्याहावं
इति। आशयमपिद्वानादानदिति। तत्रि हावपिंनयकृते वृष
णमित्यात्धा एवमिति। मानमाहयशुन्चादिकमितिपक्षम
मश्वादेवनाथ्यारोऽम सिवारइतिभावः आशयंस्फुटयति य
शृति। यद्दोश्वासिद्धेन्तराशशेशृं गमपि सिद्धेदितीश्वरसा
धने प्रतिवदित्स्वयाचर्थांतरमित्युक्तनन्वनुपलब्धिमात्रण
यथाशशेशृंगाभावस्तथाक्षित्यादेकर्त्रेरयभावइतिवाध
न्येपिप्रतिवद्धिरित्यर्थः ननुयदिक्षित्यादिकर्तास्याद्वशेशृंग
मपिस्यादितिसाधनएवप्रतिवंदिस्यानइष्टापत्तेरभावा
त्यासुतैववति। मिथइति परस्परादः यरायोग्यस्योभयवादि
स्वीकारात्स्यन्यस्येनानुपलंभमात्रनायोग्येवाधकमित्य
र्थः अर्थांतरंहिपुनुयदेशोनुत्तसाधनदोषइत्याशये
नटद्धतति। तथापीति। शशेष्टगस्यात्मंनसभावइतिस
र्वैषामवाधितप्रत्यक्षवाधःश्टंत्वस्यजातयोग्यंसस्था
नव्यांपन्वेनायोग्येशंकितुमयपशक्यत्वात्। अन्यथानद्यु
तिरकाप्रसिद्धाअनुमानवकाशादत्वपिनस्वानंगी

कारणपरात्मनश्चायोग्यस्यापि कर्तृत्वान्न कर्तृत्वं योग्यत्व
नियतमित्याशयात् उक्तारंतेति । यत्प्रमाणेति । पदेकप्र
माणगम्यमित्यर्थः अतो नन्वासावपि अग्निमत्ता व्यभि
चारः अत एव तदेकं प्रमाणत्वासिद्धिरिति वक्ष्यति कार्य
मात्रप्रमाणेन्नेयस्तद्विशेषनिवृत्तिमात्रेण न निवर्तते । का
र्यमात्रस्यानयथावृत्तिरित्युपसहरति । तस्मादिति । तथा च प्र
माणविशेषनिवृत्तावपि प्रमाणसामान्यसत्वात्तदेकप्रमा
णगम्यत्वमसिद्धमित्यर्थः नन्वप्रमाणाप्रमेययोर्व्याप्तिर्यतः
प्रमाणविशेषाभावेऽप्रमेयासत्वं स्यादित्यादेन स्वति अनि
यमेनेति सर्वपुरुषापेक्षयेत्यर्थः व्यापकेति । तन्न व्यापक
निवृत्तो न तद्व्याप्यनिवृत्तेरित्यर्थः कापि विशेषस्य कारण
विशेषव्यापकत्वमाह । चरमेति कार्यस्य उपादानादियोग्यतामात्र
स्येति व्याप्यमित्यनुषज्यते । न च भलिक्षत्वविनष्टवीषव्य
लिवारायत्तासामान्यं पकारणतावच्छेदकं तदवश्यं तज्जनक
वृत्तीव्यर्थाशतित्ययोग्यालिप्रापककन्वाहा अन्यथेतिकर
चिकार्यव्यतिरिक्ते योग्यतायामपि संदेह इत्यर्थः प्रकृतेने
पीति । ईश्वरस्य न कर्तृत्वेन तद्व्यापकस्यार्थादिश्रमत्वात्सम्यो
मवदिति व्यापकालावलिंगकमनुमानमित्यर्थः आलास
ति असमर्थ्यामुपस्थितमित्यर्थः परीश्वरस्य कर्तृत्वनिषे
धसाध्यप्रदाश्रयत्वमीश्वरस्य पक्षत्वस्येवालावः तदेश्व
रस्य प्रतियोगित्वं उभलपमपितान्नीत्याह । तस्येति । कु
तः व्यावर्तेति । व्यावर्त्यः प्रतियोगीनदत्वावबधात्तत्वाविकी

कु·व·
६
6

पारमार्थिकी विशेष्यता आश्रयतावस्यनः प्रामाणिकस्य अ
भावविरहत्त्वपत्वं च प्रतियोगित्व अतव्याप्तेः कारणाभावन
निरासादित्यर्थः नन्वनुमितिरवयपः क्षः तथाहि श्यमनुमि
तिरयथार्था अशरीरव्यर्हलानत्वात् ज्ञानवित्यज्ञाभाद्व
पटः कर्त्रो चेत्रज्ञानं नित्यमिति ज्ञानं वइत्यस्क तवोपजीव्य
विरोधः अनुमितिकेपजीव्यानन्नु तथा यत्रप्रपित अ
प्रयोजकत्वाद् अन्यथापत्तेः न अप्यनुमितिरपथार्था उप
पसिद्धाग्निमद्भिन्ने ग्निमत्वज्ञानत्वात्। कुदोग्निमानितिवादि
त्यापत्तेः अपिचानुमितेरपथार्थत्वं दोषादुसन्नमते तज्ज्ञाणं न
त्वनेनोसाध्यं। कत्रचापमेव दोषो दोषां नस्त्वा। नाघोन्मोमाश्रया
श्नात्यः नद्भावाश्च न चेति। आभासानाभाससंकरापत्तेर
निभावा। कथमिति पदिनासतां निषेध्यत्वमिति रोषः नक
थंचित्क्षितिनात्रापि कल्पितस्य निषेध्यत्वं। शरोधिकरणे शृं
गस्येव निषेधादित्यर्थः सहीति पारमार्थिकाभावप्रसंगप्र।
वसर्थः प्रतियोग्यधिकरणयोर्वेस्कत्वादितिभावः नाचनि
प्रामाणिकनिषेधव्यवहार प्रामाणिकस्येव निषेध्य
त्वादित्यर्थः किंवानुपलब्धिमात्रान्निषेधनिश्चये वीह्रि
यो छेदाघोग्यानुपलंभात्स्व नाच्छायोपन्नात्व प्रतियोगि
नव्याप्येन रत्नमापकमाकल्यरूपासाली के नास्तीति
दोषसविवतम्प्रानसामग्रीरूपासावाव्या। तेस्मांच सत्यांता
लीकस्यानुपलंभउपलंभस्येव सन्वाश अनुपलभदशा
यां च तम्प्रानसामग्रीरूपायो। पतिवतास्ती साह। अपि

६

चेतिकेनेचेतिनकेनापीसर्पः सर्वथेतिप्रमाणनइतिशेषः
तत्त्वाभासोपलब्धस्यापिनेदंरजतमितिनिषेधानुपलब्धमा
त्रस्यनिषेधोननुप्रमितस्यैवतत्रआहातदिति। रजि। रज
तादेः प्रामाणिकत्वेनयोग्यस्यैवानुपलम्भान्निषेधेनतत्त्वाभा
सोपलब्धस्येत्यर्थः नेपेवकिंतस्मादित्याहनत्विति आभाससा
मग्रीकालेअनुपलम्भाभावादनुपलम्भकालचतद्रूपयोग्य
तायामसत्त्वादित्याह। अतएवेति। नन्वेवंघटादावपिदे
षस्योपलम्भव्यारणचात्तदभावोपितत्संघेतात्प्रमापके
साकल्यस्यविवक्षितत्वेगुणस्येवप्रमापकस्याभावात्त
त्साकल्यासिद्धेः तत्राहः प्रत्यक्षप्रमायामिंद्रियार्थसं
न्निकर्षस्यगुणत्वात्तस्यचतद्व्याप्यत्वादेवतदस्यगुण
स्यचतत्राकारणत्वाशशशृङ्गादेंगुणस्यप्रमाकारणत्वेतत
योग्यताशशशृङ्गेचेनदोषामज्ञानकारणत्वेनयोग्यता
दोषात्सप्रमापकस्याभावादित्यन्योशशइति। नतुगवि
शशशृंगंनास्तीतिप्रतीतिवृत्तात्प्रतियोग्यवृत्तिधर्मे
णशशीयत्वेनावच्छिन्नशृङ्गाभावः प्रतीयते। व्यधि
करणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिकाभावस्याकवलत्व
पिचाशमेवांप्रतियोगितावच्छेदकधर्मविशिष्टप्र
तियोगिज्ञानस्याभावधीहेतुत्वपातादृशप्रतीतेर
सिद्धेः अन्यथाप्रतियोगिनिर्विकल्पकाद्यादपिव्यति
रेकप्रतीत्यापत्तेः नसर्वज्ञाइति। पारषांसर्वज्ञाप्रसि
द्धेनत्रकिंचिदनभिज्ञत्वमेवसाध्यं। ततइतिसामान्य

कु·वृः
७

लक्षणप्रत्यासत्तेरनभ्युपगमात्रात्मत्वेनापि नदुपस्थितिरि
तिभावः सर्वत्रेति आत्मत्वपक्षेप्यसर्वज्ञत्वे सिद्ध्याधकत्वंक
त्वेव साध्ये सिद्धसाधनमित्यर्थः । न चात्मत्वमसर्वज्ञत्वव्या
प्यं ज्ञानत्ववानित्यत्वव्याप्यमिति वाच्यं विपक्षे बाधकाभा
वात् । अन्यथा मूर्तत्वमेव पवित्वव्याप्यमिति परमाणुरपि न
सिध्येदितिभावः नयाचेति जिज्ञासितधर्मेण धर्मिणा ।
पक्षत्वात्तदभावनाश्रयासिद्धेरित्यर्थः आगमादेरिति
। न चागमादेर्हेतुर्मशेषाप्रामाण्येपि अन्यत्र प्रमाणमि
ति वाच्यं तद्रूपेणाप्यसम्भवादिति तस्य पक्षत्वे सिद्धसि
द्धिव्याघातादितिभावः संभावनेति । उत्कटव्योटिकसं
शयमात्रेणेत्यर्थः दृष्टादृष्टयोरिति समसमाहितवचनं तद्द
र्शनेन तत्सत्त्वनिश्चयाददर्शनेनाभावनिश्चयान्न संद
हः प्रत्यक्षा हतौ गोत्ववत् तद्वदृष्ट्या अनुपलब्ध्या बाधि
।तहेत्वभावान्न प्रत्यक्षप्रमाणमपि न स्यादित्यर्थः तथाः
वाति पुत्रादिभिस्तस्यादर्शनानुमनस्यादिति गृहं न प्र
नावर्तेनमर्थः प्रत्युपतिपुत्रादरदर्शनादित्यर्थः न
नुनाप्रत्यक्षैकप्रमाणगम्यमिति वार्वाकराद्धांतादनुपलब्धि
प्रत्यक्षसहकारिणी न चोहादुद्दिग्गमनेधिकरणेन महे
न्द्रियसन्निकर्षोस्तीति न पुत्राद्यभावनिश्चयास्यादसन्नि
कृष्टदेशेवाभावनिश्चयापि ध्वंसानिश्चयोःत्वशोकास्मा
श अत एव पर्वतावर्पाभागेन सहेन्द्रियासन्निकर्षात्तत्राभ्य
भावनिश्चय इति तत्र संशयादनुमानप्रवृत्तिः अत्राङ्कः

७

अधिकरणज्ञानमात्रमभावधी।हेतुर्ननुनदिंद्रियसन्निक
र्षोपिक्लृप्तएवइदंवृत्ताद्यभावस्यतदधिकरणासंनिकर्षेपिग्र
ह्यतइतिवार्त्तिकसिद्धांतमाश्रित्योक्तं।पुत्रादेः स्मरणात्रे
वकरानीत्याहा स्मरणेतिस्मरणादितिवक्ष्ये अनुभवग्र
हणं तत्र प्रमाणस्य चनार्थ पुत्रादिस्मरणं नद्‌ताव्यहेतु
कत्वमेव प्रतियोगिज्ञानं विनातदग्रहादित्याहा प्रतियो
गीतिश्चानुपलंभकालइतितथाचानुपलब्धिमात्रमभाव
संशयेहेतुर्नतन्निश्चायकमित्यर्थः हन्तांपुत्राद्युत्था
द्‌कानामित्यर्थः सएवेति।मानुपलब्धिमात्रेणाभावनिश्च
यइत्यर्थः अतएवेति हन्तनांबाधमववेसर्थाः नुचक्षुरादी
नामपिम्बोमलब्धिषा।त्वमत्वमत्वदानसत्वमिष्यतएवे
त्यतआदानचे।उपलं।भंद्रियपयोर्युगपदुत्यत्रपोः पोर्वाप
र्याभवाहित्यर्थः एतेनेति।अनुपलमभमात्रस्यासाधकत्वे
नहवंतरस्याश्रयासिद्ध्यादिनेत्यर्थः मीमांसकश्चेति।
अनुपलंभमात्रस्याभावासाधकत्वाहपूर्वादिसिद्ध्या।माष
णंयो।पानुपलंभस्यवाधकत्वेत्‌।यो।पपरमात्मवाधइ
तिभीषणंपघनुपलंभमात्रात्राभावनिश्चयस्तदानीद्रि
योपाधिशंकयाआस्यत्रिश्चयात्रानुमानमितितनतइरव
रसिद्धिरित्याहपघेवमिति।अभूमाबाभावतद्व्याप्यमा
एयंशब्दाघपितन्नमानमित्याहातदभावइति।चतुर्पवेति
पक्षसत्वसपक्षसत्वावाधितत्वामत्प्रतिपक्षितत्वानिच
त्वारिनपाणिकेवलोत्वपिनिसपक्षत्वाभा।वपिविपक्षा

सत्वं। केवलव्यतिरेकिणि। उभयं तु रूपमत्वपव्यतिरेकिणी
ति तत्र पंचरूपाणि। तर्कं गत इति उक्तन्यायसंपत्तिभंगस्तत्र दर्श
नादर्शनात्मकप्रमाणभंगोप्यावश्यकोन्यथा तयोर्न्निर्विष
यतापात इत्यर्थः। सामान्यत इति। न परस्परकारणभूत
योरपि व्याप्यभ्युपगमादित्यर्थः पूर्ववदिति पूर्वकारणं
तद्यस्याग्निविषयता लिंगज्ञानस्य तत्वथाव्यापारयेकदे
शस्यापि तदितरशेषकारणव्याप्यस्यांत्यतन्तुसंयोगादेः
पटादेर्लिंगत्वांगीकारादित्यर्थः निर्वीबीजमिति। साध्याभाव
सहचारदर्शनस्य शंकाबीजस्याभावान्नाग। एवाव्यभिचा
रपक्षस्फुटोदेवेष इत्युक्तमित्यर्थः एकत्रापीति धूमालोका
देरपि तल्लिंगत्वादित्यर्थः अन्यविषय इति पापकवत्रि
षयत्वंताभावाप्रतियोगात्यर्थः तन्निवृत्ताविति। धूमनिवृ
त्तावपि वह्न्यनिवृत्तेरित्यर्थः तन्मेवति। आर्द्रेधनप्रभववह्ने
रित्यर्थः सामान्येति। वह्निसामान्यस्याव्याप्यत्वेन विशेष
व्याप्यतैव तस्मात्सामान्यस्य वह्निविशेषव्यापकत्वादि
त्यर्थः तथात्र विशेषव्याप्यत्वे सामान्यस्याप्यत्वं क्क न भि
तिभावः ता शर इति। गुणादिताशेभावकार्यत्वस्य प्रयोज
कत्वेत्कधेपि द्रव्यताशेतद्वाप्यसाय पक्षस्यापितत्वां
गाकारादित्यर्थः कथंमिति सहचारदर्शनस्य व्यभिचा
प्यव्यभिचारिसाधारणत्वान्न हेतुविशेषादर्शनसहकृ
तं व्यभिचारकाबीजमित्यर्थः एवं सती। अवश्यंदर्शकृपा
भाव्यं निपामकमपश्यतामिति चर्वाकोन्नतिप्रसक्तितो

पालंभाय शंकाबीजस्य सहचारदर्शनस्य सत्वादित्यर्थः यथा
किंचिन्न् कस्यचित्कार्यं कारणं स्वत्यन्नच तावदेव नियामकस्तथा
किंचित्कस्यचिद्व्याप्यं व्यापकं चेत्यत्रापीत्याह। स्वभावादेवेति। स
स्वभावविशेष एव कुतो वधार्य इत्याह। केनेति। भूयोदर्शनस्ये
ति पार्थिवत्वलोहलेख्यत्वयोरपि वह्नौ व्यभिचारदर्शनादित्य
र्थः अनन्यगतिकत्वपोपाधिविरह एव तद्धुपायस्तच्च दुरवभा
रण इत्याह वस्मादिति। ननु सहचारदर्शनव्यभिचारादर्शं। न ए
व व्याप्तिग्राहके न च तयोर्व्याप्तिसाधारण्यं उपाध्यभावज्ञा
नस्याप्यव्याप्यसाधारणत्वाशनवस्थानुपमन्येवमत इत्याह कः
व्याप्तिलभानुपपत्तेः न पिवस्तुगत्यापत्त्योपाध्यभावस्तत्र तरज्ञा
नान् व्याप्तिप्रमान्यत्रनुतद्भम इति वाच्यं यत्र वस्तुसती व्याप्ति
त्र सहचारदर्शनादरयितत्वापत्तेः अत्राहुः सहचारदर्शनव्यभि
चारादर्शनस्य व्याप्तिनिश्चायकत्वे तस्मिन्नसति व्याप्तिसन्देह। नुप
त्तेः अनौपाधिकत्वनिश्चायकं तु न सं। इहेति तदेव व्याप्तिग्राहकं
किं च प – व्यभिचारादर्शनाद्व्यभिचारनिश्चय एव मव्यभिचारद
र्शनाद्व्यतिचारनिश्चयोपि स्याद्विशेषाशनचभावानुपलब्धिर
भावनिश्चायिका न च भावानुपलब्धिर्भावं च निश्चायिकेति वाच्यं
अव्यभिचारस्यापिलावत्वान् साधनसमानाधिकरणत्यन्ताभावा
प्रतियोगिसाध्यसामानाधिकरण्यरूपत्वात्। क्षित्यादिहिकर्तृ
कं कार्यत्वादित्यत्र घटवद्धिंसादेरपि गमकत्वापानाद्वतदपेक्षायामिति
उपाध्यभावापेक्षायामित्यर्थः असिद्धिर्दूरेति सर्वदा उपा
धिमत्त्वानुपलब्धस्येत्यर्थः बोद्धोक्तं तन्नहकमाह तावा

कु॰ व॰
९

नयेति विपक्षबाधकं च क्षणभंगप्रसङ्गा। चव्याख्यानो प्रसक्तान
पलंभावच्च पश्यति।रकौ। अपिचाग्नींधनादिसमवधानेऽन्यस्या
पिपिशाचादेः संनिधिरशक्यमा।नानाग्नींधनादिव्यभिचारिणो
न्मत्र धूमस्यादर्शनादिति निपतस्य वाच्यः सनेत्याह आशंक्यमा
।नाति अग्निं विनापिशाचादेर्धूमप्यादिति पिशाचस्सकारणत्व
शंकात्वपषति।रकावाक्षपवाच्या तो चाग्नेः प्रत्यक्षसिद्धस्येति
तासकारणशंकस्यार्थः दूषयति नैवलपीति तपोर्नमितिन
षोर्व्याप्तिग्राहकत्वमसिद्धेरिति प्रत्येकतत्वे च व्याप्तिग्राहकता
वच्छेदकानुगतरूपभाव इत्यर्थः ननु ज्ञापकस्यानुगमो न दो
षं षू एकस्यामनेकज्ञाप्यत्वात् इत्यत आह।कुतश्चेति।विपक्ष
कधकतर्कस्यापि व्याप्त्यपेक्षपात त्रापि तर्कान्तरानुसरणेऽ
नवस्था।तर्कं विनापि व्याप्तिग्रहव्यभिचाराशंकोपि न तद्धेतुस्या
दित्यर्थः शंकास्वदिति कालान्तरे देशान्तरे पोर्व्यभिचाराग्रपाध्य
न्तरशंकापदिनर।नुमास्त्येवतां विभावोरप्रताात: पदि
चतपोरप्रती।तो न शंका नदासुनरामनुमाशंकानिरासस
स्यापयनपेक्षणादित्यर्थः वादकथामाश्रित्य शंकातिवर्त्तक
माह।तर्कनिःशंकापा अवधिस्वर्कः तन्निवर्त्तकत्वात्।ननुत
र्कोमव्याप्तिमूलकतयानवानरापेक्षायामनवस्थेत्यत आह।
व्याघातवधिरिति।तर्कमूलव्याप्तौ मत्किपापाद्यातनव्यभिचा
रशंकानोदतीति न तत्र तर्कांमेसे व्यर्थ एवोद्व्याचष्टेका
लांतारत्यादितथा।चनु।तेन न तु साध्यात्मत्वाभावसामाना
धिकरणयं साधनेवर्त्त।तनवे निःशंकादेशकालावतनत्वभो

९

व्ये। वृत्तितानुमानावश्यकत्वमेवासाध्याभावसामानाधिकरण्य
नहेतनधिकरणाधिकरणत्वे। तत्र प्रसिद्धधूमाधिकरणे वह्नि
श्चपा। हेतुनशंका। तदन्यत्रानुमानस्येपमेवातथापिसामान्यल
क्षणयाप्रत्यासत्त्याप्रत्यक्षेणापिकालादिरूपस्थि। तत्रानुमा
नादेवतदुपस्थितिः साधप्रसामान्निरनुमानशमाराभवादि
नापिम्वीकार्यो अन्यथापस्यव्याप्तिग्रहः सन्न पक्षधर्म्मः तादृ
शस्यनव्याप्तिग्रहगोचरइत्यनुमानविलयापत्तिः मैवं। इत्थम
साधकमनुपलभ्यमानव्यभिचारशंकाग्रस्तत्वादित्यनुमानम
पिशंकामास्कंदतीतिजाफक्कतरत्वाशयाप्तिग्रहाभावव्यभिचार
शंकयोस्तुव्याप्तिव्याप्तिम्वीकीराश व्यभिचारशंकायामव्य
भिचारकोटेरावश्यकत्वात्। अपिचानुमानाप्रामाण्यंपनानु
मानाप्रामाण्यंनानुमानगम्यंतदंगीकारेऽपिप्रत्यक्षगम्यं
तथानुभववसाधाभावाश्रयतेनोकटकोटिकसंशयनमानुमि
तिस्तत्करणमप्रमाणमित्यपास्तं धूमावह्निर्निश्चितोमीत्यनुव्य
साव्यनतनिश्चपत्तस्यप्रत्यक्षत्वाश अन्यथाप्रत्यक्षस्यापिनि
श्चायत्वेकः समाश्वासः यावदाशंकमिति। तर्कसहकृतत्व
योदर्शनजसंस्कारसचिवप्रमाणेनव्याप्तिर्गृह्यत इत्यर्थः त
र्कव्यापारमाह। नन्हीतिइच्छाविच्छिद्यत इति। संशयजनि
नसाध्याभावज्ञाज्ञानातिर्वेसन इत्यर्थः तज्जनकसंशयस
हितेतिशेषः अन्यथानिज्ञस्यसाविच्छेदेऽपिसंशयसर्वव्याप
नग्रहात्तन्नवसाध्याभावविषयज्ञानस्यप्रतिबंधकत्वाच
न्निवर्त्तनमफलंलाघवाश्चाध्याभावविषयकत्वस्येवप्रति

वंधकताच वेदकत्वाशंकनमित्यत्रैव तर्कमूलव्याप्तावपि शंकानुवृ
त्तौ मूलशैथिल्यात्तन्निवर्त्तनं तर्कोदंवेत्यनवस्थेत्याहाभन्त्विति नवा
नादिसिद्धव्याप्तिकापवके चित्तर्काइतिवाच्यं। तत्रापि प्रमाणा
नुयोगेनुमान एव पर्यवसानेनवस्थापत्तेरितिभावः तर्कमूलव्या
प्तिग्रहो न तर्केतराशंकिंत्वन्यथे। क्त्याह शंकापाइति। नदेवस्य
ष्टयति तदेवाहीति धूमो यदि वह्निसमवहितसामग्र्याजन्यस्तत्त
मवहितसामग्र्यजन्यष्टस्मान्नोत्पद्यस्मादिसत्र तर्केमष्टतेकि
मवह्नेरेव धूमः स्यादिति शंका कचिद्धि विनापि स्यादिति
वा अकारणत एवोत्पद्यत इतिवा सर्वत्र स्वक्रियाव्याघातस्व
दिघत्वपव्यतिरेके वधतकारणाभावं कारणं विना कार्योत्प
त्तिं शंकेत तदा नियमेन धूमार्थं वह्नेरुस्य यमन्तस्य परप्रति
पत्यर्थं गहोपादानं न कुर्यात् शनेर्विनापि तेषां संभवादतिस्वात्म
दपादानमेव तादृशशंकाप्रतिबंधकं तत्र न्निसंभवो धूमाद्यर्थं
वह्न्यादिमुपाददते वल्कारणात्तेनसा शंकते स्वस्यार्थः अतरव व्या
घाता याविशंकाश्रितचेल्लकानतस्तरां। व्याघातावधिराश
कातर्कः शंकावधिः कुत इति खंडयतमयास्वं व्याघातस्य शं
कानाश्रितवाश्नव्यक्रियापाशंकाप्रतिबंधकत्वाशए ते
न व्याघातो विरोधः स च सहानवस्थाननियमो नियमर
श्च व्याप्तिरितितित्रायनवस्थोत्यपि निरस्तं नन्वेवं तर्क
विनापि व्याप्तिग्रहान्न व्यभिचारणतर्कोपितव्याप्तिग्राहकः
अत्रास्मत्पितृचरणसर्कोनव्याप्तिग्राहकः किंतु व्यभिचा
रज्ञानाभावसहकृतं सहचारदर्शनं। ज्ञानं च निश्चयः श

काचासाच कश्चिदुपाधिस्यादहानं कश्चिद्विशेषादर्शनं क
विवसाधारणधर्मदर्शनाशंतदलावश्यकविविपकबाध
कतर्कोद्वकंचितस्वतः सिद्धः।वतिनाननुगमः ननुसहचार
दर्शनंव्यभिचारादर्शनवद्व्यभिचारज्ञानाभावानुकूलतर्कं
योर्ज्ञानंव्यभिचारिसाधारणमितिनननोव्याप्तिनिश्चयःस्या
न्।नंतयोःस्वतन्त्रसंभोरवः व्याप्तिग्राहकत्वान्सतर्कोद्व्या
प्तिग्रमातदाभासासदक्षमा।विशेषदर्शनेनसत्त्वचासत्त्व
त्वाभ्यांनादरणात्नुषज्ञानवशाद्यचप्रत्यक्षेणव्याप्तिग्रहे
सामग्र्यातदभावेपिशेषानुमानाभ्यांव्याप्तिग्रहादिति।शंका
पि।हतुमतीनवा।आद्येहेतुविनानस्मादवह्नितीषे।द्वितीयादि
नियमहेतोरभावात्सर्वोसत्यत्वप्रसंगइत्याहानवासतीति।।
नत्वतीन्द्रियोपाध्यभावनिश्चयोशक्यायोग्योपाधेर्योग्यानु
पलब्धेरभावनिश्चयेप्ययोग्योपिव्यति।रकस्मानुमानाधीन
ज्ञानत्वेनानवस्थापातादिसाहानयापीति।उपाधिर्निश्चि
तः शंकितोवा।आद्येतवैकश्चिदितिशंकापिभविष्यतिक
श्चिदत्रोपाधिरिसात्मिकासकललोकयात्राविलोपक
नपानादिपततएवेतिसाध्यव्यापकत्वंपानिश्चितमिदंमा
धनव्यापकंस्यादितिशंकास्यानत्राह।कवलमिति।साध
नेसाध्यसंबंधिनावच्छेदकांतरमित्यर्थः।अथव्याप्तिवि
शिष्टपक्षधर्मताज्ञानमनुमितिजनकंतन्नकाव्याप्तिपत्र
तर्केपव्योणननावुन्नात्वाभाविकत्वंस्वभावजन्यत्वस्याव्या
प्तेस्वभावाश्रितत्वरव्यवानिव्याप्तेः नापिविशिष्टाविशिष्टग

कु॰ ब॰
११

सभादिर्विशिष्टेवि वह्नि। वैशिष्ट्याशक्यापि निमित्त। नैमित्तिकत्वं
तु परस्परयोरभावाद् इति भिन्नत्वस्यानिपमवृत्तित्वाद्। नामिका
त्स्न्येन संबंधः एकव्यक्तिकाव्याप्तेः नानाव्यक्तिकेपि धूमादौ
सकलधूमसंबंधस्य प्रत्येकं वह्नावसंभवाद्। अत एव न कृ
त्स्नेन साध्येन संबंधः नापि यावत्साधनाश्रयाश्रितसाध्य
संबंधः साधनाश्रये महानसादौ सकलप्रत्येकं वह्नेराश्रि
तत्वाभावाद् एतन्नाप्यविनाभावः केवलान्वयिन्यव्याप्तेः नापि
साधनसमानाधिकरणयावद्धर्मसमानाधिकरणसा
ध्यसामानाधिकरण्यं यावद्धर्मसामानाधिकरण्यं हि या
वद्धर्माधिकरणाधिकरणत्वं तच्चाप्रसिद्धं साधनसमानाधि
करणसकलमहानसत्वाद्यधिकरणाप्रतीतेः नाप्यव्यभिचा
रित्वं। न हि तत्साध्याभाववद्वृत्तित्वं। साध्यवदन्यो न्याभा
ववद्वृत्तित्वं वा। केवलान्वयिन्यव्याप्तेः नापि साध्यवैयधि
करणानधिकरणत्वं। साध्यासामानाधिकरण्यानधि
करणत्वं वा। तदुभयमपि साध्यानधिकरणानधिकरणत्वा
न्वा केवलान्वयिन्यसंभवि यत्किंचित्साध्यानधिकरणा
धिकरणे धूमादौ वाप्रसिद्धं॥ नापि व्यापकसामानाधि
करण्यं व्याप्तिनिरूप्यत्वात् नापि स्वसमानाधिकरण
त्यंताभावाप्रतियोगिना सामानाधिकरण्यं। पर्वतीया
ग्नेर्महानसीयधूमसमानाधिकरणात्यंताभावप्रति
योगित्वान्न च धूमवद्वृत्त्यत्यंताभावाप्रतियोगिवह्नि
सामान्यमिति वाच्यं। न हि विशेषाभावात्तः सामान्याव

११

च्छिन्नप्रतियोगिकाभावाः विशेषाभावसमूहादेव तद्व्यवहारा
पपत्तेस्तत्र मानाभावात् अव्याप्यवृत्तिसंयोगादेर्व्याप्यत्वाव्या
प्यत्वापत्तेश्च न च प्रतियोगिविरोधित्वमभावविशेषणं।।
संयोगे साध्ये सत्त्वादेरनैकान्तिकत्वाभावप्रसंगात् न हि प्र
तियोगिविरोधी संयोगादेरन्योन्याभावः अधिकरण
भेदत्वाभावभेदाभावात्। एवं तत्प्रतियोगिसमानाधिकर
णासंभवान्नतरत्वेनापि विशेषणमपास्तं वह्नेर्धूमवन्नि
ष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वात् अथ साधनवन्निष्ठान्यो
न्याभावाप्रतियोगि साध्यवत्कत्वं न च द्रव्यत्ववन्निष्ठान्यो
न्याभावप्रतियोगि संयोगवत्त्वं द्रव्यं न संयोगवदिति प्रतीत
रिति वेद्यं मूले वृक्षः कपिसंयोगवान्न इत्यबाधितानुभवा
दवच्छेदकभेदेन संयोगवदन्योन्याभावस्याव्याप्यवृत्तित्वात्। अत्रान
च्छिन्नं तदाभेदे पातः ईदृशस्यावच्छेदकान्तरमादाय संदुप
गमानाद्वह्निपर्यवेतस्य धूमवन्महानसनिष्ठात्योन्याभाव
प्रतियोगित्वाद्वा न तु सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिकान्यो
न्याभावाप्रामाण्याभावादित्युक्तं किंच साधनवन्निष्ठान्यो
न्याभावाप्रतियोगि साध्यवत्त्वं धर्मस्तत्र च साध्यश्चेन्न व्याप्य
व्यापकभावः तस्यानिरूपणात्। नाप्नोति व्याप्तेः साध्यं व
परिसिद्धिकर्मविवक्षितं तदा पर्वतेन वह्निधूमयोरव्या
प्तिः व्यापकं। वस्तुतः आमोत्याश्रयः नापि साधनसमानाधि
करणयावद्धर्मान्निन्नषितत्वेपधिकारण्यानधिकरण
साध्यसामानाधिकरण्यं साधनसमानाधिकरणस्यप्रमे

पत्वाद्वैयधिकरस्याप्रसिद्धानाप्यनौपाधिकाः संबंधो व्या
प्तिः तथाहि उपाधिः साधनाव्यापकत्वे सति साध्यव्यापको वा
च्यः तत्र यद्यपि व्यापकत्वं न व्याप्तिनिरूपकत्वमात्माश्रयापत्ता
त्तेः किंतु तद्वन्निष्ठात्यंताभावाप्रतियोगित्वं प्रतियोगित्वमपि
न विरोधित्वसहानवस्थाननियमलक्षणं गोत्वाश्वत्वयोर
तिव्याप्तेः अन्योन्याभावप्रतियोगिन्यव्याप्तेश्च किंत्वभा
वविरहात्मत्वं तथापि यत्किंचित्साध्यव्यापकसाधनाव्या
पकधर्मनिषेधाप्रमादावसिद्धेः प्रकृतसाध्यव्यापकसा
धनाव्यापकधर्मस्त्वसिद्धेर्भ्यानिष्येद्धूमश्च वाः पावकाव्या
पके प्रमेयत्वादौ साधनाव्यापकत्वः पावकत्वसाधनाव्यापकेवृ
तत्वादौ साध्यव्यापकत्वे निषिध्यत इति चेत् न व्यधिकरणत्वा
शयावृत्साध्यव्यापकव्याप्यत्वमनौपाधिकत्वमिति।विशना
आत्माश्रपाशए तत्र पावत्साधनाव्यापकमव्यापकं य
यत्साध्यसमपावत्साध्यव्यापकं व्यापकं वा यस्य तत्त्वम
नौपाधिकत्वमिसप्युपास्तं अथ यावत्साधनसमानाधि
करणात्यंताभावप्रतियोगिधर्मप्रतियोगिव्याप्तं तानावम
मानाधिकरणसाध्यसमानाधिकरण्यमनौपाधिकत्वं न हो
वं मोयाधिः साधनसमानाधिकरणात्यंताभावप्रतियो
गिन उपाधेर्गर्दवनवत्वा। द्वयोरत्यंताभावस्तेन समं माध्यस्य
धमा।देः सामानाधिकरण्याभावाश्च आर्द्रेधनविरहिणि
धूमस्यावृत्तिरिति चेत् न। नासोपाधावपि गतत्वाशं तथा
हि वह्निः साधनं तत्समानाधिकरणेयोत्यंताभावस्तत्सा

यःविशेनत्यतियोगित्वखं   व्यर्थं धर्मेनत्यतियोगिकोपो
संताभावोमहानसेतस्यमानाधिकरणः साध्येधूमस्तेनसामाना
धिकरण्यंवह्नेःसाधनस्यानथाप्याद्रेंधेनसामान्याभाववत्तिधू
मोनवत्वेइति। वृत्तसामान्याववच्छिन्नाला। वस्यासानकत्वान्नना
पियावत्साधनव्यभिचारितद्यभिचारिपत्साध्यंसनसामाना
धिकरण्यंव्याप्तिः अनेकव्यक्तिकोपाधिमतिप्रसंगत्वाद
वस्थानात्। अथवेत्वलान्वयिनि। कवलान्वयिमाच्छसामाना
धिकरण्यंव्याप्तिः साध्यवदन्यावृत्तित्वंह्यनिरक्तिणि। एन
पोरनुमितिविशेषेपुवोजकत्वं। अनुमितिमात्रपक्षधर्मे।
तेवप्रयोजिकानरचतन्मात्रादनुमित्युपत्तिः वि। शेषसामग्री
सहितायाएवसामान्यमाभगजनकत्वनियमादितिचेतन्न
धर्मेमाध्यवदत्यावृत्तित्वस्याभावात्। वह्निमसर्वेगादन्यत्रमहा
नसेधूमस्यवृत्तेःसकलसाध्यवदन्यावृत्तित्वंनधर्मइतिचेणन
। वह्निमतांप्रत्येकंसकलंसाध्यवदन्यत्त्राश अथसंबंधमात्रंव्या
प्तिः व्यभिचारिणोपिसंबंधस्यकेनचित्सहव्याप्तित्वाश वह्नि
धूमादिव्याप्तिस्त्कविशिष्येववस्तव्येतिचेन्न। अनुमितिका
रणभिंगपरामर्शविषयव्याप्तिस्वतत्पनितत्पणप्रस्ता। वसंबंध
मात्राभिधानस्यार्थान्तरत्वात्तज्ज्ञानादनुमित्यनुत्पत्तेः नापिव्याप्ति
पदप्रवृत्तिनिमित्तमितंसधज्ञानेपिव्याप्तिपदाप्रयोगाश अ
त्रोव्य। ता। यत्संबंधितावछेदकावच्छिन्नत्वंपस्यतस्यसाव्या
प्तिः तथाहि धूमस्यवह्निसंबंधित्वेधूमत्वमवच्छेदकधूममा
त्रस्यवह्निसंबंधित्वात् वहेतुधूमसंबंधित्वेनवह्नित्वमवच्छे

दकधूमासंबंधिनिगमनेत्वात्।नत्वतिप्रसक्तमवच्छेदकः संयोगादे
र्वथात्वादर्शनात् किंतु वह्न्याद्यार्द्रेन्धनप्रभववह्नित्वधूमसंबंधिता
वच्छेदकंतादृशंव्याप्यमेवयद्रूपत्सामानाधिकरण्यावच्छेदका
वच्छेदकंछिन्नंयद्यद्रूपंतद्वत्तस्याप्यत्ववह्निसामानाधिकरण्यंधू
धूमत्वेनावच्छिद्यते समाधौरूपाधिनायद्रू प्रतियोगिवैयधि
करण्यावच्छिन्नत्वमसामानाधिकरण्यात्यंताभावप्रतियोगितावच्छे
दकानवच्छिन्नेनसामानाधिकरण्यंव्याधिः नचधूमवन्निष्ठात्यं
ताभावप्रतियोगितावह्नित्वेनावच्छिद्यते।धूमवतिवह्निर्नास्तीत्यप्र
प्रमाणामपिसामान्येसंशयात्।नत्वेवसं।योगित्वव्याप्यत्वसत्त्व
स्यस्यात्·कर्मणिसंयोगात्यंताभावस्यप्रतियोगि।वैयधिकरण्या
श्रयत्वदेवानौपाधिकत्वमित्यव्याप्तइतिसंक्षेपः भयोर्दर्शना वि
लवेकोपमप्रयोजन।कातामेसत्रोत्तरमाहतदपसिति।अनुकू
लंचतर्कस्यव्याप्तिग्राहकव्यभिचारशंकानिवर्तनद्वारत्वमुक्तं।सो
प्रयोजकः शंकित।तापाधिःसाधनाव्यापकत्वेनसाध्यव्यापकत्वे
नोभयथावासंदिग्धः यथामैत्रतनयत्वेन श्यामत्वेसाध्येशाकपा
कजत्वंयथमुत्पयोगक्षेमत्वेनोपाधेर्व्यापकतयासंदिग्धस्येश्व
रानुमानेशरीरजन्यत्वादेःयथामैत्रतनयत्वेशाकपाकजत्वस्य
साध्यव्यापकतासंदेहाः इतिक्रमेणोदाहरणं।नावोपाधिसंदे
हो।नमाधिर्नवा।हत्वातासातरमितितद्राव।तनिरनुयोज्यानुपो
गइतिवाच्यं।व्यभिचारशंकाधापकत्वेनसंधिग्धा।नैकांतिक
स्येवदूषकत्वात्।अत्रैवहृदूममंनिमाहयत्रेनिविपक्षस्याव्य
ति।रकिंवंपावंछक्यां।ततावन्न।हेत्वनुगमकइत्यर्थः उपाधि

संदेहस्य च ज्ञापकाभावेनानुमितिप्रतिबंधकत्वाभावान्न हेत्वाभा
सांतरत्वं स्वरूपसति संदेहे कारणाभावाद्वानुमित्यनुत्पत्तेरिति
भावः साधनाव्यापकत्व इति। साधनत्वाभिमताव्यापकत्वे साध्य
त्वाभिमतव्यापक इत्यर्थः व्यापकत्वं च तद्वन्निष्ठात्यंताभावाप्रति
योगित्वमिति तव्यापकादिज्ञाने तत्सोऽन्याश्रयः ननु साधनावच्छि
न्नपक्षे धर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापको साध्यव्याप्तिः नच तयोरनु
पाधित्वं दूषकताबीजसाम्यात् बाधानुन्नीतपक्षेतरे मे तथापि
स्य अथ प्रयोजको धर्म उपाधिः तत्त्वं च तन्न्यूनाधिकदेशवृत्ते
तस्मिंस्तस्याप्यभवतस्तेन विनाभवतश्च तद्वृत्त्यभावो घटत्वाशपक्षे
तरत्वं तु न न। यतिचेन्। न दूषणौपयिकप्रयोजकत्वस्य साध्यव्या
पकसाधनाव्यापकत्वस्य मात्रात्मनपायात् साध्यव्याप्यत्वस्य वा
दूषकत्वात्। व्यर्थविशेषणत्वादनुपाधिरिति। चेत्। न। तद्धि न
निःप्रयोजनकत्वं साधनव्याप्तिपरिहारस्यैव प्रयोजनत्वात् ना
पि व्यभिचारवारकत्वं। पक्षेऽसिद्धस्य व्यभिचारस्य वारणं त
।तादृशस्याप्यस्मदादिपदादनुपादानाशत्मापि पर्वतान्यत्वादि
त्यत्र द्युतिारके इतराभत्वस्याप्रसिद्धरसिद्धिवारणार्थपर्व
तपदं विशेषणमित्येव व्यर्थत्वं। दूतरात्यत्वस्याप्रसिद्ध्या विशेष
णं विना व्याप्त्यग्रहात्। शापन विशेषणेन विना व्याप्त्यग्रहस्तस्यैव
सार्थकत्वात्। व्यभिचारवारकस्यापि सार्थकत्वे तस्यैव तंत्र
त्वात्। अत एव गंधादिषु मध्ये गंधस्यैव व्यंजकत्वादि सत्र
असिद्धिवारकविशेषणस्य सार्थकत्वं। अन्यथा बाधोन्नीत
पक्षेतरत्वस्याप्यनुपाधित्वापत्तेः यत्पक्षे साध्यसंदेहे साध्य

कु॰ वृ॰
१४
15

व्यापकत्वानिश्चयान्नतदुपाधिः यत्र तु पक्षे साध्याभावप्रमा न
त्र बाधोन्नायकत्वेनोपाधिरिति स्युः न पक्षातिरिक्ते साध्यव्याप
कग्रहादेवोपाधेर्दूषकत्वात् अन्यथा पक्षे साध्यसंदेहादुपा
धिमात्रोच्छेदापत्तेः अथ विपक्षाव्यावर्त्तकविशेषणशून्यत्वेति वि
शेषणान्न तदुपाधिः बाधोन्नायकत्वे पक्षेतरत्वं चोपाधिस्तत्र प-
क्षातिमतस्याविपक्षत्वादिति चेन्न वस्तुतो विपक्षव्यावर्त्तक
विशेषणशून्यत्वाभावात् सर्वत्र प्रमेयत्वादेः सत्वात् तत्रोपा
त्तत्वेन विशेषणे च व्याघातः न हि तत्रोपात्तत्वेन शून्यमिति सं
भवति तथापि साध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकत्वस्य पक्षे
तरत्वे सत्वात्तथात्वस्य साध्यव्याप्तिनिराकरणादीति हेतोर्व्यतिवा
रणात्तत्र चावश्यमुपाधिसत्वादित्युपाधेरभावात्पक्षेतरत्वमेवो
पाधिः स्यात् किं च व्यभिचारावारकं तव्याप्तिविरोधिनापि न
ज्ञानविरोधि नीलधूमेतद्रुभयत्वात् अथोपाधेर्व्यतिरे
केण सत्प्रतिपक्षतया दूषकत्वं तथा हि नास्य व्यभिचारेणव्या
पकेनोपादूषकत्वे वह्निमत्वधूमवत्वव्यभिचारित्वद्यापकार्द्रे
धनव्यभिचारित्वात् प्रमेयत्ववदित्यत्रार्द्रेंधनवत्वस्य धूम
वत्वेव्यापकत्वासिद्धेः धूमवद्व्याप्यवह्निमत्वाव्यापकत्वात्
व्यापकत्वे वा साधनव्यापकत्वेनानुपाधित्वापत्तेः न च धूम
वत्वव्याप्यत्ववह्निमत्वस्यासिद्धं वह्निनव्यभिचाराः स्फुग
व्यभिचार उपाध्युपन्यासस्यानर्हत्वात् तस्मिन्नदर्थत्वात्
नाप्युपाधिनिश्चयात् उपाधित्वासिद्धेः अथ यथा सहचा
रदर्शनव्यभिचारदर्शनाभ्यां वह्निमत्वं व्याप्यधूमवत्वं च व्या

पकंतथार्द्रेधनवत्त्वमपिव्यापकंधूमवत्त्वंचव्याप्यंतथाचव्या
पकनिवृत्त्याव्याप्यनिवृत्तिर्वह्निव्याप्यमत्त्वाद्व्यापकसत्त्वमावश्य
कमित्यविशेषादुभयमप्यसाधकमित्युक्ता।तोहंननहिंसि
द्धमुपाधेःसत्प्रतिपक्षनयाद्दूषकत्वंनापिव्याप्यत्वासिद्धि
त्पत्त्वेनासाहिनतावद्व्याप्तिभंगनिश्चयाशनस्योपाधित्वनिश्च
यसाध्यत्वात्प्रकृतेचतदनिश्चयात्।सहचारदर्शनव्यभिचारा
दर्शनात्यातन्निश्चयदृतिचिह्नशना।हगवधितपोऽसत्वाशनशेत्य
न्नमपिव्याप्तिक्षानमुपाधिदर्शनाद्बाध्यनइति।चेत्।नउपाध्य
वपिनम्द्गापत्तेःतशप्फपाधिसद्भावाशतथात्याद्र्धेधनवत्त्वस्य
धूमवत्त्वउपाधित्वेतदभावाद्धूमवत्त्वाभावव्याप्यभावाच्चअमथा
आर्द्रेधनवत्त्वस्यापिधूमवत्त्वव्यापकत्वानुपपत्तेःनहियदना।
वापदभावव्यभिचारीनतस्यव्यापकंएवव्यतिरेकेतिवह्नित्वमु
पाधिःइदंहिनिर्धूमत्वस्यव्यापकत्वव्याअभिमतस्यव्यापकं
निर्धूमस्यठह्निमनोदर्शनाशदर्शनेवाव्यभिचारस्यस्फुटत्वपोषा
ष्कपमासस्यान्यहेत्वादिस्फकं आर्द्रेधनविरहस्यव्याप्यापकंआ
र्द्रेधनाभाववत्तिपक्षेतदसत्वात्तापिव्याप्यनिश्चयाद्व्याप्य
त्वासिद्धिःव्याप्यनिश्चयोहिपक्षेवह्निमत्त्वस्यार्द्रेधनविरहस्य
चदर्शनाश्नुएवंधूमवःस्वमिधूमवत्त्वप्रसक्तोवस्त्रनोविनुदे
हेतप्याभावदेकत्रव्याप्तिसपवाव्यःमचविनिगमकाभावा
देकत्रत्रिश्चेनुनशक्यनदविनुनपत्रापिशंक्यतइतिवाच्यं
इत्यंवभत्प्रतिपक्षतेवातस्मादुपाधेःसत्प्रतिपक्षसावेन
वेनदूषकत्वस्थिया।नोपक्षेतरचममनापाधित्वंनव्यतिरेक

स्यासाधारणतयासाध्याभावासाधकत्वादिति मैवं तथाम
तिप्रतिपक्षानुमानेप्यप्रतिपक्षांतरस्योपाधेरनुद्भावनापत्तेः
नच सत्प्रतिपक्षांतरमपि तत्रोद्भाव्यं उत्तंभकाप्रतिवद्धस्य मंत्र
स्येवाप्रतिवद्धस्यैव प्रतिवंधकत्वादिति वाच्यं मर्वत्रस्थापनाया
अपि प्रतिवद्धत्वेनाप्रतिवंधकत्वप्रसंगात् । नच प्रतिपक्षवाद
त्येनाधिकवलत्वार्थमुद्भावनं । वलत्वं चात्रानुमितौ पपिकं व्याप्ति
पक्षधर्म्मतान्यतरकं विवक्षितं । तत्वं तु त्यमेवा तत्तु तपस्त्वमपि
तथा । एकस्माद्नुमित्यनुदयापत्तेः । तदाकुशचापाः तद्वर्ष्वे
त्यत्राचेयेववकार इति । संदिग्धोपाधेरदूषकत्वापाताच्च नह्य
नि । रकस्य पक्षे संदिग्धत्वाद् एकेवलमप्रति । रकिणा सत्प्रतिप
क्षसंभवाच्च । नचासाधारण्यं तस्यापि सत्प्रतिपक्षोत्थापकतया
दूषकत्वात् । किंचैवं वाधोत्राततपक्षेतरोपि नोपाधिः स्यात् व्य
तिरेके साध्यारणत्वात् केवलान्वयिन्यसाधारणत्वाभावा
त् पक्षेतरस्योपाधित्वापत्तेश्च । अपि चैवमंधकारद्रव्यं मा
नं त्रेण प्रतीयमानत्वाद् अत्रणुकवदित्यत्राश्रावणत्वमुपाधि
र्न स्यात् । तद्व्याति । रकस्य पक्षावृत्तित्वात् न चतत्रापक्षमुपाधि
तल्लक्षणाचाश्यपर्द्दे तावन्महत्त्वान्यत्वादिकं चैव मुपाधिः स्यादि
वा तद्व्यतिरेकस्यासाधारणत्वाभावाच्च यत्तु पक्षेतरत्वस्य
ग्राहकसाम्यात्साध्यव्यापकत्वबशात्साध्याभावव्यापक
त्वात् तद्विरहस्यासाध्यसाध्याभावाभ्यां निवर्त्तितव्यं नाचैव
मिति तस्य साध्यव्यापकत्रेमांदहइति । तत्तन्तथापि साध्य
व्यापकतया पक्षमात्रियोपाधित्वापत्तेः अथ साध्यसमव्या

मत्वे सति साधनाव्यापक उपाधिरिति पक्षे तटस्थतोपाधिः प्रकृ
चैतन्यस्य दूषको। अत्र भासत्वेन स्यैव जपाकुसुमस्यैवोपाधित्वा श्रु
पाधिवृत्तिर्हि साध्यव्याप्यत्वसाधनाभिमते नाभिमत इति।यथो
वा पाधिपदप्रवृत्तिः साध्यव्याप्यत्वमादाय न दूषकतेति तस्य
साध्यव्यापकत्वमपीष्यते।मैवम्।दूषकताबीजस्य विषमव्या
प्येपि सत्वात् दूषकतायाः सोयव्याप्यत्वघ्यत्वाशङ्कदूषणात्रनसं
कीर्णस्य वानुपाधित्वे समव्याप्तस्यापि तत्तापत्तेः अथोपाधि
ःस उच्यते यदभावो व्यभिचारविरोधी न च विषमव्याप्तस्याभावो
व्यभिचारं विघटयति।यत्र हि व्यभिचारस्तत्र समव्याप्तमन्वयः सा
ध्यमथुपाधिर्भवत्येव त्येच।अस्य व्यापकत्वे सति व्याप्यत्वात् सा
धनाव्यापकत्वात्।विषमव्याप्तिकत्वं तु साध्यव्यापकेव्वर्मभद्या
पकत्वमात्रेण न तद्व्यापकत्वं।दृष्टं त्वनित्यत्वस्य व्यापकं प्रमेयत्वं त
द्व्याप्यं तु गुणत्वं।न तु गुणत्वनित्यत्वयोर्मिथो व्याधिः समव्याप्ति
कत्वं तद्व्यापकव्याप्यत्वं व्यासं च व्यभिचारे चेति ध्यानम्।मैवम्
न चापि त्य।व्यभिचारे साध्यव्याप्यत्वमात्रं प्रयोजकत्वाद्वातः
ननु साध्यव्यापकव्याप्यत्वमपि व्यभिचारघनस्य त्वयैवोक्त
त्वात्।व्यभिचारव्यावर्त्तनार्थमनोपाधिकत्वलक्षणे यथाव
ल्लिति पदं साध्यव्यापकत्वे विशेषणं प्रक्रियमेवा यदि व्ययद्युति
नेकानुमितिर्भवत्यत्र तद्दूषणं तदा विनुहृत्वादेन प्यदूषणञ्चमि
ति।पाक्षिकत्वसानुमितितन्वतितदेव दूषणमिति विषमव्या
प्येप्युपाधिः अत्र माचनावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वे सति साध
नाव्यापक उपाधिः तेन मैत्रतनयत्वेन श्यामत्वे ध्वंसस्य च नि

च्छेन धूमप्रतियोगित्वे साध्ये साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकं शाक
पाकजत्वं नावत्वं चोपाधिः काकादौ श्रणभावे च केवलसाध्याव्या
पकत्वादिति। तत्र सोपाधिवृत्त्यादसाधकमित्यत्र साध्यत्वनावच्छिन्न
साध्यव्यापकव्यभिचारित्वादित्यर्थे साधनावच्छिन्नेऽस्य स्य वैयर्थ्या
पत्तेः जलं प्रमेयं न सत्त्वादित्यत्र नसत्त्वावच्छिन्नप्रमेयत्वव्याप
कस्य पृथिवीत्वस्योपाधित्वप्रसंगात्। पक्षधर्मावच्छिन्नसाध्य
व्यापकोपाध्यव्याप्तेश्च किंच विशिष्टसाध्यव्यभिचारं प्रसाध्य
चरूसाध्यव्यभिचारः साध्यस्तत्र चार्थान्तरं केवलसाध्ये हि विप्र
तिर्न तु विशिष्टो प्रकृतसाध्यव्यभिचारसिद्ध्यर्थं विशिष्टव्यभि
चारासाध्यत इति चेत् श्रेनस्य प्रासकान्तत्वात्। प्रथमं साध्यव्य
भिचारएवोद्भाव्यस्तत्रासिद्धो पश्चात्तन्निर्वाहार्थमुपाधिर्वाच्य इति
चेन्न एव सति प्रकृतानुमानदूषणे चेन्न दूषणत्वापत्तेः अत एव प
क्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापक उपाधि
रित्यपास्तम्। अद्वैतत्वे न वत्त्वादौ नियततया दृश्यधर्माभावेनाव्या
प्तेः इत्याशंक्याभिधेयः प्रमेयत्वादित्यत्र दृष्टधर्मेण गुणत्वावच्छिन्ना
भिधेयत्वव्यापकष्यार्थवगात्वस्योपाधित्वापत्तेरित्याहुः। नापि पक्षा
वृत्तित्वे साध्यव्यापकत्वमुपाधित्वं शब्दोऽनित्यो गुणत्वादि
त्यत्र कृतकत्वस्याशब्दत्वे रनुपाधितापत्तेः। न च स्फुटव्यभि
चारनिष्कलमुपाध्यनुसरणमिति वाच्यं व्यभिचारवश्यमुपाधि
सत्त्वात्। अन्यथैकत्र साधने साध्यतदभावसंबंधस्यावश्यंभे
दं विनानुपपत्तेः अथ पर्यवसितसाध्यव्यापकत्वे सति सा
धनाव्यापक उपाधिः पर्यवसितं च साध्यं पक्षधर्मधर्मता

वलत्तभ्यं यथाशब्दोनित्यत्वातिरिक्तशब्दधर्मातिरिक्तधर्मवान्प्र
मेयत्वादित्यत्र यथोक्तसाध्याव्यापकत्वेपि पक्षधर्मतावलल
सस्यानित्यत्वस्यसाध्यस्यव्यापकं कृतकत्वमुपाधिः कृतकत्वे।
चैवसाध्यमा। ननिमित्वमुपाधि। तत्र पक्षधर्मतावललभ्यसा
ध्यसिद्धौहि। नः फलउपाधिस्तदसिद्धौचकस्मव्यापकः नहि
मोपाध्येपक्षधर्मतावलात्साध्यसिध्यतिपद्यापकउपाधि
स्याशङ्क्यणकस्यसावयवत्वेसिद्धे द्व्यणुकमनेत्यद्रव्यासमा। वन
जन्यमहत्वानाधारद्रव्यत्वादित्यत्र निःस्पर्शद्रव्यसमा। वनत्वां
।चापाभिः स्याशनित्यद्रव्यसमवेतत्वस्य पर्यवसितसाध्यस्य
व्यापकत्वाशसाधनाव्यापकत्वाद्व अथसाध्यसाधनसंबंधव्या
पकन्तेसतिसाधनाव्यापकउपाधिः स्त्रेनधंसस्यजन्यत्वेसा॰
ध्येपघपिभावत्वंप्रागभावसाध्यव्यापकं तथापि जन्यत्वेस
नित्यत्वतंद्व्यापकत्व्यदुपाधिरिति। न। इदमसाधकसाध्यत्वा
धनसंबंधव्यापकव्यभिचारित्वादिसत्रसाध्यव्याकव्यभिचा
रित्वादिसस्यैवगमकत्वे। शषविपर्ययापत्तेः संबंधव्यभिचा
रानुमा। नर्थान्तरत्वापत्तेश्चापद्दिशिष्टेसाधनेसाध्यसामा
नाधिकरण्यसउपाधिरितिचिन्त्य। एसन्नादीनामप्युपाधि
तापत्तेः नहि शिष्टेपिसाधनेसाध्यसंबंधान्। पद्दिशिष्टए
वेतिभ्चेत्। नप्रमेयत्वादरप्युपाधित्वापत्तेः पद्दिशिष्टेसा
धनेसाध्यसामानाधिकरण्यस्यासत्त्वानिश्चित्। न। गुरुत्वे
नरसेवत्वेसाध्येगधवत्वेदेसाध्यव्यापकस्याप्युपाधित्वा
पत्तेः अयोपाधिमात्रस्मव्यति। रकिधर्मवक्तचिद्वाघो

नीतस्य पक्षेतरस्याप्युपाधित्वात् तत्र तदुपाधेश्च तत्र साध्यव्याप
कत्वे सति तत्र साधनाव्यापकत्वं। वह्निधूमोपाधेस्तु न लक्षणं
लक्ष्याभावान्। न चैवं। नतरत्वं वह्निधूमसंबंधोपाधिः स्याश्र
आपायाप्रसिद्धेः। न च पक्षेतरत्वं वह्निव्यापकं कु। तानभतती
तिवाच्यमेतस्योपाधित्वं क्षणाप्रसक्ताऽवर्थान्तरत्वादिति मतं त
त्र। अनुमितिप्रतिबंधकज्ञानविषयत्वावच्छेदकमुपाधित्व
मिह निरूपयितुमुपक्रान्तममस्याप्रयोजकत्वाएतद्वन व्याप्ति
।रकिधर्मत्वमतिप्रसंगात् किन्तु साधनाव्यापकत्वे सति सा
ध्यव्यापकत्वं तद्व पक्षेतन। रति व्याममे। वस्तुकं अत्राहुः यद्व्याप्तू
त्या पम्यसाधनस्य पक्षे साध्यव्यावर्त्तनं स धर्मस्तत्राहतावुपा
धिः स च धर्मः कत्तमीभवति यस्य व्यावृत्तिः साध्यसाधनसंबं
धविघटिनी यथार्द्रेन्धनवत्त्वे वह्निमत्त्वे व्यावर्त्तते। न हि नह्यार्द्र
त्या धूमवन्त्वन सायः पिदुं व्यावर्त्तितभावत्वं व्यावृत्त्या धसत्त्व
त्यत्वानि सत्वसंबंध शाकपाकजत्व व्यावृत्त्या स्यामत्वमेत्रत
यत्वयोः संबंधश्च पक्षधर्मतावला व्यानित्यत्व स्यामत्वाभा
वयोः पर्यवसानं तथा वायावुद्भूतरूपत्वव्यावर्त्तमानद्रव्यत्वे
सति प्रत्यक्षत्वनिवर्त्तयत् प्रत्यक्षत्वाभावमादायसिद्धानीवि
सर्वत्र पक्षे ध्यानावसिद्धा साध्यसाधनेसंबंधाभावात्। अ
त एव साध्याव्यापकोप्युपाधिः साधनावच्छिन्ना हे साधन
व्यापकोप्युपाधिर्यत्र पक्षावृत्ति। हं तु यथाकाकाष्टयिवी
कठिनसंयोगवत्त्वादिसत्रानुम्लानशावस्य शंवत्वमुपाधिः
न च सत्पामिद्धिः। एवमत्र दोषः सर्वत्रोपाधेर्द्वेषणांतरसं

क॰ए॰श॰ए॰। तत्रबाधमनुन्नीन पक्षेतरस्योपाधित्वंविरसंभवपाबा
तकत्वेनतद्व्याप्ति।रकस्यसाध्याव्यापकत्वंकत्वात् अस्मपिदृत्रर
पास्कायद्व्यभिचारि। त्वनसाधनस्यसाध्यव्यभिचारित्वंसउपा
धिःलक्षणंतु पर्यवसितनसाध्यव्यापकत्वसतिसाधनाव्यापक
त्वंयद्धर्मावच्छे।दनसाध्यप्रसिद्धतदवच्छिन्नपर्यवसितनसाध्यं
तत्राद्रेधत्वप्रनवत्वाधेवताद्देशोधर्मः तदवच्छेदेनसाध्यध
मस्यप्रसिद्धेः पक्षंधर्मावच्छिन्नसाध्यव्याप्यव्योपाध्येदव्य
त्वंसाधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकोपा।वोचसाधनमेवतथा चतद
वच्छिन्नसाध्यव्यापकोपाधिव्यभिचारेणसाधनस्यसाध्यव्यभिचारः
स्यादेवव्यापकव्यभिचारेणतेनुव्याप्यव्यभिचारित्वनियमादिति
।साध्यव्यापकत्वसाधनाव्यापकत्वेएवदूषकतावाजांतवयस
धर्मावच्छिन्नसाधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकोपाधिव्यभिचारा
न्नयनेर्थांतरविशेषणावभिचारित्वेनतिश्चिनपाधनेविशि
ष्टव्यभिचारस्यसिद्धा।ताविशेष्यसाधवभिचारभाद्यापाररर्पेच
सानेत्यक्षधर्मेनावलाशनचपक्षधर्मतालभ्यार्थसिद्धावर्था
नरच व्यक्तिसाधकानुमानमात्रतदापत्तेः भवतुवार्थान्तरं
तथापिहेतुराभासएवः अर्थान्तरस्यापुनुपदोषत्वाएह
त्वाभासोनारस्यवतक्कभावादुपाधिदेचभावत्वादिकं।दोषः
अपिचपःसाधनव्यभिचारीसाध्यव्यभिचारोन्नायकःस
ए।वापाधिःव्यभिचारोन्नायकत्वं तसाक्षान्परपरयाव
तिनार्थान्तरत्वंनचैवशब्दोभिवेयः प्रमेयत्वादित्यत्राश्रा
वणत्वंजलं प्रमेयं रसवत्वादित्यत्र पृथिवीत्वमुपाधिःस्या

दिति वाच्यं। केवलान्वयित्वग्राहकमानवाधादुपाधेर्विशिष्ट
व्यापकत्वाशंनचैवंवाधानकत्वेनानुपाधो पक्षेतरत्वेति व्याप्ति
ः अनुकूलं तर्काभावेन तस्य साध्यव्यापकत्वानिश्चयाश न
हि सहचारदर्शनव्यभिचारादर्शनमात्राश्च व्याप्तिग्रह। अप्र
योजकेपि तद्ग्रहप्रसंगात् न चाप्रयोजकत्वाद्देव तद्गमकं। न
हि व्याप्तस्य पक्षधर्मत्वेप्रयोजकत्वं सहचारदर्शनमात्रस्य सं
शापकत्वाद्वीतव्यभिचारसंशयाधायकत्वेन तथापि संदि
ग्धोपाधित्वंस्वव्याघातकत्वेन तस्मात्तत्संशयानाधायकत्वा
त्। वाधोन्नीतेव साध्यव्यापकताग्राहकानुकूलातर्कसत्त्वा
श अतएव वृत्तावयववृत्त्यत्वादिकमप्युपाधित्वेन निरस्तं॥
धूमवत्वेसाध्यत्वार्द्रेन्धनप्रभववह्निमत्वस्य वहिरिन्द्रियग्र्य
प्रत्यक्षत्वेत्वाहनतु एवं तस्य व्यापकत्वाग्राहकःप्रत्यक्षावध
तो मैत्रतनयत्वेन श्यामत्वे साध्ये शाकपाकजत्वस्यैवैध
कावधतःकार्यकारणभाव एव। जन्यनित्यत्वे साध्येभावत्वव्या
पकताग्राहकोधायप्न्महानप्रसंगः एवमन्येषामपि तन्नद
नुकूलतर्कात्साध्यव्यापकत्वग्रह यत्र च साध्योपाध्यो। र्ह
नुसाध्ययोर्व्याप्तिग्राहकसामग्र्यामेकत्रव्याप्तिनिश्चयस्तत्र
संदिग्धोपाधित्वं। न च यत्र संदिग्धोपाधिः तत्र तत एव हे
तोनुपाधिसाध्यः तत्रापिस्यामत्वादः नुपाधित्वान्न। वा
चाभयमपिसाध्य अर्थान्तरत्वात्। केवलसाध्ये हि विप्रति
पत्तिनंत्वभयत्र यतए। वा पाधेः साध्यव्यापकत्वं न कान्त्वि
श्वेयमत एव तुल्ययोग्यक्षेमत्वात्तां वान्न साध्यव्याप्याभा

पकत्वनमाध्यापकंत्वंसाधनीयमितिव्यतिवा।तत्रयनद्वारसा
व्यापकाव्याप्यत्वेनव्याप्तिविर।हान्नापव्यतव्यास्वापाधे
र्दूषकत्वं।एवंचासिद्धुपजीव्योपधिर्न्नोहत्चाभावांतरं
सिद्धसाधनवद्दूषत्तांपरमुखनिरीक्षकत्वेनस्व।नाहपकत्वा
भावात्।नन्वन्यसाध्यव्यापव्यचसाधताव्यापकनज्ञा
नमन्यस्यसाध्यव्याप्यत्वज्ञा।नप्रतिवधकेमिति।अत्वर्थेत्व
मुपाधिपदस्याह।तद्धर्मेति।यद्धर्मोन्यत्रभासनेसएवोपाधिप
दवाच्योयथाजपाकुसुमंस्फटिकेतयापदह्लिव्याप्यत्वंसाध
नत्वाभिमतोभास।तसधर्मस्तत्र।हत्ताबुपाधिरितिसमव्याप
उपाधिपदमुख्यंविषमव्याप्तेतुसाध्यव्यापकत्वादिगुणयो
गाद्गौणमुपाधिपदमित्यर्थः अत्सइतिचपे।साधायस्तेप
रप्रयुक्तानामुपाधिवृत्तीनांव्याप्तीनामुजीवकैर्हेतुः सोपाधिभि
र्हेतुभिः पक्षेनिश्चितेरपिनसाध्यस्यव्यापकस्यसिद्धिरित्य
र्थ कार्यकारणादिसत्वधानामनुगमेप्यनुगमकमाह त
दनेनेति अन्येमाधिकसंबंधत्वमेवसर्वत्रानुगमकमित्यर्थ
:दूषोदर्शनइत्यत्रनवारंसख्यातिपमःकिंतुपावतादर्शने
नपक्षव्यभिचारएकानिहत्तिस्तस्यतावद्दिवासितमितिप
रिरपिव्यभिचारशंकापसारणेअस्मदुक्तप्रकारणक्रमे।पा
:न्यथानत्रिवृत्तिर्दुर्लभेत्याह।तादात्वपेतिव्यभिचारिणमपि
कुतस्ताहीदात्म्यतदुत्पत्तीनस्यातामितिशंकासुलभेत्यर्थः
यतएवविवक्षेबाधकादविनाभावग्रहोतस्वभावकापयोरे
वातएवधिरए।दर्मेरजाभिव्वातादिनाश्वहाघनुमानमित्ता

कु॰ वृ॰
१९
१७

ह अनल। वृत्ति। उपसंहरति। तस्मादिति। प्रतिबंधो लक्ष्या। तन्निश्ची
या। तेन। नतिलक्षणं। बाधकं विपक्षबाधकमित्यर्थः यत्र तु तद
भावः तत्रा प्रयोजकेन तन्निश्चयोपपयात्रत्याह। तथाहीति अ
नाशाकपाकजत्वत्न साधनव्यापकमित्यर्थः मैत्रतनयत्वादिना
षयोपाधिर्नीनुमीयते तयोक्रमधस्मा शतलिसाधनासापक
त्व संदेहवत् साध्यव्यापकत्वेपि संदेह एवान्नमाह। व्याप्ति
कचिति। कुतुनरिति पंचसु हेत्वाभासेष्वित्यर्थः तत्र कस्मच्चि
न्न तमाह। न कश्चिदिति। पचंभ्यो। हेत्वाभासान्तरमेवेत्यर्थः॥
विषयस्येति। प्रतीतसाध्याभावबुद्धिर्मिकत्वाभावादित्यर्थः ना
पीतिसाध्यानिश्चय। पसंदेहवृत्तिपक्षत्वाभावादित्यर्थः॥
का। लतिसाध्याभावस्य धर्मिणि प्रमायामपितत्संदिग्धाभा
वादपक्षधर्मवाद्धाधो पसिद्ध एवान्तर्भावदित्यर्थः सत्र त्वि
विनिसव्यभिचार विरुद्ध प्रकरणसमसाध्यसमातीतकाला।
दत्वाभासादूति विभागोन्दश सत्रमित्यर्थः विभागस्येति। प
घषि विभागमूत्रं नशब्द विषयान्यनाधिकसंख्याव्यवच्छेदप्र
त्यायपपत्तिपुक्तिशास्त्रत्वव्याख्यानादितिपरी। क्षेकवाक्यतया
मतेन प्रत्याख्यस्तयाच परीक्ष्याया स्तत्रनात्मत्वार्थेवश्यकत्वे
विभागसवस्यापि तत्रतात्सर्यकल्पनेमानाभावस्तयापि परी
क्षैकवाक्यतयापर्यवसितएवा। र्थो विभागस्य दर्शितं तद्दूषो
रिति। सिद्धसाधनाप्रयोरित्यर्थः उत्तनमसिषाम्नस्येतिव्या
सिपक्षधर्मतपोर्वक्ता सत्वेपि तदज्ञानात्तु मित्यभावादि
त्याहः प्रतीतिरिति तत्रु व्याप्तिपक्षधर्मतयोः प्रत्येकमभा।

वानासिद्धिरननुगमादिति प्रत्येकाभावानुगताव्याप्तिपक्ष
धर्म्मता विशिष्टाभावासिद्धिर्वाच्यातथा च पत्र विशिष्टाभावाज्ञा
।नव्याप्त्यादिप्रत्येकाभावज्ञानादनुमितिप्रतिबंधस्तत्राव्याप्ति।
रेपां।हेत्वाभासान्तरपत्तिर्वा विशिष्टाभावस्य।दोषत्वापामसा
धकत्वानुमा।तव्यर्थविशेषणत्वंच।प्रत्येकाभावस्यसमर्थत्वे।
तन्नेवान्यथासि।द्धनच व्याप्तिपक्षधर्म्मतान्यतराभावासिद्धिः
अन्यतरत्वाज्ञानेपिप्रत्येकाभावस्यैवदूषकत्वेव्यर्थविशेषणत्वा
श किंच प्रकृतसाधनस्य व्याप्ति पक्षधर्म्मताविशिष्टस्यतत्वप्रमि
त्योरप्रमिध्यात्तदभा।वादुत्वधारणः पुलिंगसिद्धिरहस्वसा।द्धतु
साधारणप्रमितिसभा।वाय लिंगचित्प्रमितिसभाश्वावासद्धेतावपि
मकलतत्प्रमितिसभावश्च दुर्निरूपः नच प्रमितिविरहः स्वतत्प
सन्नेत्रदूषणकारणासावत्वादितिवाच्यहेत्वाभासस्याज्ञापमान
स्यैवानुमितिप्रतिबंधकत्वाश व्याप्त्यादिभ्रमादनुमित्यनुत्पा
दापत्तेश्च।अथव्याप्तिपक्षधर्मताभ्यां निश्चयः सिद्धिः तदभा
वोः सिद्धिरतएवाध्याप्तायक्षधर्मयोरयितदातापत्तसि
द्धिरित्यनुमितिननुतदनिश्चयेव्याप्तपक्षधर्म्मादनपिसा न च
व्याप्त्यादिप्रत्येकप्रमितत्वाव एव दूषकभावश्यकत्वादिति
वाच्यं।विशिष्टनिश्चयस्य।हेतवेनतदभावस्यकार्य्यानुमाद
कत्वादिति।मेवं।तथासतिसव्यभिचारादावपि आत्रेवास्तत्वे
वापाताश अ सिद्धेस्वरूपमत्वा एव।दोषत्वघटनानार्थः व्य
भिचारादा।नुपजीवनाशयदिचतस्मात्रत्वं मिति।नर्भसघं
नाद्धति तस्योपजीव्यत्वं तदाश्रयासिद्ध्यादिज्ञानात्रसिद्धिर्वे

तु सेव दृष्टः दोषः स्यादिति। अत्रास्मत्पितृचरणा आश्रया
सिद्ध्यादीनां प्रत्येकमेव दूषकत्वं प्रत्येकज्ञानाद्भावनाद्वानुमि
तिप्रतिबंधात्। न तु विशिष्टाभावत्वेनेत्यर्थं विशेषणत्वीकृत
ज्ञानं विनाप्यनुमितिप्रतिबंधात्। अनुमितिकारणलिंग
परामर्शविषयाभावत्वेनानुगतेन त्रयाणामसिद्धित्वेन संग्रहे
महर्षिणा स्यादिति न विभागविरोधः। हेत्वाभासाधिकारे न। एवं
साध्याभावप्रतिबंधकत्वेन बाधप्रतिरोधयोर्व्याप्तिभंगाभंग
त्वे तद्विरुद्धव्यभिचारयोरपि संग्राह्ये विभागव्याघातः। एतत्रा
भिप्रायस्य निषेधमशक्यत्वात्। शत्रुस्य यथाशास्त्र परिभाषो
छेदप्रत्रेसव्यभिचारादेश्चैवं तत्पले कुपजीव्यत्वेन पार्थक्यः
उपचेयसंकारप्रपायाधरसंकरत्वं इदं पंचत्वनिर्विशिष्टाभाव
स्य विशेषणाद्यभावव्यापकत्वादित्यर्थः। अन्यथासिद्धि
सोपाधित्वं चत्वयासिद्धिर्पक्षधर्मत्वमध्यमापीति। आ
श्रयासिद्धेः सदिग्धसाध्यधर्मवत्त्वमर्थप्रमितिश्च पक्षात्
त्रविषयस्यास्य धर्मिण एवाज्ञानं तत्। तेकाश्रयासिद्धिरन्याच
तद्विशेषणसाध्यसंदेहाभावात् सिद्धसाधनमित्युच्यत इ
त्यर्थः। न च सिद्धसाधनं नाहेत्वाभासो नैकांतिकवदनुमिति
करणाविघटकत्वात्सप्रतिपक्षवन्न चैवमेवाप्रतिबंधकत्वा
दिति वाच्यं। लाघवात्कारणविघटकत्वे। नैव प्रतिबंधक
त्वपात्तद्विशेषकरणत्वस्य व्यर्थत्वात्। साध्यज्ञानस्य च त
द्विशेषसाध्यानुमित्यविरोधित्वेपि साध्यमात्रानुमितिवि
रोधित्वमस्त्येव। प्रतिनस्यादिहेत्वाभासत्वमपि साध्यसाक्षात्का

।रसतिलिंगज्ञानेऽप्यनुमिनोमीत्यनुव्यवसायाभावात्। न चैक
वृत्तित्वयिनिर्संशयाभावः तत्रापि पक्षतिष्ठात्यन्ताभावप्रतियो
गिसाध्यतावत्तिसंशयात्॥ पक्षविशेष्यकत्वस्य चातंत्रत्वात्प
क्षत्वस्येति संदिग्धसाध्यवत्त्वसमत्वमर्थः व्याप्तारावति पव्यपि
जलहृदेऽग्निमान् धूमवत्त्वादित्यत्र बाधेऽपि न व्याप्तिभंगः न
थापि धर्मिणि यत्र साधनाभिमतस्य वृत्तिस्तदभिप्रायकोऽयं ग्र
थः न तु साध्याभाववति पक्षत्वाभिमते। हेतोः संत्वाज्ञानाच
सिद्धिः तज्ज्ञाने च व्यभिचारसाध्याभाववद्वृत्तित्वोसं ः हाभावन
पक्षत्वाभावादाश्रयासिद्धिश्च व्यभिचारपक्षभिन्नत्वस्य व्यर्थ
त्वतातंत्रत्वात् सर्वोपसंहारप्रवृत्तत्वाप्तेः साध्याभाववद्वृत्तिसाध
नमितिज्ञाना। दवभंगाशनचोपजीव्यचाद्बाधाद्यकात हि न
नमवगम्यैवावगमः एकत्र। हेतुसाध्याभाववाविस्येकविन्निस्व
घटपाव्यभिचारज्ञानस्य तदनुपतीवकत्वात् तात्पर्कभ्रावितव्य
भिचारानेर्वाहार्यत्वसुभ्राव्ये। चाभ्रावनंरदव्यभिचारीत्यहमेकेक
थमिति परानुपोंगस्यानावश्यकत्वा। तथा वेऽपि निर्वाहपामवह्न
षणमस्कहृत्वाश अथार्यान्नारापनापकस्मत्वादिसह
कारितासामान्मत एव प्रमणस्य हृमाप्रत्यभिज्ञाना। होत दि
हसमाचीनव्याप्तिपक्षधर्मतकलंगपरामर्षस्यासदर्थकां
च नमपत्वादिस्यसादिसदकारिवशाघत्राभासधीकरण
त्वतंत्रबाधादृथका। नव्याप्तियक्षधर्मतोपनीतादन्यस्यानु
मितोभा। तमावश्यत्यभिज्ञानादेप्रती तिव। लननकल्पता
त्रा अतमयापूर्वानुसनमकत्वार्थमानतुमि। तर्योयाथ्योछे

दापत्तेः नारेपितस्य विप्रतिपत्त्यविषयत्वात् । न तु हेत्वाभासत्वा
निरूपणात् । अन्यथातिप्रसंगात् । अथ प्रत्यक्षादेः प्रमात्वंप्र
तिबन्धतत्त्वेन वा धर्म्मादोषश्चेत्तत्कृतत्वादनुमितावपि स एव दो
ष इति । वदाम तर्हि हेत्वाभासः अनुमित्यसाधारणदोषस्यैव
न वाच्यात् अथ पक्षाभिमतस्साध्याभावग्रहवत्साध्याभावव्याप
ग्रहोपि दूषकः विरोधित्वाविशेषात् । एवं च साध्याभावसामा
नाधिकरण्यमनैकान्तिकत्वं साध्याभावव्याप्यसामानाधिक
रण्यं च बाधः नाद्यशेषाग्निमत्त्वादि घेति मैवं पक्षाभिमतसाध्या
भावग्रहस्य दूषकत्वासिद्धेः दृष्टान्तत्वानुपपत्तेः मिद्धो वा तस्य गेऽक्ष
रुपवाध्यानंतर्भावविषयहेत्वाभासत्वापत्तेः उक्तत्रपश्च बाधः
पक्षाभिमतविषयकसाध्याभावबुद्धेस्सर्वमसत्त्वात् आद्ये ।
नैकान्तिकत्वमेवासाध्याभावसामानाधिकरण्यग्रहात् असं
लिंगत्वाभिमतसाध्याभावयाव्यपोरग्रहमात्रविशेषणघास
त्प्रतिपक्ष एव । द्वायोर्न बाधः अत्र तुल्यबलत्वं प्रयोजकं बाधे
त्वधिकबलत्वमिति । चेन्न । एवमकत्ता प्रयोजकत्वं प्रसंग्रहे
। रबलत्वेन तस्य द्वयोरपि ज्ञानत्वात् अथ । हेतुतः साध्यसिद्धि
संभावनापामनैकान्तिकत्वासिद्धेः पक्षाभिम । तधर्म्मिणि सा
ध्याभावप्रतीतेः साधनाभिमतात्साध्यसिद्धिसंभावना
विरह एवा । नैकान्तिकावधारद्वयुपजीव्यत्वाद्बाधः इत्यक
अत्यथाहा । तारसाधकत्वेसिद्धे साध्यसिद्धिसंभावनावि
रहादनैकान्तिकत्वबुद्धिस्तस्मां च सत्यं । हा । तारसाधकत्वधी
रित्यन्योन्याश्रयात् । मैवं । सद्व्यसिफल्ग्रहहेतुज्ञानस्य प्रमि

नसाध्याभावसहचरितो। हेतुर्विपक्षत्वेनानैकान्तिकत्वज्ञानन
यादूषकत्वात्। एवमनैकान्तिकत्वेऽपि साध्याभावप्रमेयत्वप्रयोजि
कानां विनातदभावादिति। तस्मादेव। दोषत्वमहेतयाऽपि तस्या
: साध्याभावसमानाधिकरणहेतुज्ञानत्वं न दूषकत्वहेतुत्वाश्
ननु साध्याभावप्रमात्वेन तस्योभावस्मकत्वेऽपि। ननु हयेण दू
षकत्वाकल्पनाश अत्रोच्यते। तार्गंधप्रागभावावच्छिन्नो घटो गं
धवान् पृथिवीत्वादित्यत्र बाधः पृथक्। न च तत्राप्यनैकान्ति
कत्वमेव दोषः साध्यात्यन्ताभाववद्वृत्तित्वस्य तत्त्वात्। इत्थं यथा आ
द्रव्यत्वेन गुणानुमानापत्तेः आद्यक्षणे साध्याभाववद्वृ
त्तित्वात्। न च चक्षु। नायोगंधप्रागभावावच्छिन्नस्तत्र साध्यमस्ये
वेति सिद्धसाधनमेव तत्र दोषः पक्षतावच्छेदकधर्मविशिष्टे
साध्यवैशिष्ट्यस्यानुमेयत्वात्। अन्यथैव विद्यमाने पर्वते न कपरिदे
शे वह्निमती विशिष्टपूरवत्वादित्यत्र विद्यमानवृष्ट्यनुमानापत्तिः
न चेष्टापत्तिः न विद्यमानवृष्टेर्वर्तमाननदीपूरे अप्रयहेतुत्वादिति।
वाच्यं तत्र समयभेदेनैव व्याप्तिग्रहात्। एवं साध्यसिद्धः
किंचैवं सिद्धसाधनेऽशगतावन्तर्भावप्रतियोगिनोरेकदेशवृत्ति
त्वेनैककालवृत्तित्वमपि स्यात्। यदि च तयोरेकसमयावच्छे
देनैवत्राधत्ते नैतथात्वं तर्हि तत्प्रागभावावच्छिन्ने धर्मिणि न
स्यादिति योग्यानुमितावसिद्धसाधनमपि तु बाध एवा
अधिकं तु न्यायनिबन्धनप्रकाशे अत्वीजातत्वाव बाधे च
विषयंवितमस्याविगनां तरविकल्पयतितका। एति पल्लिति॥
अनुमानादिभ्यः फलव्यापारवैजात्यादुपमानं नमानं

तरमितितन्नश्वरबाधकमित्यहाउपमानंद्विविधेति ननुसादृश्य·मव
तद्विषयंस्मात्।नहितदिंद्रियगम्यंनदासानमात्रयाज्ञानाश
नापिलिंगादिगम्यंतदभावपिमादृश्यज्ञानाशसवनद्रव्यसय
णत्वात्।।नगुणःकर्मवाधयोपिहत्तेःनसामान्यंसप्रतियोगि
कत्वात्।नत्रविशेषसमवायौप्रत्यक्षत्वादित्यत आहः तथा
हीतिपरस्परविरोधोत्रन परस्पराभावव्याप्यत्वंनीलपीतयो
रन्यतरनिषेधेप्यन्यतरस्यानिद्धेःकिंतुपरस्पराभावनूपत्व
ःफवर्वेदितिदृस्याविरोधेप्रकारांतराभावादित्यर्थःएवमग्रे
पि।नन्वेतादृशविकल्पेनपरिशेषोपाभावविशेषसमवायाना
मपिद्रव्यादित्रयसाधर्म्याज्ज्ञदंतनवंःस्मात्अथव्यवहार
न्यथानुपपत्या।तर्षांतद्दृष्टिर्भोगःतुल्यसादृश्येपितहितमाण
त्वंतत्रोत्कर्षादिव्यवहारानुपपत्तेःसाम।वस्त्वैकनृपत्वानुसा
मान्यस्या।श्रयभेदेप्यभेदाश्रयस्यदृशस्यवप्रत्याश्रयंभ
दाश्रवहोदसतितदुत्पयाःसामामवत्वंसादृश्याभेदश्चप्रसा
अयंभिन्नःसप्रतियोगिकश्चेति।वशनासादृश्यस्यभेद
घतितत्वेनमावधित्वेतस्यानसदृशइतिप्रतीत्यापत्तेःपदा
र्थांतरत्वेचसप्रतियोगिकत्वेपिसावधित्वाभावनतदभावा
पपत्तेःनचप्रतियोगित्वमेवसावधित्वंबुटा।न्नतिप्रतीत्या
पत्तेःअत्राहःअसाधारणान्यतद्गतवद्धर्मवत्वंतत्साद
श्यंजात्यादिसाधारणं।भदाबुटितत्वाबुनिरवधितद्गतव
द्धर्मवत्वंतन्निनत्वमितीतरनिन्प्यतामावतस्यसम
तियोगिकत्वंःतवामिसादृश्यतादवसप्रतियोगिकत्वं

ननुभेदवीग्रहादिवसावधित्वान्नस्मात्सादृश्यज्ञप्तिप्रतीत्यापत्तेः किंच
सादृशोनह्नवृद्धधर्मवत्त्वज्ञानमननतिप्रसक्तत्वसादृश्यव्यञ्जकं
तदेवसहशब्दव्यवहारविमित्वसक्तः । किमधिकेन । नतिनतइति । भा
वन्नपपदार्थाषड्भावस्यापिमानसिद्धन्नपापदार्थ । त्वापगमा
दितिनावः । द्रव्यस्यादिविषयद्रव्यादिपदार्थातिरिक्तंसाद
श्यमुपमानपरिच्छेद्यमित्यसिद्धमित्याह अत १ इतिमाभूत्सा
दृश्यंपदार्थान्तरं । तथापितदेवोपमानपरिच्छेद्यमसक्षाद्यप
रिच्छेद्यत्वात् । इन्द्रियसंनिकर्षेपितदज्ञानात् । लिंगाद्यज्ञाने
पिज्ञापमानत्वाच्चेतिजरमीमांसकमतमाह । स्या । दित्यादिति
स्त्रित्वेसतितद्भूतभूयोधर्मवत्त्वस्यसादृश्यत्वाद्धेतोरस्यचप्र
तियोगिज्ञानज्ञेयत्वात्सहकारिवैधुर्यादापाततः प्रत्यक्षणो
ज्ञानेपितेन्नामवधानेनपवतज्ञानोसन्निरित्याहपूर्वेति । यथा
तत्तास्मरणाभावादापाततः प्रत्यभिज्ञाभावपितत्समवहि
तादिन्द्रियादेवतद्बुत्पत्तिरित्याह । सोयमिति । सादृश्यमात्र
स्तोममानामारिच्छेद्यत्वेपिगोप्रति । प्रागिकगवयप्रतिष्ठसा
दृश्मत्तावकारणकगवयप्रमतियोगिकगोनिष्ठसादृश्यधी
वैनुपमानफलमितियावरमंतमाह । नन्विति । नवसाप्रत्य
क्षकत्वंविशेष्यस्यगोरसन्निकर्षादित्याह । नेन्द्रियेतिग
त्वंतरमाशंक्यनिराकरोति । नस्वविशेषणोपि । उत्तरत्र । वपिगव
यस्याज्ञानात्स्मृतियोगिकसादृश्यवैशिष्ट्यानतुसत्त्वादित्य
र्थः । नाचतिक्रान्तज्ञप्रत्यभिज्ञा । ततत्राविशिष्टेइदंत्वाविशि
ष्टाम । हाभासा । ता अयंसइत्यत्रतुइदंताविशिष्टेतत्ताविशि

ष्टानद इति तत्तेदं तयोरनुयोगित्वप्रतियोगित्वावच्छेदकमेवाशप्रत्य
तिज्ञानयोर्भेदोऽपि तत्र विशेष्यसन्निकर्षादत्रनु तदभावादित्य
र्थः तादृशीधीः प्रत्यक्षाद्यफलमित्यर्थापत्तिफलमिति। नेत्य
त्करणप्रमुपस्तनं मानान्तरं सिध्यत्यत्यथा तद्विधर्म्मोपमितिबुद्धि
नन्तरमतद्विधर्म्मा स इति धीकरणं मानान्तरं स्यादित्यांत्याह।
साधर्म्यमिति। करतष्टत्रिधर्म्माभाववत्त्वं हि गविन। द्विधर्म्मो
नद्धर्म्मः। न गवि प्राकनास्तितावदनुपलब्धिगम्यमेव। विवना
तत्रमानान्तरापत्तिरिसाह। न त्वेवेदिति। करभावत्त्रिधर्म्मवत्त्वं
गविता। वेधर्म्मो। नद्भाव एवेति नानुपलब्धिगम्यमित्याह।
तद्वृत्ता। नष्विदमप्युपमानमेव च तथा हि सप्रतियोगिकपदा
र्थज्ञा। न तत्प्रतियोगिकपदार्थज्ञानमुपमानं। अन्यथैत
द्विधर्म्मोऽयमेतस्मादेवेदृति प्रतीतिः कुतः न तावद्धेतुमाना
शवि। शष्यासंनिकर्षेनद्गा। नेनत्रिघसादृश्यप्रतियोगित्वा
दर्निगस्याज्ञानाशनाप्यर्थापत्तो तस्याप्रति। रक्षानुपातनूप
त्त्राशनत्र च लिंगाज्ञानात्। नच तत्प्रतियोगिके तत्त्विष्यसा
दृश्या। द्वेभासमानसंबिध्यंवधनषायनसत्तियोगिकतत्त्रि
घसादृश्यादिरपि धीसत इति वाच्यं विशेषणविशष्यप्रति
योगिभेदेन समानसंघित्तवघत्वासिद्धेः पत्नत्तादृशएनद्वि
धर्मा स इति तद्विशेष्यज्ञानानुदयाद्वा तद्विशेष्यकप्रसक्ष
तसंनिकर्षस्य। हनुत्वाशनचप्रत्यक्षे विशेष्यसंन्निकर्षो। हेतुः
ननु पावद्विशेष्यसन्निकर्षो गौरवान्। अन्यथा अतीतानाग
तव्याप्यविशेष्यकव्याप्तिप्रत्यक्षनस्यादिति वाच्यं। अतीता

नानविशेष्येसामानालक्षणाया: प्रमामत्वे:सत्वाश अथाग
वयमादृश्यंगविगवयगतशृंगित्वादिधर्म्मवत्वनवगवयगे
मादृश्येभासमानेगविभासतएवसामान्यस्यैकत्वेनेंद्रियस
न्निकर्षादिति चेन्न।तथापिगोविशेष्यकगवयगतशृंगि
त्वादिज्ञानस्यगोसंनिकर्षेणोदियाज्जन्मत्वात्।मेवं।अन्यो
मसदृशवस्त्वप्रत्यक्षेयाज्ञान।तापोपत्तादृश्यश्प्रतियोगीस
नत्सादृशइतिसामान्या।ताव्याप्तिज्ञानसतिगोर्गवयसदृशस्तन्
मादृश्यप्रतियोगित्वाशपयाभ्राञाभगिनीगवयगतसादृश्यप्र
तियोगित्वंचगोर्गवयगतमादृश्यवित्ति।वघा।मवसादृश्येगो:
प्रतियोगिचे।तेवज्ञानान्।मनन्ध्रांसामान्याताव्याप्तिग्रहंचवि
नागवयसदृयोगोरितिफलासिद्ध: तद्रूप्येणम्भासिग्रहेस्मा
कंव्यतिरेकोयारषामर्थापत्तिरित्सन्यदेनन्।ननुप्रत्यभिज्ञा
यमानस्यपूर्वापरकालमध्यावस्थानंनाध्यक्षेणगम्यंमध्ये
इंद्रियासंबंधात्।नलिंगादिंगम्यं।तदृज्ञानपिज्ञानात्।त
दिदमा।वाएमानपरिछेदः स्यादित्यतआह।एतनेति।साध
म्यंवैधर्म्यायाइयापत्तमन्नभावान।नसर्थे:प्रागदृष्टंचतन्म
ध्येसंनिकृष्टं।चन्तितत्तया।तस्मप्रत्यभिज्ञानंगादवस्फुटय
ति।तत्रापीति।नत्तेदृन्तावितिशिष्टा।भा।दामध्यासंन्निकृष्टस्य
मध्यसन्त्वंविना अनुपपन्नेमध्येस्मसत्त्वकल्पनीत्यर्थ:उ
पमानफलंविदुरित्युभयोर्मध्यइतिपदद्वयध्याहार्यमित्यति
संप्रदायविद: ननुप्रत्येकंव्यभिचारपिसमुदितयोमपो
फलंस्यादित्यतआह।तापीति नन्विंद्रियसंबंधोवा।यवा

कथं तदर्थस्य। नो चेत्तत्प्रमाणसमाहारः स्यादित्यत आह वा।
क्यमिति गवयगतगोसादृश्यावच्छेदेन समयपरिच्छेदान्नव
ते। चेत्यर्थः फलसमाहारमाशंक्याह निसर्ग।राति। फ।लति।
प्रत्यक्षफलं हि प्रायशो लिंगपरामर्शे नुमितिकारणं
श्रोत्रानुभवजनितपदज्ञानं च वाक्यार्थप्रमायाश्चकरणं प्रत्य
क्षे स्यादित्यर्थः ननु तत्फलस्य तदन्तर्भावः। विकल्पोप्या।ला
च तत्फलं प्रत्यक्षं तस्यान्तर्भावः। वा। लिंगसादृश्याध्यक्षयो
ः कः प्रद्वेष इति पृच्छति तत्किमिति। उत्तरं तत्रेति। यत्र
व्यापारिण इन्द्रियसन्निकर्षादेरवस्थितिस्तत्र तत्फलस्या
वान्तरव्यापारता यत्र तु न तस्यानवस्थितिस्तत्र तत्प्रमाणत्वं हि
नूनं तत्त्वमित्यर्थः इममेव विशेषमादाय शंकते। अस्त्वीति।
उक्तयुक्त्या परित्वरतीति उपलब्धेति। इन्द्रियव्यापारापरतो
लिंगशब्दानुसंधानस्येव वाक्यार्थस्मृतिसविधस्य सादृश्य
ज्ञानस्यापि मानान्तरत्वादित्यर्थः अयमसावितियोगास
दृशो धर्मी गवयशब्दवाच्यतयावगतस्तत्साक्षात्कारमी
ति प्रत्यभिज्ञानातीत्यर्थः निमित्तप्रवृत्तिनिमित्तं। समय
इति गवयत्वे प्रवृत्तिनिमित्तकं गवयपदवाच्योयमिति इ
त्याकार इत्यर्थः गवयपदस्याग्रहीतसमयत्वेनाप्रत्याय
कत्वाच्चेत्सदृश्यस्य च सादृश्यमात्रबाधकत्वादिति
भावः अप्रती नतिगवयत्वस्य जातिनपाल्द्भुत्वाश
सादृश्यस्य। बाधाधितपागुनत्वादितिभावः उभयस
मुखि नतिमित्तं विकल्पो वा आधेप्रतातयमासव्यवहा

गपातादेव निरसः हितीत्यत्वाह मित्युपमितिमित्यर्थं यत्र प्रवृत्ति
निमित्ते क्रत्यचिर्गृहीतानत्र परस्यापि सातवाग्तिति यथा आ
रण्यकावाक्यप्रयुक्तनन चमागव पत्वएव ज्ञातेतितादेवप्र
दत्तिनिमित्तं वाधयेदित्यर्थः वसुगतिरिति। तर्कादिपुरस्का
रादित्यर्थः संदेहयीति। गोसादृश्यं प्रवृत्तिनिमित्तत्वदुपल
क्षितं कथं धर्मो नामेति संशयमानिनप्रवृत्तिनिमित्तविशेष
निश्चय इत्यर्थः। संदेहाकारमाह। गधवत्वमिवेति पूर्वमिति
।मवयपिंडदर्शनादित्यर्थः फलसिद्धिः प्रवृत्तिनिमित्तविशे
षनिश्चय इत्यर्थः इदानीमिति। गवयत्वं विशिष्टपिंडप्रत्यक्ष
कालइत्यर्थः तर्केति। प्रागुक्ततर्कोऽगवयत्वे प्रवृत्तिनिमित्त
तात्पर्यनिश्चयाहोसारशपदलक्षणयपावयत्वावाधव्यमि
त्यर्थः उपलक्षणत्वनिमित्तत्वसंगृहदि। यथा सदृश संग
वयमद्वाव्युत्पत्तिसामानाधिकरण्यन्यपयथाश्रुतपवा
र्थान्वयनैव वाक्यपर्यवसि। तपश्चाल्लक्षणानकल्पतातप
त्रत्वयोग्यतपासुरव्यार्थात्वपासंभवः तात्रैवसेत्माह। श्रुतीः
ति। मानांतारतिमनातरप्रत्यक्ष। तंतोपनीतदर्शीनमित्यर्थः
आन्यथानि। पदिपर्यवसि। तपिवाक्येतनतदाकांक्षायां। तनहू
क्या र्थज्ञानस्यान्तदावात्यभद इत्यर्थः यत्र अनुलक्षणातत्रते
वो वेकाय पर्यवसानमित्याहत। द्वति। ननु प्रतीत्यपर्णावमानेभा
।वपिधतीतापपवसातात्ये नविमानुपपाद्यः सापि दाका र्थः
स्यादिसत अहाप्रती। नति। पदैकल्पनागौरवात् गोसाद
साम्यप्रवृत्तिनिमित्तत्वानुपपत्तौ गवयपचस्मतथात्वकल्प

नापि वान्यार्थः स्यात्तदादिना। भाजिनः पीनत्वानुपपत्या रात्रि।भो
जनकल्पनापि वाक्यार्थः स्यादित्यर्थः तस्मादिति। नन्वसामाना
धिकरण्यपावेण्यात्वयोपपत्तावपि तात्पर्यानुपपत्या षष्टीः प्र
वेशा। यतिवन्लक्षणासुगवपपदक सिन्धुं प्रतितत्त्वन। प
हिवाक्यमासनोक्षंतयन प्रवृत्तिनिमित्त प्रतिपादत्वं विनानचगो
सादृश्यं तायन्निनासर्थे। तापोसदृशपदेन गोसादृश्यसमाना
धिकरणंगच पवमुपलक्षितमिति कल्पनानानच पथा धूमो
स्तीत्यत्रामोतात्पर्यमनुमामन निर्वहतीति नतक्षणा। तथात्र
मानांतरमस्ति। यन तन्निर्वात्स्याव्यसानस्यामिहेः न च वाक्ये
न लक्षणा न स्याहृत्रित्वेन शक्तिच च्छद्ध धर्मत्वादिति वाच्यं।
एकपदपवलक्षणापदांतरं नत्रियः मकमिसुपगमाश न च
गोसदृशपदस्यावपलोसाक्षाचात्पर्यग्रह पवलक्षणा सवमा
नामावान्नास्य नायाधूपोस्तोसत्रापि सास्या दिति वाच्यउपस्था
पकांतराभा। वसतित तात्पर्यस्येव साक्षान्नात्पर्यत् पत्वात्। अ
त्राहुः पत्र प्रवृत्तिनिमित्तविशेष। वाधनेन तात्पर्य किंतु योगो
सदृशाः मशव पशवषाच्य इतिम्बरूपाख्यनमात्रं तत्रापुक्त
सामयीतः प्रवृत्तिनिमित्तविशेष परिच्छेदनवतत्रतात्पर्यप
दनुपपत्तिर्लक्षणावाजं स्यात्। पत्रवाकरमनिंदा तात्पर्यकंधि
करलकमित्यादिवाक्ये तत्रापि तादृशांधिऽमनुभवतःस्यरल
श्ववाक्यार्थमयं काभशवृवाच्य इतिधीः न च प्रवृत्तिनिमित्त
विशेषपतत्रतात्पर्यं अस्मासितृचरगास्त्रा सर्वत्रात्वयानु
पपत्तिारवलक्षणावीजं षष्ठीः प्रवेशयेत्यत्रापि प्रकरणा

दरवश्मोपजीव्यत्वादित्यादुः मानांतरमिति । नह्येः प्रमाणस
हकारीनवतस्यादर्शनायांमानांतरमस्तीत्युपमानंतत्कोपका
र्यमास्योपमित्यर्थः असिद्धेरिति वस्तुतागवयपदस्यक्रियावाचक
त्वसिद्धावपिगवयपदस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वंनसिद्धमितिसा
तागवयपदसामानाधिकरण्येनगोसदृशोगवयइतिवाक्यप्रति
पादनाद्गवयपदवाच्यत्वं।वपदस्यज्ञापतइत्याह।सामानाधि
करण्यादिति।गवयसामानाधिकरण्ये।नसत्रा।यद्यपिदसा
मानाधिकरण्यंविवक्षितंः तथापिपिंडवाचकत्वसिद्धावपिग
वयत्वविशिष्टवाचकत्वासिद्धेर्नोपमानपरिच्छेद्यस्यमानान्तरात्प्र
तीतिरित्याहपिंडइति।गवयत्वजातिसामानाधिकरण्यंतुमाना
भावादसिद्धमित्याहानिमित्तेत्वति।नहीति।यनसादृश्यस्यव्या
प्यत्वस्यादिति।शेषःयदिगोसदृशःकिंशब्दवाच्यइतिपृष्टेनतदा
तमुद्दिश्यगवयशब्दवाच्यइतिविदध्यादपितुकोऽसौगवयइतिपृष्टं
।तत्रावयोगवयशब्दवाच्यःसगोसदृशइतिअन्यमानाविषयी
तएवव्याप्यव्यापकभावइत्यर्थः प्रयोगान्ति।व्याप्यंपक्षत्वेन
मर्वेमुद्दिश्य।तयथापाधमवात।सामिमानितिसथ।यघोग
प्राथम्मानागवयगंधवतीपृथिवीत्यादिचेत्यति।रकिन्नप
लक्षणपरत्वस्यादित्याह।अथेति।हरुपादीनागवेमव्यव
हारविषयत्वंतत्राप्रयोगननिश्चेयं।नशाह।सर्वेति।तवे
वव्यवहारसाध्येसर्वत्रलक्षणमोच्छेदःस्यादितिवाच्यंतथा
हियथापृथिवी।तत्रपृथिवीपदवाच्यत्वंसाध्यं।ततयाच
गवयत्वेननिमित्तेनगवयपदवाच्यत्वस्यसाधयितुमशक्यत्वा

श।गवयपत्वस्मृतिद्वशवात्सांदप्रतीतः नघते। नति। अथातसा
मान्यस्यात्रिशेषेजिज्ञः सानपुन्केतिभावः उपसंहरतितस्मादि
ति। तनुपहितिनिमित्तप्रश्नस्तत्किंतदेवमोत्तरपतीत्यत आह।
तस्मादिति। अनुमिताघस्याप्रतीतगवयपत्वजातिकत्वादितिभा
वः तद्वेति। सामस्युत्यानानुकूलमित्यर्थः ननुसादृश्यप्रवृ
त्तिनिमित्ततापांमोरवात्तवतारोपायमानस्याप्यवतारम
यावत्तर्केणेतराप्रवृत्तिनिमित्तकत्वेतिश्चि। तगवयमदगव
यत्वप्रवृत्तिनिमित्तकं इतराप्रवृत्तिनिमित्तकत्वेसतिमप्रवृ
त्तिनिमित्तकत्वात्। पत्नेवे। तत्रैवमितिचेश्वा तर्कस्यानिश्चा
पकत्वाश्ननवायंतर्कोव्याप्तिमूलको। पनविपर्यधानुभानाद
र्थसिद्धिः स्यात्। नच गवयपदं किंचित्प्रवृत्तिनिमित्तकमिति
सामान्यानादप्यमेवैतर्कसहकृतं गवयपदस्येतराप्रकृत्तिनि
मित्तकत्वं परीच्छिनत्तित्तनुमानांतरकल्पनाप्रिपित्वात्तर्कः सहकी
रीकल्पतइतिवाच्यं। इदं सप्रवृत्तिनिमित्तमन्यवृत्तप्रवृत्तिनि
मित्तिबुद्धावपिगवयपत्वप्रवृत्तिनिमित्तकगवयपदमितिना
तांत्ररमंत्ताराणाप्रतीतेषा। अनुमि। तव्यापकतावन्नदक
प्रकारकत्वान्ननुपर्येष्ठायासामान्यानादष्टेनविशेषपत्वा
धकमहकृत। तत्ता षद्व्यानाश्रयत्वंज्ञापात। अन्यथाविशे
षबाधकानांदृष्टिव्याघे। केकमात्रव्यतिरेकविषयत्वेनाघ
द्रव्यानाश्रयत्वं। कनग्नात्पंतथात्रापि। गोरवारव्यतर्कसह
कृतसामान्यान्नादधादितराप्रवृत्तिनिमित्तकत्वेतिश्चि। त
पश्चाद्व्यतिरेकिस्यानुकल्प्यमानमानांतरसहकारित्वाये

श्यपाक्षप्रमाणसहकारित्वस्ययुक्तत्वाश्यमेवं।इच्छापामे।के
कवाधसहकृतत्वस्यरवाधकेरवनाच्चविशिष्य।वैशिष्ट्यस्पा
षद्व्यानाश्रयत्वपरिच्छेदान्।ननुसामान्य।नाहृष्टानवि।शेषण
हूपापस्थितैसैवविशिष्ट।वैशिष्ट्यज्ञाननिर्वाहात्।नक्कोनवतार
दर्शयांतस्यतदपरिच्छेदकत्वाद्वेतिसक्षेपः एवमुपमानस्यकृ
प्रमाणातिरिक्तंप्रसाध्याव्याप्तिंपरिहर्तुंलक्षणमाह।लक्षणं
त्विति।अनवगतसंगतिश्चासौसंज्ञा।चतिकर्मधारयः।नच
गोविसदृशोनगवयइत्यत्रअर्थादापद्य।नगोसदृशोगवयप
दवाच्यइति।तथाचनात्रवाक्यार्थानुसंधानमस्तीतिवाच्यंप
रम्परयातत्रापिवाक्यतात्पर्यस्यैवस्फुटत्वात्तस्योपमितिकरया
न्वमुपमानत्वोऽपमितित्वंजातिः नचतदसिद्धिः सामग्र्याविशे
षेकार्यवैजात्यसमावश्यकमितिकारणाद्वैजात्यस्य।सर्वसाम
ग्र्यानवगतसंगतिभीपादिनदर्शितात्कुचि।हृद्धर्म्योमितिधिक
रणमितिरीहीपीवमित्यादौ।प्रकृतमुपसंहरति।तस्मादिति
।ठा।शब्दोपीतिपक्षपिशब्दस्यावधकत्वेनुमानान्तरितिकित्वं
ना।हेतुरनुमानान्तकस्यैवशब्दस्यवाधकत्वसंभवात्तथाप्य
नुमानवाधकत्वमिति।गसैनेवशब्दवाधकत्वमपिनिरस्तमिति
त्यर्थः अनुमानान्तेति।रकादितिल्यवोयेपंचमा।अनुमाना
भेंदप्राप्यशब्देनवाधकप्रवृत्ता।तरित्यादिशब्दस्यवक्तव्यपु
त्यान्यमरन्वादिसन्नेपदानांतदर्थानांवाकांक्षादिमत्तांक
कायेअत्यापत्तेलिंगभा।वनैवकरणत्वमस्त्वा।किंशब्देनाति
रिक्तमानेनेत्यभिप्रेत्यपदार्थकरणत्वपक्षेनुमाना।लदंस्म

धपति। पद्यपीति अनेकौन्तिकामिति निराकांक्षादिभिरित्यर्थः
तथेति। नेरेवा। नेकानिकमित्यर्थः पदकरणत्वमाश्रित्याह। प
घयिस्वतिसमवापरत्ति। नपदर्थाना पदेषुसमवापइत्यर्थ। वि
शषयेति। सहि पघयांनां मिथो न्वयोन पदधर्मइत्यर्थः ना
चतिलिंगनपाज्ञापकनुपश्चहस्मतदेवतस्मालिंगस्यतस्मारक
त्वादित्यास्यविषयकर्मेन। चतिपोजगा। परस्यराश्चपत्वस्यह
पाति। तदुपलं। भही विलिंगनपाज्ञापकत्वोपलं। लहीत्यर्थः मा
नांत। रणशब्दस्यलिंगत्वसिद्धौन तोनुमित्यादिलिंगनयाज्ञाप
कत्वंसिद्ध्येदिवंचत्तयकत्वेलिंगचसिद्धिरितिभावः पक्षपिपूर्व
पूर्वविषयानुमितिजनकत्वेना। नादिन्वान्वयरस्मरणश्चपत्वां
तथापिज्ञापकत्वसिद्धावपिनाथंसिद्धि। प्रमापकत्वेनुसाध्ये
।नेकांतिकमितिभावः तथापीति आत्रे। नपदार्थास्तात्मर्थवि
वपमियासंसर्गवत्तइतिसाध्यमाता नानभिमतसंसर्गसि
द्धा अथावरं॰ नन्वेवंसंसर्गमात्रसिद्ध। वपिव्यवहा। दोपवि
कम्रद्धिरोषोनसिध्येदित्यत आदनवेति। ससृघमात्तपदा
र्थाः व्यापकत्वेनागृहीतस्यापिसंसर्गविशेषस्पपक्षधर्मता
।वलात्सिद्धिरिसयः ननुसंसर्गज्ञानपूर्वकत्वसिद्धावपिका। ना
वार्थसिद्धिरित्यतआह। नाचेवमिति संसर्गविशेषसिध्यर्थ
माह तस्यावति। तस्यसंसर्गस्यपदार्थविशेषोपहितस्येवज्ञा
नावच्छेदकत्वान्ज्ञानज्ञानस्यतद्विषयविपयकत्वात् संसर्गे
वसरुंधिनएववि। शषत्वादत्रापिपक्षधर्मतावलाद्व्याप
कत्वेनाज्ञातस्यापिसंसर्गविशेषस्यसिद्धिरित्यर्थननेवं:

गं तिह्नापि भ्रांतः स्यात् न चेष्टापत्तिः ईश्वरस्यापि भ्रांतत्वापत्तेः भ्रां
तस्यैव भ्रांतिज्ञस्यापि भ्रमात् प्रवृत्त्यापत्तेश्च अत्राहुः तत्र भ्रमवि
षयकत्वेन भ्रमत्वं किंतु विशेष्यावृत्तिप्रकारकत्वेन च शुक्तौ रज
तत्वप्रकारकज्ञानवानयमित्यत्र विशेष्यावृत्तिप्रकारः रजतत्व
प्रकारकत्वस्य तत्रैसत्वात्। तच्च प्रतारकवाक्ये व्यभिचारः तत्रैयो
ग्यताविरहात्। तस्मादाहार्यसंसर्गज्ञानसत्वाच्च। तथापि सं
सर्गज्ञानं विना शुकस्यान्यस्य वा वाक्यत्वात् न प्रतारकवाक्यतेव
व्यभिचारः कथं वा तत्र संसर्गप्रमा वक्तुर्ज्ञानात् न मानासंभ
वादिति वक्तुं। तत्र वेदवदीश्वरसंसर्गज्ञानपूर्वकत्वादित्युक्त
त्वात्। तत्र प्रथमं प्रयोगं दूषयति। अनेकांत इति। परिच्छेदः
व धारणे। द्वितीयं दूषयति अकांक्षेति। आकांक्षाया। सत्व
मात्रेणैव कारणतया लिंगविशेषणमनुपक्रमि सर्थः योग्य
तासत्विमात्रेणापि। विशेषणे। द्वंद्वसमाहार एव पचति। तद्वंधनं सव
धाव्यासिन्नयो यस्याः सा तथा पुनिराकांक्षे व्यभिचारादित्यर्थः
संसृष्टार्था न चेति। न च संभावनामिथ्यामात्रात् साध्यः किंतु सं
सृष्टार्थ इत्येव साध्यमिति वाच्यं संसर्गस्य व्यतिबोध्यं व्यभिचारि
साधारणतया पयो रवघटा तथानयोः परस्परसंसर्गे न
ज्ञातस्तेन व्यभिचारादिति भावः तदुक्तं परोतीति भ्रांतं तत
पि भ्रांतेनाप्यप्रतारकेणोक्तपदानां तदर्थावावास संसर्गाभावा
दित्यर्थः तत्तु पदार्थमात्रज्ञानादिवश्लावनिरूपणां भ्रांतत्वा
निरूपणमस्त्वित्यत आह। मध्ये ति। तस्याचरति। आप्तोक्त
त्वतत्पदविशेषणासिद्धेरित्यर्थः तदेकेति। निष्वापेकफल

त्वादित्यर्थः शाः गवेति। योग्यतव्याप्यलिंगविशेषणत्वेन सिद्धिरित्यर्थः
तस्येति। एकत्रपदार्थपदार्थान्तरविशिष्टस्यैव संसर्गरूपत्वादित्य
र्थः वि। शेषेति नीलत्वगुणसामान्यमाक्षिप्यतत्सामान्येन द्रव्यमा
त्रं। तयोश्चाविना। वास्येति वेत्यर्थः अ। हारइति जन्याविवक्षया अवि
नान्तकत्वेसाकांक्षतापत्त्या। वक्तृवाक्यानायातेरादित्यर्थः रक्त इ
ति। यथा रक्तः पटो भवतीत्यत्र रक्तपदार्थान्वयं विना पटो भवती
त्येकांदशो न पर्यवस्यति तथा रक्तपदं विना पत्रपटो भवतीत्येवं
वाक्यमुद्धार्य। नावशपितत्रपर्यवस्यतीत्यर्थः अविज्ञाता र
पिवाक्यार्थज्ञानावेति भावः गुणक्रियेति पटइत्युक्ते किंगुणः
किंक्रियइति जिज्ञासा तत्र पटो भवतीत्युक्ते। तदा जिज्ञासा
विषयस्य क्रियाविशेषस्योपादानस्मरणाद्। सैवाजिज्ञायाश्चा
कांक्षा। रक्तइत्युक्ते किंगुणइत्यपि। सर्थः सत्तामात्रेणेति। स्वरू
पसदाकांक्षायोग्यत्वादिसन्निध्यादेवज्ञानजता। नसमभ्र
सामग्री। क्वचित्। मयविलम्बितमिति भावः व्यभिचारादिविराज
पदार्थधुनुपपदार्थयोरन्योन्याचाघवकृत्वाभावादित्य
र्थः अनुमानतरवादिति। अनुमितिकारणान्तरव्याप्त्यादि
रहित्यर्थः यद्यपिप्रतिपदार्थोपस्थितावुत्तंकाप्यास्त्वक्षालर
वनाशान्नकालोत्वारसत्वेतज्ञानाहेतुत्वेचसंस्कारद्वारां
भवति। तथापि पदार्थसमूहविषयापारकस्यावश्यकाकांक्षा
पाः स्वरूपसत्वमस्त्येवेति भावः विशेषोयस्मादुपनेति। अ
नुपप्रतियोगिपदार्थस्मरणानन्तरमव्यवहितकालान्तरमित्यर्थः
नत्वाकांक्षाज्ञानान्वयधीहेतुः ज्ञायमानकारणेज्ञानायद्यो

गिव्यभिचारिविलक्षणत्वाद् व्याप्तिवत्स्वरूपसत्त्वेनैवेति न वा
प्रयोजकत्वं। आकांक्षादिसत्त्वेऽपि तज्ज्ञानं द्वन्वयबोधाभावाया
तात्। राजा पुत्रमाकांक्षति पुरुषं। वृत्तिसंशयेन हि पदधीपवा
न्वहधीप्रतिबंधात्। अत्रास्मत्पितृचरणाः प्रवृत्तिपरत्वं श
ब्दस्य लिंगत्वेन मानं। अर्थज्ञानं हि प्रवर्त्तकं। तत्तु तद्धनज्ञानं गो
रवात्। तदभावे यथार्थज्ञानात्प्रवृत्तेरश्च। आ।नावत्का घटज्ञानव
निति ज्ञानं न प्रवर्त्तकमपि त्वयं घट इति। घटः ज्ञानज्ञानम
पि घटविषयकमिति चेत्। स संनत्तु घटत्वप्रकारकप्रवर्त्तकं
वत्तथा। अन्यथाऽभ्रांतस्येव वा तिज्ञस्यापि प्रवृत्तिप्रसंगः अ
त एव क्षरत्नानानार्थाववधात्यर्थपद्य। हा वाक्यार्थधीहेतुत्वप
दार्थसंसर्गाविशेषज्ञाना। ताहृश्यकर्तः ननस्तद्ग्राहकानुमाना। द
वनात्यर्थज्ञानावच्छेदकतया संसर्गमिति हि रित्यपास्त्वं तास्यप
ज्ञानं न जाक्तार्थधीत्वेतुरिति वक्ष्यमाणत्वात्। अपि चानुमि
।तव्याप्यकतावच्छेदकमात्रप्रकारकत्वात् सदा स्मारितार्थसं
सर्गज्ञानपूर्वकाणां त्वनुमिति। स्यान्न घटज्ञानपूर्वकाणीति
योग्यतापाश्रुत्वाघवान् संशयादिसाधारणं ज्ञानमात्राहतुः
बाधसंशयस्यहा बाधप्रतिबंधकत्वात्। अन्यथाप्रमाणमा।
त्राच्छेदप्रसंमोगोत्। अप्रवाधकप्रमाविरहः कचित्त्रिखी
पानपि। यायह घटो नास्तीत्यत्रम्वयोग्यामप्रलब्धा घटानां
वानिश्चये नास्यापि घटप्रमाविरहो निश्चीयते। अतएव
सानालिंगविशेषणं बाधकप्रमामात्रविरहस्य सद्वेत्रतिश्च
नु पराक्यत्वात्। तत्संशयाभिमिशब्दादत्त्वय। बाधात्। लिंगविशे

षणस्यचसर्वत्रत्रिभ्यिन्त्वादितिसंक्षेपः एतदिवाभिसंधाय
पूर्वोःपरिरताषणाहनाचेवमिति।आकांक्षादिज्ञोयमातत्या
त्मा।हनुवि।शषणेपीत्यर्थः तस्मा।दहइतियावत्ससमिव्याह
तत्वसंदेहेपीत्यर्थः भ्रांतिरसा।विति।कतिपपरस्यअविणो
पःसंसर्गेप्रत्ययइत्यर्थः व्याप्तीति।श।ह्वानलिंगतयाज्ञायक
व्याप्त्यादिज्ञानरहितस्यापि।दाषवतामवविपर्यो।हनुत्वाद्वज
रादिवदित्यर्थः नास्त्ये।वति।कतिपपदसवणपात्रत्यर्थः
मसंयैज्ञानंनम्यदित्यर्थः संसर्गेबाधकाभावाद्वेतिभावःस
द्वेति।।आमोकत्वस्यचलिंगाविशेषणतयाज्ञानसमेवहेतुत्वा
दित्यर्थः सिद्धत्कपगमादितिसिद्धभ्कपगमप्रसंगादित
त्यर्थः तपावशद्स्यानुवादकत्वेनाप्रामाण्यमापत्तिरितिभा
वः नदिदंस्मारितपदार्थंविषयाजिज्ञासत्यंगीकृत्योक्त
।मंप्रतिताभव्यापकतयाम्कंदिशमाहा।तचेति।अथयेतेवके
त्सनआह।सा।वति।स्मारितयोरविनाभा।वाप।थोदत्तेपवतीत्य
चक्रियाकारयोः नदंक्षिमाविनाभा।वायथानीलंसःराजमस्त्री
त्यत्रवि।शषाक्षिप्तयोर्द्रव्यगुणसामान्ययोः प्रतिपादिकेसंस
र्गज्ञानप्रागभावोनाम्नीसनउक्तं।ज्योतरीति।वाक्यत्व।एचार
णेननचापिप्रोम्नीसनउक्तं।तदाम्याति।तद्धाव्योवारणज
न्यइत्यर्थः प्रतियोगीतिसंसर्गावगमप्रागभा।वाहिप्रतियो
गिनिवद्वगमेज्ञानेज्ञानयः सचम्वविषयेसंभर्गेज्ञाना।त।
बाधकइतिससर्गस्यप्रागवज्ञानाद्वाक्यस्यानवादकत्वा
दप्रामाण्यापत्तिरित्यर्थः ननुनिराकां।क्षतदुच्चारणजनासं

सगंनात प्रागभावस्यासिद्ध्यासिद्धिव्याघातः। प्रागभावस्य त्वकार्य
मात्र। हेतुत्वान्न शक्यसाधारण्यं प्रागभावाभावस्य च कारणानन्त
भावव्याप्यत्वात्तत एव कार्यानावरस्याकांक्षान हेतुस्याशयोपि
नासत्त्वोरकारणत्वापत्तिश्चा अयाग्यानासन्नयोस्तद्वारणजन्य
संबंधी प्रागभवोभावादिवाल्यपाधाधानुपपत्तेः अथ बाध्यत इ
तरत्वप्रकारकजिज्ञासानुकूलापस्थितिः। हेतुश्चेसत्यजनितत्वा
त्सर्वविषयाचपाबाधकत्वमाकांक्षा घटमानयेत्यत्र हि घट
मित्युक्ते किमानयति पश्यतिवान प्रतीत्युक्ते किं घटमन्यावतिजि
ज्ञासाभवति गोरश्वइत्यत्र नाभेदान्वयः योग्यत्वानएहइति
पुत्रणजनितान्वय ऽबाधत्वान्न पुरुषमाकांक्षवि सेवांगमवि
भक्तिधात्वाख्यातार्थानां घटकर्मत्वानयनकृतानांम्चुरुपेणोप
स्थितिर्गत्व प्रकारकजिज्ञासानुकूलोनेतत्राकांक्षाविरहात्
न घटः कर्मत्वमानयनं कृतिरित्यत्र घटमानयतीसत्त्रेवाल्यय॥
बाधापत्तेश्च। अत्राहुः अभिधानापर्यवसानमाकांक्षा। पन
विना यस्य न स्वार्थान्वयानुभावकत्वं तस्य तदपर्यवसानं। नाम
विभक्तिधात्वाख्यात। क्रियाकाएकपदानां परस्परं विना न स्वा
र्थान्वयानुभावकत्वं तस्य तदपर्यवसानं। नामविभक्तिधात्वाख्या
तां घटः कर्मत्वमानयनं कृतिरित्यत्रा न। दनन्वयप्रग न मपा
यत्वात्। योमताचनवाधकमाननतावा अन्यत्र पदाधकं तदभा
वस्यायोपिपिसत्वाश्च। प्रकृतसंसर्गेचननदभावः सिद्धासिद्धि
व्याघातात्। नव प्रहृतसंसर्गेन्यत्रसिद्धबाधकमानाभावः प्र
कृतसंसर्गस्य प्रागप्रतीतेः न्व बाधकप्रमाविरहस्यायोग्येपि

कु॰ वृ॰
३०
30

सत्वान्।सकलनदंतावस्यवज्ञानुमशक्यत्वात्।नचस्वत्वपसत्ते
वापंहेतुः योग्यताभ्रमादत्वया।वाचानुपपत्तेः नापिसज्ञानीप
दर्शनंयथाकथंचित्ज्ञानत्वस्याव्यावर्तकत्वात्।पदार्थतावच्छे
दकत्वपेणचतस्यवाक्यार्थपर्वतघानिरासात् नापिसमभि
व्याहृतपदार्थसंसर्गाभावव्याप्यधर्म्मशून्यत्वप्रमेयममभिधेयमि
त्या।द्वेसंसर्गाभावेऽप्रसिद्ध्यानदनित्वस्यपातात्।नापिसमभिव्या
हृतपदार्थसंसर्गव्याप्यधर्मवत्वंवाक्यार्थस्यानुमेयतापत्तेः।किं
त्वितरपदार्थसंसर्गेअपरपदार्थनिष्ठान्यंताभावप्रतियोगित्व
प्रमाविशेष्यत्वाभाववायोग्यता।प्रमेयमभिधेयमित्यत्रप्रम
यतिघात्यंताभावप्रतियोगित्वप्रमाविशेष्यत्वंगोत्वेप्रसिद्धमभि
धेयत्वसंसर्गेवनत्स्वभावः आसन्निश्चायव्यवधाननात्तुयप्रति
योगिस्थातिरितिसंक्षेपः असंगसंगभेरहप्राजाकरास्त्विति।लौ
।कनि।पएवलौकिकास्तएवस्वेदिकाइतिभावः।कत्यत्विवले
।नतिव्यवहारयोजनात्वितमदार्थज्ञानस्यैवप्रकारणस्यावुमिव
रित्यर्थः।वा।दकमसामर्थ्यतएवलौकिपिसंसर्गोऽनुभताहत्यथा
नुवादकनापिनस्यादित्साहातिर्णो।नति।आकाकादित्त्वाघा
ज्ञानाद्याकलिंगज्ञानानावाशतहृत्रमाधज्ञानावदतस्यत्नपा
तपा।वाधेविलवाभावादन्यथाविदिकंवाक्यादपिसननस्यात्त
स्य।लौकि।कापृजीवकत्वादितिभावः।प्रत्युतानुमा।नव्याहि
स्मत्यादिविलवानुदनुमितिविलंवतस्सैवाभवादकत्वमित्याह
।व्याप्तिस्थतीति।लाकृप्रतिज्ञा।सचनवककृशाभानुमानंवि।तति
भावः।तविनापिवदावदय।वाधाद्यभिचारात्समनत्राहतु

३०

रित्याह।नह्यहितस्याप्राप्तिः।पर एव।लौकिकास्त एव विहिकास्त
एवाप्तीयामर्थादित्याह।भ।चति।यथाह्याप्तपुरुषसंशये च
श्रुनेनिश्चायकं तथाप्तोक्तत्वाभावाप्तोक्तत्वसं।दे।हतुल्यापिमाम
यीननिश्चायिकेत्याह। अनाप्तोक्तविनियथाप्रमामानविषय
कसंदेहस्यैवप्रतिबंधकत्वाहित्वविषय।का अप्रमाजनकत्वसं
शयोनचतुःकंश्चनिश्चयप्रतिबंधकस्तथाप्तोक्तत्वसं।देहाविन
शब्दनि — यप्रतिबंधक इत्याह।चतुरादाविति।सं।देह।किं
वाक्यमवन्नयेनजनितज्ञानप्रामाण्येवाप्तोक्तत्वेवाधाधेवा
क्यस्येतिद्वितीयकनेति।अत्ये आप्तोक्तत्वेस्येति।तचाप्रमा
जनकत्वेसंदेहः तत्प्रतिबंधक — मानाभावादितिभावः नतु
।लाक आप्तोक्तत्वसंदिग्ध वाक्यार्थज्ञानानुदयात्तल्लिश्चय
स्यहेतुस्तथाचवाक्यार्थगोचरयथार्थज्ञानजन्मत्वमाह कानतु
पज्ञीविनोनुमानाद्वाक्यार्थधीरित्यत आह।ला।कपीति।बाध
कस्येतिनचाप्तोक्तत्वकारणबाधएवचाधक इतिवाच्यं।व्यभिच
रात्तद्वेतुनाप्रामवबाधाद।नंपि।लौकिकत्वेनज्ञातेतद्वेतुःमा
नाभावान्व्याप्तोक्तत्वस्यवज्ञानुमरकत्वान्।वाक्यार्थम्यापूर्व
त्वादितिभावः यथोत्पन्नत्यक्षज्ञा।नप्रामाण्यपपाहकादप्रामा
एयशंकात्मकाश्रद्धापगमस्तथा।वदवाक्येपीत्याह।द्वितीयेप्रि
नि।यादिचापौनषेयनिश्चयेमत्येवा।वदार्थधीस्तदे।नपदा
र्थाभियः संसृष्टाग्रहाश्चवइ पुत्रुषाप्राणीताकाकारमत्यदस्मा
रितत्वाद् वाहत्वपधीरस्त्विति।दाप्यनुवादकस्यादित्याहा
अअन्नस्यनि।तथाचशब्दः प्रमाणमेवनस्यान्न सर्वत्रानुमा

ना। देववाक्यार्थप्रमोत्पत्तेरिति भावः। तुष्टेति। वक्षज्ञानावछे
दकतयेत्यर्थः इतरच्च लौकिकवा। काकिंचेवं। लाघ्या वदसाधं
रणशब्दानुमानाद्देववाक्यार्थप्र। मात्पन्नो। व ह स्यजत्र सामर्थ्या
नवध्य रणाद्दन्विते शक्त्यावुपित मानम्मित्याह। ना। चेव मिति।
चति। अचि। तशक्तिरित्यर्थः संविशिष्टप्रतीतिः विपरीति। ला
कसंभृतसामग्रीकत्वेन शब्दस्यैव पूर्व। बाधकत्वाव्याप्तिस्पति
विलं। वनन लिंगमेवानुवादकमित्यर्थय ह्यः। त्वि। वपदानां शक्ति
ल्लं। कवानुवादकः मह इति विरुद्धकल्प। नत्यर्थः नवीनासुअ
प्रणशब्दस्याहतं प्रमाणदावृानुमतं प्रामाण्यप्रयोजकं किंचि
कार्ये। वैलक्षण्यात्स्यथानुपपत्याकल्प्यं तधज्ञानतत्पर्यांज
कं ज्ञापमानकणोज्ञा। नायपोग्यप्रमाणावैलक्षण्यएयत्वाद्धा
स्तादिवंत्तरनचाप्तोक्तत्वदोषाद्वा। वोतयाभ्रांतप्रतारकणावा
क्य। जज्ञानतदभावान्। किंतु यथार्थतात्पर्यकत्वात्। तत्तु य
थार्थवाक्यार्थधीप्रयोजनकत्व। लाक। वदसाधारणं तदभा
वा द्वाघमास एवादोषः नत एव भ्रांतप्रकारकवाक्यं मंत्रादि
प्रकाद्विवाक्यं च मानत्वं ज्ञानसुपयोगिज्ञानयमानकरणे
ज्ञानामंयोगिप्र निचारिग्वोलक्ष्यराय न्याद्दिन्युक्तं। अन्यथा
न्य शब्दस्याभ्युपाद्वाधनस्याशनस्यावृत्यष्ठीः प्रश्वशा यदि
त्यत्रलक्षणानानीार्थविनिगमवाचनयोस्तात्पर्यग्रहमूल
कत्वान्। नचतात्पर्यग्रहकप्रकारणादेः आथम्याद्दावरपक
त्वाद्वशब्दसहकारित्वमितिवाच्यं। तद्यामननुमामेगेत्वाह
तुत्वान्। तात्पर्यग्राहकत्वानन्नुगतानामपिभ्या· पाचान्

भ्रमादीनामिव। तदुक्तं तत्त्वपर्य्यवादित्याप्यगम्यं। लोकवत्त्यापादि
षायापादिपुंसां तात्पर्यात्रं तन्न्यायगम्यं — पितु प्रथममाप्तवाक्या
दूरूहज्ञानानुमानपूर्वकमर्थेनयात्वमवधार्य तन्निश्चयप्रत्यनु
मानं च यद्वाक्यं भ्रमादिविशिष्टज्ञानान्यतरजन्यं वाक्यत्वान्। न
तो अमादिनिरासमसतिपुरि। यथाहूवाक्ययानुमानः अयं वक्ता
स्वप्रयुक्तवाक्यार्थयथार्थज्ञानवान् भ्रमाद्यजन्यवाक्यप्रयोक्
तृत्वात् अहमिव। तत्र एतन्मदार्थयोश्चितसंसर्गवत्तः यथा
र्थज्ञानविषयत्वात् मदुक्तपदार्थवाश एव वाक्यार्थज्ञा। अनुमि
।त प्रकरणादिना वक्तुरभिप्रेतयमार्थज्ञा। अनुमितप्रकरणादि
नावक्तुरभिप्रेतयथार्थज्ञानप्रत्वज्ञानं त। ता। वदत्वल्पतया श
ब्दार्थज्ञानमित्यनुवादक शब्दोवक्तृज्ञानावच्छेदकतया वाक्यार्थ
स्यप्रा। गवाक्षिहरित्याङ्गःमेवं यथार्थप्रतीतिपरत्वम्यज्ञातस्य
प्रमानुसादकत्वात्। अपूर्ववाक्यार्थनिश्चयं तया तस्य पूर्वज्ञातु
मशक्यत्वात्। गौरवाच्च नबाल्भ्रमाद्यजन्यग्रहः। वाक्यार्थमज्ञा
त्वा अममभ्रान्त इति निश्चेतुमशक्यत्वाशयुं। सा भ्रमादिसत्वा
शत च संवादाच्चद्रहः तस्यज्ञानानन्तरकालीनत्वात्। न च भ्रमा
दिजत्वावैलक्षण्येन शब्दज्ञानमस्तिज्ञानवायादृशे लिंगतं
नादशः प्रत्यायकत्वमेवास्तु। किंच पुंवाक्यस्य भ्रमादिविशि
ष्टशब्दान्यतरजन्यत्वेनुमि। तपरिशेषाद्भ्रमाद्यजन्म च निश्च
पदरणां। वक्तृतुल्या सामग्री। लौकिकवाक्येपि वहत्वेतित एवा
र्थतिश्चयाहृदवक्तृस्यापिप्रमाण्यं। अनुमितानुमाने साध्या
सिस्मृत्यादिविलंबिगतत्वात् पदविषययार्थतात्पर्यकत्वंज्ञानं

प्रमोत्पादकं न दालोक । वदयोस्त्वादशपदस्मारितत्वेन पदार्थसंस
र्गेनुमितिसंभवात्तत्र शब्दप्रमाण्यं स्यात् । अनेकार्थश्लिष्टेत्यनेको
पस्थितावपि प्रकरणादेरेकमात्रार्थतात्पर्या । वाधाः लक्षणापिन
तात्पर्यानुपपत्त्या किंत्वन्यथानुपपत्त्येत्युक्तं । पदानामित्यर्थलक्ष
णायां चाभिमतपदार्थोपस्थित्यर्थपदार्थेनासमर्थग्रहापेक्षा न
नविनानदभावात् । तत्र वाक्यार्थे अन्यत्रात्तत्पप्रतियोग्युपस्थि
तिस्तात्पर्यग्रहं विने । वेति ननु तदापक्षे समस्म मत्तवरणाद्दानी
प्रसंगागतं पदानामन्विताभिधानं विकल्प्य सिद्धसाधनादि
नानिराकरोति । किं वेति । अविवादादिति पदानां साक्षाद्वाक्या
र्थानभिधायकत्वेप्यनन्वितस्वार्थाभिधानद्वारकत्वेन त्वा । नात्या
दकं त्वाङ्गीकारादित्यर्थः नापीति । स्वार्थे पदानां शक्तिस्तस्याश्च
शक्तिन्स्वार्थप्रतीतिप्रयोजनकत्वस्याभिहितान्वयपक्षे व्यु
पगमादित्यर्थः संगतिः शक्तिग्रह सा किं प्रत्या । यवाक्यार्थे
पदार्थतात्त्वा । आद्यवाक्यार्थस्येति । उपस्थि । नहि शक्तिग्र
हाः न च शक्त्यानुभवात् पूर्वं वाक्यार्थस्योपस्थितिरितिकुत्र श
क्तिर्गृह्येत । तसर्थः अत्र प्रमाशंका निराकरोति । वामीति पदा
र्थसत्त्वात्तन्मात्रमुपस्थाप्य पेक्षत्वाल्लिंगमित्यर्थः वचस्वार्थे
संगतिः । स्वस्वार्थतदन्वितयोः प्रतिपादि । कसाह । नापी
ते अपेक्षणीयाभावाश्च यदर्थस्य । कालएवान्वितमपि प्रति
पादायदित्यर्थः न च प्राप्तिः पदार्थस्यान्यत्वं तरं । तथापि
ग्यतादिज्ञानपि कुत्रपालितानुभावात्यादानन्दपेक्षापाचा
निप्रसंगादित्याह । योगपद्येति । ननु पदार्थे संगतिरन्वित

ज्ञा।न कर्त्तव्ये पर्थस्य तिमये क्षत्वइतिक्रमः स्यादित्याह।नापीति
करणानामवान्तरव्यापारयोगो न च संगतिकरणं। किंतु पदानि
।तपामत्व याद्यनुविधानादित्यर्थः तथापीति।करणमित्यनु
षज्यमा।नयाचसंगा।तकारणका दावंतर्भाव इति तस्या अवा
न्तरणपारयोग इति भावः संगा।तवाक्यार्थज्ञानानुकूलत्वं साक्षा
द्वाक्यार्थधीजनकत्वं। वाक्यार्थज्ञानानुकूलव्यापारवत्त्वं वा
तदनुकूलपदार्थस्मृतिहेतुत्वं वा तत्र नाद्य इत्याह।नतावदिति अ
स्मपदस्येदं वाच्यमिति पदार्थाश्रयत्वेन संगा।तर्यहात्र वाक्यार्थ
श्रयत्वमित्यर्थः नचात्यासपासंगतिरव्युद्बोधयत्वति प्रसंगा
दिति अस्मपदस्येदं वाच्यमिति पदार्थाश्रयत्वेन संगा।तग्रहात्र
वाक्यार्थःश्रयत्वमित्यर्थः नचान्त्याग्रयासंगतिरन्युद्बोधयत्य
तिप्रसंगादिति भावः सामानातहून्मात्रातिमता।भादनद्रष्टव्यां
द्वितीयमाशंक्य निरस्यति।नापीति।विशिष्टसंकरयात्वविव
पिविशेषणमस्यानत्वादिति भावः अत्येनुधिवादपर्यवसन्नमि
त्याह।नदनुगुणेति।ननु तद्दृष्ट्व्यवहारदर्शित एव शक्तिरित्याशंक्य
क्योक्तमुत्थानिराकरोति: अस्तितरा।वतितबत्वपविशेषेण श
क्तियेनोक्त।दोषः स्यात्।किंतु क्रियाकारकयोरन्योन्याविनाभा
वादत्वपसामान्यमनुपन्वितमिति तत्रैव शक्तिग्रह इत्याह।स्मृत
नि क्रियाकारकयोत्वपविशेषस्यवाक्यार्थत्वान्न तदपूर्वत्वभंग इ
त्यर्थः नचैवं क्रियाकारकपदयोः पर्यायतापत्तिस्तयोः कार
कक्रिययोरप्युपस्थापनादित्यत आह।नापीति।क्रियापदं का
रकमभिदधदपि कारकविशेष्यक्रियामाह। कारकपदं चक्रि

याकारकयोत्वयविशेषस्यवाक्यार्थत्वान्नतदपूर्वत्वभंग इत्यर्थः
नन्वेवक्रियाकारकपदयोःपर्य्यायतापत्तिस्ताभ्यांकारकक्रि
ययोरेवोपस्थापनादित्यत आह। नापीति। क्रियापदंकार
कमभिदधदपिकारकविशेष्यांक्रियामाहः कारकपदंचक्रि
यामभिदधत्क्रियाविशेष्यंकारकमाहेति विशेषणवि
शेष्यभावभेदेनार्थभेदादित्यर्थः ननुक्रियाकारकविशेष
वाचकंपदंयत्तत्कारकेयहि न क्रियादेरितरपदाद्वा
उपस्थापनादित्यत आह नापीति सामान्यज्ञातेऽपिनाहि विशेष
ज्ञापनाय विशेष्यपदमित्यर्थः ननुकारकपदान्कस्यकोपस्थि
तिमपेक्ष्य क्रियापदेन न विशेषाक्रियेयः स्वोपस्थाप्याकारका
पदेनवा कस्यापदात्क्रियायाः उपस्थितिमपेक्षते नहि विशिष्टंका
रकमुपस्थाप्यमित्यन्योन्याश्रयः अतः आह नापीति का
रकक्रियोपस्थितिमनपेक्ष्य क्रियाकारकपदाभ्यां विशिष्ट
स्मरणादित्यर्थः नन्वेवं घटं विद्धि तमानयमातपनादिवा
घट इति विशेषणविशेष्यभावभेदेऽर्थभेदे वाक्या
भेदः स्यादिसपहाबीपिवाकीति यत्रैकस्मिन्वाक्यार्थेप
र्यवसानं वाक्यार्थान्तराबाधः तत्रैकवाक्यभेदः अत्र तु न तथा
विशेषणविशेष्यमात्रभेदेऽपि यदानयनमात्रकार्यं स्मा
भेदादित्यर्थः यात्र त्रिपदव्यपदार्थैर्व्युत्पत्तिः संगतिग्रह इत्य
र्थः प्रमाणमात्रादिति ननु वृद्धव्यवहारेणानुमितानन्वि
तपदार्थज्ञानात्तदपव्यवहारेण तत्प्रहादपस्थितत्वाद्वृत्तात्रैव
शक्तिग्रहो न पदार्थज्ञानमात्रंतस्यव्यवहारहेतुतया

ता नानुपस्थि। ताकामेवं। विशिष्टज्ञानस्य वि। शेष्य विषयत्व
नियमे। न तत्रान्वितपदार्थज्ञा। नापस्थि। तो विशेष्य पदार्थज्ञा
नस्याप्युपस्थितत्वा। श्चैवशक्तियहान्न। लाघवात्। नान्वितश
त्वा। पपिगौरवात्। नचानन्यलभ्यत्वात्त्रशक्तिः पदार्थज्ञानश
कत्वेनज्ञातपदस्य स्वार्थस्मृतिद्वारावश्यकाकांक्षादिसाविव्यास
मभिव्याहृतपदा। र्थतमार्थान्वयानु नावकत्वकल्पनात्। न
चाशक्यात्वपानुप। वेतिप्रसंगः शक्यात्वपत्वस्य स्वरूपसा। ता
नियामकत्वात् अन्वयसामान्यशक्तावपि अन्वयविशेषज्ञाना
र्थमाकांक्षा। दरवश्यमपेक्षणात्। तस्मात्पदानामन्वितज्ञान
जनकत्वेपियथाजातिवाचकपदानां व्यक्तो। वकैव शक्तिर्जा
त्यंशेज्ञाताव्यक्त्यंशेचाज्ञानतया एकैवशक्तिरन्वयांशेप्यन्तस
तीयदार्थाशेज्ञाताव्यापिपतइतिनान्वयां। शयिशक्तिःज्ञानश
दशक्तिजन्मज्ञानविषयस्यैवशक्यत्वनन्नत्व। पपदानांतात्पर्य
नत्रिर्वाहिकावृत्तिनच आर्थसंबंधिविम्नार्थात्व। वत्तात्पर्या
ल्लक्षणअत्वमवि। शेष। नतयायदार्थो वस्थियरवनवृत्तिद्वय
वि। राधइतिवाच्यं वाक्यार्थस्याप्रवेतया ऽचपरस्य स्वार्थसंबं
धित्वनपूर्वमज्ञामशएवं चात्वयायदशक्यान्वत्यंतरं विनापद
दवोध्य वात्र। पदार्थवदिति। मिवं। वृत्तिंविनाप्युपस्थित्यापदा
नामत्वय। वाधकत्वसंभ। वगाप्रयोजकत्वा शअन्यथाश
क्यात्तासर्व्येनिर्वाहदर्शनाहस्यंत। एवेदान् अतएव धूमोस्ती
सत्रशक्ताधूमोपस्थितावनुमानद्वारावह्नौतात्पर्यनिर्वाहा
न्नलक्षणेत्यऽकथेनकपयाद्रुतिसक्षेपः उक्तात्युलभ्य

त्वमविद्वान्नाह। अविनाथैंति उक्तमभिप्रेत्याह। अनन्वितेति। न निपदार्थ
ज्ञानमात्रशक्तत्वेन ज्ञानादेव पदार्थावश्यकाकांक्षादिसहका
रिवशादेवान्वयज्ञानसंभवान्नान्वये शक्तिः कल्प्यत इत्यर्थः आ
कांक्षेति। प्रमाणमिति विपरिणामेन संबंधनीयमित्युक्ते त्व
यविशेषे जिज्ञासास्ति। सा च सामान्यतो ज्ञाने विशेषतश्चाज्ञा
ने भवतीति तदन्यथानुपपत्त्या त्वयसामान्ये शक्तिः कल्प्यत इ
त्यर्थः। दृष्टइति यथा दृष्टेन यविशेषेरससामान्यमनुमाय
तद्विशेषजिज्ञासा तथा पदार्थमात्रध्यकोपगसान्वयमा
त्रव्याप्तेरन्वयसामान्यज्ञानोपपत्तेरित्यर्थः शङ्कते पचतीत्यु
क्ते प्रत्यक्षाद्युपस्थितकलापादरन्वय। बाधो न भवति। किंतु
पदोपस्थापितस्यैव सत्त्वयविशेषे शक्तिप्रयोगादन्वयः सा
मान्ये शक्तिः कल्प्येत्यर्थः। तादनादिष्टापादनमित्यंतेन पदा
र्थकरणवाद्यभेदेत्विनाभिधानवादिनमाक्षिपति। कुन स्त्र
ति। अनन्वयामानाभावात्संसर्गज्ञानानुदयान्नवकाव्यरच
ना तस्मादिति तत्र पदार्था एव विनाव्यपोपस्थिता अन्वप
रबोधकाः यत्रापि पदार्थासदार्थोपस्थितिस्तत्रापि पदार्था
एवान्वयबोधका न तु पदानापि पदार्थस्मृत्यै चान्यथासिद्धत्वा
त्। कथमन्यथा रवेत्तहयदर्शनान्। हयाश्वद्वेषान्। खु
रविक्षेपशब्दश्रवणात् शब्दं विनाश्वेनावबोधो भवतीति धी।
भाचेत्वपचती श्रुते प्रत्यक्षोपस्थितकलायेनान्वय। बाधा
पत्तिः शब्दोपस्थितपदार्थैः शब्दोपस्थापितपदार्थांतरे यो
बान्वयात्। शाब्दी ह्याकांक्षा शब्देनैव सा पूर्यत इति न्यायात्॥

अत एव श्रुतार्थापत्तिस्थलेऽपि शब्द एव कल्प्यत इत्यर्थः अ
संसर्गेति । उत्प्रेक्षादिवशाद्वाक्यार्थसंसर्गग्रहः काव्यस्वता
ह नु रित्यर्थः पमेति । मन्यद्दिरमतियादितानामपि पदार्थानां
संसर्गप्रमोत्पादकत्वात्कृप्तगमकान्नासंसर्गग्रहस्तद्धेतुरित्यर्थः
त्वपाप्येतदभ्युपगत्यंतराभावादित्याद । तवाथीति । अव
छेदकता । यति । उच्चारणमात्रकर्तेत्येव तत्रविशेष इत्यर्थः
पधासेनतिष्ठुयाद्युकश्चिद्विशेषो नाहि नसवानामोक्तान्य
त्वपावाधकानिस्युरित्याश्रेनपदनिष्ठाति शयाधानकल्पन
पथापदानास्वार्थाभिधाने शक्तिस्तथात्वपवी । हत्वति शया
धने शक्तिर्वाक्यार्थधीशक्तिस्तस्मि हि तात्वपपक्षे गौरवं नह
नवभासानापाहबारणाशहृक्तिः हेपेनिबानिशयाधानश
क्तिर्वाक्यार्थधीशक्तिश्चेति गौरवमापतितमित्याह । प्रथम
इति । अंत्येममापिपादैर्नवपदार्थे शक्तिराधीयते । किंतु पादाप
स्थापितत्वामवासोक्तत्वमिव विशेषः स्यादित्याह । इतीति । पत्ति
वि । तत्त्वेव पदानामपि वाक्यार्थवाचकत्वे सिद्धमान्विताभिधा
नमित्याह एवं तहीति लभ्यत । तथा भानां पाद । उच्चारणमात्रे ।
हेतुत्वेन तत्वम । वाधतथा ममापि पदानां पदा । र्थोपस्थापन
मात्रहेतुत्वं पदार्था एवाकांक्षाद्युपेतात्व पावाधकाद
त्याहाकाः साहहरति । वदाङ्गा । न विमुखं तिसामर्थ्यवाक्या
र्थेऽपि पादानिनः पदकल्पतिहि कापातितल्किपाकं न कुर्वन्त
इति ननु वाक्यार्थवाचकत्वं न तथा सविचन्त्यापयपाद्वाचक
त्वापत्तिरित्याह । नत्विति । एवं प्राथमिकत्वादिपदि पदानाम

कु॰ब॰
३५

चय।बाधःकरणत्वमापादनदशायामेवतथात्वात्तेषामेवतत्कि
तस्याद्वित्याद।अन्यार्थेतिपदार्था।भावेति।गुरुमतश्लोकेविश
षःसाशक्तिःमत्विनाभिधानशक्तिरित्यर्थःतस्मादिति।कविका
व्यस्थलेमनमात्रेक्षामहि।तत्रविंनावस्योपस्थित्या।तत्रपदार्थेषु
कश्चिद्दोषवशात्कश्चिदनुमानतःसंसर्गज्ञानमसंसर्गाग्रहा
वाभवतुपत्रतुशब्दादाकांक्षाद्युपेतपदार्थोपस्थितिस्तत्रप
दार्था एवकरणं।शाब्दीत्याकांक्षाशब्देनैवपूर्यतइतिव्या
पादनशब्दंविनाप्रकारेणानायस्थितपदार्थानांशब्दायस्था
पितपदार्थैरन्वयःबाधइत्यर्थः।तादवस्थ्यंदमुखेनप्रभाकरं
निराकृत्यपदार्थेकरणत्वंसिद्धान्तितिराकांक्षेतिनस्वेवमि
ति।तत्संसर्गइतिपदविनापत्रपदार्थमात्रात्संसर्गज्ञानंतत्र
पथापथंमानानरसत्वात्पदार्थानांसंसर्गाबाधेकरणत्व
पथाहिकाव्यस्थलेपदार्थज्ञापनव्यापारकमत्रैवाकांक्षादि
सहकृतमतएवात्वयानुभवेकरणंनचिन्मुत्येक्षापामानाम
रत्वव्यभिचारिज्ञानीयत्वयालिंगादाविवप्रमाकरणानावच्छेदक
रूपाभावात्।स्वेतावाधावतीनिधीस्वलिंगजत्यर्थःननुप
दानामप्यतीतत्वात्कथंसंसर्गधीकरणत्वंअथपदस्मरणं
करणंनहिपदार्थस्मरणमेवकरणमस्त्वावश्यकत्वादिति
अतआहपदानांत्विति।पदार्थस्मरणस्यनिर्व्यापारत्वेनाकर
णत्वात्।मदार्थस्मरणस्यपदज्ञानव्यापारतया।तन्नदनाया
सिद्ध्यभावादनन्यथासिद्धान्वयव्यतिरेकाभ्यामाकांक्षादिम
श्यदस्यान्वयानुभवविशेषेकारणत्वात्।अपिचव्युत्पत्तिका

।त्वप्रयोजकशब्दवाक्यश्रवणानन्तरं प्रयोज्यव्यापारदर्शनादवि
तज्ज्ञानायपत्त्यर्थमन्वितत्वाबाधकत्वशक्तस्य ग्रहात तदनु तानि
वोहार्थमार्थोपस्थितिरपि सहकारिणी कल्प्यत इति न तयाश
ब्दस्यासत्त्वासिद्धिरिति शब्दतदर्थोपरुपस्थितयोरत्वयावधा
न कुत्रान्वयज्ञानशक्तत्वमिति संशयापप्राथम्याच्छब्दानामेवका
रणत्वमवधास्यति।। कं चाग्निः करणं। नादन्नं कर्मपाकः कृति
निरिष्टसाधनमिति ज्ञानं। नप्यग्निं। नोदनं च। चानन्त्यान्नवक्तुं। ता
नात्वयाबाधः तावत्पदार्थोपस्थितरविशेषाद्। तत्र परस्पर
माकांक्षेव। न तिष्ठेत्। न हि साकांक्षपदार्थोपस्थितिमोपद
विशेषजन्यत्वं तन्त्रमिति नामहा। विशेषणाभावाच्छपदवि
शेषोप्यन्वयाबाधं गमिति कथं न तस्य कारणत्वं। पदात्स्मृतमर्थ
प्रत्येमीत्यनुव्यवसाय। बाधकाभावाद्वै तिसन्देहः शब्दप्रामा
ण्यप्रसंगागतमत्तिनामिधानं निराकरणं तदनुप्रसंक्तश्चा
निहितान्वयवाद इति विस्तारयन्नत्रिराकरणोपयं। गोनवं
स्यादित्याह। कृतमिति प्रह्व। तरिति प्रह्व। तरस्वतनायाशुभैः
सत्त्वादितिः सर्वाणि कर्माणि निक्षिपमाणानि अहं कर्त्रैन्महं का
रश्चव्यामोहाधेनत्वाममन इति प्रतिपादनाद्वैतनस्य कर्तृत्व
निषिद्धं विशेषविशेषनिषेधे पर्यवसानादित्यर्थः कर्त्रेति
नन्वनमनोत। लोकाव्ययेमादिनाकृधोगेषध्यानिषेधः न
चाभिमानिकं गअत्कर्तृत्वमीश्वरस्येत्याह। गाचनि। तमलरि
शेषादर्शनाभावादित्यर्थः उपदर्शितागमो यदिनाप्तोक्तस्त
स्य प्रमाणत्वान्नवाधकः आप्तोक्तश्चेत्तर्ह्यागमप्रणयनाद

न्तुस्त्वानभिज्ञियलिंगाद्यभावान्नित्यत्वुपेषतंत्र विषयस्याहे
तुत्वात्सर्वविषयत्वमर्थसिद्धमित्यागमोपि अन्यापर इत्या
ह। न प्रमाणमिति। न चागमोक्तत्वविना नित्यत्वादागमोमानां
मगमकल्पयोः साधितत्वादित्याद। नवेति। न केवलं तावत्काला
वस्तत्रापि तु यावाज्ञमीजत्व। देवएकइत्साहिश्रुतयः साधि
का अपि संतीत्याह। न चासाविति। शब्दयोर्मिथः प्रतिबंधाद
पित। वाधइत्याह। निरंजनेति। वाधकत्वाभिमत आगम आ
त्मनो यत्निरंजनत्वं विशेषगुणशून्यत्वं तद्द्योतयमि। स्वं परत्वन
त्वकर्तृत्व। वाधक पर इत्यर्थः उत्तरग्रंथमाचष्टे यदात्विति॥ छ॥
अर्थापत्तिर्वाधकमुपलभ्यानिराकरोति। अस्त्विति। नन्वसाविति
। असावीज्ञापत्ते रिति भावः हन्त भावइति। कारणाभावकार्या
भावइति सामान्यव्याप्तौ कारणवि। शेषप्रमाणाभावकार्य
विशेषः प्रमाणं स्यादित्यर्थः तदभावेति दर्शयाह। तदभावा
दिति। इष्टद्वारा प्रमाजसा प्रवृत्तिरस्मदादीनां नेष्टकारणकारणि
नुपलभ्यात तः प्रवर्त्तनीयप्रमोत्पादनार्थमवश्यमुपदेश इ
त्यर्थः प्रमाणाभावा उपादेशादेव प्रवृत्तिः स्यादत। किंव
। दन्तेति मस्त्युपदेशानर्थक्यमिवादेशादेव मन्तेरित्याह।
कर्म्मेहादि पी। प्रवर्त्त। पाद। वविविधिवाक्येन स्वर्गकाम
प्रवृत्तिर्हि स्वर्गसाधनमिति वाधनाद्धनावशत्वयेन जनि
तापि प्रवृत्तिर्लभ्यं स्वर्गसाधनमित्यर्थः उपादेशान्यथानुप
पत्त्यागत्यांतरणापि प्रवर्त्तनमशक्यमित्यवधार्थन इत्साहा
उपदेशेति। वदादात्मसर्वणस्यापि मोक्ष। हेतुत्वा। हृदमप

उपदेशश्चाव आवश्यकः अतिप्रसंगभूता। वशात्तु पादेश एव लु
घीयानिति भावः पघस्तीति। नचादृष्टमप्युपादेशान्न प्रवृत्तौ स्या
दिति वाच्यं। उपादेशविनापि पूर्वादृष्टवशात् दधयाया। दोप्र
वार्त्तैतत् दृष्टमप्युपादेशे विरमेक्ष फर्वं प्रवृत्त्यै। तन्मात्सपात।
पूर्वमिति। नच्यावद्धारणविचारणयोरदृष्टजनकत्वं क्व। तादृ
ष्टार्थं तयात तयोरुपपत्तिः स्यादिति धाच्यं। अहात्यर्थमपि प्र
ड्भ सकरणादिति भावः प्रकारांतरेति। अनुमानप्रकारे पे
क्षपाकल्। वेजात्याभावाद्धायारमे वाभावावमित्र प्रकाराभा
वादित्यर्थः अतिप्रसक्तेति। अतिप्रसक्तस्यावश्याप्यस्य नाशुक्ति
रयोगोनुपपत्तिर्व्यापकमुपपादकं विना। अपितु व्याप्यस्यव्या
पकं विना अनुपपत्तिः अनियं तावा व्यापका। नापपद्यकाऽ
पितु व्यापकस्ता। थत्यनुपपत्तौ व्याप्तिरस्त्येवनितन्न ज्ञानाकं
ल्पनमनुमानाम। वसर्थः प्रमाणयोर्विरोधे चावि। राधन्यार्था
पत्तिरितिमतांतरंतिरस्यति। नमानयोरिति। एवमनंगीका।
रधूमादग्न्यनुमानमप्यर्थापत्ति। रवस्यादित्याह। प्रसि। द्धवा
पीति। एवंतर्हीति। जीवा। वागृहाभावस्थितिः। रववहिः सत्त्वे
नविना। नतिष्ठति। रकव्याप्तिः। रवेत्यर्थः सपक्षमिति वह्नि। न
वधूमवहिः सत्त्वेन गेहासत्त्वेक्रोडीकृत्यस्यानव्यमा। ता कंमे
सतिवहिर्भवत्ये। वत्तिवत्तामनियत्स्य सत्त्वे जीवतावदिसवं भ
वत्ये। वस्यत्वपव्याप्तिः। रवेत्यर्थः अर्थापत्तौ कल्प कल्यक यो
व्याप्तिः मसपि नज्ञाना कल्पनांगमिति। नपमनुमानमिमा
द। नचपमिति। एवमस्यनुपपत्तिज्ञानविनापि कल्पनास्या

कु.व.
३७
37

दिति तज्ज्ञानमावश्यकमित्याह। अनुपपत्तीति व्याप्तिज्ञानवि
नानुपपत्तेरज्ञानादित्यर्थः सत्ता रहितव्याप्तेरेव कल्पने तथो
पपत्तेरप्यनुपपत्तेर्धियानुपपादककल्पनानस्यादित्याह। अ
र्थापत्त्याभासेति। विपर्यय इति। उपपादककल्पनात् प्राग्भ्र
म इत्यर्थः न च दोषात् दण्डभ्रमः प्रमाणानिवर्त्यः स्यादिति वाच्यं
।पत्तप्रमस्तत्र वक्तव्या।नाव्याप्तिरत्र वनेतिक्रदोषः सहकारी स्या
त्याशयात् यदाह मिहेति घघघप्यत्र पञ्जीविग्रहासत्त्वं व्या
पकं चेद्वहिः सत्त्वं विपर्ययेऽनुवहिरसत्त्वं व्याप्यं गृहसत्त्वं च
व्यापकमिति यद्योग प्रथमाभ्यां पदाभ्यामत्र तदाहमिहेय
दानह वदामात्र विक्रमहेति। तथापि पत्ता दार्विभिघेवसं
वंधः कार्यत्वेन पघजीवानां गृहासत्त्वं। तदा वदितसत्त्वमित्य
त्र पक्षाभिधेदानुवहिरसत्त्वं तदा जीवानां गृहसत्त्वमपि तिव्य
ति।रकव्याप्तिनुक्तासर्वत्रवेहिरभाव एवमत्येतु मशक्तोऽधि
करणनाम योग्यत्वादित्याह। सर्वदेशेति। न। तन्तुरत्नेषु देशे
षु माववृत्तिश्च पः क्वचिद्विपर्यय ग्रहणयोग्यानां भावदात्म
विसंसर्गाभा। वाधाधानुपलब्ध्यानिःश्चीयत इत्याहाप्त
षामेव तिर्यग्दं। दर्शनामित्यर्थः अयोग्यानामिति। त
त्रयोग्यानुपलब्धेरसामर्थ्यादित्यर्थः तदवपवानामिति
योग्यानामयोग्यवपवास्तेषामवयवं विसंसर्गनिषेधादि
व संसर्गनिषेधो निश्चेयः नहि पदवेनाव पविनामसंस्पृ
ष्टं तत्तदवयवमस्पृष्टं अवयवावयवि तिधुरवादिष्ण[illegible]व्य
संसर्गस्य चतविधि तिषेधवान्नो उभयत्रमानाभावादित्

थों। ननु श्रीविगृहे भाववहिः सत्वयोस्त्योस्तावद्व्यापिजीवि। देवदत्ताभा
।वागृहेवर्त्तमा।नात्वहिः सत्वेलिंगं। देवदत्तावृत्तित्वादित्य
नुमाना। न्दे देशेर्थापत्तेः स्यादित्यत आह। न व्यति। गृहनिष्ठा
भावप्रतियोगित्वस्यलिंगत्वात्। तस्य च। देवदत्तवृत्तित्वपाप
क्षधर्मत्वदित्यर्थः अन्यथा वहिः सत्वागृहनिष्ठाभावयोर्व
धिकरणत्वेन निपक्षसामानाधिकरण्यरूपव्याप्तिविरपिनस्या
त्। उपरिसविताभ्रमे पालोकवत्तादित्यत्रापि पूर्वमेव परिसंनि
हितसवितृकत्वेनानुमानादित्याह। व्यधिकरणे। नेति। ननु गृ
हनिष्ठाभावप्रतियोगित्वं नलिंगं प्रतियोगित्वस्य। देवदत्तध
र्मित्वयावत्तदसंनिकर्षेप्रत्यक्षेण ज्ञातुमशक्यत्वात् कथं वा प्र
सक्तेण तृतीयलिंगपरामर्शः विशेषणस्य। देवदत्तस्यासं
निकर्षाशक्यतारकव्याप्तिगृहनिष्ठाभावयोर्ज्ञानसहकार्या
साधमनसैवनिष्पपरामर्शइतिवेशना। अश्वादिवत्रषोम्नो
नांतरत्वापातात्। अतीतानागतधूमादग्न्यनुमितिः कथं
तत्रापि लिंगपरामर्शमावादिति चेन्न। नातत्रापि धूमज्ञा
नसहकृतात् अग्निविनाधमोनुपपन्नइतिज्ञानत एवाग्नि
ज्ञानात्। उक्तरीत्यनुमितिसामग्र्यभावात्। यत्र वानुपर
त्तिज्ञानं विनाऽतृतीयलिंगपरामर्शस्तत्रैवानुमानात्। तस्मा
घातिपक्षव्याप्तिसुपज्ञीव्यव्यधिकरणएवजावि। देवदत्ता
भावाद्बहिःसत्वंकल्प्यतीति मेव। देवदत्तासंनिकर्षेपि
तस्यगृहनिष्ठाभावप्रतियोगित्वज्ञानात्। तथाहिगहेदेव
दत्तस्याभावइतिप्रत्यक्षेणज्ञापमानमभावमानं समादवं द

कु॰ वृ॰
३८
38

नस्य प्रतियोगित्वमपि विषयीकृ । एवं प्रतियोगिनासममभावस्य संबंधात्तरभावाइ । गृहनिष्ठाभावप्रतियोगित्वे च प्रत्यक्षोपस्थितस्य रूप्यामि । वैशिष्ट्यमपि प्रत्यक्षेण गृह्यं हंत च । देवदत्तविशेष्यकबुद्धिः सत्वमप्यगृहनिष्ठाभावप्रतियोगिचत्नात्तं नास्तीति कथं तन्न हि शेष्यिकत्तु मिति रिंतिवाभ्यां पक्षहृत्तिलिंगपराम र्षमात्रस्यात्त मितिहित्ता स्थाक्षिविशेष्यकत्वस्य चानत्रत्वा श संप्रदायविदस्तु । अनतिप्रसक्तव्याप्त्यादिस्तनिन्य हृत्त गन्नानस एव तत्र स्त्त । देवदत्तविशेष्यकस्तताथतिंगप रामर्शः नवसहकरिणोर्भावात्र रत्वाय त्तिर्निभ्यां पारचादि त्यादः ज्ञावीक्त विदस्ती तिक्विलेन गेहस्यापि विमपत्वाश । पश्चाद्रे । हनास्ती त्वन योगे । हस्ति नास्तीत्यात्रच विराधज्ञानं करणं कुचिदित्वस्य गेहातिरिक्तविषयत्वकल्पनमवि । राधा पादनं फलं । नवानुमानमत्र प्रसवतीति ता । त्याथां पन्नेरेहइ तिमतमस्त्याप्यानरएकं । रातिप्रमाणयोरिति प्रमाणयोवि । रधो वास्त्र वावा । दस्क । ताविरावोपत्ता पमानीवा । तत्रना घहत्याहरि । राधेहीति प्रमाराप्पेस्वाभपोर्वेस्क्तनोवित्तु द्व द्वेरुनुप्यापत्तिरितिभावास्पलमिति । यथावृहेच्छोल्येक त्वया हकमानयोर्नवी । राधस्त्तथात्रीयीत्यर्थः अस्तंसंक पत्रत्रापीति । उक्तस्फोरणननिराधक । राति । एकमिति ॥ अर्थापत्त्यैवविषय । भदकल्पने नेवि । राधः किमिति ॥ अत्र पपत्र त्तपात्तानस्येवापपादत्तादिसर्गः अथ ति । विराधत्तानात्मानयोरवि । राधकल्पनाषकवि

षपचे।नेवकिंचिंक्रिपता। कृतकत्वानित्यत्वयोरिव। तन्नापि
विरोधव्याप्तेरनुपपत्तेरित्यर्थः प्रमाणयोर्वैषयिकविरो
धज्ञानं विषयाभेदकत्वेन धारयिष्यति। विरोधप्रतिसंधानस्य
माबाभावग्राहकमानयोरेकविषयत्वनये। बाधकं वा इ। तथा च व्या
प्तिज्ञानमावश्यकमित्याह। नत्विति। यदुक्तं घामि विव्याप्तिमिथ्या
विरोधे अविरोधापादनाकरणोपपत्तेः। लाघमानसमव्याप्तो
वेचनिश्चयादित्यर्थः एवमनंगीकुर्वतः प्रसिद्धानुमानमर्थाप
त्तिः। एवंवेति न दूषिता पद्मत्याह। धूमोपीति। त। दवस्यष्टपत्ति।न
त्तिर्हो। धूमाद्वह्निनाभाव्यमित्यतेनानुपलब्धेर्विरोधस्तदाप
दिधू।मावद्वाग्नुपापकस्यात्मानमर्थां। तथा च सिद्धमनुमा
नं। दर्शा।भा। दत्तनयोरविरोधापादनमर्थापत्तिफलमे। वत्या
हावह्निमानपामिति। नात्रानुमानतत्समममनुपलब्धेर्विरोधः
किंतु तत्क्रि धूमव्याप्तिग्राहकमा। न तत्याहव्याप्तीति। यदिव
साधमथाहकमानसमविरोधयानानुपलब्धिरवाधिकानदा का
चिदस्तीत्यस्यापि गेहना स्तीसात्तत्सहनविरोधइत्यार्थाः
नापत्ति अर्वाग्भागानुपपत्तिविरोधेसतिउक्तत्वेत्यर्थाःप
दिवानवतदापाइरधूमस्य पालानवह्निविराधान्नपालाल
वह्निसिद्धिरायर्थापात्ताखस्यादित्याह। अन्यथेति नानेव
परभागवह्नि।ते।वृत्यर्थः तत्तु। केवलव्याप्ति। एकिंपि साध्यसा
धनाभावयोर्व्याप्तिरत्वयसमपक्षेधर्मत्वमितिनव्यामस्य प्र
क्रेधर्मोनसनुमाताभा।वृः अर्थापत्तिः स्मादिसाह। केवलेति। व्य
तिरेकव्याप्तावपि पक्षधर्मम्यान्वयस्यागमकत्वांनत्वानि

प्रसंगः प्रतियोग्यनुयोगिभावस्यानियमकत्वात् तत्र यथा चानुमि
तिसामग्र्यास्त्वेव परिभाषान्वमर्थ्येनुयोजमाहा एवं द्वितीयस्का।
नाव्याप्ति। एकोपासंहवा एतदत्त्वययो। एकव्याप्ति प्रतियोग्यनुयो
गिभावस्यानियामकत्वादिति व्याप्तस्य पक्षधर्मत्वमस्त्वेवाति
भावा। अन्यनोरणवृत्ति। कथं लात्वयिव्यात। एकिणोरिता र्थः
ननु घोतिशास्त्रा। हूवदनस्मशानवर्मती विचेत्तान अयस
शनवर्पजावीगृहप। वतिपने प्रत्यक्षेण निखि। नपश्चाघो
ग्घानुपलब्ध्या निश्चि। वागृहाभावाजीवननिषमया हलमान
। पार्वेलाचलानित्पयाद्गृहि। सच्च कल्पनां विना नियग्रहप
विपयसंशयं जनयित्वा जीवनसंशयमाधायतदपनुत्रये
जीव। नापयोदकवहिः सत्वं कल्पयति। यथोक्तसामग्र्यनन्त
रं वहिरसत्वीतिप्रती। तस्तत्रान्वयव्यभि। रकाभ्यां जावनसंश
यएकरया जीवितालिंमविशेषणस्यसं। दहेतुमानाभावात्प
॥ योक्तसामग्र्यनन्तरं वहिरसत्त्वीतिप्रती। तस्तत्रान्वयव्यभिर
काभ्यां जीवनसंशय एवकरणं जीवित्वतिं मविशेषणस्य
संदेहेतुमानाभावात्प। श्याक्तसामग्री प्रभवसंशयस्य
च कल्पनां गन्तान्नस्थानुपपनुपसंशयस्य स्तनजनिष्यमा
णर्योगृहाभाव निश्चयस्य च नादशय संशयाजनकस्यानेक।
रा कोरिति। वीहकवंहि। सत्वकल्पकत्वं अथ जीवेन निपम
ग्राहकमानपोस्कन्यवलत्वजा। नविशेषादर्शन। न्नवहिः
सत्वकल्पनाएकस्यवलवंचनज्ञा। नच। तनान्यस्य धाधएा
वनिनसंशयः तस्माज्जीवनगृहाभावयोर्निश्चय एव वहि

सत्वंकल्प्य।ना ननुजीवनसंशयइत्यनुमाना।देववहिःसत्वसि
द्धिः तत्तयो।यानुपलब्धिजनितागृहाभावनिश्चयः सुदृढइ
तिजीवननियमग्राहकयोनैकं वाच्यं विरुद्धयोरप्रसारमन्वा
त्वदिहमरणंकप्राषित्वाजीवनग्राहकेवाध्यवासुत वहिःस
त्वंकल्प्यपित्वानियमग्राहक।तत्रवहिःसत्वकल्प्य।गृहमिय
मग्राहकयानवाधोमद्यणकल्प्यत्वेनुशनवर्षजीवी।देवदत्त
सशनवर्षजावीगृहएवत्तितियमटूषस्मवधःस्यात्।तथा
चार्थापत्तिकल्पितंजीवित्वमुपजीव्यानुमाना।देववहिःसत्वज्ञा
नभविष्यतीत्यो तावत्तर्कसहितस्यपर्याकमामग्रीप्रभव
यंसपस्यवहिःसत्वर्थापत्तिकल्पितजीवित्वमुपजीव्यानुमा
ना।दवहिःसत्वज्ञानभीवष्यतीयेतावत्तर्कसहितेस्यपर्योक
सामग्रीप्रभवसंसपस्यवहिःसत्वकल्प्यकत्वाइ।वचनस्यांद
शपांसानान्तरमस्त्रिवतोर्थापत्तिसहकारित्वंकस्यपत्रव
भृानगृहस्थि।नवाताद्शसंशयाद्वहिःसत्वकल्पतो।तत्र
जीवननियमग्राहकयोरमनरात्मामर्च्चः पारग्स्वज्ञानमाज्ञ
नकेज्ञानाप्रमात्वेनाप्रमावनियमात्। अत्राहुः त्वादवद
तोजीवनमरणामतरप्रतियोगिप्राणित्वादितिसामाश्चातो
दृष्टमभावन्यमरणापेक्षयाजीवनंभाषत्तयंविषयीकाराति
लाप्रवदितितत्रैवलाघवंसहकारित्वयादिपयोकसंशय
दशायांजीवनवा।धतत्रियमवाधस्यावस्यकत्वादितितर्को
नंतरमेववहिःसत्वज्ञानमिसचिवाद्।तत्रकेवप्रमाणभा
।वसामान्यानादष्टएवलाघवसहकारि।ननुकल्प्यतापप्र

माणमात्रं वयाथात्कसंशयः। यद्येवं स्यात्। पञ्चाल्कं मरणकल्पनं शतव
र्षावच्छिन्नजीवी गृहए। वसस्यापि बाध इति। तत्र विशिष्टबाधो
न विशेष्यबाधात्। मरणेपि जीवी गृहए। वृत्त्यस्य विशेष्यस्या
बाधात्। किंतु विशेषणबाधात्। स च शतवर्षजीवित्वं ध ए
व विशेषणाभावाय तो विशिष्टाभावाप्यस्तीति चेत्। न
विशेष्यवति विशिष्टाभावस्य विशेषणाभावात्मकत्वादि
ति संक्षेपः अनुपलब्धिस्कन्धमवतारयतीपरांत्मा। नायोग्यत्वा
भावान्न बाधिका। ज्ञाताप्यनुमानेनपतयानबाधिका। अ
नुमानबाधकत्वस्य तिरस्कारादित्याह। अनुपलब्धिरिति। घटो
पलम्भे घटाभावाज्ञानादनुपलब्धिरवश्यं। हेतुरिति सैव कर
णमावश्यकत्वात्। न च प्रतियोग्यनुपलब्धिमात्रेण कारणं
। प्रतियोगिकाज्ञानस्याभवधी। हेतुत्वाशनापि प्रतियोगि
सत्त्वप्रमाविरहाः असंताभावयहेतदप्रसिद्धेरिति वाच्य
पादृश्यास्तु। इन्द्रियसहकारित्वं नादृश्याकरणत्वात्। न चे
न्द्रियपि करणगौरवादिति प्रसंगागतं निरस्यति। ना
येति। अभावस्य पथायथं प्रत्यक्षादिगम्यत्वादित्यर्थः। त
त्र प्रत्यक्षागम्यत्वप्रमाह प्रतियत्नेरिति जन्यापएक्षज्ञा
नस्येन्द्रियजन्यत्वनियमादित्यर्थः। तद्यालयपव्यतिरिकेन
वायोग्यानुपलब्धसहकारित्वनिषिध्यतइति भावः भा
वः भावाबुशावेति। अस्य दाह्वात्यातुभवस्यनावभ्न्त
करणसविवम। नाजमत्वालपमः दिसर्थः इन्द्रियकरणि
काणि। स च प्रत्यत्रमनसासिद्धसाधनांत चेन्द्रियत्वेन नजन्म

त्वं साध्यं। साक्षात्प्रतीतिकरणत्वे। इंद्रियत्त प्राप्ता। नैवं तद्दनव
च्छेदादात्मास्य प्राह तथापि रूपादिप्रतीतेर्बहिरिंद्रियज
जन्यबाहिर्विषयकजन्यसाक्षात्कारित्वाद्वाक्षषाद्वित्वं सा
ध्यमितिभावः अनुपलब्धेरपि ज्ञानानुपलब्ध्यंतरगम्यत्वेनभव
स्थानात्काचिद्दज्ञानविकरणमुपेयसाशा। यनाह एकेति। अ
ज्ञानकरणकानुभवत्वं साक्षात्त्वव्यवस्थापक अतः स्मृ। तरज्ञा
नकरणकत्वेपितन्नादिति भावः धद्विधानेचं तस्यालिंगमपि सा
क्षात्कारमिंद्रियमयत्नुनिर्निजनपदित्याह। लिंगाति ज्ञानक
रणकत्वं ज्ञानकाकत्वलिंगा। दरजनकत्वादिति व्यभिचार
दभावस्था। नतत्करणनरथादित्याह। ज्ञानस्योपोतिः तद्धि परी
। तति। अज्ञातयोग्यानुपलब्धिकरणकं साक्षात्कारिज्ञाता
यमित्यर्थः ननु श्रादुस्तिनायमिंद्रियं विनाथनावधीरनि
षमिचार। बहिरप्रकरणमिसतत आहारा। तनति। यथाश
द्वावगतानुपलब्ध्यालिंगनाभावानुमानं तथा श्रादुस्तिता
श्वतप्यत्नावधंलिंगजत्यर्थः ननुतत्रस्मरणमानिगमहि
यावदनुनरवीब। दकमहणयो। धमपिमर्पतपविविति निय
तइति। मेत्र स्मतद्रूहसत्वेपतनुतथात्वतुसस्कोरानुमादान्न
दभुद्बोधातताशाह्वानदस्मररायोघपन्नो न। कश्चिद्विष
यविशेषएवत्विनादृश्योबोगेहादितिष्ठतमा। अनुत्पत्त ए
वानदनुभवेन च संशयकारवसवननश्यतिवाय्यिनः ह्रे
धकांतरा। पक्षावितक्षरणाविषयविशेषमाहातस्मन्य
या श्रीविरवनाथायापतनेभभगनंतशीमिनायमनुभ

वतः तथा। मेत्रमपि श्रेधं प्रपोगश्च। न हेहनद्यो मेत्रभाववन्नान
त्तुत्म परिमापयदित्मरसोमितद्धनयास्मर्थमार्णत्वात्। यद्दे
वं तरक्य था घटाभाववइन्। तलमितिं स्मरणांभावप्रसंग
क्तविशेमणतया मनो वषराव्वे सिल्लात्ः कश्चित्तु पत्रसा
मान्याभावव्वलिंगेन विशेषाभावानुमानतत्रज्ञानानुपलब्धि
रनुमानांगमितिनत्य। एवं ग्रथ इत्याहुः नतुवातानुपलब्धे
रसाक्षात्कारजनकत्वप्यज्ञातानुपलब्धिजन्येप्यसाक्षा
त्कारित्वमिति न नियमो। वेजामतारणाधुमममैरित्यादन
न्विति। सर्वत्रासात्काकारित्वस्यज्ञायमानकरणजन्मत्वव्या
भ्रे श्रनिवृत्तो व साक्षात्कारित्वव्याप्तेरव्यानरजातिः साक्ष
त्कारित्व। मावत्याह कारणे तिनवासाक्षात्कारित्वमिन्द्रियाज
न्मत्वप्रयुक्तमेवतिवाच्यं। ज्ञा।नंद्रिपसंनिकर्षजेन्द्रियगति
ज्ञानस्यसात्काक्वाकारित्वप्रसंगात्। असाक्षारित्वस्यत्वसाक्षा
त्कारितिन्नज्ञानत्रपवान्। अत्रतवत्वेत्वमांव्यार्यीपस्याजानि
त्वानावादितिमावः ना। बंद्रियजन्मत्वमाक्षात्कारित्वप्रयो
जकं प्रकृतेपि मत्वादियाहीअनत्मवेति। ननुप्रतियोगि
ज्ञानस्यैवाश्रयज्ञानस्मा थभावधीहेतुत्वमिति तत्रे।वंद्रि
यमन्यथासिद्धमिति विशेषणासिद्धो हेतुरिपाहा अधि
करणेति अधस्येति अधिकरणधीरिन्द्रियव्यापारान तथा
नदन्यथासिद्धमत्मथासंनिकर्षोमक्षीणमिन्द्रियघटश्चाह
कमपिमस्यादिदिसर्थममापीतिप्रतियोगिज्ञाहकेन्द्रिय
णासयग्राहयोमानुपलब्ध्या। आना।वागत्या।त।नवां धसम

त् पश्चाह ।कंद्रि।यणाघयदित्रहाल एवचक्षसंयुक्ते पृथिवीपर
माणौ न जनत्वाघनावधीप्रसंग १इत्यर्थः वापाविति।व।पोग्र
ति योसाग्राहकचक्षरग्रात्यत्वादित्यर्थः ननु यथा नवनात्रयोवा
युरित्विवायुवि।रूपिकाधी रनुमानिकी विशेष्ययोग्यतामासिये
द्रियाषांप्रवृत्तेः तथावायोरूपाभ।वविशेष्यिकापिज्ञानानुपलब्धि
लिंगजन्मानुमिति।एवं तथाचयाधीमासाक्षात्कारित्वतत्वदभिलां
नस्मामुक्तासामग्रीति।नाक्त।दोषः नवाभावज्ञास्यसाक्षात्कारि
त्वेनेंद्रियजन्मत्वं।स्मृतिवत्तस्यपरोक्षत्वात्।मेवंघटाभावबु।द्ध
रपिसाक्षात्कारित्वेनाभियनायापोग्यानुपलब्धिलिंगजवापत्तः
यदिचलिंगाज्ञा।नपितदनुभवादज्ञानकराणिकासा।तदावा।
योरूपाभावइति धीरपितथा।किंचवस्मृताघटवत्पुपलब्धिप्रा
क्का।लनुपलब्ध्याघटस्मृतिमतः कुत्रनाभावधीः घटाभावेला
वादितिचेत्।हंतिवघ्रभावबुद्धेरर्थाजनत्वात्प्रत्यक्षत्वमिद्धावि
द्रियजन्यमेवअपिवाप्रतियोगिसत्वविभाधिनीयानुपलब्धिमे
वयोग्यानुपलब्धिः।ताजपरमाणोगधाभा।वान प्रत्यक्षः प्रत्य
क्षश्चवायोरूपाभावः वृयानुपलब्धिज्ञापकस्याभावान्।लिंगत्वा
भावंचस्वयमेवाचार्योवक्ष्यति।तथायीति।चक्षुषावायोरग्राह
पिचक्षुर्वायुसंनिकृष्टाम।व तिनांभपग्रा।हनतु पक्षीणामिसर्थः
तत्वाश्रयेसमा।ख्रापलक्षणः अस्तिववायुसंनिकृष्टस्येंद्रि
यंस्यता।दृश्यहक्षादिप्रक्का शकत्वमित्यत्स्यथासिद्धा।र।वसा
हस्या।दतदिति।अंधस्यापित्।पाभावप्रतीत्यायस्यानतावदि
द्रियमभावज्ञानकारणामवकिंतुकारणव्यापकचेनपरपरा

कारणंमन्तव्यंतथासत्याहः नस्येनितत्स्मावस्त्यंनरस्यतंप्रत्यक्षावा
नुभनप्रतीत्यर्थः नप्रतीयादिति। चुगिन्द्रियाणवरत्वंतरायन्हादि
त्यर्थः ननुप्रतीयतरावाकाशमत्रापितस्यनन्म। वप्रत्यक्षत्वादि
त्याहाप्रतीपाद्वेति।। आजवावस्थिस्वप्यंधका। रज्ञातभावाद्।
लाकसंनिकर्षोपि। हनु। गश्चव्याः चक्षुषः सहकारीनान्यस्येति
सिद्धंवृक्षः करणत्वमि। त्यभिप्रसाहनपा। तति अथार्जवावस्था
। नयिना। लाकसंनिकर्षोयक्षात्तत्राहवतायानतिमनुपलंल
प्रसंगाद्भयाभाः वापलंभप्रसंगादित्यर्थः वेगुपाधाक्तिविदुप
लभस्यतत्रापिसंभवादितिभावः नन्विविनयात्वेवासहः का
मुत्वेहारन्धिः वमुनाप्रतियोगिसत्व। रधित्वमनुपलब्धयोपिता
तत्रनचकुतुपस्यपद्तिइभावः नतहीति। विषयप्रत्यासत्ताविद्वि
पान्यथासिद्ध्याक्वचिदपीन्द्रियंकरणनस्याद् १प्रयामत्रस्याजत
कत्वादित्यथः तद्विषायत्ति। अधिकरणनिघातावंग्रहइत्यर्थः
वाधादिद्विति। चक्षुसंनिकर्षचायोचक्षुपातदुम्माग्रहेवापो
नूपाभावधीर्न्नाध्यक्षात्किंत्वनुमितिरितिनर्यत्तत्रसामग्र्या
त्यर्थः असिद्धिमे। वासमाद्यतिनहीति। वाधेनूपालावः
इतिधीर्नानुपलब्धिलिंगजपा अनुपल। ध्वरज्ञानात्त्राभवा
कयस्येवन। द्वाधकस्याभावाद्। ता। वापलब्धेरनुपलब्धिरःज्ञा
। तेवनह्योधिका। उपलब्धेरतीन्द्रियत्वेनयो। पानुपलंभा। ना
पलब्ध्यभावस्मज्ञानुमश्यकुत्तात्अनुपलब्धिमात्रस्यचाभा
चाग्राहकत्वादित्यर्थः उपलंभकार्यज्ञाततवायाअता। वाना
पलंभा। वाऽनुमीयतइत्याह शंकघेतिवायोरूपाभावव

दुपग्राकघाभावस्यापि दुर्ग्रहत्वः यदि च सयोग्यानुपलब्धिग
म्यस्तर्हि रूपाभावोपि तथाभ्युपेयः तुल्ययोगक्षेमत्वादि
त्याह वामाविति। रूपज्ञानाभावलिंगांतरमाह। व्यवहारेति
।दृश्यमानव्यवहाराभावालिंगं। व्यवहारसामान्यं वा। नाघो
।नैकांतिकत्वादित्याह। का। पति। अस्त्यपि यदि स्वकीयव्यवहारमा
त्राभावस्तदयैकांतिकं सर्वस्य न तदभावाग्रहीतुमशक्यइत्या
हना। चति तत्वपेक्षणीयविषयकस्वकीयव्यवहाज्ञानाभावान्न
द्विषयत्वकीयव्यवहाराभावज्ञानमयइत्यत आह। तद्विष
यस्त्विति। तदभावश्चेति आद्ययोर्ज्ञानाभावांशसंपूर्णा नास्त्येतद्दा
श्रयधर्माभावानभ्युपगमात्वित्यर्थः आत्माश्रयेति। यदि तद्वि
षयकज्ञाना ता। वानेव तद्विषयज्ञानाभावज्ञानं तदात्माश्र
यः अथ तद्विषयकज्ञानाभावात्तद्विषयव्यवहाराभावज्ञानं
तद्विषयकव्यवहाराभावज्ञानं वस्तद्विषयकज्ञानाभावज्ञानं तदा
अन्योन्याश्रयः अथ तद्विषयकज्ञानाभावात्तद्विषयकं व्य
वहाराभावज्ञानं तद्विषयक ज्ञानाव्यवहारत्वाच्च तद्वि
षयकप्राकट्याभावात्स च तद्विषयकव्यवहाराभावात्तर्हि
चक्रकमित्यर्थः ननु त्वत्येषामज्ञातानामलिंगत्वेपि प्राकट्या
भावः संभविज्ञानाभावं गमयिष्यति। तच्चायोग्यप्रतियोगि
का। त्वत्रायोग्यस्याभाव इति वाच्या। अनुपलब्धेतद्वा। शेषण
वत्वादित्यत आह तावति। सहिव्याप्तिं चालनवाप्रतिपाद्य
य इलिंगभावत्वमा। त्रणवा। काव्यभावमात्रतयावा। तत्रत
मध्यमां तिमाविपाह लिंगाभावस्यति। धूमाभावस्यापिस

टपागमकत्वापा।त्ताद्दित्यर्थः आद्यमाशङ्क्य निराकरोति। अविना
भा।वति। नह्युपलम्भाभावाभवतामभा।वोपलम्भ्य इति शंका। तज्ञा।
तति। प्रत्यक्षेणाज्ञायाभावज्ञात्वात्तस्याल्लिंगाद्युपोरूयाभावा
नुमानं स्यादित्यर्थः मान्म। नप्रतियोगिमतयानुपलंलाद्यु।पो
त्पाभावः प्रत्यक्षत्वान्नानुमेयः शङ्काभावप्रसक्षत्वव्यवस्था
पनया आश्रयया। पत्रापास्त्रदुर्मेग्रहंस्यवाभावप्रत्यक्षतां ग
वति। रासादिति परिहरति श। वृत्ति। व्याप्तिवत्वाहेति। कार्यका
रणभावस्य व्याप्तिवि। शपत्वेन गोहयन्मायात्तां विनापाव्या
प्तिस्तदुल्लाद्दित्यर्थः लोवि। तवि अधिकरणप्रतीतिवि। नत्यर्थः
एवंभतचात्रह्या सत्वादित्यर्थः अनान्नपे। वति अधिकरणधर्म
प्रतीत्मनाक्षिपवा नानावधीस्तद्नुकान्तद्याशावावयात्वेवाह
तुविनाव्यापकविनावानत्वः क्वदित्यर्थः। ता। ताधिकरणधर्म
प्रतीतिनद्रेत्यर्थः सेवानुपलब्धि। र।वत्यर्थः पथति। पथावि
शुद्धपाता पिनृयोनिजत्वलिंगालिंगदर्शयामिरद्धपसंवंधे
सापेक्षविरपेक्षतुथातु पभब्धिरपिस्यादित्यर्थः कार्येनिद
र्शनस्यतत्सापेक्षस्यापा। राक्षज्ञानजनकत्वंः तन्निरपेक्षस्य
चमाराक्षज्ञानकचमत्रलिगानुपलब्धिजन्माभावज्ञा।वजाति
।मदाभावाल्लिंगजानुमि। तोव्यभित्वा।रसाकरणं नस्यात्।
तद्दम। एक्षत्वजात्यंगोका।रचतन्त्रेद्रिपजत्वमावश्यक
मित्यर्थः नचजातिंविनापिथास्यादिज्ञानविवाकृतयोग्य
नुपलब्धिजन्याभावज्ञा। नसाकारणमिति वाच्यं अनुपल
ब्धिजन्मज्ञानत्वेनेनतल्लिंगकानुमितिवद्दिवादप्यपितद

करणत्वानुमानात्। इंद्रियात्यथा मि। द्धर्निरासादिति पादः सं
भाव्यतामिति। कार्यजातिसंभावनयातज्जातीयनियतस्य
कारणत्वसंभावनयामपितत्वातिश्चयादित्यर्थः यद्ज्ञाप
मानमिति। नन्विदमनुमित्यावावानेकांतिकतस्याज्ञापमा
नमनः कारणकत्वात्तद्वज्ज्ञापनानकरणाजत्यन्वं लिंगालिंगा
। दरजनकतयातज्ज्ञानस्याज्ञापमानस्यैवकरणत्वात्। नाधि
ज्ञानामाधारणकारणकत्वाना। वालिंगंन्यभावगा। तत्र तियो
ग्यादिज्ञानजन्मतयाजद्सिद्धे सविकल्पकमात्रस्यैववि। शव
णज्ञानजत्यत्वाद्व मेवालिंगादिज्ञानाजन्मानुभवत्वस्यलिंगत्वा
त्माक्षादितिगनसाव्यवहितव्यापारणसिद्धसाधननिरासा
र्थः उपनीतज्ञाननिरासार्थंवा॰ कृतइति। साक्षादिन्द्रियसंनिक
र्षजत्यत्वस्यप्रत्यक्षत्वव्यासत्वादित्यर्थः संस्कारेति। संस्कारान्यः
संनिकर्षः प्रत्यक्षत्वप्रवोनकः स्मरणेजुसएवसंनिकर्षः प्रत्य
भिज्ञा। ननुतत्रास्मृरूपनीताभासातत्रसंस्कारस्तत्संनिकर्षः
तज्जन्यत्वेस्मृतित्वापात्तरित्यर्थः तथापीतिविपक्षेवाधकाभावा
दित्यर्थः नचतावविषयत्वमुपाधिः अभावज्ञा। नपि प्रति। या
ग्यादिभावः सर्वविषयतभासात्वनव्यापकत्वात्र। नाप्यभावा
विषयत्वअभावस्यणोसाध्याव्यापकत्वाद्। उमर्गस्येति। सा
मामतएवषाहिर्भावविषयत्वस्यगुरुत्वादित्यर्थः तथाप्यु
त्सर्गस्यवाध्यत्वशंकानिवारकं किमित्याह तथापीति। नि
वीजत्वादशंकायांसर्वत्रसामान्यंव्याप्यकवेदइत्याह। नत्वि
दमिति। उत्सर्गयावाधकविानत्माधे। वत्यर्थः प्यकारणाक

निअह्नासकरणकत्वावच्छिन्नज्ञानंप्रतीन्द्रियस्यकरणत्वंइन्द्रियंविना
तन्नस्यादित्यर्थः नहीति।व्याप्तकरणकज्ञानत्वकरणतया।नद्रिं
यंकल्प्या।नाकिंत्वव्याप्तकरणकज्ञा।ना।तत्यर्थः नमुनज्ञापमा
नकरणाकज्ञानत्वेनचक्षुर्णदकल्प्यत अपितुसाक्षात्कारिज्ञा
नात्व।नत्यतआहयद्यपीतियत्रे।वंद्रियकरणत्वएवत्य
र्थः यदिचसाक्षात्कारिज्ञानत्वमे।वंद्रियसिद्धौमानंस्यात्त
दास्मृ।नस्तदभावान्मनः करणकत्वंनानुमी।पा।तत्याहअ
मएवेति।नस्वेवंस्य।तः साक्षात्कारित्वापत्तिः संस्कारवि
रिक्तसंनिकर्षाभावादिकल्पाच्चात्।नतुस्मृतोसंस्कारएवकु
तानंकरणमित्याहासंस्कारस्येति।इंद्रियाणामप्राप्ताज्ञाना
जनकत्वात्संस्कारस्यव्यतिव्यापारत्वेनाकरणत्वादित्यर्थः
भावादर्शदिति।भावत्पातासाधारणकरणमाहिमनियमादि
त्यर्थः तथाचाभावप्रमायाम।नाभावत्नासाधारणकारण
सहकृतमेवकारणमितिभावः प्रयोगश्चलिंगाद्यजन्यानाव
प्रमाभावत्तमासाधारणकारणसहकृतमतोजन्याः अस्म
दाद्यभावप्रमात्वात।लिंगादिजन्याभावप्रमावदिति।अत
एवभावप्रमायात्तयावैद्यभावप्रमायांयोग्यानुपलब्धिमा
त्रामेक्षमनःकरणंस्याद्दिप।क्षवाधकाभावादित्यपिनि
रस्तमित्याहनहीति।नत्वभावत्वमतंत्रं।गौरवात्।अनाद्यो
यभावप्रमायांयोग्यानुपलब्धिमात्रामेक्षमनःकरणंस्या
द्दिप।कवाधकाभावादिसपिनिरस्तमित्याहनहीतिनचभा
वत्वमतंत्रंगौरवात्अनरथालिंगाद्यपितत्रमानंनस्या

दिन्द्रियसहकृतस्यैव मनसो भावाद्यनुभावकत्वादिति तात्पर्यं। बाधो
त्पाभावबुद्धिरनुपलब्धिकरणकत्वाभावव्यवस्थाप्रा। ननु गौर
ठस्यापि व्याप्यत्वादिति भावः प्रतियोगिनीति। इंद्रियाणीति
धर्मिनिर्देशः करणमिति साध्यं प्रस्मरणात्। प्रतियोगिग्राह
व्यमानं तदभावग्राहकमपि। यथा लिंगादीनीन्द्रियभावग्राह
कमभावधीकरणमित्यर्थः ननु प्रतियोगिग्राहकत्वमतंत्रं
।अन्यथासिद्धत्वस्योपाधित्वात् द्वंदपंच। अथं यह अन्यथा
सिद्धमिपतः आह व्यापारत्ति। अभावप्रमस्य दुष्टकरणजन्य
त्वावनुपलब्धेश्चक्षुरूपाणादुष्टत्वाभावासिद्धादितादुष्टमिंद्रियं
वत्करणमित्याह। असत्तेति। किंचाधिकरणाभावापार्विशिष्ट
धी। नेंद्रियजन्याभावबुद्धित्वात् तानुपलब्धिजन्याला वबुद्धि
त्वात्। नोभयजन्या ज्ञातमंकरप्रसंगादित्युभयग्राहकमि
न्द्रियं मंतव्यमित्याह विकल्पनादिविपयद्वीति। ननु न व्यक्ति
गर्भोयविषमः भावग्राहकलिंगादिव्यकेवामावग्राहकत्वा
रनृतापि केज्ञातीयं तया उपमा। तव्यभिचारान्सुरभिचंदन
तिवदुपनीतभावभाग्नन सिद्धसाधनं चमेवावक्षयाविकम
भावग्राहकरत्तिः भावग्राहकवृत्ति जातित्वाशशष्टत्ववत्
।उपधानत्वं चवनजातिः यागज्ञधर्माजन्यजन्यत्वविषयक
मविल्यकाअन्यसामान्यप्रत्यासत्यजन्यजन्याभावप्रमित्य
साधारणकारणतावाछेदकंवासात्रेध्यं विवक्षितमिति। ता
पनाताभावप्रनसिद्धसाधनमित्याशयात्। अत्याथति। इं
द्रियस्य निर्विकल्पाकमान्यथासिद्धरित्यर्थः नत्वेवमिति। व

ह्यनुमितावपिधूमज्ञानं नत्रुघोव्यापारेण। वह्निनानुमानसंभव इ
त्यर्थः क्रियया व्यापारयोरत्यर्थः संयोगवदिति। व्यभिचारके दृष्टां
तः यथा संयोगव्यापारं विना लवणरो यद्धिमा साक्षात्कारकरणा
त्वं न निर्वहति। न तथा धूमपरामर्शे वह्नि। नसर्थः न च वह्निज्ञानमा
।त्रनस्य व्यापारत्वात्। अपि वह्नेरनुमि।ना व्यापारत्वं स्यादिति वा
च्यं। शब्दलिंगयुगमर्षादभिवह्न्यनुमानादिति भावः। न च नि
।न चानुपसंहृतेर्हिंगाभासादिदोषस्वभावत्वाभा। अपि पिक
द्दीद। यथाहि सा। मवं द्रियस्येव दुष्टत्वं स्यादिति वाच्यं लिंगाधा
भासाजन्यभ्रमत्वे। नद्रिपकरणकत्वानुमानदित्यर्थात्। अधु
त्तत्रीनि अधिकरणादिक्षानाभावका। लम्बाभावादवदष्ट
त्वातावान्तदुत्पत्तिकालनन्त्वा। र्थविषयकात्वमवाधितमे। व
त्यर्थः आत्याश्च। यति। दोषाद्भ्रमस्येव दोषत्वमिति न स
सद्विवस्यादित्यात्मा अव्यदत्यर्थः नहिमर्ष्य। पवि। न च यघ
ह्निपर्यपजनकः न तत्तु माजनकमिति पिज्ञादिदोषे। नेकोति
कं इद्रिपत्वेना दोषान्मत्वेन वाहन विशेषणाश किं प्रमा या पाः
सभाहारः सगाहतयोर्वा प्रामाण्यं न त्रनाघ इत्याह विवप
नेद इति। भिन्नभित्व प्रमाजनकात्वनतग्याः पयपमितयोः
प्रमान्तरजनकत्वानुपपत्तेरित्यर्थः। वषय। मदफल। मद्यो
ःक्रमेण समाहाराभावमाहानहीति तत्रतिइंद्रियजन्यत्वोपि
नसाक्षात्कारि। त्वमस्मत्तु पविकरणकत्वेन पारक्षत्वं कथ्यत्व
मित्यर्थः अंत्येचभावजा। नपांद्रिपसामर्थ्यसिद्धमित्याह
भा। वा। वति अन्यत्रापीनि। घटपटसामग्री। नापिकरं वितं

कायस्मादित्यर्थः एतखति। घ्राणजसौरभज्ञानसहकृत। त
नचक्षुषासुरभिचंदनमितिज्ञानं। सौरभविशेषणकं चंदनविशे
ष्यकं जन्य। तच्चंदने। सौरभमितिज्ञानचक्षुरुपनीतचंदनविशे
षणकं। सौरभविशेष्यकं घ्राणेनजम। तायदिंद्रियजन्यं यज्ज्ञा
नतत्तदिंद्रियग्राह्यविशेष्यकमितिव्याप्तिरित्यर्थः ननुघटा
भाववद्भूतलमित्यपि धीरनुपलब्ध्युपनीताभावविशिष्टबु
द्धिरिंद्रियजन्या। न। तथाविशिष्टज्ञानस्येंद्रियकार्यत्वे
विशेषणज्ञानायनानुपलब्धिर्मानांतरं। सौरभज्ञानाय घ्राण
मिवेत्याह। नारूढी। तति। प्रत्यक्षविशिष्टज्ञानस्यनिर्विकल्प
कजन्यत्वनव्याप्तेनोना। एवमविकल्पकाव्यवच्छेदस्त्रीविनाभावत्ता
नप्रत्यक्षमित्याह। अपिचेति अनुपलब्धिजन्यालावज्ञा। ननुन
नज्ञनत्वमसाक्षाच्छारिवाद्व्यादावित्युत्याहनादृति। अग्राह्ये
न्वेनिंद्रियाणां प्रमार्थं ग्राहकत्वादित्यर्थः वचनततएनसंयोगा
दिवाग्यते। हेत्वविशेषणताप्राप्तिः कल्प्येत्याह। नावृत्तिविशेष
णतायाः समवायादिसंबंधांतरव्याप्यत्वानवस्था। धविशेषण
त्वस्यापिवाधादित्यर्थः संबंधस्य संबंधिभिन्नत्वनियमेनचास्य स्व
रूपस्यासंबंधत्वनिक्षेपात्। समवायानभ्युपगमेभावमात्रतदक
ल्पनाव। नचाभावस्येंद्रियग्राह्यत्वमिष्टापत्ति। हेतुतत्कल्पनवि
शेषणताकल्प्य। तत्स्वभावः प्रत्यक्षस्तत्सिद्धौचतत्कल्पनमित्य
न्योन्याश्रयादितिभावः एवमभावबुद्धाविंद्रियाणांकरणत्वंनिर
स्यअनुपलब्धेः करणत्वमननमगतिकतयोपपादयति। अव
श्येति। शुक्लौरजतभ्रमेसतिरजतानुपलब्धेरभावादिंद्रियसं

वह्नस्यापिरजताभावस्याग्रहेणावा।श्यकत्वादित्यर्थः विशिष्टज्ञा
नमात्रस्य न विशेषणज्ञानजन्यत्वनियमो अवच्छेदग्रहानियं
तज्ञानविषयत्वस्योपाधित्वादित्याह। अवच्छेद इति। धोव्यनि
यमप्यभावत्वेन अभावज्ञानस्य प्रतियो।पादिज्ञानजन्यत्व
पाविशिष्टज्ञानसामग्र्यस्यो।वतिन।केवलम भा।वाभास।
न अ।नातिविंकल्पकाविषय इत्यर्थः अथाभावज्ञानं प्रति
योग्यादित्वानानपेक्षत्व घ्रभा।वापि निर्विकल्पक विषयो भ
वा।वतिसिद्धमाधनासत्याहः अद्यौव्यइति अभावस्य संबंधा
नरविनापि स्वनृपेणेव विशेषणं संबंवंधानरसत्वेनत्रापि न
कल्पः नादनवस्थापत्ते र्यदिवमेवं नादातत्म।तमिवक्ष्यमाणा
।हाष इत्याकुपाह्लवर इति।सही निश्चं॰ अवच्छेदकसा घतियो
ग्या।दविशेषयास्य जन्यज्ञानं विनापत्र विशिष्टज्ञानकामग्री
प्रथमा।नातभवतिम एवाथों अथे विशिष्टज्ञानविषद्धा पूव
निर्विकल्पक विषय इति विषुयमुखीव्याप्तिरित्यर्थः सा।चति।
जन्यवि।शधा॰ ज्ञानासहष्टानंद्रिय जन्यज्ञानगोचरत्वं निर्वि
कल्पकद्वयोजकं मितिप्रमाणमुखीव्याप्तिरित्यर्थः अभाव
स्क प्रति।योग्यादिविथप्रणज्ञानतिपतज्ञानदिपपत्वेव
न विशिष्टज्ञानेकविषयवान्नतथत्याह।पस्त्विति।प्राप
हनरइतिव्याचष्टेम्नभ।वति।यद्यपिपटस्य समवायइ
तिनानुभवस्तथापि तमपा।दाप्रत्यक्षा।त्वानद्रिंपसंनिक
र्षाश्च पत्वाशसंनिकर्षाश्च पत्वाशसंयोगबाधेन इंद्रिः
संवंध घटकतपासंयुक्तसमा।वायादिकल्पनाहित्यर्थ

ननु ज्ञानघटयोरिव द्रव्येणत्वाद्यादिभिः त्वत्तपसंबंधत्वेनायं तत्र।
इंद्रियसंयुक्तविशेषणतापेक्षरूपादिभा।नायपत्ने: मेवांसंबं
धानुमितेः हितमन्त्रपसंबंधाद्विषयः तथात्वे पाणामनंत
त्वेनमोरवान्।किंतु पक्षधर्मतावलादेकएवसंबंधस्तद्विष
योलाघवादितिभावः इहत्विति: पपापिसंबंधद्वयसिद्धोनाना
वस्थानयात्वेसमवायोपिनस्यात् अनवस्थापादकत्वात् या
यभावोयघतिरित्संबंधवानस्यात् संताकान्यादित्यनवथिवा
नवयेत्यर्थः इंद्रियेपचेनाग्रासंग्राहकमितिसंयोगादिबाधेनैहे
वतत्याम्निविशेषणताकर्षतिभावः भानांमरेपीतिः अनुपलुध्या
रप्पमानेतरस्वाकारेपीत्यर्थः निर्विकल्पकेपि।प्रमाणविषय
त्वंनिर्विकल्पकविषयत्वव्याप्यमित्यर्थः तस्यः अभावस्यः तद
भावस्यः संबंधोंतराभावस्यतदानीमपिमानांतरस्वीकारेपिः
परस्येति·भावानामधिकरणेपिविशेषणत्वंभावस्यकिंतुतादा
त्म्यमित्यर्थः भावाभावयोर्विरोधान्नतादात्म्यंतथात्वेवासंयो
गादिनेवाभावग्रहः स्यादित्याशयेनाहनन्विति·यथभटवो
स्तितदाविशेषणमस्त्येवेत्यर्थः अवथयुभ्यपगलव्युतादि
त्याहावश्येति अन्ययेति·अभावज्ञानेयथाभावोपलंभः
प्रतिबंधकस्तथाभावज्ञानेप्यभावोपलंभप्रतिबंधकस्या
दित्यर्थः एतेवभावोपलुध्यादुभावानुपलब्धिः एएलये
वेतिव्याचक्षाणेरस्माभिः परिशिष्टप्रकाशेविपावित
मितितत्रैवानुसंधेयं·स्वकार्यमुपसंहरन्नीश्वरानति
वंधानिमसक्षादिभिदितियस्येश्वरस्यमस्यवासयोक

विधुरैर्धर्मिग्राहकमानबाधितैः प्रत्यक्षादिभिर्विरोधाद्यो धरो
धस्मात् । अत एव हरे सहर्षमनुविधेयैर्वश्यं यस्याः असमा चासौ स्वच्छं
दावचेन तटं तरः अयोध्यायाल्लीला सवोत्सवो यस्य तयाङ्गः खाभा
वैकनिदानत्वादत एवोम्रवदृतिश्रद्धावयतं देवानामपि देवं स्तुत्यं
प्रपद्यामहे इत्यर्थः इति महामहोपाध्यायश्रीवर्धमानविरचि
ते न्यायकुसुमाञ्जलिप्रकाशे तृतीयस्तवकः समाप्तिमगमत् ॥
सत्वेऽपि तस्या अप्रमाणत्वादिति चतुर्थीं विप्रतिपत्तिमुत्थापयति:
न्वितिगंतुर्बाधकस्य: अनधिगतार्थगंतृत्वं च फलमाकालि
कसमानाधिकरणज्ञानाविषयविषयत्वं वेदे न प्रमाणः अप्र
मानुभवमूलकत्वादिति भावः तदेतत् । लक्षणं यथार्थत्वेन वि
शेषितं न वा आद्ये प्रमाभूतधारावहनवद्भावव्यापकं अंसे
चभ्रमेतिव्याप्तिरित्याह व्याप्तेरिति दर्शनं भावपरतया
नधिगतार्थविषयत्वं न लक्षणमित्यर्थः स्वमते प्रमणमाह
यथार्थ इति अत्रोपभदोषाभावादित्यर्थः ननु यथार्थानुभव
व यथार्थस्मृतिरपि प्रमा हि न स्यात् । यथार्थत्वस्यैव तत्रत्वा
दनुभवस्य व्यर्थत्वादित्यत आह नपेक्षत इति: स्मृते यो या
र्थे स्वकारणीभूतानुभवानतिरिक्तविषयकानुभवयाथार्थ्य
पिक्षानत्वमनुभवे इत्यर्थः अतदधीनत्वात् । प्रमाभपेक्षानधी
नत्वादित्यर्थः पूर्वाविशिष्टतापूर्वज्ञानानूनानतिरिक्तविषय
यत्वेत्यर्थः यदि चोत्तरज्ञानमपेक्ष्य पूर्वज्ञानमिति स्वविषये
तत्प्रमाणं तदा पूर्वज्ञानानपेक्षमुभरमपि तथैत्याह तदन
पेक्षेति: यद्यप्युभरज्ञानविशिष्टज्ञानत्वेन विशेषणज्ञाना

त्मकपूर्वज्ञानापेक्षमन्यथासामग्रीतौल्ये धारावाहिकधियां क्र
मो न स्यात् तथापि विशेषणमात्रविषयतयाविशिष्टविषय
तयेति भावः फलोत्पादेति छिन्नेछिद्रा न संभवतीति ज्ञाने तु ज्ञा
नांतरं संभवत्येवेत्यर्थः साध्यसमत्वादिति प्रमात्वाभावस्य गृही
तमात्रग्राहित्वरूपतया साध्याविशेषादित्यर्थः व्यवहारेति प्रमा
शब्दव्यतिरेके साध्ये नत्वप्रवृत्तिनिमित्तत्वरहितमुपाधिरित्यर्थः
न चाप्रमुपाधिः साधनव्यापक इत्याह न चेति धारावहनेति इंद्रि
यासंसंनिकर्षाधारस्तृतीयक्षणस्तादिंद्रियार्थसंनिकर्षजज्ञानो
त्पत्याधारः अभ्यासलभनसौपावत्सहकारिसाकल्ये सत्यगाघे
द्रियसंनिकर्षाधारक्षणत्वात् द्वितीयक्षणवदिति धारावहनं बु
द्धौ मानमाहः नन्वत्र्यंगत्यादिरूपकालावच्छेदकोपाधिविशिष्ट
ततदर्थविषयत्वेन तासामधिकार्थविषयत्व एकस्मिन् क्षणे ज्ञा
नयोगपद्यनिषेधेन तस्यावश्यकत्वादित्यत आह न चेति घटोयं
घटोयमिति बुद्धिधारायां द्विविषयभेदानुपलंभात् ज्ञानायौग
पद्यं स्वरूपसत्क्रमिकभेदमादायेति भावः उपाधयो यदि स्व
सत्तया विशिष्टताजनयेयुस्तदा गा। नातेगे धर्माणामविद्यमा
नतयातद्विशिष्टानुभवो न स्यादित्याह स्वरूपेणेति अर्थस्या
सत्वेपि स्वज्ञानसत्तयातेर्वा जनयंतीत्याह तज्ज्ञानेति नन्व
संवत्सेसभामात्रेणासतश्च स्वज्ञानसभयातांजपतीति नोक्त
दोष इत्यत आह न चैवं स्यामिति विशिषण विशेष्यभावानुप
पत्तिं तत्रमाह तद्वितिः विशेषणेन विशेष्ये विशिष्टतास्य ध
र्मैस्यादनं विनैवस्वसंबंधनस्वभावादेआह तिबुद्धिबुद्धित

ननेनतदुपपत्तिरित्याह व्यवच्छिन्नेति नच विशिष्टज्ञाने साभास
ते विशेषणविशेष्यसंबंधातिरिक्तायास्तस्या अननुभवान्नून
नुचाभावविशिष्टबुद्धेर्विशिष्टबुद्धेर्विशिष्टज्ञानत्वात्संयोगादि
वाधेवैशेष्यमेव संबंधो विषयोस्तु मैवं नहि प्रत्यभावृत्त्यलिभि
न्नमभिन्नं वा आधेन च स्वरूपाविशेषणतैवास्तु किमनेन वैशि
ष्ट्येन अस्त्वेष घटाभाववद्वृत्तिर्घट इति घटाभाववधीप्रसंगः घटाभा
वघटाभाववैशिष्ट्ययोरभेदेन तद्वैशिष्ट्यसत्वेपि तत्र घटाभावो
नास्तीति चेन्न घटाभावाभावस्य भावत्वे घटस्य प्रतिबंधकत
त यातदभावस्य हेतुत्वात्तस्य हि वैशिष्ट्यसंबंधेन तत्र सत्वात्
अभावत्वेव तस्याविवैशिष्ट्यसंबंधेन तत्र सत्वात् नचाभावेना
पि समवाय एव संबंधः तत्साधकविशिष्टबुद्धेरविशेषादिति
वाच्यं समवेतकार्यत्वात् ध्वंसनाशे घटाद्युन्मज्जनप्रसंगात् न
च तत्र भावत्वं तत्र गौरवात् वैपरीत्यापत्तेश्चेति संक्षेपः ज्ञात
तेर्वृत्तिः पूर्वपूर्वज्ञाना हि तज्ज्ञाततावि शिष्टमुत्तरोत्तरविषय
इत्यनगतार्थत्वेव धारावाहिकबुद्धीनामिसर्थः तत्सम्भावेपी
तिः स्मृतिव्यावृत्त्यर्थमनधिगतेत्यर्थविशेषणं तेनापि चन
तद्व्यवच्छेदः स्वत्राधिकारणीभूतानुभवजनितज्ञाततासत्वे
नानाधिगतत्वान्न पापादित्यर्थः अर्थस्मृतेर्जनकज्ञानवि
षयमात्रविषयकत्वात्सा स्मृतौ न भासते तथापि पूर्वपूर्वस्मृ
ति जनितज्ञाततावि शिष्टस्योत्तरोत्तरस्मृतौ भानादनधि
गतार्थत्वसत्वादित्याह जनकेति मच्च माने। उत्तरोत्तरस्मृतिवि
षयोऽनुभवाविषयत्वादिति वाच्यं धारावाहिकबुद्धौ उत्तरोत्तरबु

द्धेः पूर्वपूर्वज्ञानाहितज्ञानतासमानकालोत्पत्तिकत्वेन तत्रापि त
द्विषयत्वाभावादिति भावः अन्यत्रेः तत्वांदेहेत्वभपसिद्धप्रामाण्ये
वेदेऽधिगतार्थगोचरे प्रामाण्यासंभव इति दुरुभरं व्यसनमित्याह
स्तु वेतितत्रापीतिः एकजन्मनीत्यर्थः अननुभवत्वेनैवेतिः इम
मर्थमनुभवामीममर्थं स्मरामीत्यनुभवसाक्षिकाद्वैवानुभूतित्व
स्मृतित्वे भातिविशेषावित्यर्थः तत्वज्ञानादितिः ज्ञानपदमनुभव
परं एवमग्रेऽपि भवितिपथार्थज्ञानत्वमेव प्रमापदप्रवृत्तिनिमित्तं ला
घवान्न तु तद्विशेषोऽनुभवत्वमपीत्यर्थः सिद्ध इतिः स्मृतेः प्रमात्वं
यथार्थज्ञानत्वमेव साध्यं यदि तदा सिद्धसाधनं साध्याविशेष
श्च स्यादिति प्रमम्यदवाच्यत्वे साध्यं तत्र च तन्निमित्तत्वमुपा
धिरित्यर्थः ननु यथार्थज्ञानत्वमेव तन्निमित्तमित्युक्तमित्यत
आह न चेतिन च स्मृतीतिः यदि स्मृतौ प्रमापदं क्वेश्वरसंके
तः स्यात्तदा प्रमाणाभियुक्तानां संस्कारे प्रमाकरणत्वव्यव
हारः स्यान्न चैवमित्यर्थः उक्तेषु प्रयज्ञादिष्वनपेक्षत्वेति
विद्वणोतितवेतेपीति अवनुभवैकविषयाः अनुभवावि
षयमात्रविषयेत्यर्थः तेनात्माविषयातेरेपि न प्रमात्वमि
सभावः न यथार्थत्वेपि स्वजनकानुभवयथार्थत्वाय थार्थ
त्वव्याप्तयथार्थाच्चायथार्थत्व इत्यर्थः तत्प्रामाण्यमितिः
स्वजनकानुभवप्रामाण्यमित्यर्थः यद्यपि स्वजनकानुभव
प्रामाण्यमनिश्चित्यापि प्रवृत्तिसंवादादिनानुभवस्येव स्मृ
तेरपि प्रामाण्यग्रहः संभवत्येव तथापि यदि स्मृतिः प्रमास्या
त्तदा स्वानुभूतानतिरिक्तविषयकस्वजनकानुभवप्रामाण्यव्या

स्यप्रामाण्यानस्यात् व्यतिरेके इच्छादिदृष्टान्तः धारावहनबुद्धिषु पू
र्वबुद्धेर्वोरग्मेण प्रात्रविषयतयोत्तरबुद्धिघुपेक्षासम्नेत्वन्यूभान
तिरिक्तविषयत्वपेति न तत्र व्यभिचारः धारावहनबुध्यन्यत्वे
न वा विशेषणीयं एकसत इत्यस्यानन्तरं न स्मृतिः प्रमेति शेषः त
पेक्षणमेवाहासमीचीनेहीति मूलोक्तिकारणव्याख्या स्यादिप्रत्य
चप्रामाण्यव्याथप्रमायत्वादित्यर्थः विषयेति व्याख्यादिप्रत्यक्ष
स्यालिंगलिंगिविषयत्वादनुमितौ च पक्षतावच्छेदकधर्मभानति
प्रमेतनस्याधिकस्य भानादित्यर्थः तथापि श्रोतुर्वाक्यार्थप्रमा
याः वाक्यप्रयोगमूलतदर्थविषयकज्ञानप्रामाण्यापेक्षित्वान्न
प्रमात्वं स्यादित्याह गमरइति तत्र ९ तथात्वेपि वक्तृश्रोतृरूपप्रमा
तृभेदेलिस्मतोर्वेकस्येव तथात्वमिसाह प्रमात्रितिः तर्हि विषय
प्रमात्रोरभेदाद्धारावहनबुद्धयः पूर्वबुध्यपेक्षाः प्रमा न स्युरित्या
ह धारेति यद्यपि बुद्धिक्रमान्यथानुपपत्त्या पूर्वबुद्धेर्विशेषण
त्वेनोत्तरबुद्धिं प्रतिकारणत्वं तथापि स्मृतिवदन्यूनविषयत्व पानक
पूणत्वं किंतु विशेषणमात्रविषयत्वेनान्यूनविषयत्वतुकाकेना
त्तापमित्याह कारणेति ननु तावानुभववैशिष्ट्यरूपतत्तानमा
नसप्रसक्षवेपाः अनुभवसत्वकाले तदनीतत्वाभावात्तदन्वप
काले धविशेष्यासन्वादितिस्मातिरेव तत्र भ्रमामित्यगृहीतविष
यतयासाप्रमास्यादित्याह यद्विहोसादिनानतर्हीत्यं तेनः तत्कि
मितिसौत्रान्तिकानां घटाद्याकारज्ञाना कादाचित्कत्वान्यथान
पपत्याघटादिकल्यजनवन्तनाकारान्यथानुपपत्त्यापूर्वानु
भवकल्यनमित्यर्थः तथाभूतमिति बहुीनां निराकारतयाविष

यएवविशेषक इत्यर्थः तदेवेतिः सौत्रांतिकमते यथानैकांतिकं
तथात्वमतेपीत्यर्थः तदेवाह नहीति आकारेणज्ञानस्यार्थजत्व
मनुमेयं अर्थसत्वमात्रं वा आद्ये अनागतार्थस्यावर्तमानज्ञाना
कारणत्वादनैकांतिकं अंत्ये अनागतस्य कदाचित्सत्वेपि शुक्तौ
सर्वदा रजताकारासत्वाद्रजतावभासो नैकांतिकमित्यर्थः द्वि
तीयेपिचेतिः तत्राविषयार्थस्मृतिरेव तत्त्वासिद्धिरितिसाप्रमा
स्यादेवेत्यर्थः तथाच स्मृत्यनुभवयोः कार्यकारणभावान्यथानु
पपत्तेः स्मृतिः प्रमेतिभावः अतीतानुभवविशिष्टस्मृतिवैशि
ष्ट्यप्रत्यभिज्ञानं स्मृत्यनुभवयोः कार्यकारणभावग्राहकमित्य
न्यथोपपत्त्या न स्मृतिः प्रमेत्याह नह्यप्रामाण्येपीति प्रत्यभिज्ञा
नस्वरूपमाह योहमितिः ननुकेयं नभाः नना वदनीतानुभववि
षयत्वंतु स्यादनुभवविषयतया स्मृतावदनुल्लेखापत्तेः नचतर
स्यानुभवाविषयत्वेपि यदाज्ञानांतरेण ग्रहणं तदासयप्त इति
स्यतिअन्यथा प्रसुप्ततनौ श्लोधर इतिवाच्यं अतीतानुभववि
षयत्वस्यानुभितेनाभानेविस्मृतिबुद्धेरभावात् नाप्यतीतधर्मवै
शिष्ट्यं परिहि वस्तुनो योतीतो धर्मस्तद्विशिष्टं तावत्तदानुभ
वेपि तद्विषयत्वान्न तोल्लेखापत्तिः नाप्यतीतस्मिन्नभासमतेयोध
र्मस्तद्वैशिष्ट्यभासमानविषयस्यातीतत्वेनानुभवाविषयत्वा
त्प्रसुतवर्तमानत्वेनानुभवात्स्मृतौ तत्तोल्लेखानापत्तेः नाप्यती
तानुभवसंबंधः अनागतगोचरस्मृतिप्रसभितयोस्तत्तोल्लेखा
नापत्तेः इदं त्वापि तत्तद्वृत्तिर्गुणादिर्गुणादावतावान्नापि प्रत्य
क्षज्ञानगोचरत्वं अबाह्यरूपत्वादित्यापत्तेः उच्यते अनुभवे

यतएवधर्मःकालोवावर्त्तमानत्वेनभासतेसएवस्मार्तावयितपोरे
कविषयत्वेपिस्मृतावेवतच्छब्दोल्लेखः संस्कारजज्ञानस्यैवतः
च्छब्दप्रयोगहेतुत्वात्प्रत्यभिज्ञानेतथाकल्पनात्तन्मत्रैवतत्प्रस
क्षानुभवेनेदंशब्दप्रयोगः विषयकृतश्चस्मृत्यनुभवयोर्विशे
षोभास्यैवात्एवायंघटइत्यनुभवादयंघटइतिनस्मृतिःस
घटइतिस्मृतिश्चसघटइतिनानुभवः सहप्रयोगश्चधर्म
विशेषमादायेत्यस्मात्पितचरणाः परत्वक्षणमभ्युपगम्या
नधिगतार्थंगन्तृत्वमीश्वरज्ञानेप्यस्तीत्याहमचेतिः ईश्वरस्य
ज्ञानांतराभावात्तज्ज्ञानेगृहीतग्राहीत्यर्थः पुरुषान्तरज्ञानां
तरगोचरत्वेनगृहीतग्राहित्वेस्मिन्मतापिप्रमाणंस्यात् अथतद्वि
षयज्ञानोत्तरकालेकार्भेसमानाश्रयतद्विषयकज्ञानत्वमेवगृ
हीतग्राहित्वंतत्रः बुद्धिमात्रस्याप्रमात्वाभावापत्तेः यद्विषया
याबुद्धिरुत्पन्नातद्विषयायाएवतस्याःस्वोसंसुतरसंयोपिस
त्वादितिभावः नवीश्वरस्यज्ञानांतराभावेपिप्रथमक्षणेगृहा
नस्यैवद्वितीयक्षणेज्ञानाद्गृहीतग्राहित्वंमस्त्येवेत्यतआहन
चेतिअनपेक्षत्वस्येतिः नहिस्मृतिवदुत्तरकालतद्विषयत्वे
पूर्वकालीनतद्विषयकज्ञानापेक्षेश्वरज्ञानेस्तीत्यर्थः अति
प्रसंगादितिबुद्धिमात्रस्याहितीयादिक्षणेगृहीतग्रहणरूप
त्वेनाप्रमात्वापातादित्यर्थः वस्तुनोगृहीतेसत्रनिष्ठार्थस्य
ध्वंसस्याभवएवेतिभावः ननुविषयनियमान्यथानुपप
त्यातद्रुपपादकोविषयनिष्ठोज्ञानमोधर्मस्वीकार्यस्तस्य
तदुपादानज्ञानजत्यत्वेनद्रुत्पतेःप्राक्तद्विषयताभावा

त्कथं तदुसतिः ननु पादानतानाजमन्वेत्वक्षित्यादिसकर्तृक
त्वं यथाह कं कार्यत्वेनत्रैवानैकांतिकमित्याह स्यादेतदिति नन्वे
तिनदोषोयं विषयइतिना नियतमपितु नियतमेवेति निया
मकस्तज्ज्ञानधर्मत्वव्याध्यस्तेन तज्जन्यज्ञानताश्रयत्वमेव
तद्विषयत्वनियतमित्यर्थः विषयनिष्ठोपकाराधानेपिनिया
मकः स्वभाव एव वाच्यस्तथा च त एव विषयनियतोपपत्तौ कि
मुपकाराधानेनेत्याह स्वभावेनिःविधमानेर्थज्ञानजन्योपका
रोत्पत्तिसंभवेष्यतीताद्यर्थेन तदसंभवाद्यातत्र स्वभाव एव
विषयत्वनियामकस्तथाविधमानेप्यर्थे स्वित्याह सुपरत्वे
पीति अतीतादिघटादौ भासमानेघटत्वादेरपि भासमानस्तत्रैव
ज्ञानतोन्यत्तिः स्यादित्यपि नास्तीत्याह न चेति न थासति ज्ञान
तानाश्रयत्वाद्घटादेर्विषयता न स्यात घटत्वादौ ज्ञानताधाना
स्यैव तद्विषयत्वादित्यर्थः ननु धर्मधर्मिणोस्तादात्म्यात् धर्मो ज्ञा
नतानत्स्येवेत्याह ताहास्यादिति तत्किमिति ननु धर्मिणो
धर्मनिदेपि धर्मस्य न धर्म्यभेदः भेदाभेदाङ्गीकारात तथा च
धर्मताप्यमाने तद्भिन्नो धर्मो ज्ञाप्यताधर्मिणि ज्ञाप्यमाने
तद्भिन्नो धर्मैः कथं ज्ञायेतः एवं भेदाभेदस्याविरोधेनासंभ
वात् अथ धात्वर्थतावच्छेदकपरसमवेतक्रियाफलशा
लित्वं कर्मत्वमिति ज्ञानक्रियायाः स्यात्कर्मनिष्ठफलजन
कत्वात् ज्ञानतास्यादित्याहनन्विति क्रियान धात्वर्थमात्रं
परसंयोगादिना धात्वर्थेन कर्म योगगनादेरुदजननादनै
कांतिकत्वात् नापि स्पंदः ज्ञाने स्पंदत्वाभावात् नापि करण

व्यापारः शब्दादिव्यापारपदार्थस्मृत्यादिविरहैकान्तादित्याह
नैकान्तादिति ननु प्रत्यक्षेऽपि ज्ञानतासंपृक्त इन्द्रियज्ञानत इत्य
नुभवादित्यत आह तद्देशिष्टोपि ज्ञात इत्यनुभवो ज्ञानवैशि
ष्ट्यमात्रविषयको नातिरिक्तविषयतायामानमित्यर्थः अं
त्यशब्देति भवांत्यशब्दाभिव्यक्तात्तत्र शब्दे ज्ञाते तेनैव घट इ
ति वाच्यं तस्याः क्षणिकत्वेन तत्क्षणाद्विनाशात्समवायिकार
णस्य च कार्यसमानकालतानियमात् शब्दनिःसत्त्वस्य च नि
षेधादिति भावः ननु क्रियाफलमात्रं यद्धि फलं तत्प्रमेयनि
ष्टं किं विज्ञानकं प्रयत्नं वदात्मशरीरसंयोगवदित्याह फले नि
अंनतरुतिफलेनापि फलजनने ऽनवस्थेति किंचिद्धि श्रां तो
ने नैव व्यभिचार इत्यर्थः अथ विनाशितत्क्षणवत्तु दृष्टानवस्था
पित्वं अनियमात व्यभिचारात् कर्मण्याशुकारकत्वं कर्तर्याशु
कारकत्व वा आशुकारकत्वमात्र वा नाद्यः साध्याविशिष्टत्वया
हेनोरसिद्धत्वादित्याह कर्मणीति न द्वितीयतृतीयावनैकांता
दित्याह कर्तरीति शब्दादिव्यापारैः पदार्थस्मृतिलिंगपरामर्
शादिभिर्वाक्यार्थज्ञानानुमित्यादिकं कर्तर्याशु क्रियते नच
कर्मणि वाक्यार्थानुमेयादौ वा किंचित्क्रियत इत्यनैकांतिकमि
त्यर्थः कारकोत्तरार्धं व्याख्यातुमाशंकते अनुभवेति निरा
कारमपि ज्ञानं यथा विषयेण नीलत्वादिना नीलज्ञानमुच्यते
तथा ज्ञानक्रियया पि वज्ज्ञातोऽयं घट इति धीव्यपदेशः इत्थमनभ्यु
पगमे कृतो घट इत्यादावपि कृत्यादिजनितधर्माधारो घटः
स्यान्न चैवं तत्र ये प्युत्तर तिप रिहरतीत्याहोति घटक्रियेत्यत्र

घटक्रियायामर्थो विशेषकः कृतो घट इत्यत्रार्थे क्रियाविशेषि
के इति भेदः एवं घटज्ञानमित्यत्रार्थो ज्ञानं विशेषणं ज्ञातोर्थ इत्य
त्रार्थे ज्ञानं विशेषणं ननु घटोयमिति ज्ञानं घटधर्मिकं किंचिद्ध
र्म जनकं घटज्ञानत्वादपेक्षाबुद्धिवत्तत्र चापेक्षाबुद्धित्वमुपाधि
षट्संयोगादि जनकावयवसंयोगासे साध्यव्यापकत्वात्तमे
दं अप्रयोजकत्वादन्यथा इच्छास्वविषयनिष्ठकिंचिद्धर्मजनि
काप्रावषयत्वाद्द्वेषवदित्यादेरप्यापत्तेः तथापि ज्ञातो घट इ
ति ज्ञानं विशेषणविशेष्ययोः संबंधविषयकं विशिष्टज्ञानत्वा
त्तगारिति ज्ञानवद्वर्तमानेर्थे बाधकाभावादन्यथा समवायोपि
न सिध्येदिति चेन्नः अतीतानागतयासानलाया अभावेन
ज्ञानव्यवहाराभावापत्तेः अतीतादिवर्तमानतत्स्वलीत्यो वैल
क्षण्यानुभवात् अथ घटपटयोरेकज्ञानविषयत्वेपि घटो चे
त घटो ज्ञातः पटत्वेन पटो ज्ञात इति ज्ञानवाभेदाग वांतरज्ञानभि
न्नातानतेति चेन्न तस्यैव ज्ञानस्य संबंधस्तत्र तत्र तेन तेन ध
र्मेण निरूप्यत इति ज्ञानस्वभावादेव नियमादिति भावः प्र
तिवदि मुक्तामूलयुक्तिमाह कथमिति ननु ज्ञानजन्यफ
लाश्रयत्वं न कर्मत्वं मतीते। व्याप्तेः किंतु करणव्यापारवि
षयत्वं तच्चैतरप्यस्त्येवेत्याह विनाश्यवदिति अथोतन न स
कर्मैव न भवति अतीतादेरप्यर्थत्वात् कारकविशेषस्यय
कर्मत्वादनागतं जानामीति हि तथा प्रयोगे साधुरिति तत्वे
स्वाभाविके इति मथाकर्तव्यापारफलं विनाशः प्रतियोगिनिरू
प्यस्तथा ज्ञानमपि विषयनिरूप्यमित्यर्थः तद्विशेषणेतिः

पदिर्योग्यानुपलब्ध्यायोग्यस्यज्ञानस्याभावोगम्यतेनेतदसिद्धमैन्द्रिय
कत्वज्ञानस्येत्यर्थः तथाविधेतिसाक्षात्कृतत्वानाश्रयत्वादित्यर्थः
अयेतिज्ञानस्याप्रत्यक्षत्वेमानान्तरासंभवेचाश्रयस्यज्ञानस्यासिद्धे
रित्यर्थः ज्ञानस्यप्रत्यक्षत्वेतस्यस्वरूपासिद्धिश्चेतिभावः अज्ञानेघ
टादेर्व्यवहारोनस्यात्तस्यव्यवहर्तव्यज्ञानसाध्यत्वादितिकार्येण
कारणानुमानान्नासिद्धिराश्रयस्येत्याहव्यवहारेतेज्ञानहेतुत्वेना
भिमताद्वाचस्तकाद्व्यवहारोपपत्तौनतेनज्ञानानुमानमित्याहज्ञा
नेतिज्ञानहेतुसम्प्रदायेपिव्यवहारोहोभावान्नतेनास्यथासिद्धिरित्या
हतस्येतिज्ञानहेतुसन्द्रोवेसुघुसौज्ञानमेवकतोनजायेतावन्मात्र
स्याहेतुत्वादितियदितदापाज्ञानसामग्रीसाव्यवहारस्यामश्चे
वास्तुकिंमांतरालिकेनज्ञानेनेत्याहतावन्मात्रस्येतितस्यापीति·
स्मरणस्याविज्ञानत्वेनातीन्द्रियत्वादसिद्धिरित्यर्थः अत्राप्यनु
भवकारणादेवस्मरणोत्पत्तिरित्यन्यथासिद्धिरितिभावः तदि
तिव्यवहारनिमित्तमित्यर्थः तस्यैवेतिज्ञानासिद्ध्याव्यवहा
रेतत्कारणत्वानिश्चयादित्यर्थः कर्तत्वधर्मप्रवृत्तेः कर्तृधर्म
कार्यत्वात्कर्तृधर्मतयाज्ञानंसिध्येदित्याहावथापीतिइच्छा
स्वविषयविषयकाश्चधर्मज्ञन्यानियतविषयधीकेमत्वा
त्यत्यवदित्यभिप्रेत्याहसैवेति· अनुमानज्ञानपवानैका
न्तिकमित्यभिप्रेत्याहज्ञानेतितचज्ञानहेतोरनन्तरमाद्यभि
चारेणकारणत्वासंभवः परेषामेकशक्तिकत्वेनापिकारण
त्वग्रहसंभवादितिभावः अनुभवसिद्धमितियपथेकआत्मन्ये
कदाश्चुतरविनाशिगुणानयानवस्थानादिकाज्ञानयोः धीर्वा

५२

पर्यानुभवो न संभवतीति तथापि ज्ञानव्यतिरेकाव्यवहितोत्तरकाले
इच्छाव्यतिरेकनियमात्कार्यकारणभावग्रहः इति भावः एतेने
तिकालात्ययापदेशो नेत्यर्थः तदानैकान्तिकमिति इच्छादा
वित्यर्थः यादृशं वर्तमानक्षणावच्छिन्नअन्यादृशैः इति पक्ष
णावच्छिन्नैः तस्येति द्वितीयेण इत्युच्यते वर्तमानत्वादिति
वर्तमानविषयत्वादित्यर्थः विषयेति ज्ञानं हि यं विषयाहत्यो
त्पन्नतज्ज्ञानिनाप्यन्यद्भावविषयीकरोतीति ज्ञानस्वभावा
दित्यर्थः न च प्रथमत एव बुद्धिविषयीकरणे हेतुरसिद्धः भावि
त्वेनार्थस्य तदानीमवर्तमानत्वादिसाह प्रथमतोपीति द्वितीय
क्षणे पूर्वक्षणविषयीभूतार्थस्य वर्तमानताभासते तथाची
नक्षणनाशे शेपि तथागवधमर्थं विषयीकुर्वत्तज्ज्ञानमभ्रान्तमे
वोत्तरक्षणेवनिष्टं नेइति नोक्तदोष इत्याह तथेति किमस्मिन्निति
ज्ञानार्थयोरयोगपद्य इत्यर्थः स्वप्रकाशरतिः स्वप्रकाशत्वा
प्रसिद्धावपीदं घटज्ञानं तेनस्याविषमोतानत्वादित्यर्थः
ग्राहकेभियाहकज्ञानकालेग्राह्यंज्ञातं नास्ति ग्राह्यज्ञान
कालेचग्राहकज्ञानमनागतमित्यर्थः ज्ञातताजनकं च ज्ञा
नतर्देवननङ्ग्राहकंतत्काले ज्ञाततायाअनागतत्वेनवर्तमान
त्वाभावादित्याह ना अनकोतेन न ज्ञातताजनकमेवं ज्ञाततां
जनयित्वानाग्रहीष्यतीत्यर्थ आह विशेषिनि ज्ञानजनकेति
ज्ञानस्यासमकालो सज्ज्ञानेनत्यर्थः ज्ञातताजननो भरकालेत
दिन्द्रियसंबद्धस्य ग्राह्यात्समकालं तदभावादित्यर्थः अनु
भवे इति भूतासामविषयस्वरूपं अप्रतिसंक्रमादाश्च यान्तरगभ

नादित्यर्थः एकक्षणेति अन्यविषयज्ञाने नान्यत्रज्ञानताजननेज
नकज्ञानं अमः स्यादित्यर्थः ननु क्षणांतरमपि ज्ञानताजनकं
ज्ञानस्य विषय इति तन्न भ्रमत्य त आह नचेति पूर्वक्षणे तदु
भरक्षणस्यावर्तमानत्वादित्यर्थः एवं तर्हीति विषयवर्तमान
तया ज्ञानस्य वर्तमानार्थतासावज्ञानस्यातीतक्षणोपल
क्षितविषयतायां न स्यादित्यर्थः तथापि अतीतेऽपि क्षणो
नोपलक्षितस्य वर्तमानतयानुवृत्तेरित्यर्थः ननु ज्ञानतापक्षे यदि
रपेक्ष वर्तमानज्ञानेनासंबद्धमात्रेणैव तज्जनकज्ञानस्य वर्तमा
नतार्थान्तयेयुपपद्यते तत्र थेर्थस्यातानतात् ज्ञानयाश्वाभा
वात्तानोपपद्यत इत्यत आह नहीति विषयवर्तमानतया वर्तमा
नता ज्ञानस्य न स्ववर्तमानतस्याज्ञाततायाः क्षणिकत्वेन तज्ज्ञा
नकाले त्वपाटन्नार्थविषयं वर्तमानतानथात्वे वाइतीनादि
विषयकस्यापि ज्ञानं वर्तमानार्थमानाभं न स्यात् एवं चाद्यिम
क्षणेतीतज्ञानतानाविषयकज्ञानमवर्तमानार्थं न स्यादित्य
र्थः ननु ज्ञानं पदिमानसं न स्याद् दाविष्टयांतरग्रहेन स्यात्
संयुक्तसमवायरूपाया मनः प्रत्यासत्तेः सत्वेन ज्ञानपरं परा
पाणवज्ज्ञेयत्वादित्याशंक्य तन्निचिति ननु ज्ञानं योग्यमनुः प्रत्या
सन्नमपि निर्जिज्ञासानेयमिति तन्नियमान्नोलक्षेषइत्यत आह
नचेति सामान्यतो ज्ञाते विशेषतश्चाज्ञाने जिज्ञासा जायते इति
सामान्यतो ज्ञानानुभवो वाच्यस्तस्यापि यादि जिज्ञासाने रपे
क्ष्येण संनिकर्षभावात् इहस्तदास्य सदासत्वाद्ग्रहणापरंप
रापा अविच्छेदादनवस्था अथ तद्ग्रहोपि जिज्ञासानियामि

कालदातस्यापिसामान्यतोज्ञातार्थतिज्ञासावाच्यासापिसा
मान्यज्ञानपूर्विकातदपितिज्ञासाधीनत्वेति पूर्वपूर्वज्ञानापेक्षा
यामनवस्थेत्युभयथानवस्थार्थः अत्रकिंचिज्ज्ञानमजिज्ञासि
तंजायते किंचिज्जिज्ञासितंकिंचिन्नजायतएवत्यनिष्टमात्रो
लदोषइत्यभिप्रेत्यसमाधातुंप्रतिवादिमुखेनाहज्ञानत्वापक्षेपी
निःतनचक्षुरादिनासंबंधविच्छेदाज्ज्ञानताग्रहविच्छेदःस्यादि
त्यातआहानचेतिःवाच्येतथासंभवेपिआत्मज्ञानतायांमनः
सेवंधविच्छेदेनसंभवतीत्यर्थः ननुन्यमितिज्ञानमपिकिंचि
दुत्पत्वलाभावात्तज्ञाहकात्ममनःसंयोगविशेषाभावाद्वानज्ञा
यतइत्यर्थः पूर्वोत्पन्नज्ञानपटःसामान्यतोग्रहादिदानीतन्य
द्वितातज्ञानेहेतितत्संस्काराधीनज्ञानतासम्बन्यतितासा
योभिद्रियसंनिकर्षादिदानानीज्ञसताज्ञायतइत्येवमनव
स्यापरिहमोज्ञानमत्यक्षत्वेपितुल्यइतिशंकोत्तवाभ्यामाह
प्रागितितावत्कालेतिपटज्ञानस्यतन्निर्विकल्पकात्ज्ञानत्व
विशिष्टज्ञानकालएवनाशात्तद्विशेष्यनाशेसतितद्विशेष्यक
ज्ञानत्वविशिष्टज्ञानानुत्पादःस्यात्स्यत्यक्षविशिष्टज्ञानस्यस्व
समानकालीनविशेष्यकत्वनियमादित्यर्थः तस्यतिनिर्वि
कल्पकस्याज्ञातीन्द्रियत्वाभ्युपगमेनसविकल्पकैकोन्नेयतयान
द्भावेतत्रभावांतराभावादित्यर्थः समवायेतिसमवायवद्भा
ववचेत्यर्थः तयोरितिसमवायाभावयोर्विशेषणयोःसंबंधि
प्रतियोगिनोज्ञानानंतरमेवज्ञानाद्विशिष्टज्ञानसामग्रीनिय
मेननथात्वेपिज्ञानेज्ञानत्वरूपविशेषणस्यपूर्वमज्ञानात्कथंन

द्विशिष्टज्ञानमित्यर्थः तथाच जानामीति वर्तमानज्ञानवैशिष्ट्यमात्म
नि न ज्ञायेतेति भावः अत्र किं विज्ञाननिर्विकल्पकैकवेद्यं किंचित्सविक
ल्पकैकवेद्यं किं विज्ञवेद्यमेवेत्यनियम इति नोक्तदोष इत्यभिप्रेत्या
ह उत्पन्नेति व्यवसायनाशक्षणोत्पन्नज्ञानान्तरे ज्ञानत्वविशिष्ट
ज्ञानं प्रथममेव ज्ञायते तन्निष्ठविशेषणस्य ज्ञानत्वस्य निर्विक
ल्पकेन विषयीकृततया संभृतसामग्रीकत्वात् तन्निष्ठतया विशेष
णज्ञानस्य गौरवेण प्रयोजकत्वात् न तु न्यव्यक्तिसमवेतत्वेन
विशेषणज्ञानं न विशिष्टज्ञानतन्त्रकं घटान्तरवृत्तित्वेन गुणक्रि
यादीनां विशेषणानां ज्ञानेपि घटान्तरे तद्विशिष्टज्ञानानुत्पा
त्त्या स्वव्यक्तिवृत्तितयैव तस्य प्रकृते । उभयान्तर्न्यत्वं नंतर
घ्रात्यज्ञानव्यक्तिनाशनत्वगुणप्रत्यक्षानुपपत्तेरित्यत आह व्य
क्त्यन्तरेति व्यक्त्यन्तरवृत्तित्वेनापि ज्ञानत्वस्य ज्ञानं तज्जातीयव्यक्त्य
न्तरे स्वविशिष्टज्ञानं जनयति विशेषणस्य ज्ञानत्वस्याभेदात् यथा
पर्वतोग्निमानित्यनुमितिजन्यव्यक्तिनिष्ठतया वह्निमत्त्वस्य
विशेषणस्य ज्ञानं जनयति वह्निभेदेपि वह्निमत्त्वस्योपाधेर्विशे
षणस्याभेदात् अन्यथानुमित्युच्छेद इत्यर्थः ननु ज्ञानान्तरस्य नि
र्विकल्पकाविषयस्य सविकल्पकैकवेद्यस्योत्पत्तौ हेत्वभावः
अनुमिनोमीत्यनुव्यवसायेन तु संभवत्सामग्र्याभावदुच्य
ते: आत्ममनःसंयोगस्य ज्ञानात्मसमवायस्य च पूर्वं सिद्धत्वे तो
त्पन्नं ज्ञानं मनसा संबद्धं चेत्येकः कालः ततो ज्ञानत्वनिर्विकल्प
कस्योत्पादो यत्र ज्ञानस्याविनश्यतः सविकल्पकस्योत्पाद्यमा
नत्वे द्वेकः कालः ततो ज्ञानत्वनिर्विकल्पकस्योत्पादो यत्र स्वज्ञानं शे

निर्विकल्पकस्यविनश्यत्तेसैकःकालइत्येवमसमानकालत्वेपि
विशेष्यस्यस्यज्ञानस्यनाशक्षणएवज्ञानेनानन्त्वविशिष्टज्ञानंवि
शेष्यस्यज्ञानस्यविशिष्टज्ञानाव्यवहितपूर्ववर्तितयाकारणत्वावि
रोधात्प्रत्यक्षस्यसंवद्धवर्तमानार्थजत्वेपिस्वसमानकालतयावि
शेष्यस्याहेतुत्वात्गौरवधात्प्रथाहेद्रव्येइत्यत्रयथायोविशिष्टज्ञा
नेद्वित्वनाशकालेप्यव्यवहितपूर्वकालवर्तितयाद्वित्वस्यविशेषं
णस्यविशिष्टज्ञानहेतोर्ज्ञानाद्विशिष्टज्ञानजानामीतिचवर्तमान
त्वेनस्थूलकालःकालोयाधिभासतेनतुक्षणःतस्यातीन्द्रियत्वात्
पहाज्ञानेज्ञानत्वंहिनिर्विकल्पकेभासतेततोज्ञानत्ववैशिष्ट्यंज्ञा
नेज्ञानवैशिष्ट्यंचात्मनिष्ठसतेविशेष्येविशेषणं।विशेषणेच
विशेषणांतरंभासतइत्येवविशिष्टवैशिष्ट्यार्थःवस्तुतोज्ञान
स्यविषयनिरूप्यतयासमवायाभावयोरिवविशिष्टज्ञानसाम
ग्रीसत्वान्निर्विकल्पकनास्त्येवज्ञानेविषयस्यविशेषणत्वात
म्नाननेमत्येनसविकल्पकस्यैवसंभवसामग्रीकत्वात्ःतथा
चतदेवज्ञानंज्ञानत्वांशेनिर्विकल्पकंविशेष्यांशेसविकल्प
कमित्युभयरूपमेवःअंशभेदेनाविरोधात्ःअनुमिनोमी
त्यादौतुनतथाअनुव्यवसायितुमितित्वाभावात्ःअंयस्तु
ज्ञानांतरस्यसामग्रीज्ञत्वायत्रसंभवस्तत्रैरतयानेष्टःएते
नेविएकगकारादिनिष्टत्वयागत्वादिनिर्विकल्पकेनगत्वादि
विशिष्टज्ञानकालेएकगादिव्यक्तेर्नाशेपिगादिव्यक्त्यंतरयो
त्वादिविशिष्टज्ञानमित्यर्थःननुज्ञानस्यविषयावच्छिन्नस्येवमा
नसंप्रत्यक्षत्वादतीन्द्रियार्थेष्वपपकज्ञानस्यनमानसत्वंपरपा

एवादेरतीन्द्रियत्वादतस्तद्घटितेनैतज्ज्ञानस्याप्यमानसत्वमनुमेयं
:न चाप्रयोजकत्वं वा तेन सह मनसः संनिकर्षाभावलक्षणा सा प्रति
कूलतर्कस्य विपक्षे बाधकत्वादिति शंकनीयं स्यादेतदिति ज्ञानीय
तीयविषयेण ज्ञानं युक्तसमवेतविशेषणतात्मकज्ञानरूपमनःप्र
त्यासत्या मनसैव प्रत्यासत्या प्रत्यक्षाविषयग्रहणवातीन्द्रियत्व
व्याघातः योगजधर्मजन्यजन्यस्वविषयकसविकल्पकाज
न्यसामान्यप्रत्यासत्यजन्यजन्यप्रत्यक्षाविषयस्यातीन्द्रियत्वा
दिति परिहरन्ति वाच्येति। यद्दिनाम संस्काराद्यपेक्षमपि मनो
नातीन्द्रियार्थग्राहकं तन्न तत्कारणिकः स्मृतिरतीन्द्रिये न स्या
दित्याहान्यथेति तन्नु यद्विज्ञानादनुमित्यनुव्यवसायः स्मरणानुव्यवसा
भवानुव्यवसायः साक्षात्कारो न तु स्मरणमिति कुतो नियम इत्यत
आह द्वयाश्चेति तस्मिन्निति ज्ञाने विद्यमाने तद्रूपप्रत्यासत्ते
स्तदनुव्यवसायः साक्षात्कारी तात्तेत्व सति संस्काररूपप्रत्यास
त्तेस्तदन्यप्रत्यासत्त्यभावाच्च स्मरणपरोक्षमेवेत्यर्थः तथाप्य
नुव्यवसायोऽव्यवसायगृहीतगोचरत्वेन गृहीतग्राहित्वात्स्मृ
तिः स्यादित्यत आह नचैवमिति अगृहीतेति ज्ञानस्यानुव्य
वसायाविषयस्यैवानुव्यवसायविषयत्वादित्यर्थः अ
र्थांशे गृहीतग्राहित्वेऽपि न घटस्य विशेष्यता किंतु विशेष
णताप्रत्यभिज्ञाने थंततावदित्याहावच्छेदकतयेति यथाप्रा
गवस्थास्मरणसहकारिणा चक्षुषा जनिते प्रत्यभिज्ञाने प्रा
गवस्थायाः संयुक्तविशेषणतया स्फुरणं न स्मरणं तथाव्यव
सायसहकारिणा मनसा जनितेऽनुव्यवसाये संयुक्तसमवेत

विशेषणतयाविषयसुरणेपिनतत्रतस्यस्मरणत्वमित्यर्थः न
नुप्रत्यभिज्ञानमपितत्तांशेस्मरणमेवइदमंशेत्वनुभव इत्यतआ
हतचेति· स्मृतित्वानुभूतित्वजात्योर्व्याप्यवृत्तित्वेमांशत्वेनेरित्य
र्थः अथेत्थिसंस्कारजत्वाविशिष्टात्प्रत्यभिज्ञानमनुभवोनस्मृ
तिरितिकुतोनियम इत्यर्थः अधिकरणेतिसंस्कारातिरिक्तापाःसं
युक्तविशेषणतायटःप्रत्यासाभेः प्रत्यभिज्ञानेसत्वादित्यर्थः
अथसंस्कारजन्यत्वेनंस्मृतित्वप्रत्यभिस्मनं परोक्षमेवकुतोने
त्याशयेनष्टछाति अथेतिउभयंकरणांतरेतिलिंगाद्यपेक्षेणे
त्यर्थः नचविरिगमकाभावः प्रत्यभिज्ञानेनुभवामीत्यनव्यवमा
यसाक्षिकत्वादनुभवत्वस्येतिभावः वस्तुतस्ताभ्यांस्मृतितन्यमव
प्रत्यभिज्ञानंनसंस्कारजन्यंअन्यथासंस्कारद्वारपूर्वानुभव
स्यनत्कारणतयाज्ञानकरणकतयातस्यपरोक्षत्वापत्तेः नभा
स्मृतिश्चनिर्व्यापारत्वेनाकरणत्वादितितत्वंज्ञानेतिइन्द्रियादि
जनितव्यवसायापेक्षस्यमनसोवहिःप्रवृत्तेर्नेस्वातंत्र्योणेति
नोक्तदोषइत्यर्थः समाधानांतरमाहजन्येतिसाधकबाध
काभावात्संशयःस्यादित्याशयेनष्टछतितथापीतिः उत्तरः
प्रसक्षमेयेतिः जानामीतिमानसंप्रत्यक्षमेवज्ञानप्रत्यक्षत्वे
मानमित्यर्थः सत्रकारानुमतिमाहयदितिः ज्ञानविकल्पानां
ज्ञानभेदानांप्रत्यक्षादीनांभावाभावावुपगमेप्रत्यक्षंज्ञानमित्या
दिनानास्तिमेप्रत्यक्षज्ञानमित्यादिनाकवेणात्मनामनसा
संवेद्येनेइत्यर्थः प्रायरुथिप्रत्याशुविनाश्यात्मविशेषगुण
त्वेनसुखप्रत्ययत्वमनुमेयमितिभावः नित्यत्वेनेति· नित्यत्वे

नफलज्ञानात्मकत्वादित्यर्थः प्रमायाश्चक्रियात्वे तदन्यत्वादितिभावः
नापीति · निर्व्यापारत्वेनाकारकतया तद्विशेषकरणत्वाभावादि
त्यर्थः भवतएवेति प्रमासमवायिकारणस्य प्रमातृत्वादित्यर्थः अ
नित्यत्वेनेति यथा यथानुभवत्वमेव प्रमात्वं नित्यानित्यसाधारणं न
त्रक्रियात्वविरोधः धात्वर्थतायाश्चैव नित्यानित्यसाधमणस्या
सत्त्वादेरिवक्रियात्वात् · अनित्यत्वेवत्तद्विशेषणेगौरवेणाव्यय
क्तेवादित्यर्थः दूषणांतरमाह तिस्थेनेनचेश्वरज्ञानं नप्रमाफल
ज्ञानात्मकत्वाद्योभवदित्यनुमानमपिसंभवतीत्याह तच्चेदमिति
निनापिप्रमाणमित्यत्रासिद्धसाधनमेवेत्याह नतदितिस्वप्रमां
प्रतितस्याकरणत्वमिष्यत एवेत्यर्थः अस्मदादिप्रमांप्रतितत्क
रणत्वमस्त्येवव्यापारवत्त्वादितिभावः तदाश्रयस्येति · प्रमासम
वायित्वस्यैवप्रमातृत्वात्कारणत्वांतर्भावस्य अर्थत्वादित्यर्थः फ
र्ववदिति · सिषुसिद्धोरुभयोरपिव्यावर्त्याभावादितिभावः प्रमया
न्वितिः चक्षुरादीनामपिचरमसहकारित्वोप्रमयाअयोगव्य
वच्छेदमसंबंधस्य सत्त्वादितिभावः सर्वत्रेति · यदिप्रमाकर्तृत्वे
न प्रमातृत्वं तदस्मदादीनामपि तदभावात्प्रमातृत्वव्यवहारो
न स्यात् · तदस्तु कूलप्रयत्नवत्त्वं तत्तु सुखं हि स्वातंत्र्यं तत्कर्तृत्वं
सर्वप्रमाणामस्मदादीनामपिनास्ति अस्मदादि अयत्नं विना
प्यस्मदादिप्रमोत्पत्तेरित्यर्थः अन्यत्र · लोकइत्यर्थः अत्यनि
मित्तकोपि अयोगव्यवच्छेदेन प्रमाजनकत्वनिमित्तकोपीत्य
र्थः कारकविशेषवाचकः प्रमाणशब्द ईश्वरेनप्रवर्त्तते किंत्व
न्यत्रेतिभावः साक्षात्कारीति साक्षात्कारिप्रमयात्वयोगव्य

वच्छेद्रेनसंबंधस्यसंभवेनप्रत्यक्षप्रमाणांनर्भावान्नोक्तदोषा
साक्षात्कारित्वमीश्वरप्रमायांधर्मियाहकमानसिद्धमित्यर्थः
यथाश्रुतंसत्रंतुलौकिकप्रत्यक्षविषयमित्याहइंद्रियार्थे
ति·नन्वीश्वरस्यसर्वज्ञत्वेनसविषयत्वमतसावीश्वरोपिभ्रां
तःस्यात्भ्रमस्येवतस्यापिभ्रमविषयविषयकत्वादित्याहतथा
पाविशुक्तौरजतत्वप्रकारकज्ञानवानितिज्ञानंनाभ्रमोभ्रां
नस्तथात्वात्तद्रक्तौविदंरजतमितिज्ञानेरजतत्वतत्प्रकारस्ते
नतभ्रमः इत्यज्ञानेतुरजतत्वप्रकारकत्वंप्रकारइतिनभ्रम
त्वअतएवास्मदादिरपिभ्रांतिज्ञोनभ्रांतइत्याहविभ्रमस्येति
प्रमाणाभावादिति·भ्रमत्वग्राहकज्ञानस्यभ्रमविसमबुद्धि
रषत्वोभ्रमस्यैवायथार्थत्वादित्यर्थः भ्रमविषयविषयकत्वे
नतभ्रमत्वंकिंतुपधननास्तितत्रतज्ज्ञानत्वेनतयाचशुक्ता
विदंरजतमितिज्ञानरजतत्वाभाववतिरजतत्वविषयमिति
भ्रमः तदनुव्यवसायश्चयत्रज्ञानेरजतत्वप्रकधकत्वमस्ति
नत्रतदुद्धिस्तन्नभ्रमोविषयवाधाभावादित्याहयद्यत्रेति
नदेवस्यएपतिनहीतिएतेयद्यत्रास्तितत्रनज्ञानप्रमेरप
पिनिरूक्तं·स्तवकार्यंशिवस्तुतिव्याजेनसंकसपदिसाक्षा
कारिणीविभतार्थोनुभवेयथायानुभवैसाक्षात्कारिणिप्र
त्यक्षेनिविशेविषयीभूतोनिखिलःसमस्तःअस्तापिवस्तूनां
नानापदार्थोनाक्रमोयस्यसतयाअनुभवविषयसकल
विश्वरत्यर्थः निसयोगिनिसदासंवद्धेनतएवेंद्रियादीनांद्वा
रीणामनपेक्षास्थितिपंस्यवेशाअत्यादष्टिर्विशेषाद्दरनिन

न्निधिमात्रदृष्टौ रागद्वेषात्मिकातद्धिगमनेनप्रथमः शङ्कातु षोवेदाप्रा
माण्यशङ्कालेशो यस्मादित्यर्थः पद्वाभ्यतार्थानुभवो यस्य नाशस्तेषा
शरण्यमिति ध्वनितः दुष्टमितिकवित्याटः नत्रभावेक्तः इति म
हामहोपाध्यायश्रीवर्धमानकृतौ कुसुमाञ्जलिप्रकाशे चतुर्थः
स्तवकः ॥ ॥ तत्साधकप्रमाणाभावादिति पंचमाविप्रतिपत्ति
राकर्तुमुपन्यस्यति न वितिः सर्वमिति प्रागुक्तान्यायासिध्यादि
रूपमित्यर्थः स्थाणोरीश्वरस्य अथ च दाहविशेषस्य अंधस्त
त्रप्राभाण्याद्राशी चक्षुहीनश्च कारिकापां संगृहीतं कार्यत्वं हेतु
विवृणोति क्षित्यादीति न च तत्र प्रत्येकं क्षित्यादिपक्षात्स्वशब्द
नभिधानुमशक्यत्वात् नापि मिलितं एकरूपाभावात् न च शरी
रजन्यं जन्यं पक्षः वेदाघव्याप्तेः अदृष्टद्वारा शरीरिणो पि क्षित्या
दिकर्तृत्वानुपायाद्दृष्टजनकतत्यजन्यजन्यं ईश्वरकृतेरदृष्टज
नकत्वेन क्षितेस्तदभावात् नापि जन्यहेतिसासादनयजन्यः
धरादेरविपक्षतापत्तेः नापि सकर्तृकत्वविषयं तन्न संदेह
विषयो वा पक्षः एकरूपाभावे क्षित्यादिसकर्तृकविप्रतिपत्तिवाद
संशययोरभावात् किंचन्नादिनोः संशयः तयोर्निश्चितत्वा
त्वामनुमानयोस्तुल्यत्वेन मध्यस्थस्य संशय इति चेत्तर्हि
नुमानात्प्राक् तत्संशयो मध्यस्थस्य संशयानंतरं च वाद्यनुमाननि
त्यन्योन्याश्रयः न च क्षितिरेव पक्षः अंकुरे लसंदिग्धाने
कांतिकत्वात् हेतोः साध्याभाववद्वृत्तित्वसंशयस्य दूषक
त्वात् न च स्य साध्याभाववद्वृत्तिहेतुसंदेहादाविपि दूषकत्वात्प
क्षेतत्संस्त्वेप्यनुमानमात्रोच्छेदकत्वेन तस्यादूषकत्वात् न चां

कुरेपिततएवसाध्यानुमितिस्तस्यापक्षत्वेनस्थापनानुमानाविष
पत्वात्‌ अनुमानांतरस्यचक्षित्यासंदिःधानैकांतिकत्वात्तथाचान्यो
न्याश्रयादेकस्याप्यनुमानस्याप्रवृत्तिः एकैकमात्राभिज्ञसिद्धाव
पिसकर्तृत्वविषयज्ञानस्यवद्‌सिद्धिश्च।साध्यसंपिकृतिमत्सहभावस्त
ज्जन्यत्वंवाअस्मदादिनासिद्धसाधनात्‌·नाप्युपादानगोचरस्य
रोक्षज्ञानादिमज्जन्यत्वंपक्षिंचिदुपादानविवक्षायांघटोपादा
नगोचरज्ञानादिमतास्मदादिनार्थान्तरात्‌नचज्ञानादीनामपि
जनकत्वंविवक्षितंनघटोपादानगोचरज्ञानादेःक्षित्याद्यज
नकत्वसंभवइतिवाच्यंतथापिक्षितिजनकादृष्टजनकज्ञानादी
नामुपादानविषयत्वनियमेनादृष्टद्वारातैरेवसिद्धसाधनात्‌·
नचसाक्षाज्जन्यत्वंविवक्षितंघटादेर्दृष्टान्तस्यसाध्यवैकल्याप
त्तेःनचशरीरक्रियादृष्टान्तःघटेव्यभिचारात्‌·तक्रियात्वस्यै
वोपाधित्वाच्चक्षित्याद्युपादानविवक्षायांमप्रसिद्धिः·नचोपादा
नशब्दस्यसंबंधिशब्दतयातत्समभिव्याहारमतदुपादान
बोधकत्वंशाब्दएवबोधेतथाप्युत्पत्तेः अनुमितौचयेनरू
पेणव्यापकत्वंतेनरूपेणतस्यविषयत्वात्‌· तबोपादानत्व
मेवेत्युक्तदोषापरीहारात्‌किंचचिकीर्षाद्वाराकृतिज्ञाध्येष्टसा
धनताज्ञानमनुमितिरूपंजनकमितिसाध्यविकलोदृष्टां
तः साध्याप्रसिद्धिर्वाप्रत्युतघटेअनुमितिजन्यत्वदर्शनादी
श्वरेनुमितिःसिध्येत्‌·यथाचप्रत्यक्षस्येन्द्रियजन्यत्वेपिनि
त्यंतादृश्वरेतथानुमितिर्लिंगजन्यत्वेपिनित्यैवसात्रस्या
तदेयपानिकृतिसाध्येचिकीर्षाविरहात्व्यभिचारंस्वदृष्टं

तेनृसित्यादौ हेतुषसाध्यत्वानुमानादीश्वरे हेतोर्विसिध्येन हेतुषवतः
संसारित्वे भगवतोपि तथा स्यात् कुथं वोपादानगोचरचिकीर्षा
सिद्धत्वात किंच कार्यत्वं तयोगोधस्थिवकृत्यहेतुत्वं असिद्धेः नापि
कादाचित्कत्वं प्रागभावे व्यभिचारात नापि प्रागभावप्रतियोगि
त्वं ध्वंसे व्यभिचारात् भवसत्वेन हेतुविशेषणं सत्ताजातेः परं
प्रत्यसिद्धेः स्वरूपसत्वस्य ध्वंसेपि सत्वात नापि पूर्वकालासंबं
धित्वे सत्युत्तरकालासंबंधः सकलपूर्वकालाप्रसिद्धेः तत्तत्पू
र्वकालस्याननुगमात् घटेपि दृष्टांतः साध्यविकल्पः अन्वयव्यति
रेकाभ्यां ज्ञानादेरजनकतयात दाश्रयत्याजनकत्वात् धर्मिग्राह
कस्यान्वयव्यतिरेकस्य वा तद्ग्राहकस्याभावात् नच ज्ञानवत्कार्यत्वे
नत्वजन्यत्वमनुमेयं अपमसमवेतत्वस्योपाधित्वात् अन्यथा
शब्दवदाकाशजन्यत्वानुमानापत्तेः एतेन समर्थोपकालीनं द्व्यणु
कं ज्ञानेच्छाकृतिसमानकालीनसामग्रीजन्यं कार्यत्वात अदृ
ष्टसामग्रीजन्यत्वे चादृष्टत्वापत्तेः द्व्यणुकासमवायिकारण
समानकालीनकृतिजन्यमिति वा साध्यमित्यपास्त आद्ये ज्ञा
नासिसिद्धावपि द्व्यणुकाजनकत्वात उदासीनसिद्धावप्रयोजक
त्वात् अंत्ये गौरवात् द्व्यणुवासमवायिकारणसमानकालीन
कृतित्वेनाजनकत्वात् अपि च सामान्यज्ञानादिप्रत्यासत्तिजन्यो
पादानज्ञानादिमनार्थांतरं नचानागतगोचरप्रत्यक्षजनकप्रत्या
सत्तजन्यत्व ज्ञानविशेषणं नादृशप्रत्यासत्तेस्तज्जन्यत्वस्य च परं
प्रत्यसिद्धेः अत्रोच्यते अदृष्टाद्वारकोपादानगोचरजन्यकृत्य
जन्यं समवेतं जन्यं अदृष्टप्रागभावव्याप्यप्रागभावाप्रतियो

ग्युपादानगोचरापरोक्षज्ञानचिकीर्षाकृतिमज्जन्यं समवायेन तत्त्वे सति
प्रागभावप्रतियोगित्वात्। यदेवं न तदेवं यथा घटः तथा चेदं न त
स्मात्तथा। एवं च शब्दफूत्कारादीनां विपक्षत्वान्नैतैः संदिग्धानैकान्ति
कं यद्विचकस्य विंध्यक्षेत्रान्तर्भावस्तदा तमादाय निरुक्तस्य पक्षत्वे
सममहत्त्वेनानुमितावविरोधः जन्यकृत्यजन्यत्वं च जन्यकृति
जन्यान्यत्वमित्यन्यत्वेन रूपेण सामान्यलक्षणप्रत्यासत्त्यानावृता
मुपस्थितिः जन्यत्वं च कृतौ स्वपक्षे विशेषणं परं प्रत्युपरञ्जकमा
त्रं प्रमेयो घट इतिवत्। न त्वकामे लिंगस्य न पोदर्शनेनोभयत्रानु
मित्यविशेषोधान्न संदिग्धानैकान्तिकं। अनुमित्योरन्योन्यमानश्वे
त्यत्वानामोन्याश्रयः नचांकुरे पक्षधर्मताज्ञानाभावः सिषाधयिषा
विरहसहकृतसाधकमानाभाववत एव पक्षत्वात् तत्त्वक्षितौ पुंचा
कचवाक्येनांकुरेऽन्यतद् इति न विशेषः यद्विचक्षितौ लिंगनिश्चयद
शायां तदंकुरस्य न निश्चपक्षत्वात् संदिग्धानैकान्तिकं पक्षसंभे
साध्याभावसामानाधिकरण्यसंदेहाल्लिंगे व्याप्तिग्रह एव नो स्याद्
त इति चेन्न हि धूमेपि व्याप्तिग्रहो न स्यात्तादृशवह्निपर्वतधूम
वत्त्वमेकधर्मीभावेन पक्षत्वात् तस्मादनुमानोच्छेदः संदिग्ध
साध्ये लिंगनिश्चयो न दोषः लोघचदिकज्ञानसिद्धावुत्पत्तिमत्तो
नादिकार्यप्रवाहानकत्वेन नित्यत्वसिद्धौ कारणं तत्तो निवर्त
मानः नियतविषयतामादायैव तत्तो निवर्ततेन स्याः कार
णाचीनत्वादनित्यासर्वविषयकज्ञानानन्यत्वेन पक्षविशेष
णाद्धा ज्ञानस्य नित्यत्वसर्वविषयकत्वसिद्धिः साक्षेपज्ञानादी
नां विशेषणतया विशिष्टस्य साधनत्वे न विवक्षितत्वात्तत

दुपलक्षितक्षेत्रज्ञेनार्थान्तरः अदृष्टप्रागभावेतिविशेषणात्रादृष्टद्वा
रेणास्मदादिनिःसिद्धसाधनं नापिसाध्याप्रसिद्धिः सिद्धवृत्त्यसिद्धवि
षयाहिकृतिः सिद्धविषयप्रत्यक्षेसतिभवतिनहिमृद्व्यणुकानां सं
स्थानविशेषेकृतिसाध्येष्टसाधनतानुमितावप्यवयवानांप्रत्य
क्षेणोपस्थितिंविनाप्रवृत्तिः नचोपादानप्रत्यक्षंप्रवर्तकं मानो
पक्षीणं अप्रत्यक्षेपरमाण्वादौक्रियाभाविष्टसाधनताज्ञानेप्यप्र
वृत्तेः प्रवृत्तिविषयमृद्दण्डादेः प्रत्यक्षत्वान्नशब्दादिनाव्यभिचा
रः नचेश्वरेनुमित्यापत्तिः स्वसुखादिसाधनतानुमितेर्हेतुरपा
गहीनायाइश्वरेधर्माद्यभावेनबाधात् अनुमितिमात्रस्यवहे
तुत्वाग्रहात् उपादानस्यसिद्धत्वेप्युपादेयवत्त्वेनचिकीर्षाविष
यत्वात् नचद्वेषसिद्धिः तस्यकृतिंप्रत्यहेतुत्वात् प्रयोजनवि
नाद्वेषमात्राच्छत्रुमारणानुकूलकृतेरनुत्पत्तेः किंतुदुःखसाध
नध्वंसंतत्साध्यंदुःखानुत्पादंवाफलमुद्दिश्यतत्साधनताज्ञा
नात्कृतिस्तथाचेष्टसाधनताज्ञानात्तदिच्छास्येवेतिसैवकृतिः
कारणंक्लृप्तत्वात् द्वेषस्तुपरंपरयातदुपक्षीणः शत्रुंद्वेष्मीत्य
बाधितमानसप्रत्यक्षत्वाद्वानासिद्धिः नापिसाध्यविकलोदृ
ष्टांत प्रयत्नवदात्मसंयोगस्यचेष्टाहारादौहेतुत्वात् प्रयत्नस्ये
वात्मनोपिहेतुत्वात् नचात्मसंयोगेसत्यपिप्रयत्नंविनानचे
ष्टेतिप्रयत्नएवतत्कारणं संयोगपरिचायकमात्रमात्मेति
वाच्यः संयोगमात्रस्याकारणत्वेनसयोगिविशेषितस्यत
स्यहेतुत्वात् नात्मसयोगः क्रियाहेतुः संयोगाभावेनतद्भा
वादर्शनादितिचेन्न नपः स्पंदोप्यधिकरणवद्गुणजन्यसमात

त्संयोगसमवायिकारणकोपथास्पर्शवद्वेगवत्संयोग आक्रियेनि
तसिद्धेः असमवायिकारणसंयोगाश्रयस्यतत्कार्यजनकत्व
नियमाच्चकेचित्तज्जनकत्वमिति समवायित्वमेवेत्याहुः सामान्या
दिप्रत्यासत्त्याकपालगोचरप्रत्यक्षेपि घटादावकर्तृत्वेन ज्ञानं सि
ध्यतद्विलक्षणमेव सिध्यतीति संक्षेपः यद्यपि बाधस्तृतीयल
वक एव निरस्तस्तथापि तत्र प्राधान्येन योग्यानुपलब्धिविरोधो
निरस्तः देहत्वनुमानविरोधो निरस्यः तत्रं व्यापकानुपलब्धिवि
रोधेन बाधो विवक्षितः प्रतिरोधो न हीनो न समबलयोस्तद्भावा
दित्यर्थः ननु परव्याप्तिसंभवार्थविपरीतव्याप्त्युपदर्शनेन तद्वि
रोधमात्रं स्यात् पद्मव्याप्तिपक्षधर्मोपस्थापययोविरोधे विशे
षविरोधः स्यादित्यत आह सिद्धसिद्ध्योरिति आद्ये कार्यत्व
स्य पक्षधर्मत्वसिद्धौ कर्तृत्वादेश्च न दसिद्धौ सत्यां तुल्यबलत्वा
भावेन विरोधाभावादित्यर्थः अन्त्ये अभिमतविशेषसिद्धौ
सहोपलंभविरोधि विशेषानुपलंभाभ्यां विरोधस्य प्रत्येतु
मशक्यत्वादित्यर्थः संदिग्धव्यतिरेकित्वाप्रतीतव्याप्तिकत्वो
पाधिभिरसिद्धिरपि नेत्याह नासिद्धिरिति विपक्षबाधकोप
दर्शनव्याप्तिज्ञानोपायो याधिविरह प्रतिपादनेरसिद्धिनिबं
धनस्याभावादित्यर्थः कारिकार्थे संगमयितुं परमभिप्रायं
विकल्प्य पतितयाहीति सत्तयानुपलब्धेः प्रागेव निरासा
त् ज्ञानामयास्तथात्ववाच्यं तत्र पक्षादिविभागं पृच्छति किमी
श्वरमिति कर्तृत्वादिति तथा चाशरीरस्य कार्यविभोषणशंका
भावापत्तिरिति भावः तत एवः शरीराजन्यत्वादित्यर्थः प

रव्याप्तिः कार्यत्वसकर्तृकत्वव्याप्तिः नत्रेति॰ ईश्वरस्य धर्मिणः प्र
माणेनज्ञानाज्ञानयोर्धर्मिग्राहकमानबाधाश्रयासिद्धी ईश्वरदू
षिणः परस्य कर्तृत्वानच्छरीरित्वस्वीकारे प्रसिद्धांवः ईश्वरः श
रीरी अकर्ता वेत्यत्र यात्तावं ध्येति व्यतिज्ञापदयोर्व्याघातः ई
श्वरपदस्याशरीरिकर्तृवाचकत्वादित्यर्थः कार्यत्वशरीरिक
र्तृत्वयोर्व्याप्तिवशात्क्षित्यादौ सपीरिकर्तृसाधने विनाशरीरि
कर्तृनिराम इत्यत आह तृतीयोत्विति॰ क्षित्यादौ शरीरिणः क
र्तुर्योग्यानुपलंभेन बाध इति भावः वस्तुतः शरीरिकर्त्रभावे
प्यंकुरादौ कार्यत्वाद्व्यभिचारेण न व्याप्तिरित्याह असत्यां चेति
क्षित्यादेः सर्वस्यापक्षत्वे बाधः कस्यचिद् पक्षत्वेन चानैकान्तः
प्रमित सन्ध्याभाववद्धर्मिकत्वस्यैव धीवोत्वादित्याह बाध इ
ति अजन्यत्वमात्रस्यैव गमकत्वे शरीरव्यर्थव्याप्यत्वानवच्छे
दकत्वात्॰ शरीरन्यत्वाभावादिति नत्र॰ प्रतियोगिविशेष
णतायां मरवंडस्यैव हेतुतायामजन्यत्वमेवोपाधिरिति न
साधने साध्यव्याप्यमित्याह पंचमोत्विति स्तंभनं बाधः प्र
तिरोधो वा न संभवतीति क्रमेणाह षष्ठे इति॰ विशेषः पक्ष
धर्मता अस्ति चेति चोहेतौः यस्मादस्य धात्वोपक्षधर्मता नास्ति
त्वदीयव्याप्तोवसानास्ति धर्म्यज्ञानात्तज्ज्ञाने वा धर्मिग्राह
कमानबाधः केवलव्यतिरेकी साधकत्वमित्यर्थः ननु क्षि
त्यादिकं न बुद्धिमद्धेतुकं शरीराजन्यत्वादित्यत्र यद्बुद्धिमद्धे
तुकं तच्छरीरजन्यमिति व्यतिरेकव्याप्तो पक्षधर्मतालाभः स्या
दित्याह न च विदिदं केवलव्यतिरेकितया साधनं अनुप

व्याप्तिसत्वेपिव्यतिरेकव्याप्तिबलेनान्वयव्यतिरेकितयावान्वय
नायइत्याहगगनादेरितिअसत्वापक्षस्यैवकेवलव्यतिरेकित्वा
दित्यर्थः शरीररूपविशेषणवैयर्थ्येनान्वयव्याप्त्यभावाद्व्यति
रेकेपितदभावान्नांसइत्याहान्वयेतिव्याप्यत्वासिद्धिंपरिहरतः
स्वरूपासिद्धिप्रसंगइतिभावः केवलापाश्चपक्षधर्मतायाअ
साधकत्वाद्व्याप्त्यभावेसाप्यनर्थयोर्वा।गिनीत्याहव्याप्तेश्चेतिः
ननुज्ञानमनित्यमेवेत्यादिप्राथमिकव्याप्तिप्रत्यक्षविरोधा
न्नाशरीरंनित्यज्ञानादिकर्तृसिद्धिः अतएवशरीरमनित्यमे
वेतिनियमात्कर्तृत्वेनानित्यानीन्द्रियसिद्धिरीश्वरेः नचात्र
योजकत्वंनिरुपाधित्वान्कार्यत्वसकर्तृकत्वयोरपियदि
निरुपाधित्वमस्तितदातुल्यबलत्वेनज्ञाताऽसत्यपिपक्षवत्प्र
तिबंधोस्तुमेवंपक्षधर्मताबलान्नित्यज्ञानादिसिद्धौज्ञानमनि
त्यमेवेत्यादिव्याप्तिग्रहस्याप्रतिबंधकत्वात् अस्मदादिज्ञान
मात्रविषयत्वेपितस्याभिन्नविषयत्वात् एकविषयविरोधि
ज्ञानस्यैवप्रतिबंधकत्वात नित्यत्वानित्यत्वयोरेकजातीये
द्वयोः विरोधात नचज्ञानत्वंनित्यावृत्त्येवेतिविज्ञातमवस्तत्रैव
नित्यवृत्तित्वज्ञानमितिवाच्यं-उभयसिद्धानित्यावृत्तिनित्यज्ञा
नेप्यतिरिक्तेनित्यवृत्तित्वस्यसावधिविरोधात् एवंकर्मशरी
रैवेत्याद्यपिज्ञानंप्रतिबंधकमयास्वंननुक्षित्याद्यकर्तृकं
कर्तृव्यापकरहितत्वादित्यत्रनोक्तदोषइत्यतआहशरीरा
नेतिदृष्टांतेविशेषणासामर्थ्यप्रदर्शनेनसदृष्टांतस्यनः
कर्तृव्यापकरहितत्वमसिद्धंशरीरजन्यत्वादेश्चरहितत्व

मसमसमर्थविशेषणतयेत्यर्थः एतदेव स्पष्टयति नहीति यद्व्याहृतिः
शरीरव्याहतिः यदभावे कर्त्रभावे तच्छरीरं तस्य कर्तुः सत्त्वहि
तस्य व्यापको यदभावो यस्याभावे साध्ये दृष्टान्ते च व्यतिरेकाख्या
मुपसंहर्तुं शक्यते यथा वह्न्यभावो धूमाभावे प्रकृते चानुपनि
दृष्टान्ते विषणासामर्थ्ये तदप्रयोजकत्वस्योक्तत्वाद्व्यतिरेकोप्यप्र
योजक इति भावः ननूक्तविशेषणस्यासामर्थ्ये तत्तावन्निष्प्रयो
जनकत्वं व्याप्तिग्रहे यद्युक्तं विशेषणस्य पक्षधर्मतोपयोगिकस्या
पि तस्य सप्रयोजनकत्वात् व्यभिचारवारकस्यापि सार्थकत्वे
तु मितिप्रयोजकत्वस्यैतत्त्वात्तथापि व्यभिचारवारकविशेषण
वत्त्वेव व्याप्तिरिति तच्छमतं निर्विशेषणेपि गोत्वादौ व्याप्तेः तत्र
व्यकेरेव विशेषणान्योन्याश्रयात्तथापि व्यभिचमवारकविशे
षणं विशिष्टव्याप्तिग्राहकं सहचारदर्शनादिहेतुत्वेन तदभावे व्य
प्तिग्रसविलम्बात् । नच व्यभिचारवारकविशेषणाशून्य एव व्या
प्तिग्रह भ्रमयेत्तु नैष्ठापमावे धर्मे व्याप्तिग्रहात्तत्रोपात्तव्यभिचार
वारकविशेषणाशून्यत्वस्य विवक्षितत्वे विरोधः नत्रोपात्तत्वे
न शून्यं चेत्यस्यासम्भवात् अथ शरीरजन्यत्वाभवेन व्याप्तिः ए
कवृत्तित्वबाधसत्त्वेवव्यासज्यवृत्तित्वात् विशेष्यतावच्छेदक
स्य व्याप्यतावच्छेदकत्वे सत्ये विविशेषणस्य तदवच्छेदकत्वाच्च किंतु
जन्यत्वाभावे व्याप्तिस्तत्र च स्वरूपासिद्धिस्तन्निरसार्थं विशे
षणाभिधाने व्याप्यत्वासिद्धिः न अव्यभिचारेणोपाधिकत्व
योर्विशिष्टसत्त्वे न तदभाव साधने बाधात् किञ्चैवं निधूमाय
माद्रेन्धनप्रभववह्निरहितत्वादित्याद्यनुमानं न स्यात् यद्य

शरीरजन्यत्वाभावोखंड एवहेतुरस्तु तत्रव्यर्थविशेषणत्वाभावा
त्. अत्राहुः शरीरजन्यत्वस्यव्याप्यत्वेपि शरीरं नव्याप्यताव
च्छेदकं गौरवात् येनविशेषेणेन विनान व्याप्तिर्गृह्यते तेनस्यैव व्या
प्यतावच्छेदकत्वत्वनियमात् न एवगंधस्यैवमंनकत्वादित्य
त्राप्रसिद्धत्वेन गंधादिषु मध्य इति विशेषणं विना व्याप्तिर्गृह्येत
नाशंक्यं नह्यप्रसिद्धिवारकमपि विशेषणं सार्थकं व्याप्यतावच्छे
दकस्यैवाहेतुतावच्छेदकत्वात् धूमे च वन्हिविशेषस्य कारणत्वा
त् कारणाभावस्य च कार्याभावव्याप्यत्वात्तेन तत्रोक्तदोषः श
रीरजन्यत्वाभावोप्यखंडो न हेतुर्यदि हि शरीरजन्यत्वप्रयुक्तं स
कर्तृकत्वस्याभवादानदभावप्रयुक्तः सकर्तृकत्वाभाव इति तस्य सा
ध्यव्याप्यतास्यात्तन्न चैवं किंतु जन्यत्वप्रयुक्तं लाघवात् तथा चा
जन्यत्वमेवोपाधिः न च सत्प्रतिपक्षोच्छेदायवं साधनव्यतिरेको
नोपाधिः आभासपनायां पूर्वसाधनव्याप्तिकस्य साध्याव्याप
कत्वेनानुपाधित्वे तत्रैतेसत्प्रतिपक्षावकाशात् यद्वा यन्निरूपि
तायन्निष्ठाव्याप्तिर्येनविशेषणेन विना न गृह्यते तत्र विशिष्ट
व्यस्यतावच्छेदकं अकर्तृकत्वनिरूपिताभावनिष्ठव्याप्तौ वश
रीरं विनैव प्रतियोगितायाजसतानच्छेदकं तत्र हमिति न श
रीरजन्यत्वमवच्छेदकमतो गौरवेण शरीरजन्यत्वमप्रतियो
गितयावजमन्वंतावच्छेदकमिति व्याप्यतावच्छेदकत्वाभावा
न्न शरीरजन्यत्वाभावो कर्तृकत्वव्याप्यः अन्यथादृष्टाज
न्यत्वस्यापिविशिष्टत्वादावनुमित्याधनिः असमसितचरगगु
स्तु प्रतिपक्षानुमानस्य प्रसिद्धकर्तृतुन्यत्वाभावविमय

कु॰वृ॰
६२
62

त्वादप्रतीतप्रतियोगिकाभावस्य निरूपयितुमशक्यत्वात् यापमा
नुमानस्य पक्षधर्मत्वादसिद्धकर्तृसाधकत्वाद्विभिन्नविष
यतया न प्रतिबध्यप्रतिबंधकभावः न च कर्मजन्यत्वस्योपाधेः
स्थापिताविषयतया तदभावः साध्यत्वस्याप्यसिद्धकर्तृव्याप्ति
मादायपर्यवसानात् न चैवं सत्प्रतिपक्षोच्छेदः तस्य मिथो बाधक
भावाभावसाधकविषयत्वादित्याशयः अर्थोक्तौ यासिद्ध्यसिद्धोरि
ति व्याचष्टे विशेषेत्यादि विपक्षधर्मत्वाव्याप्यमावीयमानस्य श
रीरेत्वाकाराशिन्वसिद्धोरुपरसवत्कर्तरि सहोपलंभेन नदसिद्धो
कर्मेरितदुभयासिद्ध्योर्यो मिथो धर्मिपरीहारेणान्योन्यधर्मिप्रति
क्षेपस्तस्यानुपलंभेव निरस्तो विशेषविरोधानेशंकामप्यधि
रोहतीत्यर्थः असिद्धिनिर्बंधनमुपाधिमाशस्तीनिशरीरजन्य
कार्यपदवच्छेदे न शरीरस्य कारणत्वात्खते तत्सामान्यमेकं
मंगीकार्यमतस्तत्सामान्यमेकमंगाकार्यमतस्तत्सामान्यवी
षमेवोपाधिरिति न कार्यत्वसामान्य कर्तृजन्यत्वव्यापकमित्य
र्थः तत्सामान्यानंगीकारेपि घात्वादिकमेव कर्मजन्यत्वे प्रयो
तकं अग्निजन्यतापाद्यमत्वादेरिव अननुगतस्यापि जन्यता
वच्छेदकत्वादिति भावः तथापि कार्यत्वसामान्यस्य कर्तृसामा
न्येन व्याप्तो विशेषो नोपाधिः न हि विशेषोस्तीति सामान्यमप्र
योजकं तथात्वेऽग्निमत्वे धूमविशेषस्य प्रयोजकत्वान्न
धूमसामान्यमग्निं गमयेन्न तस्माद्यद्विशेषयोः कार्यकार
णभावस्तत्सामान्ययोरपि बाधकं विना तथात्वनियम इत्या
ह नहीति वितत्वेऽग्निधूमसामान्ययोर्मध्ये धूमविशेषो नोपाधिः

६२

प्रत्येकं साध्याव्याप्तेः कर्तृकार्यसामान्ययोर्व्याप्तौ शरीरप्रयोज्यजा
निर्नसाध्याव्यापिकेमाएयवान् शंकनेः सौरभादीति सजातिनं
कर्तृमात्रप्रयोज्यतया कल्पिता किंतु शरीरप्रयोज्यतयेति तद्भा
वाच्छरीरमेव कारणं निवभेत कर्मसामान्यं तथैव कार्यकारणभाव
प्रवृत्तौ कर्तृमात्रनिष्ठत्वाव प्रयोजकत्वादिति परिहरति कार्यवि
शेषइति शरीरकर्तृकत्वानुमामानं वघटत्वादिभिरेवोपपन्न
मितितज्ज्ञानोमानाभावः तेषांचनोपाधित्वं प्रत्येकं साध्या
व्यापकत्वादिति भावः तत्वन्यत्रवाधकाभावादस्तु तथाप्रकृ
ते तु ज्ञानमनित्यमेवेत्यादिप्राथमिकवद्व्याप्तिप्रत्यक्षवाधः
तुल्यत्वेपि व्याप्तिसंशयाधायकत्वात् नचकार्यकारणमूल
कत्वेन कार्यत्वसकर्तृकत्वव्याप्तिर्वलीयसीति वाच्यं विरोधि
प्रत्यक्षेणं कार्यकारणभावस्यैवासिद्धेरित्यत आह कचेति ए
वं सत्यवयवो महानेव रूपारंभकं रूपमनित्यमेव तेजउद्भूतरू
पमेवेत्यादिव्याप्तिग्रहास्परमाणुतदुपचक्षुरादेरप्यसिद्धिः
स्यात् अथद्रव्यचाक्षुषत्वेनैकद्रव्यवत्वस्य रूपेस्ताश्वपस
मानाधिकरणारूपस्यसाक्षात्कारविषयेन्द्रियसंनिकर्षस्य
कारणत्वात् तन्मूलविपक्षवाधकेन परमाएवादिसाधकस्य
वलवत्वात् परमाणवादिसिद्धौ विरोधिव्याप्त्यवाधोनंतु वेप
रीत्यपक्षवाधकाभावेन तस्यावलवत्वात् नहि ज्ञानादिका
र्ययोः कार्यकारणभावावधारणात् तन्मूलविपक्षवाधकेन व्या
प्तिग्रहात्पक्षधर्मता सचिवान्निसज्ज्ञानादिसिद्धौ व्यभिचारा
न्नव्याप्तिः नचकार्यकारणभावेवाधात्साध्यपक्षातिरिक्तए

पमुखं दुःखं संभिन्नमेवेत्यादिव्याप्तिग्रहाद्वाणेत्कारणानुमानोच्छे
देनिरीहं जगज्जायेतेत्यर्थः ननु शरीरजन्यत्वमुपाधिः पक्षेतरत्वं
वत्यक्षमात्रव्यावर्तकविशेषणवत्वात्साधनविशेषितत्वात्साधन
तुल्यसो गृक्षे मत्वेन साध्यव्यापकत्वानिश्चयाच्च न तदुपाधि
रितिचेन्न: तेवामनुपाधित्वेस्याध्यव्यापकत्वाद्याहकमानाभाव
स्यात्रंत्वात्स्य हेतेनुचेष्टेन रकार्येशरीरव्यापारद्वारैव कर्तुःकारण
त्वाच्छरीरसहकृतस्यैवस्वकार्यजनकत्वाद्वः विपक्षबाधकात्
तन्निश्चयात्: अतएव बाधोन्नीतपक्षेतरत्वमभिमत्वेन धूम
साध्येत्वाद्धनभवाग्निमत्वं रसवत्वेन गंधवत्वे साध्ये पृथिवी
त्वेमुपाधिः विपक्षबाधकेस्तेषां साध्यव्यापकत्वानिश्चयात्मेव·
कर्तुर्हि शरीरसहकारितापदिधशदेकर्त्तव्ये तदाशरीरं विनान
स्य घटाधकरणेपि किमापात कर्तुः कार्यमात्रकरणेन च कार्य
मात्रकरणेसातस्य तथाकर्त्तृजन्यत्वानभ्युपगमात् तथात्वेश
रिरादिग्धोयाधित्वेस्यात्तुल्ययोगक्षेमतयासाध्याव्यापकत्वा
संशयाधायकत्वादितिचेतन्नः त्वाघवेन बाधकं विना कर्त्तृजन्य
त्वेजन्यत्वस्यैवावच्छेदकत्वात् ननु शरीरजन्यत्वस्य गौरवात्तथा
त्वेन शरीरजन्यत्वं सकर्तृकत्वव्यापकं घटादेरित्यर्थः समाजः
घटत्वेन शरीरजमत्वनियमान्न तु व्यापकत्वपुरस्कारः अपि च
शरीरजन्यत्वं हस्त्यादिन्येसाध्याव्यापकं न च साक्षात्त्वपुन्नाधि
ष्टेपजन्यत्वतदर्थः साध्याव्यापकत्वात्: परमाण्वादेस्तत्सा
क्षात्प्रयत्नाधिष्टेयत्वात् अशरीरिकर्तृमपि नोपाधिः कार्यमा
त्रे कर्तुः शरीरसहकारित्वाभावात्तस्य साध्याव्यापकत्वनि

व्यापारजन्यघटादौ कृतिसाध्यता शरीरव्यापारद्वारैव न साक्षात्त्व
चीश्मीरस्य तत्संभवतु इति तद्बाधात् कर्तुरपि बाध एवः शरीरव्याया
रजन्यत्वं वोपाधिः मैवं कार्यमात्रे हि तथा न कृतिसाध्यत्वात् क्षि
त्यादौ व्यभिचारात्· घटादौ वत्तथात्वेपि कार्यमात्रे कृतिमात्रस्य
कृतिजनकत्वाविरोधात् विशेषयोर्हेतुहेतुमद्भावे बाधकं विना
सामान्ययोरपि तथात्वात्· नच चेष्टेतरकार्ये शरीरव्यापारद्वारे
व कृतेर्जनकत्वं क्षित्यादौ व्यभिचारात् किंतु घटादावित्युक्तः अत
एव सहभावनिरूपकत्वसहितनियतपूर्ववर्तित्वं कारणत्वं न च
कृतेः कार्यसहभावनिरूपकत्वं स्वतः कार्यकाले तदभावात्
तत्परिचायित व्यापारद्वारा तस्याः सहभावनिरूपकत्वे मतेः
शरीरव्यापारद्वारैव कृतेर्जनकत्वं केवलापाइत्यपास्त कार्यमात्रे
तथात्वाभावात्· कार्यत्वसहकृतत्वव्याप्तौ विपक्षबाधकमाह
न्यथेति कारणान्तरस्येव कर्तुरप्यभावेन कार्याभावात् कर्त्रभा
वे कारणान्तरस्याप्युत्पादकत्वे कार्यमाकस्मिकं स्यादित्यर्थः
यद्व्यतिरेकसंदेहात्कृतेनानुमानं तदेदं व्यतिरेकसंदे
हः कार्यकारणाविरोधानुमाभेषपि कर्तुं शक्यत इति तेषा
मथ नुमानाभासत्वं स्यादिति शंकोत्तराभ्यामाह स्यादेतदिति
अन्यथासत्त्वमिति पक्षाभिधमापूर्वमिमारचपत्तिनन्विति प
त्रे अपलवदात्मसंयोगासमवायिकारणक्रियोत्पादको यः
स तत्र साक्षादधिष्ठाता यथा स्वशरीरे स्मदादिः शरीरक्रिय
या यो यक्रियाजनकस्तत्र परंपराधिष्ठाता यथा दंडादौ कु
लालादिः व्याघेपामाएवाद्विः सशरीरस्यानादरं क्रिया अप

त्वादित्याह परमाण्वादीनामिति स्वव्यापार इति स्वक्रियायाः शरीरव्या
पारत्वेनपेक्षत्वादित्यर्थः स्वचेष्टायामिति शरीरक्रियायास्तत्कृत्यन
पेक्षत्वादित्यर्थः व्यतिरेकेणैवेति परत्परमधिष्ठेयं तद्व्यापा
रे शरीरक्रियार्थपक्षकमाह एवमिति सिद्धसाधनमभिधायानुमि
मारभतेपि चेति अधिष्ठातृस्योनिक्षित्यादेश्चेतनाधिष्ठितत्वहे
तुजन्यत्वेसाध्येपरादिदृष्टान्तः साध्यविकलः कुविन्दादेः कार
णत्वेनैवापेक्षणीयत्वयाकारकाधिष्ठातृत्वेनतदभावादित्य
र्थः तथा चेति० कर्तृजन्यत्वेप्यधेन न समवायादिहेतुकत्वस्य
मपाप्युगमादित्यर्थः उपाधिमाह किंचेति नहीति यथा शरीर
निवृत्तावप्यकायी बुद्धिर्न निवर्त्तते तद्वन्नित्यप्रयत्ननिवृत्ताव
प्यकायी बुद्धिर्न निवर्त्तत इति न शरीरे हि बुध्याकारणत्वेनापे
क्ष्यत इति शरीरनिवृत्तौ कार्यबुद्धिर्विवर्तत इति युक्तं न पुनर
नित्यप्रयत्नो बुध्याकारणत्वेनापेक्ष्यते येनानित्यप्रयत्ननिवृत्तेः
कार्यबुद्धिर्निवर्त्तेत न नित्येति स्यादपि तु व्यापकत्वमात्रेणेत्य
र्थः शरीरवदिति प्रयत्नाभासमसमर्थाहनिः बुध्या शरीरपयाकारण
तया नापेक्षते तद्वन्नित्यः प्रयत्नः कारणतयेत्यर्थः तन्नि
वृत्तावपीति अनित्यप्रयत्ननिवृत्तावपीत्यर्थः तदेतदिति वि
शेषस्य विशेषं प्रति प्रयोजकत्वादित्यादिनेत्यर्थः अत्र प्र
संगतः शायोनावद्दूषणमाह यदीति दृष्यपादनमित्यर्थः न
चेति आपादकस्याविशेष इत्यर्थः अयेति तथा चापाद्या
पकयोर्भेद इति भावः तत्राप्यप्रयोजकत्वमाह तदवच्छि
न्नेति साक्षात्प्रयत्नाधिष्ठितत्वेपि तस्येहेन्द्रियाश्रयत्वं यद

वच्छिन्ने आत्मनि प्रयत्नः यद्वच्छिन्नात्मनिष्ठज्ञानेनेन्द्रियकार्येण भो
गो जनयितव्यः कार्ये तु ज्ञानप्रयत्नाविन्द्रियाश्रयत्वं विनापि स्या
मिति न विरोध्यति मूलशैथिल्यमित्यर्थः प्रयत्नोत्पत्ताविति निमि
त्तसप्तमी अत एवेति सोपाधित्वेन मूलशैथिल्यादेवेत्यर्थः उपा
धिमाह नहीति ज्ञानानित्यत्वमुपाधिरित्यर्थः न च नित्येति यद
वच्छिन्ने आत्मनि अयं भोगं जनयति तस्याश्रयत्वं नित्यज्ञाना
श्रयस्येश्वरस्य भोगाभावान्न तदर्थं तदपेक्षेत्यर्थः प्रसंग
दूषणेनैव तदनुग्राह्यो हेतुरपि दूषित इत्याह तस्मादिति य
दि शरीरत्वं साक्षात्प्रयत्नाधिष्ठेयत्वं तदा शरीरेतरत्वं साक्षा
त्प्रयत्नानधिष्ठितत्वं परम्परया व्यापारे शरीरानपेक्षत्वं साक्षात्प्र
यत्नाधिष्ठेयानपेक्षत्वमेव तथा च साध्याविशेष इत्यर्थः यदीन्द्रि
याश्रयत्वं भोगाश्रयत्वं पारशरीरत्वं तदा शरीरेतरत्वादित्यस्या
निन्द्रियाश्रयत्वादभोगाश्रयत्वाद्वेत्यर्थः स्वव्यापारेन्द्रियाश्र
यानपेक्षत्वाद्भोगायतनानपेक्षत्वादिति वा हेतौ पक्षे त्वर्थः त
देतत्सर्वमन्यथासिद्धमित्याह अनिन्द्रियाश्रयत्वादिति ईश्वरे
त्यदृष्टाभावेन भोगाभावात् सरमाण्वादिभिर्भोगानवच्छेदक
त्वेनानिन्द्रियप्रयोगोपि स्यात् तस्य संबद्धेगवद्द्रव्यान्तराश्रयत्वा
च्छरीरानपेक्षक्रियोपि स्यात् न विरोध इत्यर्थः क्षित्यादि
त्वं चेतनानधिष्ठितहेतुकशरीरेतरजन्यत्वादित्यर्थः त्रा
पि शरीरपदार्थस्य विकल्प्य चपेदोषमाह यावेति दूषणां
तरमाह अप्रसिद्धेति तनु चेतनानधिष्ठितत्वहेतुकत्वमावद
न्यत्रावगतमतः प्रतीतमविपोगिकत्वेन तन्निषेधः २

क्षसाधनः स्यादित्यत आह नचेति कुविंद इति। ईश्वरेणैव तत्वा
देरधिष्ठानात् किं तदर्थं कुविंदे जेत्यर्थः ईश्वरेणैवेति कुविंदैरेव तंत्वा
देरधिष्ठानात् किं तदर्थमीश्वरेणेत्यर्थः अनवस्थावेति घटादे
र्द्विकर्तृकतया न दृष्टान्ते न कार्यत्वात् क्षित्यादावपि द्विकर्तृकत्वा
पत्तौ पुनः घटवत् क्षितिः क्षितिर्बहूरः ईश्वरान्तरं स्यादित्य
र्थः अन्वयेति कुविंदव्यापारस्यान्वयव्यतिरेकादित्यर्थः ईश्व
रज्ञानादीनां नित्यत्वेन सर्वविषयत्वात् घटाद्युपादानविषय
त्वमपीति कथं न तेषां पगदिकारणत्वं कुविंदाः ज्ञानादि तु
ल्यत्वादित्याह परमाण्विति षट्कारकसंयोगादिकं प्रतीश्व
रस्य कर्तृत्वात् घटादिगोचरमपि ज्ञानं सिद्धमिति भावः नन्विति
नात्वधिष्ठाताधिष्ठानार्थमेवेत्यर्थः यथा कुविंदाधिष्ठानान्व
न्वयव्यतिरेकाभ्यां तथेश्वराधिष्ठानं ज्ञानादीनां नित्यतया सर्व
विषयत्वात् तदधिष्ठात्रंतरकल्पनायामनुमानमस्तीत्यतो नव
स्यास्या ना कार्ये हि कर्तृत्वे भकारणत्वात् द्विकर्तृत्वादिनेति
नास्ति द्विरित्याह प्रमाणाभावादिति वैजात्यमिति प्रत्ये
कजन्यतया हेतेकार्यमेलकव्याप्यमित्यर्थः इहापीति द्विक
र्तृके घटादावेककर्तृकक्षित्यादेर्वैजात्यमित्यर्थः उदासी
नस्येति कारकत्वव्यापारपतः इत्यर्थः उदासानबुद्धेरि
ति कर्मधारयः दुःखहेत्विति दुःखहेतुश्चासौ कण्टकस्पर्श
श्चेति विग्रहः तस्य बुद्धेरित्यर्थः तत्रेति तत्र बुद्धिमत्स्य वैकत्वे
साध्ये तस्यानित्यप्रयत्नस्यः प्रयोजकत्वेनोदासीनबुद्धेर्नि
ष्टिविप्रसंग इति भावः तदभेनप्रबंधेन पोबुद्धिमत्पूर्वकमि

त्तिसाध्यंप्रतिजानीतेतेदनुकूलतथापरितृप्तः सुखान्तुसकर्च
कमितिप्रधानीभूतकृत्यप्रधानीभूतबुद्धिमत्पूर्वकत्वंप्रति ज्ञा
यतेतदानीमनित्यप्रमत्वस्योपाधित्वशंकापिनास्तीत्याहबुद्धि
मदिति नतुप्रधानीभूतकृतिपूर्वकत्वसाध्यपक्षेबुद्धिरप्रधानी
भूताकुतः सिध्येत् नहिप्रयत्नात्तत्सिद्धिः शरीरसंबंधज्ञानता
तकार्यत्ववत्त्वबुद्धिसंबंधेपिप्रयत्नागतकार्यत्वस्योपाधेः सुव
चत्वात् तथाचकृतिमात्रस्यालोकतोप्रासरत्वत आह एतेनेतिः
प्रयत्नातित्यस्यापाधथाकार्यत्वादेकैकजन्यत्वंसिध्यत्त्रितय
तमत्वमपिसिध्यति आर्थस्तुसंमाजः अतएवज्ञानादित्रय
व्यतिरेकान्तकानन्यतिरेकऽकिंत्वेकैकव्यतिरेकादितिव्य
र्थविशेषणत्वेनविशिष्टव्यतिरेकोनहेतुव्यतिरेणकव्याप्य
इतिनहेतोर्विशिष्टसिद्धिः साध्याभावव्यापकाभावप्रतियो
गिनएवसाध्यगमकत्वादित्ययास्तेज्ञानाधेकैकजन्यत्वस्ये
वसाध्यत्वात्तथैवव्याप्तिरितिभावः तत्रेतिः ज्ञानायेकैक
जन्यत्वेसाध्यइत्यर्थः तस्येतिप्रयत्नगतकार्यत्वस्येत्यर्थः
किंचयदिप्रयत्नेनबुद्धित्वेत्यत्यर्थमेवापेक्ष्येततदाप्रय
त्नगतकार्यत्वमुपाधिः स्यात्तन्नचैवप्रयत्नस्यनिर्विषय
त्वेनज्ञानविषयेषुकार्यजनकत्वमितितदर्थवध्यपेक्षा
स्यादेवेत्याहनचप्रयत्नइतिः तथापिनिसाबुद्धिः कुतः
सिध्यतीत्यत आहनित्येचप्रयत्नइतिनहीतिबुध्यमित्य
त्वेनहेतुशरीराद्याकृतदभावेशरीरव्यतिरेकनस्यादिति
कदृटपिसा। बुद्धिर्नेज्ञायेतेत्यर्थः अनित्यप्रयत्नाजन्यासा

क्षित्यादेरेककर्तृकत्वे च साध्ये शरीरत्वेऽन्यत्ववद्व्यर्थविशेषणत्व
मित्याह शरीरजन्यत्ववदिति॥ तर्काशुद्धिश्च यदि अविकलतर्के
प्रणिधानस्तदान्येषां परीश्वरः कर्त्ता स्याच्छरीरी स्यादित्याद्य
दीनां तर्काणामीश्वरसिद्ध्यसिद्धिव्याघातेनाभासत्वान्न दूष
णत्वमित्याह तर्काभासतयेति अथानुकूलतर्काभावरूपासा
नत्वमाहानुकूलाभावादिति॥ कर्तुः कारणस्याभावे कार्यं न स्यादित्य
नुकूलतर्क इत्यर्थः ननु कर्त्रभावेऽपि कारकान्तरव्यापारात्कार्यं
स्यादित्यत आह कारकव्यापारेति कारकान्तरव्यापारे प्रति चे
तनव्यापारस्याहेतुत्वात्कर्त्रभावे सोऽपि न स्यादित्यर्थः कारका
न्तरव्यापारसत्वेऽपि कर्त्रभावे कार्यं न स्यात् किंचित्कारणाभा
वस्य कार्यानुत्पत्तिव्याप्यत्वादित्याह कारणेतरेति सोगत्वम
त्माह यस्मिन्निति कृतिमात्रकार्यमात्रयोरन्वयव्यतिरेकाभ्यां
व्याप्तिग्रहस्तन्मते व्यापककृतेः सत्वेऽप्ययोग्यकृतेर्वेषविरे
कानिरूपणात् यदि च कृतिमात्रेण व्याप्तिग्रहात्तदुपकर्तृ
सिद्धिस्तदा वह्निमात्रव्याप्यधूमाददृश्यजठरादिवह्नि
रपि सिध्येत् शाखाकम्पे च योग्यस्यापि सिद्धिरिति वायोः का
रणताग्रहश्च स्यादित्यर्थः कृतिविशेषकार्यविशेषयो
रन्वयव्यतिरेकग्रहो बाधकं विना कृतिमात्रकार्यमात्रयो
र्व्याप्तिग्राहो यायो न तु पक्षधर्मताबल्यविशेषयोरेवंवा
दिग्रहः यथा वह्निधूमविशेषयोरन्वयादिवतात्सामान्ययो
रपि व्याप्तिग्रहोऽन्यथानुमानमात्रोच्छेदप्रसंगादित्याह प्र
सक्षानुपलम्भादिति॥ अन्यथावाकप्रति आलोकवतर

कु॰ वृ॰
६६
66

६६

वाग्नेः कंपप्रतिरूपवत्त एव दंडादेः प्रत्यक्षानुपलंभाभ्यां का
रणत्वनिश्चयाद आलोकात्मकस्य जठर्येदंहनस्यातिरस्कृ
पस्य पवनस्य कथं सिद्धिः स्यादित्याह नचेदेहमिति उदा
ह्दनयोः पूर्वोक्तयोरित्यर्थः दहनपवनयोरनालोकनिरस्त
रूपयोः कुतः सिद्धिरलोकरूपवह्नेरेव तद्व्यतिनिश्चये सती
तिः पूर्वोक्तयोरित्यर्थः दहनपवनयोरनालोकनिरस्तरूपयोः कु
तः सिद्धोजनी आलोकरूतएव वह्नेर्धूमोन्यतितिश्चयेरूपवत
एवहस्पादर्लोष्टादेः कंपनिश्चयेच सतीत्यर्थः अदृश्यवह्नेर्धूमा
नुमानेः पवनमात्राद्वकंपानुत्यत्तेस्तत्र दृश्यत्वमेवतंत्रमिति
न धूमाद्दृश्यवह्निसिद्धिर्नवाकंपात्पवनमात्रस्यानुद्भूतरू
पस्य सिद्धिरित्याह यद्यपि निकारणत्वासिद्धावपि प्रकारांत
रेणकार्यलोपप्रसंगं वक्तुमाह तत्कथ्यतेरिति न तन्पाधिवि
धननमेवकथमित्यत आह एतद्वेति प्रतिबंधादेरितिः श
शेपशुत्वाद्दृश्यशृंगवाधेप्ययोग्यशृंगसिद्धिः स्यादित्यादे
रित्यर्थः वस्तुनो विपक्षबाधकाभावाद्यास्यभावइत्यर्थः
प्रकृतादृर्थान्तरत्वं शृंगत्वस्य योग्यसंस्थानव्याप्यत्वेनायोग्यं
शृंगंविरोधाद्धंकिंतु मस्तकं शशेशृंगस्यात्यंतमभावइति
सर्वेषामवाधितप्रत्यक्षबाधश्चेतिभावः ततएनप्रतिवं
धासिद्धेरेवेत्यर्थः अप्रसंगः शशशृंगादेरितिशेषः दत
मितिकार्यस्याहेतुकत्वेकादाचित्कत्वानुपपत्तिरित्यादिने
त्यर्थः नचागमादेवेश्वरसिद्धौ तत्रत्नत्वायप्रदर्शनव्यर्थ
मित्यत आहार्षमितितर्कानुसंधानंविभाव्यधर्मोपदेशवा

त्यर्थमेवनिश्चेतुमशक्यामित्यर्थः यद्वा आगमाविरोधं न्यायस्या
ह आर्षमिति अस्य न्यायेनागमविरोधः अपितु तत्संवादः य
तोऽस्तन्यायेनुनेवमित्याह तमिममिति निश्चयहीनेति व्यवहितान्वे
सनेनोपसर्गसंज्ञाविधानादिति भावः एतेनेति ब्रह्मादिशरीरम
धिष्ठायेश्वरस्तज्जनीत्यर्थः खल्वपीति निपातसमुदायस्तुशब्दार्थे
न इत्यर्थे वर्तते समुच्चयार्थः समाधो विश्वविदक्षय इत्यनेना
न्वीयत इत्येकः साध्यत इत्यर्थे वर्तत इत्यर्थः एवमग्रेऽपि आयुज्य
ते संयुज्यतेन्योन्यद्रव्यमनेनेत्यायोजनं द्व्यणुकारंभकसंयोगज
नकर्मसर्गाद्यकालीनपरमाणुकर्मात्रविवक्षितं तथाहि स्वप्रयत्ना
देवतेषां स्यात्तदा परमाणूनामचेतन्यात्तु पपत्तिरित्याह स्वातं
त्र्य इति पदं च प्रयत्ननिरपेक्षादृष्टादेव तत्स्यात्तदा द्व्यणुका
दीनामपि तत एवोत्पादः स्यादिति हेतुं तच्छेदेद इत्याह भावादृष्ट
मिति चेत्तत्व्यापारसहितात्तत्स्यादिति भावः तथा च सर्गाद्य
कालीनद्व्यणुकोत्पादककर्मस्वसमानकालीनप्रयत्नजन्य
कर्मत्वाच्चेष्टावदिति भावार्थः विपक्षे किं बाधकमित्यत आह तद
त्वभाव इति हेतोश्च तत्व्यापारस्यान्यत्रोपलब्धस्यात्रावैक्रि
यारूपफलाभाव इत्यर्थः ननु चेष्टारूपक्रियाविशेषस्तथा न
तु क्रियामात्रमित्यत आह विशेषस्त्विति चेष्टा हि भोक्तृगतप्र
यत्नस्य प्रयोज्यान्तु प्रयत्नमात्रस्येत्यर्थः तकोपधार्थमानमा
ह परमाणवा इयोहीति आयोजिताः उत्पादितकर्माणः प्र
वृत्तास्तेकार्यमात्रमारभंत इत्यर्थः विशेषणीभूतकर्मपक्षकेपूर्वद
र्शितानुमानेनान्यर्थं विशेषस्त्वित्यादि निराकर्तुं चेष्टात्वमु

पाधिमाहः क्रियाविशेषेति॥ तस्येवेति प्रयत्नवदात्मसंयोगासम
वा।येकारणकक्रियात्वमेव हि परमाणुक्रियाणां चेतनायोजि
तत्वं साध्यं तच्च नोपाधिः साधनव्यापकत्वादित्यर्थः विषेतिवि
षभक्षणादिक्रियाया अदृष्टमरणादिव्यापकत्वादित्यर्थः इष्टेति
विषभक्षणानुकूलक्रियाया अपीच्छाविषयविषभक्षणादिव्या
पकत्वमस्त्येवेच्छां विना तत्राप्यभावादित्यर्थः उभयथापीतिप
रमाण्वादिक्रियायास्तत्कर्तुरीश्वरस्यास्मदादेश्चेच्छाविषयार्थ
हेतुत्वादित्यर्थः तथाच साधनव्यापकत्वादनुपाधित्वमिति
भावः साध्याव्यापकत्वमप्याह भ्रांतेति भ्रमप्रयुक्तस्पंदस्येश्वर
ज्ञानाप्रमापकत्वादनिष्टशुक्तिपरिहारकत्वाच्च तत्र साध्याव्या
पकत्वादित्यर्थः नच रजतत्वेनेच्छाविषयस्य शुक्तेः व्यापकत्वम
स्त्येवेति वाच्यं येन रूपेणेष्टत्वं तद्रूपेण व्याप्तेर्विवक्षितत्वादिति
भावः मतेति वाय्वादिनामूर्तशरीरक्रियायां साध्यापत्तिरित्यर्थः
एतच्च समव्याप्तोपाध्यभिप्रायेण मते तूपलक्षणं जीवच्छरी
रस्यापि वायुवशात् क्रियायां तथात्वमिति भावः विषमव्याप्तोपा
धित्वपक्षे तु शरीरावयवक्रियायां साध्याव्यापकत्वं नेत्रेति
इदमपि दूषणं समव्याप्तोपाधित्वपक्षे विषमव्याप्तोपाधि
त्वपक्षे तु शरीरावयवक्रियायां साध्याव्यापकत्वं स्पर्शवदि
न्द्रियत्वादित्यदस्तु स्पर्शदूषणं पुनरेवं नजेय्य इति नोक्तदोष इ
त्यर्थः ज्वलनेति त्वन्मते ज्वलनादिक्रिया न प्रयत्नजन्या
कित्वदृष्टवदात्मसंयोगजन्येत्यतस्तत्रापि समव्याप्तोपाधि
पक्षे साध्यापत्तिरित्यर्थः चेष्टयेवेति चेष्टाश्रयः शरीरमिति लक्ष

पापक्षेन्योन्याश्रय इत्यर्थः लक्षणांतरे तु करादिक्रियायां साध्या
व्याप्तिरित्यर्थः सामान्येति अतो नोक्तदोष इति भावः तत्र मानमाह
यत्न इति क्रियामात्रे येति क्रियामात्रस्यैवमयात्रयत्नजत्वात्तुमा
पकत्वांगाकारादित्यवृत्तिमनेन साधीतिः सिध्यतीत्यर्थः वि
शेषस्येति क्रियाप्रयत्नयोः सामान्यतः कार्यकारणभावनिश्चये
सध्याव्यापकत्वमावश्यकमिति भावः ननु परमाणवो नर्थेत
नाधिष्ठिताः प्रवर्तेते शरीरेतरत्वादिति सत्प्रतिपक्षतास्यादि
त्यत आह एतेनेति शरीरेतरक्रियाया अदृष्टान्वाभावान्नोक्तप्र
पन्नजन्यत्वंतिर्कांतो। क्रियामात्रेतु प्रयत्नजत्वं स्यादेवेत्यर्थः परा
मदेवेत्यादिनापरकीयविचारे आगमविरोधप्रदर्शनं क्षित्या
दाविति क्षित्यादिकं प्रयत्नजनितं गुरुत्वे सत्यपतित्वादित्यर्थः वि
हगादिसयुक्तद्रव्यांतरेण व्यभिचारनिरासाय तत्साध्येतभाव
पनियरंपरपाचेति तत्रदृष्टांतमाह वत्सपुक्केति एतेन यथश्र
धारकप्रयत्नधृतत्वव्युत्पादनेन व्याख्यातामुख्यार्थपरतये
तिशेषनविंद्रादिदेवतातेदप्रतिपादकागमस्यमुख्यार्थता
याम भेदप्रतिपादकागमविरोध इत्यत आह सर्वावेशेति॥
आवेशो ज्ञानादिमसंयोग इति वक्ष्यति तच्चावेपीति। पवनप्र
तिबंधकसंयोगभेदस्थितिः अत एव वायुसंयोगादाकाशेय
त्रस्थितिवत्स्यादित्यपास्त अनुपाधित्वादितिः साधनव्या
पकत्वादिति भावः आऽप्रायेनः विशेषवानिति प्रायेणेत्यर्थः
किमिदं शरीरत्वं यत्साक्षात्प्रयत्नाधिष्ठितत्वे परमाणूनां प्रस
ज्यत इत्यादिनोवेत्यर्थः धत्याग्दरित्यादि पूदसंत्याख्यमाह

संहरणादिति: ब्रह्मांडादीति ब्रह्मांडादिकं जनकप्रयत्नसमानका
लीनचरमकार्यनाशप्रतियोगीति साध्यार्थः सकृदभ्यागतीति प
रमाणुमात्रावशिष्टावित्यर्थः ननु नाशविशेष एव प्रयत्नपूर्वकोस्म
त्स्वन्यथापि भविष्यतीत्याशंक्य तत्समाधानं दुवाण एवग्रंथ
लाघवात्पवनादिष्वमाणेष्वतिदिशति कार्यत्वादिति यथाधृति
विनाशयोः कार्यकारणभावो विपक्षे बाधको निरुपाधित्वग्रा
हकस्तथा यदस्यापि स एव तद्ग्राहक इत्यर्थः न चादिमत्वमुपा
धिः प्रलये विच्छेदादिनादिमत्वाभावेन साधनव्यापकत्वमि
त्याह विच्छेदेनेति प्रत्यवादेशिनिप्रत्यपादिहेतु यद्यपि पूर्ववत्का
र्यकारणभाव एव विपक्षबाधक इत्यर्थः ककवाचो मनुष्या
: स्वतंत्रोतिलिंगज्ञानीयव्यवहारानुपजीवित्वं पुरुषस्य स्वातंत्र्यं
साध्येषु क्रमेण दृष्टांताः नियुयोसादि आदिमानिति सादिव्यव
हारत्वमुपाधित्वमित्यर्थः अन्यथापीति स्वतंत्रपुरुषं विना
पीत्यर्थः तथापीति पूर्वपूर्वसर्गेपि तज्ज्ञानीयव्यवहारस्येश्वर
पूर्वकत्वादस्मादित्वे न विरुध्यत इत्यर्थः इदानीतनापूर्वव्यव
हारस्य सादित्वेपि नाभवस्यानादित्वं हीयत इत्याह नहीति तद
नादित्वमेव प्रायेण हीयत इत्यतः आदर्शेतिय षबदारं दृष्टाम्ब
वान्हियते सोपि नास्तीत्यर्थः शरीरान्वयेति ईश्वरस्यादृष्टाभा
वेपि तच्छरीरसाध्यहेतुकास्मदादिभोगसंपादकादृष्टादेवेश्व
रस्य शरीरोत्पत्तिरिति भावः पितामहस्येति अस्य ब्रह्मणो ह
मेव पित्रादिरित्यर्थः यदि त्वहमेवेति परिस्पष्टं नवद्वैतं पं तदा
लोकाः स्युरिति । नोकाः प्रामाणिकाव्यवहरता उत्सीदेयुरिति व्य

वहितेनान्वयः अत्रहेतुर्ममवर्त्येनिएतेनेतिघटादिव्यवहारस्यस्व
तंत्रपुरुषपूर्वकत्वव्यत्यादर्नेभकुलालादिदेहवतईश्वरस्य
नथाभावादित्यर्थः प्रसपपदंसमाभ्यासएकंभक्तसंबंधितद्वि
षयर्थप्रामाण्यंलक्षणतीत्याहप्रत्ययशब्देनेतितथात्वेतिआ
गमस्यसंप्रदायः प्रवाहः प्रयात्वप्रयोजकवाक्यार्थप्रमारूप
गुणाजन्यः पर्थाचैविरव्याप्यपिवादिवक्तृगुणाजन्योवाप्रमाण
शब्दत्वातलौकिकप्रमाणशब्दवदित्यर्थः लक्षणायीजंसं
बंधमाहनहीतिनचप्रमाणत्वमसिद्धंप्राप्राण्याज्ञानेपार
लौकिकेकर्त्रणिवेदबोधितेप्रेक्षावतांनप्रवृत्त्यनुपपत्तेरित्याहनचे
तितथापिनेनक्तगुणपूर्वकेणेवभाव्यमित्यसिद्धमित्यतआ
हनचस्वतइतिव्याप्तिहेतुः सार्वज्ञकुनः सिध्यतीत्यतआह
चेतितयाहीतियद्यपिपरैः सर्वज्ञानगीकारमभ्युपगीतंत्वंपरं
प्रत्यसिद्धंतथाप्यात्मन्तमसंसारिवृत्तिजातित्वात्घटत्ववत्ः स
चासंसारीकिंचिधकप्रणेतापुरुषत्वादितिसाध्यप्रसिद्धौव
संसारिपुरुषप्रणीताइतिसाध्यंनचास्यदापच्चुरितवेदव्य
भिचारः वेदज्ञानजन्यज्ञानजन्यत्वस्यसाध्यत्वादितिभावः
विरुद्धत्वादितिप्रतारकवाक्यस्याप्यदृष्टविषयत्वादित्यर्थः
अनुपलभ्यमानेतिः मन्वादिवाक्येवेदस्येवमूलान्तरस्योपल
भ्यमानत्वादित्यर्थः ननुवाक्यत्वमसिद्धंसमुदायस्यानप्रतिपा
दकत्वातनचशाखासमुदायोवेदः तस्यवेदनिरूप्यत्वातनापि
महातनानांवेदाकारानुगतव्यवहाराद्वेदत्वेजातिः देवदत्तजी
यत्वाद्यनुमापकशब्दवृत्तिजातिभिः संकरप्रसंगात्नापिस्व

र्गकामादि शब्दः स्मृत्यादेरन्यथात्वात उच्यते। शब्दनद्युपजीविप्रमा
णातिरिक्तप्रमाणजन्यप्रमित्यविषयार्थकत्वे सति शब्दाजन्यवा
क्यार्थज्ञानजन्यप्रमाणशब्दत्वं वेदत्वं। ईश्वरप्रमाया अजन्यत्वा
द्दूरार्थस्यानुमानादिविषयत्वेप्यनुमानादेर्वेदोपजीवकत्वात्।
स्मृत्यादीनां वेदसमानार्थत्वेपि शब्दजन्यधीजन्यधीजनकत्वाद्
दर्थप्रतीत्यलक्षणत्वमनात्। वाक्यादिभिः संगृहीतहेतुं व्याचष्टे।
अन्वयमो वेति। ननु किं पौरुषेयत्वं तदर्थधीजन्यत्वं; तद्द्वा
रणधीजन्यत्वे वा अव्यापकं तदुभयजन्मत्वेन सिद्धसाधना
त् नापि स्वतंत्रपुरुषप्रणीतत्वं इदानीं पठ्यमानवेदे तदभावा
त्। न च स्वतंत्रपुरुषप्रणीतसजातीयत्वं साध्यं भारतस्मृत्यादौ व्य
भिचारात् न तज्जातीयस्य स्वतंत्रपुरुषप्रणीतत्वाभावात्। तत्त्वप्यर्थ
प्रतीत्यनदर्थपरतया प्रतिसंधीयमानपदत्वं पौरुषेयत्वं अ
र्थज्ञानवताध्यापके न सिद्धसाधनात्। अत्राहुः सजातीयोच्चा
रणानपेक्षोच्चरितजातीयत्वमपौरुषेयत्वम् आद्यस्मृतावपि त
ज्जातीयत्वान्नान्यभिचारः। यद्वा वेदत्वं सजातीयोच्चारणानपेक्षो
च्चरितवृत्तिप्रमाणतावच्छेदकवाक्यधर्मत्वात् स्मृतित्ववत्। न्य
शादिति यशोविष्णुः। ननु वेदे कर्तृस्मरणमर्थवादतयानमानं।
कार्यान्वितज्ञानजनकस्यैव पदस्य शक्तिग्रहादित्याहार्थवादे
नि आदित्योवै यूप इत्यादेरर्थवादस्य मुख्यार्थत्वे बाधकाप्र
णीतत्वात्स्तुतिपरत्वेपि प्रकृते बाधकानां निरासाद्विध्यर्थ
स्यापि मुख्यार्थत्वमेवान्यथा यन्न दुःखेन संभिन्नमित्यादे
रपि स्वार्थपरित्यागप्रसंगात्। कालिदासस्मरणेपि ध्यना

वानत्वनेनकार्यस्याथकर्तृकत्वप्रसंगात संकर्तृकत्वे वा तत्रैवायं हेतु
रनेकांत इत्याह कर्तृस्मरणस्येति प्रमाणांतरेणेति वेदानपोरुषेय
ः प्रमाणांतरागोचरार्थत्वात् यन्नैवं तन्नैवं यथा संवादित्वा क
मित्यर्थः यदि वेदप्रणेतृप्रमाणांतरागोचरार्थत्वं हेतुस्तदा त
स्योनुराश्वरस्यप्रत्यक्षगोचरार्थत्वादसिद्धिः अथ यस्य कस्या
पि प्रमाणांतरागोचरार्थत्वं तदानैकांतिकमित्याह प्रणेता
रमिति अनैकांतिकत्वं स्पष्टयति आकस्मिकेति दृष्टकारणोपहा
रविनाजातस्मितस्य यद्बीजं सुखानुस्मृतिरूपं कारणं तस्येत्य
र्थः सर्वज्ञो वेदवक्तावसंभावनास्पदं वाक्यार्थज्ञानसामर्थ्यरहि
तत्वादित्याह वक्तैवेति ईश्वरो नातीन्द्रियार्थदर्शी पुरुषत्वान्न-
ज्ञानं वा नातीन्द्रियविषयकं ज्ञानत्वात् तन्मनो नातीन्द्रियेष्वव
र्तनेमनस्त्वादित्याद्यः प्रयोगाः प्रागेव निरस्ता इत्याह वेलतत
स्येति अपि सामग्र्यभावात्कार्यज्ञानाभावेपि अकार्यज्ञानं न नि
वर्त्तत इत्याह नित्येति पक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वादुपा
धित्वं स्यादित्याह प्रमाणांतरागोचरार्थत्वेन शब्देतरप्रमाण
गोचरार्थत्वं विवक्षितं मानांतरगोचरार्थत्वं वाः स्थूलभ्रमा
नांतरगोचरार्थत्वं वा आद्ये मन्वादीति द्वितीयमाशंप
वनिराकरोति प्रयुज्यमानेति तत्रीयं शकतोस्त्वेवमिति
मलमूलिभावः उपजीव्योपजीवकभावः अयमपि सा
ध्याव्यापकत्वात्साधनव्यापकत्वान्नोपाधिरित्याह उक्ते
निः यणेतभ्रूलभ्रूव प्रमाणांतरागोचरत्वस्यासिद्धेरन्ये
प्रत्यनैकांतिकत्वादित्यादिनेसर्थः द्व्यणुकादिपरिमा

णामनेकवृत्तिसंख्याजन्यंतस्याश्चद्वित्वादयेक्षाबुद्धिजत्वाति
रतस्तदाश्रयद्वित्वरइतिसाधयितुमाहद्व्यणुकेतिकार्यगुण
त्वादितिकार्यद्रव्यनिगुणत्वादित्यर्थः ननुद्व्यणुकेपरमाणुपरि
माणादेवत्र्यणुकेचद्व्यणुकपरिमाणादेवपरिमाणोत्पादो
पपत्तौकिंद्वित्वादिसंख्ययेत्यतआह नवेति आकाशपरि
माणावृत्तिविशेषः यदिचेपरः परममहत्परिमाणमेवतस्मी
कुर्यात्तदाहेत्वंतरमाहाणुपरिमाणत्वादिति एवमपिनात्रमनः
परिमाणंदृष्टांतस्तयोरापकदाचिदारंभकत्वात् अथमवा
णुपरिमाणस्यजनकत्वाभ्युपगमाच्चात्यथानित्यद्वित्वसं
ख्यायाअप्यजनकत्वापत्तेः तथापिप्रमाणबलेनमनसो
णुत्वंसाधयिष्यामीतितत्परिमाणमेवदृष्टांतइतिभावः
अन्यथेतिकालादिमनसापरिमाणस्यपरिमाणजन
कत्वेनेद्रव्येद्रव्यानारंभादनाश्रयंपरिमाणंजायेतेत्यर्थःबा
धकांतरमाहद्व्यारम्भकस्येति अणुपरिमाणंयदित्र्यणुके
महत्त्वारंभकंद्व्यणुकेपिस्यादविशेषादित्यर्थः अणुकेपिवा
द्व्यणुकवदणुत्वापत्तिरितिभावः यदित्र्यणुकेमहत्त्वारंभकं
वदुः त्वंतदात्रैवाणुत्वंमनादत्यवद्वित्वसंख्यायाआरंभकं
त्वसिद्धेर्व्यणुकपरिमाणस्यानारंभकत्वंसिद्धमित्याहतत्रे
तिननुद्व्यणुकपरिमाणेकाविज्ञानिरस्तिनहि शिष्टाणु
त्वंमहत्त्वजनकामतिनोक्तदोषइत्यतआहाणुत्वमेवेति ए
वंमहत्त्वंनमहत्त्वारंभकंस्याद्व्यभिचारेणकारणत्वाभावा
दित्यर्थः यद्वा किमणुत्वंमहत्त्वमेवजनयतिकेचिदणुत्व

पिब्रानत्राघमाशंक्यं इष्टापत्ति अणुत्वमेवेति अंशं द्रूषयति अ
णुत्वमहत्वयोरिति अणुत्वमहत्वयोर्विरुद्धजातीयत्वान्योन्यप
रिहारेण स्थितेरयं भिवारेणैकमव्यारंभकं स्यादित्यर्थः ननुकार
णभेदात्कार्यभेदः स्यादित्यत आह वकुभिरयीति यदि न संख्या
कारणां किं त्वणुपरिमाणमिति शेषः परमाणुकार्यस्येति का
रणवद्गत्वं स्यान्यत्र महत्वहेतुत्वकल्पनाद्व्यणुत्वमेवदे पादित्य
आहाप्ययेनित्थासातित्रित्वादिसंख्यावैपथ्यपित्तिः अणु
द्वपारब्धापेक्षयातद्विशिष्टारब्धोविशेषाभावादित्यर्थः प्र
त्येः कव्यभिचारादकारणत्वं स्यादिति भावः नन्वणूनां संख्या
वैचित्र्यमणुपरिमाणतारतम्यभेदमपारनोयद्योगिपरि
माणेवांतरथरणभेदव्यंग्यजातिभेदात्वबभिचारस्यत आ
हाणुनएवेतिवथापितारतम्ये संख्येव प्रयोजिका संख्याभे
दं विनासमुदायभेदकांतराभावादित्यर्थः परमाणुकार्ये मि
हत्वअसंग इत्यत्रेष्टापत्तिमाहास्त्विति· त्रिभिः परमाणुभि
रित्यर्थः महत्वइति अनन्ययासिद्धान्वयव्यतिरेकाभ्यांत
थैवकारणत्वनिर्णयादित्यर्थः ननु द्व्यणुकादिपरिमाण
स्यपरिमाणाजन्यत्वेपिप्रचयजन्यत्वं स्यात्तस्यापि महत्वे
कारणत्वादित्यत आह नचेति अतोनेकेति· अत्रेदं मं
त्वं अणुकमहत्वं न परिमाणजन्यं संख्याप्रचयाजन्यमहत्वं
प्रत्यवयवमहत्वेन कारणत्वात् महत्वप्रचयपरिमाणत्वेन पर
माणुपरिमाणात् द्व्यणुके महत्वापपत्तेः नापि जन्यावय
वपरिमाणत्वेन गौरवात्· नापि जन्याणुत्वेन तथाऽदृष्टं

नात· महत्त्वविशेषो नियतहेतुकत्वापत्तेः महत्त्वांतरजाति
कल्पने च गौरवं घटत्वकार्यत्वं च प्रामाणिकं एवं द्व्यणुक
परिमाणं न महत्त्वजनकं अणुपरिमाणत्वात् परमाणुपरिमा
णवत्· अन्यथा तस्य महत्त्वजनकत्वे द्व्यणुकस्यापि महत्त्वप्र
संगः किंत्ववयवबहुत्वं परिमाणं यथा जन्यमहत्त्वे अवयव
बहुत्वेन कारणत्वकल्पनात्· एवं द्व्यणुकपरिमाणं नाणु
परिमाणजनकं परमाणुत्वात् अणुपरिमाणं वा न परिमा
णजनकं अणुपरिमाणत्वात् द्व्यणुकपरिमाणवत् परंतु
मपरिमाणत्वेन न जनकं व्योममहत्त्ववदिति तन्न अवयव
नित्यपरिमाणस्य जनकत्वाभ्युपगमात्· अन्यथा त्रित्व
ति संख्याया अप्यजनकत्वापत्तेः अतो द्व्यणुकपरिमाणं
संख्याजन्यं परिमाणप्रचयाजन्यत्वे सति जन्यपरिमाण
त्वादित्यवयवबहुत्वाभावाद्द्वित्वमेव जनकं· यदि च त्र्यणुक
जनकपरिमाणं परिमाजन्यस्यात् महाकारणपरिमाणापे
क्षयोत्कृष्टं स्यात्· महज्जन्यमहत्तरमहत्त्ववत् इ अणु
तराणुतमत्वापत्तिः उत्कर्षश्च न कारणापेक्षयाधिक
देशत्वं येनेष्टापत्तिः स्यात् किंतु वरत्वं तत्कारणपरिमाण
वाचकवाच्यत्वं तच्च वृत्तिनिमित्तजातिमत्त्वं वा नतु पर
माणुद्वित्वं न परिमाणजनकं नित्यवृत्तिसंख्यात्वात् अ
णुवृत्तिद्वित्वत्वात् व्योमद्व्यणुकवृत्तिद्वित्ववत्· एवं द्व्य
णुकवृत्तिबहुत्वं न परिमाणजनकं अवयववृत्तिबहु
त्वात् परमाणुबहुत्ववत्· यथा त्र्यणुकमहत्त्वस्याणुज

कु. वृ.
७२
72

न्यत्वे द्व्यणुकस्यापि महत्त्वप्रसंगस्तथाणुवृत्तिसंख्याजन्यत्वे
ऽपि घणुकस्य महत्त्वप्रसंगः यथा च परिमाणस्योत्कृष्टपरि
माणजनकत्वाद्यणुनरत्वप्रसंगस्तथा सख्याया अपि समा
नाधिकरणोत्कृष्टपरिमाणारंभकत्वप्रसंगः मैवं समो द्वे
परमाणुवृत्तिद्वित्वं घणुकवृत्तिवहुत्वयोरभिहावाश्रयासि
द्धेः सिद्धे धर्मिग्राहकमानवाध्यमानः तु अथ द्व्यणुकपरिमा
णं महद्वित्वजन्यपरिमाणत्वात् अणुके महत्वे नाणुवृत्तिवहु
त्वजन्यं महत्वात् परिमाणत्वाद्धेतिचेन्न अप्रसिद्धद्वित्ववहुत्वज
न्यत्वनिषेधे साध्ये सिद्धसाधनात् अप्रसिद्धत्वनिषेधे सा
ध्याप्रसिद्धिरिति संख्येव तज्जनिकेति वयं सांप्रदायिकास्तु
द्व्यणुकपरिमाणासमवायिकारणताग्राहकमानं घणु
परिमाणं विषयीकुर्यात्तदा परिमाणद्वयासमवायिकारण
त्वे गौरवमिति द्वित्वमेकं विषयीकरोति पद्वाएकत्वस्य परि
माणानारंभकत्वे सजातीयनिरूपितोत्कर्षाभावश्च प्रयत्वं प्र
योजकं तत्त्वपरमाणुपरिमाणेपि तुल्यमित्याहुः केचन व
स्तु कारणपरिमाणवत्कारणानेकवृत्तिसंख्याप्यनण
घनुविधानात्परिमाणे हेतुः यं यस्तु संख्याभिरपेक्ष
परिमाणकारणत्वनिषेधपर इति समादधुः तद्यस्या
सारितिश्वरापेक्षा बुद्धेर्निसत्त्वाद्विनाशेपि तद्वत्या
दित्वाद्वित्वादौ नैमित्तिकनाशेनाशृङ्खिभावः जाते
हीति महत्वोत्पत्तेः पूर्वं द्व्यणुकस्याप्रत्यक्षत्वेन लिंगा
भावादित्यर्थः अत्र कार्यत्वमुद्देश्यत्वं उद्देश्यश्च तात्पर्यं

तद्विषयत एव वेदस्यप्रामाण्यं नच परिशेषाद्रूढिरिष्टासाचवेदा
र्थेनासादादानामितिदायेश्वरसिद्धिरित्याह उद्देश एव विवेदस्या
पोजनासमर्थं नाम्नावेनयोजनं व्याख्यानं न चास्मदादानां सर्व
वेदार्थज्ञानं नतिष्क प्रवृत्तिहेतुरिति तद्व्याननयाईश्वरसिद्धिरि
त्याहापाख्येति ईश्वरादिपदानांसर्वतेनित्यज्ञाने वेदादेव शक्ति
ग्रहात्तेनापि तत्सिद्धिरित्याह ईश्वरादिपदमिति लोकवेतिलो
किकदृष्टान्तेव्याप्तिग्रहादित्यर्थः वृद्धव्यवहारेण कार्यान्वितेप
दार्थेपदानांशक्तिः कार्यान्वयस्यविधिसमभिव्याहृतस्य
साक्षात्तदसमभिव्याहृतस्य च परंपरयेति मतमाश्रिव्या
हाम्नापस्येति भाव्यार्थस्य साध्यस्यपयापथ्यं भक्ष अ
पथ्यंन — — क्षात — — उस्योयस्य साक्षात्कार्यान्वयज्ञाना
त्स्वतंकलनिवर्तकत्वे भूतार्थस्यसिद्धार्थस्यः पयापरिणति
स्वरसमाम्रफलंपरिपातिविरसंपनसमितिवाक्यस्यनदृभा
यातनभक्षणाभक्षणकार्यत्वेवासर्थग्रहात्स्यस्यरयात्तथात्व
मित्यर्थः तदुपपादयति विधिशक्तिरिति कार्यत्वशनजन
नेपिप्रवृत्तोयपिकं प्रवृत्तिविषयेत्यापेक्षपाभ्राशक्यशनं
तदुपसहकार्यलाभो विधिशक्तेवसादस्तल्लाभक्षोतंभनं
तत्सहकारित्वेमानमाह प्रशस्तेहीतिः पदार्थवाक्यार्थाभ्यां
भेदपितुयस्तोति· तत्रेतितदेवपरेपस्यस्तुमादिवाक्यस्ये
ऋत्रपरपदार्थविकल्पयतिसाध्यमितितवदिदमितिइदं
वाक्यमित्यर्थः ननु वाक्यार्थस्य वाक्यरूपप्रमाणासाध्यत्वे
रितन्निष्टफलसाध्यतयैव तत्साध्यतास्यादित्यत आह

फलस्येचेतितस्यद्वितीयविकल्पएवप्रवेशादिभिभावः तारस्या
वीतिसाध्यफलभागितयातीरस्यापिसाध्यत्वमित्यर्थः स्वरूपे
तिप्रवृत्त्याद्येतात्पर्याभावेपितीरस्यतात्पर्यविषयत्वादित्यर्थः
पदवाक्ययोरितिस्तुत्यादिवाक्यस्यपदार्थवाक्यार्थभिन्नेप्र
वृत्त्यादावपितात्पर्यावद्व्यापकत्वादित्यर्थः नचपदार्थज्ञान
जनकत्वंपस्यतस्यतत्रतात्पर्यमितिवाच्यं धूमोस्तीतिवा
क्यस्याग्निज्ञानाजनकत्वेप्यग्नौतात्पर्यानवद्व्यापकत्वादि
तिभावः नहीतिप्रयोजनंवक्तुश्श्रोतुर्वेत्यर्थः यत्रवक्तुस्ता
त्पर्यंतत्रशब्दस्यप्रामाण्यमितिस्थितेराहशब्देतिः अतिप्र
संगमेवाहयस्येति॰ तथाचतात्पर्यभेदेनवाक्यभेदः स्यादि
तिभावः तदर्थेतिशब्दस्ययोर्थस्तस्ययत्साध्यंप्रतियाघंस्य
वापेक्षितंतत्त्वंरभतुतदसाध्यमपीत्यर्थः कार्येतिसाध्यंज
न्यंशप्यवाउभयस्याप्यनेकत्वात्तथापितात्पर्यभेदाद्वाक्य
भेदएवस्यादित्यर्थः नचप्रकरणादिनातात्पर्यनियमात्त
वाक्यभेदापत्तिः प्रकरणंहिनसाध्यंनियमयतिअशक्य
त्वात् नहिधूमजिज्ञासमानस्यप्रतीयमानधूमाद्वह्निहे
तुकप्रतीतिवन्मशकादिनिवृत्तिर्भवतिप्रतियमयति
अशक्यत्वात् नहिधूममिजिज्ञासमानस्यप्रतीयमान
धूमाद्वह्निहेतुकप्रतीतिवन्मशकादिनिवृत्तिर्भवतिप्र
तिपादकाभिप्रायनियमेनचसिद्धंवेदस्यसकर्तृकत्व
मितिभावः वेतनेतिः एकएवार्थः सर्वेषांचेतनानामपे
क्षितइत्यत्रनियामकाभावाभिन्नभिन्नार्थापेक्षायोता

स्वर्पभेदाद्वाक्यभेदास्यादितिभावः वेद इति तद्दर्शन इति शेषः
तथैवेति लोके हि पदानां स्वतंत्राभिप्रायपूर्वकतया स्वार्थप्र
तिपादकत्वदर्शनाद्वेदेपि तथात्वं तत्पूर्वकत्वेनैव युज्यते: नच लौ
किकशब्देभ्यो वैदिकाः शब्दा अन्य एवेति लोकमर्यादातिक्रमः
स्यादापत्तेर्नेनैव न्यायेन लौकिकानामेव शब्दानामर्थविशेष
शक्तिग्रहाद्वैदिकानां तन्निन्नत्वाद्ग्रहात्तच्छक्तिकत्वादर्थप्र
तिपादकत्वप्रसंगात्तएव यएव लौकिकास्तएव वैदिकास्त
एव चामीषामर्था इत्याद्यूरिति भावः ननु देशयश्यत्वने
च्छाविषयत्वं किंतु वक्तृत्वं नर मेवेत्यत आह सचेति लोके त
थैव निश्चयादित्यर्थः वैदिकानीति ननु सर्गोपकालीनवैदि
कवाक्यपक्षतायामाश्रयासिद्धिरिदानीन्तस्य तस्य पक्षत्वे ध्ये
त्रास्मदादिनैवार्थोन्तरत्वं स्वरूपाख्यानपरपुष्पस्थितिवाक्येचा
नैकांतिक अत्राह्वः नैदिकप्रशंसावाक्यानि वेदसमानविष
यकतात्पर्यपूर्वकतात्पर्यविषयकाणि सतात्पर्यकवाक्यत्वा
तल्लौकिकवाक्यवदित्यत्र यदि स्ववेदेतत्स्वतंत्रपुरुषाभिप्राय
पूर्वकस्तीभरतार्थो श्रुतार्थायसा शब्दः कान्या न इति शङ्कानवा
घात इत्याहापिचेति: ननु मा भूत् श्रुतार्थायसा शब्दकल्प
नं योग्यार्थकल्पनयैवोपपत्तेः मैवं क्रियाकारकपदानामन्यो
न्योपस्थापिभार्थान्वयबोधकत्वनियमक्लृप्तत्वात् अन्यथा गौः
कर्मत्वमानयनं कृतिरित्यत्रापि गामानयेत्यस्मादिवान्वय
बोधापत्तेः पुष्पेभ्य इत्यादौ स्पृहयतीत्यादिशब्दसमभिव्या
हारविनाचतदर्थानुपपत्तेश्च न च स्पृहयतिपदार्थयोग एव

चनुर्थीसाधुः पुष्पाभिज्ञतीन्यत्रापि चतुर्थीपभेस्तयापिस्व
पंस्मृतानामेवयोग्यासन्नसाकांक्षपदानांश्रुतपदैःश्रुतैका
र्थप्रतिपादनेनात्यर्थकल्पनंश्रुतार्थापत्तिविषयास्यादिति
चेन्नः वेदे परस्परसमभिव्याहृतपदानामेकार्थप्रतिपाद
नेनात्यर्थोयत्रधेस्तस्यचोच्चारणाभिप्रायान्यतरनियतवि
षयत्वेनोभयथापीश्वरसिद्धिरित्याशयेनाहगत्यंतराभावादि
तिकार्यत्वादिकारिकायांधृत्यादेरित्यपिव्यभ्यस्तेसचेतिश्रु
तः श्रोत्रेणसाक्षात्कृतोधीतोशनांवयथार्थकाधतःसाप
नाभ्यातेनदृढसंस्कारः तद्विपरीतः विनैवाध्ययनंज्ञातसकल
सांगोपांगवेदार्थः अध्यापितधारितादिवेदार्थोवाकदाचि
दितिवाधनिशसायएकदेशदर्शिभ्यातवेदाच्छिष्याणांश्रद्ध
याप्रवर्तमानानांनिश्चलानुष्ठानत्वप्रसक्तीत्यतेकांनिकमित्युत्त
रं अनुष्ठात्रिति अनुष्ठातॄणामव्यवस्थितमतित्वाभावादि
त्यर्थः अव्यवस्थानादिति अर्थनिश्चयस्येतिशेषः अन्यथा
त्वनियतमनुष्ठानंस्यादित्याहाव्यवस्थावेतिः अर्थनिश्चया
व्यवस्थानादित्यर्थः अनादेशिकत्वात् अनौपदेशिकत्वा
दित्यर्थः ननुपूर्वेषामेवस्वतंत्रवेदार्थज्ञानंप्रमाणमाधुनि
कानांचप्रमाणंस्यादित्यतआह नहीतिनवकश्चिद्वेदार्थोस्ती
त्यनेनरूपेणास्मदादिभिरेवव्याख्यानादनुमानेसिद्धसाध
नंयेनरूपेणवेदार्थोव्याख्यातस्तिलोकेव्यवहारस्ताद्रूप्ये
णव्याख्यानस्याविवक्षितत्वात्पद्यावेदाध्याख्याभावकृ
लतद्विषयाभित्यानानभिज्ञदानसमानविषयवाक्यत्वा

नवेदाएत्वहिषयातित्यज्ञानान्यज्ञाताः धूनाधनवाक्यत्वादि
तिभावः अविगानेनेति निरर्थकत्वपाद्यसिध्यभावेनेत्यर्थः अ
नएवस्तोभैर्नव्यभिचारः निरर्थकत्वेनैव तेषां प्रसिद्धिरिति
भावः यथास्वगर्यदे विधिशेषीभूतार्थवादाच्छक्तिग्रहस्तथा
प्रकृतेपीत्याह निर्णयइति अर्थं धादमाहोतमइति । यववरा
हादिवदिति यवमपश्चन्तभैवतिवाराहीचोपानरतं वैतसे
कटेप्राजापत्यसंधिनोति इत्यत्रयववराहवेतसशब्दाः किंक
वापसर्जहकानांनांवक्ता उतदीर्घशूकशूरवंतुलानामिति म्ले
छार्य्यव्यवहारदर्शिनां हिपतिपत्तौसुरव्यार्थानुव्यवसायेनान
नुष्ठानायसातप्रदववेदेप्रामाण्यसंशयेपूर्वपक्षः व्युसतिग्रा
हकव्यवहारावि शेषात्कग्वादावपिथलिरेवपिकनेननाभर
सपदेपुच्छेम्लेछप्रसिद्धेरादव्येतिशङ्कातस्तुवसमभेसर्वेसस्या
नीजायतेयत्रशालनः मोदमानास्तुतिष्ठंतियवाः कणिश
शालिनः वराहंगावोनुधावंति अप्सुजोवैवेतसइत्यादिवाक्य
षरूपवेदविरोधितान्म्लेछप्रसिद्धेर्हेयेति श्लेछप्रसिद्धेर्निर
स्तापीनिः प्रसिपक्षार्यव्यवहाराच्छक्तिग्रहः यत्रतुवेदवि
रोधोनास्तितत्रपिकादिपदेछभियोगवत्वानलेछनातत्प्र
सिद्धिरेवादरणीयेसर्थः प्रकृतेविधिशेषीभूतवाक्यशे
षमाहसर्वज्ञनेतित्वधिः स्वभोगेच्छाविरहः अलुप्तशक्तिः
नित्यः प्रयत्नः अंगानिधर्माः यद्यस्मच्छद्वयोचारयितृ
रिशक्तिस्तदावाच्यस्तत्वयामहद्यवनादित्यादौकविरेवास्मच्छ
ब्देनोच्येतेसनतुलं स्यात्तंच्येतिपेनिः अन्यकर्तृकत्वेनोबा

रणाभावः स्वातंत्र्यं· अत एव ग–मित्वा सौभगत्वा येत्यादावपि ने
श्वरवाचकत्वं अन्यपरत्वेपि वेश्वरेणोच्चारितत्वात् अस्मच्छ
ब्दत्वादिति अनन्यपरास्मच्छब्दत्वादित्यर्थः तेषामिति कर्मणय
च्छब्दादीनामर्थकथनं को धर्म इति अथातो धर्मजिज्ञासे
त्यनेन शास्त्रप्रयोजनमभिधाय विशेषेण धर्मव्याचिख्यासोः
शास्त्रारंभे शिष्यजिज्ञासामुपादाय मीमांसाभाष्यको धर्मः कथं
लक्षणकः कान्यस्य साधनानीति प येत्यर्थः एतेनेति किंशुप
क्रमादीनाकर्ने धर्मत्वकथानेन गर्हाविस्य परवेदानुशपादीनां
नर्क धर्मत्वादित्यर्थः लोके लिङादीनामासेच्छायां शक्तिग्रहा
द्वेदेपि स एवार्थः न च ववेदार्थे स्मदादीच्छासंभव इति तदाश्रये
श्वरसिद्धिरिसाद लिङादीति निपोगोभिप्रायः अन्येषां लिङ
र्हीत्वे बाधकस्य वजव्यत्वादित्यर्थः प्रवृत्तिरिति· अन्यत्र श
नादिरविप्रवृत्तिपदवाच्यत्वेप्यत्र कृतिरेव साविवाक्षतेत्यर्थ
स्तथा च कृतिकारणेच्छाहेतुज्ञानविषयो विधिरित्येषां मतं
स्वमतमाह न न्यायक इति यथाचासेच्छाविषयत्वेन वत्सेक
ज्ञानविषय इष्टसाधनत्वमनुमीयते तथा च वक्ष्यते नयरमत
निरासं वितानभवतीति तन्निरएकर्तुमाह प्रवृत्तिः स्वल्विति· वि
धिकायाविधिज्ञानकार्येत्यर्थः आत्मेनिचेष्टाविनापि विध्य
र्थसत्त्वादित्यर्थः नत एवंति इच्छामात्रेणैव विध्यर्थनिर्वाहेव
ट्टविवक्षायायाससाध्यायागायकरणप्रसंगादित्यर्थः आ
त्मज्ञानेति मोक्षकामस्य ज्ञानविधाने भूतेपुद्द्याभिधाने च
चेष्टाया अभावेपि फलस्य सत्वादित्यर्थः आरभो यत्नः तत्व

त्यापनार्थमिति शास्त्रस्य ज्ञापकतयास्वरूपसद्भावो शास्त्रानुपयो
गादित्यर्थः नहिदं परमतनिराकरणं विनानसिध्यतीतदर्थं तद्दु
पमस्यन्ति· सहीति· कर्त्तृधर्मः प्रवृत्त्येपुरुषधर्मः स्पंदइच्छाप्रय
त्नो वा कर्मधर्मो अपूर्वस्य क्रियायावाधर्मः कार्यत्वादिः करणा
धर्मइष्टसाधनत्वं शब्दव्यापारो भावनादिर्वा नियोक्तृधर्मआ
ज्ञाभिप्रायस्तत्र स्पंदस्य विधित्वं दूषयति· इष्टपतिइष्टहाने
रिति अन्यास्यतिव्याप्तिम्यामित्यर्थः फलस्य विधित्वं दूषय
ति अप्रवृत्तेरिति फलमात्रस्यानिष्टसाधनसाधारण्यात्तत्
ज्ञानमात्रात्प्रवृत्तेरित्यर्थः इच्छाया विधित्वे बाधकमाह वि
रोध इति· इच्छाया विधित्वे तयैव तज्जननाद्विरोध इत्यर्थः
नचेच्छाज्ञानात्प्रफलजननी किंतु सतयानश्च लिङ्· श्रवणका
लेसामग्रीत्याहासत्त्वादिति· नचलिङे·वतां जनयतितत्र ज्ञा
नकारणत्वापाणायत्नेः निष्ठां विनापीच्छोत्पत्तेश्चेत्याह प्रत्यपे
ति उपायगोचरइप्रवृत्ताविष्टसाधनताज्ञानस्य हेतुत्वनिश्चया
त् तत्संकीर्णेच्छायाः संकल्परूपायाः प्रवर्तकत्वे लाघवादिष्ट
साधनत्वेव विधिरित्याह सकरादितिकरोतीत्यत्र यत्नस्य कृ
धातुनैवोक्तत्वादाख्यातमात्रस्य यत्नार्थत्वे यौगा। कृत्वस्या
दिविरव्यातमात्रं गलमभिधत्ते किंतु लिङेवेत्याह नचेति
ननु पचतिप्रभृत्यर्थातिरिक्तोनाख्यातार्थस्तदा तस्य योगो व्य
र्थ इत्यत आह संख्येति एकत्वादिसंख्यामात्रमाख्यातार्थस्त
त्स्यापनार्थमेव तस्य योग इत्यर्थः नहीति ङोन फलोर्थः कु
भादित्यत्र यौनकृत्वापत्तेः अयाख्यातात्कृतेरुपस्थितावपि

तात्पर्याभावात्तानाचापत्तेः किंतु संख्यामात्रं तर्हि करोतीत्यादावपि
तुल्यमित्याह यत्नमात्रस्येति अपि च कृतेर्धात्वर्थत्वेपि प्रत्ययस्य
तदर्थत्वे दोषाय प्रकृतिप्रत्यययोरन्यत्र समानार्थत्वदर्शनादित्या
ह नचेति एकस्य प्रकृतिरूपस्य अन्यस्य प्रत्ययरूपस्य तद्विषयेपि तत्त
द्वाचकत्वमित्यर्थः अयेक इत्यादेरत्र कृत्यर्थातिरिक्तं द्वितीयमे
कत्वादिकं ए द्विषियतीत्यत्रापरेच्छाप्रत्ययार्थस्तत्करोतीत्यत्र
यत्नं तरभेदवाख्यानार्थ इत्यस्ति इत्याह तत्रेति । ननु द्वितीयसं
ख्येच्छायत्नानुभवात्मना प्रकृतिप्रत्यययोः साम्येनान्वया
नुपपत्तेरित्यत आह प्रत्येकमिति । तथा चोभयोरपि स्थिरे तव
श्यकत्वे नैकस्याननुधेय्य दोषादित्यर्थः रथो गच्छतीत्यादावपि
· आदिपदाज्जानाति पततेर्निद्रातीत्यादेर्ग्रहणं तत्र धात्वर्थानुकू
लयत्नाभावेप्याख्यातप्रयोगात् यदि चाचेतने भाषाइमात्रमाख्या
तार्थस्तदा चेतनेयत्नोपपत्तेर्व्यर्थः कृधातोर्थयत्नार्थत्वस्योभयसि
द्धत्वाद्चेतने करोतेः प्रयोगो लाक्षणिकस्तथा रथो गच्छतीत्याद
वाख्यातस्येत्याह तत्त्वमिति लिङ्ख्यात्मविषयं गर्भकत्वेन तत्सातेकार्थ
ताज्ञाने हि द्रव्यवहारे पाशालिग्रहास्तस्य यत्नार्थत्वे मानमस्तिन
त्वाख्यातमात्रस्येत्याह लिङ् इति पचति पाकं करोतीत्यादेर्य
त्नार्थकककरोतिना सवाख्यातविवरणात् व्यवहारादि व
धकं विना विवरणादपि व्युत्पत्तेः किं करोतीति यत्नविशेष
प्रश्ने पचतीत्युत्तरस्य यत्नार्थत्वं विनानुपपत्तेश्च प्रकृते मान
मस्तीत्याह विवरणादेरिति ननु धातोः स्वरूपेणास्वार्थभावभा
हाख्यातपावनाकर्मेक्षणं निश्चयेन कले सिध्यतिता वतिव

तेते ओदनं पचतीति दर्शनात्· नत्वेकेन कर्मक्षणेनौदनः सि
ध्यति अतः स्वार्थो व्यापारसमूहो भाव्यता भावनेत्युच्यते भाव्य
मानस्य तस्य फलसाधकत्वात्· अनुकूलत्वं तु विशिष्टफलवा
च्यत्वे तु कल्पना गौरवमिति शंकते तथापीति तावन्मात्रपर
मिति धात्वर्थस्य फलानुकूलतामात्रपरं न तु फलपरमित्य
र्थः ओदनं पचतीत्यत्र धात्वर्थः पाक ओदनानुकूल इत्य
र्थे काष्ठैनोदनं पचतीतिवदोदनं पाकेन पचतीति प्रयोगप्र
संगः न चेष्टापत्तिः किं करोति पचति पाकं करोतीत्यनुभ
वस्य सार्वलौकिकत्वात् कर्तृत्वयात्नुपपत्तेश्चेति यत्परिहरति भ
वेदप्येवमिति एवमप्यनुकूलव्यापारमात्रस्य वाच्यतार्थोस्तु
न त्वनुकूलफलस्तथात्वे बाधकं विनैवाख्यातमचेतनेषु गौ
णकल्पमिति गौरवमित्याह तथापीति फलो यो कं करोतिनाख्या
तार्थस्य विवरणात्तस्य बाधितत्वात्समासावतो गौरवस्यापि न्यो
प्यत्वादित्याह नियमेनेति तनुकरोतिनं पत्रार्थः किंत्वनुकूलव्या
पारमात्रार्थः यत्नोप्यनुकूलत्वेनैवाख्यातार्थो न्यथाख्यात
स्य फलपरत्ययपित्तायत्तेः अत एव पत्व एवाख्यानार्थः आ
नुकूल्यं त्वन्न फलभ्यामित्यपास्त एवं च धात्वर्थस्य पाकादेः
साध्यताधारत्वापयपघलेव च धात्वनैव स्वार्थः साध्यत्वेनो
च्यत इति वाच्यं याकर इत्यत्रापि तत्प्रतीत्यापत्तेः फलस्य
वाच्यत्वेन गौरवापत्तेर्मुख्ये बाधकं विनैव स्योगच्छतीत्यादा
वाख्यातस्य गौणत्वापातान्वेत्याह यस्य कस्यचिदिति क्रि
यात्वमात्राविशेषेपि फलजन्यत्वा अन्यत्वप्रतिसंधानेन घ

ण्कुरयोः कृताकृतव्यवहारात्· नञ्ञ् तकृधातुप्रत्ययान्तकर्तृपद
स्य कृसाश्रयवाचकत्वाद्वकृत्रोपन्नार्थत्वं क्रियामात्रार्थत्वे तु क्रि
याश्रयः कर्तृपदार्थः स्यादिति कारकांसत्रेतिप्रसंगः एवं कृ
त्रोः पूर्तार्थत्वात्से तचाख्यातविवरणात्तस्यापि फलार्थकत्वमि
त्याह कृताकृतेति कृतिः करोत्यर्थः एवमाख्यातस्य फलप
र्यायत्वापत्तिनिरस्यति पूर्वेति॰ परस्मिन्नुत्तरकालवर्तिनि
धात्वर्थे सैव कृतिरेव पूर्वासाधनीभूताभावनेत्युच्यते तेन फ
लसाधनीभूतः प्रयत्नो भावनासैधाख्यातवाच्याः यद्वा फला
नुकूलधात्वर्थपूर्वापरव्यापारजनिका पूर्वापरस्मिन्पूर्वापरी
भूतत्वे सति कृतिराख्यातार्थाभावमांभाव्यते फलमनयेति व्यु
त्पत्त्येत्यर्थः नन्वेवं पूर्वापरीभूतत्वं फलत्वमनुकूलत्वं चेति त्रि
तयमाख्यातवाच्यमितिवद्भावेकथमाख्यातमचेतनेषु प्रयु
ज्यत इत्यत आह नथाचेति यत्नस्य पूर्वापरीभूतत्वानुकूलत्वे
प्रवृत्तमाख्यातं धात्वर्थस्य फलानुकूलतामात्रे रथोऽछे ग
तासारे प्रयुज्यते लाक्षणिकमित्यर्थः समुदितप्रवृत्तस्य
पदस्यैकदेशे प्रयोगे निदर्शनमाह विशुद्धिमात्रमिति·
श्रोत्रियं श्छंदोधीत इत्यनुशासनाच्छंदोध्येतब्राह्मणव्य
क्तिः जन्मना ब्राह्मणो ज्ञेय इति स्मृ मेजैकसंस्कारविगासमु
दायवद्ब्राह्मणव्यक्तिर्वा श्रोत्रियंपदशक्या अतो विशुद्धमात्रे
यथा लक्षणया प्रयोगो विशिष्टस्य तत्पदस्याविशेषयोः शक्य
संबंधिनिनासर्यादित्यर्थः ननु शक्यैकदेशे प्रयोगो न लाक्ष
णिकः उपस्थितो हि विलक्षणा विशिष्ट शलपदाद्धि शिष्टो

पस्थितो विशेषणमप्युपस्थितमेवेत्ययोग्यतया विशेष्यांशम
पहाय विशेषणांशस्य मुख्यार्थत्वेऽप्ययमुपन्नेव भेदः नस्य धर्म्यंतरा
न्विनत्वेनोपस्थितस्येतरधर्म्यंतराक्षिप्तया खंडतत्र तदुपस्थित्यर्थ
लक्षणाया आवश्यकत्वात् अत एव पुरोडाशकपालेन तुषानुपव
पतीत्यत्र पुरोडाशप्रयोजनकत्वेनोपस्थितस्य कपालस्य
प्रयोजनांतराकांक्षितत्वात्। स्वतंत्रकपालोपस्थितये धि
ष्टानलक्षणा यं पंकजं कुमुदमित्यत्र पद्मत्वेनोपस्थितस्य पंक
जनिकर्तृत्वस्य धर्म्यंतरनिराकांक्षत्वात्· कुमुदपरत्वे पंकज
पदस्य लक्षणेति विवेचितं द्वितीयाध्याये अपि चाचेतने पुरु
षेत्राख्यातस्य गौणत्वं माभूदित्यभिमानिनस्तत्पदस्याख्या
तवाच्यत्वानभ्युपगमस्तत्तद्वाप्यापन्नितमित्याहामथापी
ति· मध्यमोत्तमपुरुषलिङः संबोध्यकर्तृविषयत्वात्तत्र
स्याद्देवत्तस्य योगप्रथमपुरुषे जानातीत्यादि प्रयोगश्चाचे
तने· न स्यात्। इत्यते प्रयोगोऽस्त्यात्मन्मतेरयो गच्छतीत्यादि
रपि प्रयोग इत्यर्थः न चादेवदिपदवदनेकार्थत्वमस्मादि
पदवैधर्म्येणेकत्रैव वाचकता न्यत्र वृत्त्यंतरेणापि प्रयोगो
पपत्तेरित्याह न चेति· अत्रैवानुभवप्रमाणयति अत एवे
ति अतियावपीति श्रमाच्छयानस्य थमश्लेते· पाकानुकू
लत्वादित्यर्थः कर्तृरूपत्वव्यवस्थयेति व्याचष्टे अपि चेति। प
स्यमापारधातुराख्यातं वा प्राधान्येनाभिधत्ते स्वतंत्रश्चे
तनो चेतनश्च कर्तेत्यत्राभिधानयदि विशेषयां तत्राह न
हीति तत्र कर्तृपरप्रयोगाद्रवगते कर्तृत्वे न शब्देन तदभि

धात्वंतेन च कर्तृत्वावगम इत्यन्योन्याश्रय इति भावः अथाभिधा
नमुपलक्षणमुपलक्ष्यता च न योग्यतातत्राह भावीति योग्य
तावच्छेदकरूपाज्ञानेन तस्या अज्ञानादित्यर्थः न च प्रधानक्रि
यानुकूलव्यापारवत्त्वमेव तदवच्छेदकमित्याशंक्येत्याह फ
लेतिः फलानुकूलव्यापारकत्वपायत्कारकविवक्षते सकर्मेति
नोक्तदोष इति मतं निरस्यति नापीतिः ननु स्वव्यापारे सर्वेषां
कर्तृत्वमिष्टमेवात्र करणत्वादीत्याह स्वव्यापार इति तर्हि
तिः प्रधानक्रियापेक्षयैव यत्कर्तृत्वं करणादिव्यावृत्तं तत्
स्यैव किं लक्षणमित्यर्थः स्वातंत्र्यादिति स्वतंत्रः कर्तेति पा
णिनिलक्षणादित्यर्थः तस्यान्यस्य व्यवस्थापकस्याभावा
त्तज्ज्ञानचिकीर्षेति समृत्वापित्वमेव तद्धीत्याह नन्वि
ति पादत्रयस्य प्रागेव विवृतत्वादंतिमपादं व्याचष्टे नहीति न
त्वयत्नत्वमित्यर्थः अप्रयत्नस्याप्यनुकूलत्वाभ्युपगमे तेन वा रथो
गच्छतीत्यादिवदपि गौणं स्यादित्यर्थः तस्या इति संख्यापासं
ख्येयमात्राक्षेपेऽपि न प्रयत्नाक्षेपः प्रयत्ने संख्यापाऽभावा
दित्यर्थः कर्त्रेति आख्यातवाच्येनेत्यर्थः परमते न तस्याख्या
तवाच्यत्वात् केचित्तु द्रव्यमात्रं द्रव्यमात्रस्याख्यातवाच्यत्वात्त
तेन प्रयत्नस्याक्षेपादित्याह द्रव्यमात्रस्येति नापि व्यापा
रवन्मात्रं प्रयत्नरहितस्याप्यचेतनस्य व्यापारवत्त्वात् फल
रूपव्यापारवदभिकाने तु प्रयत्नोऽपि वाच्य एव स्यादित्याह
व्यापारवत्त्वं विवक्षितमिति श्रीक्षेप इति विशेषः पूर्वमिति पदवती
त्याह विवधात्वर्थानुकूलफलानुभवादित्यर्थः ननु समा

यानित्यत्वे पूर्वापरीभावो विरुद्ध इत्यत आह भावनेति विवद् संभावा
दिति ओदनं पचतीत्येव इत्यत्र यदावंरेणानुपस्थापनादित्य
र्थः अस्माकं त्वनुकूलत्वं यत्वोपाधौ व्याप्योग्यतया सनान्नीय
त्व इति भावः नहि धातुनैकभावनीयइकार्थो मिथो प्रयुक्त इत्याह
न खल्विति विश्रुतकत्वाधातुनेत्यर्थः फलस्य धात्वर्थतया पच्य
र्थो विक्लित्तिर्लघ्वंशस्तदनुकूलकोव्यापारो धः सन्तापना
दिः न चैवं व्यापारविगमे फलसत्वकाले पचतीति प्रयोगाप
त्तिः धात्वर्थानुकूलव्यापारसत्वं स्याख्यातार्थत्वपाकव्यापार
काल एव पचतीति प्रयोगात् अथैवं धात्वर्थतया फलक्रियेति
तं डुलादेः कर्मत्वानस्यात् विक्लित्त्यादिजन्यफलभागित्वाभावादि
ति चेन्नः परसमवेतव्यापारफलशालिनः कर्मत्वात् सच व्या
पारो धात्वर्थ आख्यातार्थो वोभयथापि परसमवेतव्यापारशा
लिनः तण्डुलादेः कर्मत्वात् विक्लित्त्यनुमादव्यापाराविगमद्शा
यां पाकोवर्तते इत्यत्र शाकपदे व्यापारत्वस्य गेति मत माश्रित्योक्त
मिदं अन्यथेति यदि धात्वर्थमेव भावनाभिधापकत्वमित्यर्थः
प्रकृतीति प्रकृतिप्रत्ययद प्रत्ययः प्रथमान्तयोरुभयोरपि शु
द्धत्वादिति यदि कार्यत्वयानकारकार्यत्वं व्यापारवतः कारकत्वे
न कारकार्थस्य भावनार्थत्वसंभाव्येत्वापीर्थः कथमिति उं द
न मित्युक्ते भावनाविशेषजिज्ञासा तत्सामान्यज्ञानविना न
स्यादिति कर्मपदादाक्षेपलोभिधानतो वाध्वस्य कीतहृप
स्थितिरित्यर्थः पचतीत्युक्ताति कमपदस्त आरोपित
दभिधानाक्षेपयोरभावपचतीसत्रभावभाधीनस्यादिति

भावनाभिधायकमाख्यातपदं कल्प्यमित्यर्थः ननु बीजेनांकुरः कृ
तो बीजमंकुरं करोतीति फलं विनापि कृञः प्रयोगात्तस्य फलं वा
अः नापि कर्तृपदप्रयोगिकं तथा सति कृञो फलार्थत्वेन चैत्रस्य कर्तृत्व
त्वे धात्वप्रत्ययार्थयोः कृतिकर्त्रोः परस्परमनन्वयापत्तेः कृतिविशि
ष्टस्य कृतिविशिराकाङ्क्षत्वात् एवं कृञः क्रियार्थत्वेन च चैत्रस्य तदाश्रय
वाचकत्वेन तयोः परस्परमनन्वय एवेत्युभयदर्शनेन कर्मपदवत् क
र्तृपदं तदमेवः तथा च न कृञा कृतिविभागेन कर्तृरूपव्यवे
स्थापाकृञो फलार्थ इति तेनेन विवरणादाख्यातस्य फला
र्थत्वं किंत्वनुकूलत्वेन व्यापारस्तद्वाच्यः तेन चैत्रश्चैतन
पो धात्वर्थानुकूलव्यापारवत्वादाख्यातप्रयोगो मुख्यः
न चैवं पथि श्रमशयानेपि पचतीति प्रयोगापत्तिः यत्नवा
च्यत्वेपि तंडुलकर्मानुकूलफलवति पचतीति प्रयोगा
पत्तेः यदि च तस्य फलविशेषो वाच्यस्तदा भमापि व्यापार
विशेषो वाच्य इत्यस्तु यत्र धीस्थाक्षेपात धात्वर्थविशेष
स्य पाकादेस्तेन विनानुपपत्तेः न चाख्यातस्य फलो वाच्यः
पचतीत्यस्य पाकफलवानिति विवरणादिति वाच्यं तथा स
ति कर्तुरपि तद्वाच्यतापत्तेः नहि पाकफल इत्येव विवरणं
अथ तात्पर्यविवरणाशेषादिना निर्वाहस्तुल्यः यत्नपि अ
न एवरथोगच्छतिविपत्तेर्ज्ञातरत्यत्र तभावनानुभवः भाव
नापाधात्वर्थान्वयायोग्यं यत्नयात्वपापितत्र गोणत्वागी
कारादिति अत्र वदंति चैत्रः पचतीत्यत्र पाकानुकूलफला
नुभवात्तस्य एवाख्यातवाच्यो लाघवान्नतु कलोव्यापारः

फलत्वजात्यपेक्षया व्यापारत्वस्योपाधित्वेन गुरुत्वात्
न चाचेतने व्याख्यानस्य मुख्यत्वार्थमनुगतो व्यापार ए
व शक्य इति वाच्यं शक्तिग्राहकेण लक्षणिशक्तिग्रहात् मु
ख्यत्वार्थे लौकिकत्वेनेष्टत्वे रथो छेदापत्तेः मम पाकस्य फ
लसाध्यत्वानुमित्या फलस्यापि लाभादन्यलभ्यत्वेन तस्या
ख्यातवाच्यः चैत्रः पचतीत्यत्र चैत्रः पाकानुकूलवर्तमा
न फलवान्मलापनेन च पाकस्य वर्तमानफले न व्याप्तिरहिते अ
तीतादौ व्यभिचारात् नापि धात्वर्थेनानुमितेः फले आख्या
तेन वर्तमानत्वान्वयबोधः संभवी फलस्यापदार्थत्वात्
स्वार्थव्यापारवर्तमानत्वबोधने नाख्यातस्य पर्यवसितत्वा
च्चेन वा अचेतने आख्यातस्य व्यापारवाचकत्वावधारणा
देवं कल्पनेऽपि तुल्यं गौणतया शक्तिभ्रमेण तत्राख्याताद्व्या
पारावगमोपपत्तेः पचतु विगमदशायां तु अन्यव्यापारका
ले पचतीत्यत्र वर्तमानव्यापाराभिधानमाख्यातेन ल
क्षणया स्यो गच्छतीति यथा अनन्यलभ्यत्वाच्च तदंशे धे
न व्यापारे शक्तिः अन्यथा तवापि पक्वकाले पचतीति न
स्यादिति ननु धात्वर्थानुकूलफलस्याख्यातशक्यत्वे एक
क्षणकाले पचतीतिवत् तत्कृतेर्ध्वंसे भिन्ने कृतेरनुत्याद
दशायामप्यपाक्षीत्यस्य तीति स्यात् यत्तु अवयवस्य
चरमकाले पचतीति न स्यादेव एकदावस्थाभावात् अर्थ
मनभविष्यतोऽर्थलाभावविरुद्धत्वात् फलकाले तदभावा
न्नोक्तदोष इति चेन्न ध्वंसानुत्पादयोः फलविशेषप्रतियो

गिकतयापत्तकालेपितत्सत्वात्तयोःसकलकृतिप्रतियोगिक
त्वाभावात्समेवंयभाख्यातवाच्यप्रचयेलकैकस्यवर्त्तमानव्यवहा
रनिमित्तत्वेनतत्रतावत्तांध्वंसेःप्रागभावेश्वभूतभविष्यद्व्यवहारः
नतुवर्तमानव्यवहारनिमित्तकिंचिदभावात्त्वेतनाचेतनभोज
नगमनादौतथैवप्रयोगात् प्रयोमसत्तिनिमित्तानुसरणात्
·धातोराख्यातस्यवानुकूलव्यापारवाचकत्वनादिभिरनादि
नन्यगतिकतयातथैवस्वीकाराच्चेति· चैत्रओदनंपचतिचैत्रे
णपच्यतेओदनइत्यत्रकर्त्तरिकर्मण्याख्यातार्थसंख्यान्वया
त्कर्त्तृकर्मणीलकारवाच्येनेनवाच्यगामिनीसंख्येतिनियमोभ
वति अन्यथाक्षिप्तसंख्येयमात्राचयमोनस्यादितिवैयाकरण
मतमाहाभिधीयमानेतिकारगनिरितिॐदनमित्येकत्वेनैवा
प्रस्थितेनैकत्वसंख्यान्वयविरोधइतिपचतीत्येकत्वमोदनान्वि
तंकिंनस्यादित्यर्थः पववराहादीतियवमयश्चरुभवतीत्यत्र
दीर्घशूकस्ययवपदार्थतयानिर्णीतंस्ययवैर्यजेतेत्यादौयत्रन।
वाक्यशेषस्तत्रापितस्यैवयवपदवाच्यत्वापत्तेरित्यर्थः तथाभा
वेतिआख्याताभिहितभावनायाःकर्त्रन्वयप्रसंगादित्यर्थः
तथाचोदनःपच्यतेदेवदत्तइतिप्रयुज्यतेतिभावः अन्यत्रेति
चैत्राभ्यांचैत्रैःसूपःपच्यतइत्यत्रकर्मणिसंख्यान्वयनिर्णी
तत्वादत्रापितथेत्यर्थः पचतीत्यादावपिदेवदत्तॐदनंप
चतीत्यादावपिकर्मगतैकत्वान्वयप्रसंगइत्यर्थः तत्रेतिपचती
त्यत्रसंख्यान्वयःकर्त्रापच्यतइत्यत्रकर्मणेत्यर्थः विशेषेति
क्वचित्कर्त्तरिकचित्कर्मणिसंख्यान्वयस्येष्टत्वेनान्यतरत्र

निपामकाभावादित्यर्थः पचता इति पच्यत इति दृष्टांतार्थ अतो
यथात्मनेपदाख्यातइत्यत्रकर्मणासंख्यान्वयस्तथापचतइ
त्यत्रापिस्यादित्यर्थः नचाख्यातवाच्यत्वेकर्तुस्तद्वाच्यासंख्या
यान्वयावोधोनस्यात् एकपदोपस्थाप्ययोः पदार्थयोर्मिथोन्व
यस्याव्युत्पन्नत्वात् अन्यत्रभिन्नपदोपस्थापितायामेवान्वय
वोधादित्यत आह दृश्यतेचेतियथाभाववाचकाख्याताभिधेय
संख्यातेनैवान्वीयतेनन्वाक्षिप्तेन कर्त्रा सार्काक्षयोग्यासन्नपदा
र्थमात्रस्यैवान्वयप्रतियोगित्वाद्भिन्नपदोपस्थापितत्वस्यगौरवे
णाप्रयोजकत्वात् तथाख्यातवाच्ययोः कर्तृसंख्ययोरप्यन्वय
इत्यर्थः नहाति अन्वयेवाकर्तुरनेकत्वेद्विवहुवचनयोः प्रयो
गः स्यादित्यर्थः यदिचभावसंख्ययोरन्योन्यमनन्वयस्तदा
निष्विनानन्वयपदत्वेनाख्यातमपार्थकं स्यादित्याहानन्वयइ
तियद्याक्षिप्तेनकर्त्रान्वयः संख्यायास्यात्तदात्वपितीत्यत्रैवसुप्प
तरेत्यत्रापितेनैवनदन्वयस्यादित्याहाक्षिप्तेनचानेकोहीति आक्षे
पहेतोर्भावनाभिधानस्योभयत्राविशेषादित्यर्थः मुख्यंचेति आग्ना
वैष्णवमेकादशकपालं निर्वपेत् संग्रामेसरस्वतीमप्याज्यस्या
यजेनेत्यत्राग्नावैष्णवधर्मोऽप्यनोभवत्वाखितासारस्वनछमोइ
त्यनियमे आग्नावैष्णवधर्माएवप्रथमंभवंति अत्रहेतुः पूर्वचो
दनात् प्रथमोपस्थितत्वात् अस्योदाहरणंलोकवदितियथा
लोकेयत्रविवादपदेसाक्षिद्वयसत्वान्मुख्यः साक्षीदृष्टस्तमनु
जानाति द्वितीयश्वदृष्टस्तमपलपतितत्रम यमदृष्टेनैवव्यव
हारस्तस्यमुख्यत्वात् तथाकारकाणांप्रथमैकर्मैवदेशितइ

तिबाधकंविनातेनैवसंख्यान्वीयतइत्यर्थः भावकभावावितिद्वंद्वः
त्वेनैवमुख्यंचेत्यादिनैवेत्यर्थः कर्मोवेतिः तथाययपश्यन्तेदे
वदत्त अदनमितिनस्यात्किंतुपश्यन्तेदेवंदमेनौदनइत्येनदे
वस्यादित्यर्थः यथानुशासनं आकारणसूत्रानिक्रमेणेत्या
र्थः तथाकर्तरिविहितस्याख्या तस्यसंख्याकर्त्ताकर्मणिवि
हितस्यसाकर्मणान्वेतीतिनियमउपपद्यतइतिभावः समान
प्रसघोपान्तप्रत्यासत्तेरंतरंगत्वात् संख्येयमात्रसाकांक्षापि
संख्याभावनान्वयिनैवान्वेति अग्निनाचैत्र ओदनंपचतीत्य
त्रचैत्रपदार्थस्यनिर्व्यापारत्वेनोपस्थितस्यभावनात्मकव्यापा
रसाकांक्षात्वाभावनायाश्चाश्रयाकांक्षत्वात्तेनैवभावनान्वेति
नकर्मकरणादिनाद्वितीयादिनातस्यव्यापारवत्वेनानुपस्थि
तेस्तत्साकांक्षत्वात् चैत्रेणमुच्यतइत्यत्रकर्तुर्निराकांक्षत्वात्कर्मे
णश्चाभावात् धात्वर्थेनैवसंख्याचपइत्याक्षेपादेवकर्तृकर्मणो
लाभेसंख्यान्वयनियमस्यचान्यथोपपत्तेनतेषांकारकवाच्य
तेत्याहसंख्यातावदितिशुद्धंनिर्व्यापारत्वेनोपस्थितंकर्तृक
र्मणोराक्षेपलभ्यत्वंयद्भावनाविशेष्यत्वेसतिप्रथमांतपदोप
स्थाप्यत्वनतुसंख्यालिंगकानुमितिविषयत्वंअनुमित्यासंख्या
मात्रगतत्वेनसंख्याप्रतीतेः शब्दोपस्थापितसंख्यात्वदुपस्था
प्यनैवान्वयनियमाच्चेतितन्न किंतद्व्यापारविशिष्टेनधात्वा
राश्रयणं उतव्यापारांतरविशिष्टेतत्रनाद्यइत्याहात्माश्रया
दिनि असत्वनवस्थेतिभावः पुत्रंनरमाहसमवायंप्रतीति
तदनुपयोगात् व्यापारवदनुपयोगात् भावनायाइवतत्स

मवायस्यापि शुद्धप्रातिपदिकार्थापेक्षयाभावनाविशिष्टनिरा
काङ्क्षत्वादित्यर्थः पद्यासमवायोमेलकः पलमेलकस्यपूर्वो
परीभूतभावनावाचकेनाख्यातेनैवबोधितत्वान्नतदन्वयापेक्षभा
वनांतरापेक्षेत्यर्थः नचालाश्रयानवस्थाभ्यांसजातीयोव्यापा
रवदनाकांक्षत्वेपिभावनायाद्वितीयायुपनीतविजातीयव्यापा
रकंत्साश्रक्षत्वंस्यादित्यतआह पिजातीयेतिः नथासत्यपोत्ता
दनचयापत्तिः नहिपघटानुकलव्यापारेणपाककर्तृत्वंदृष्ट
मित्यर्थः ननुशुद्धप्रातिपदिकार्थापेक्षिण्यपिभावनाकुतोन
द्वितीयाद्युपनीतेनानेतीत्यतआह नवेति· उभयोरपिस्थिताव
पिसाकांक्षेणसहान्वयोभावनायाइतिइष्टांतेनस्पष्टयति न
स्पष्टयतिनत्वर्थवदिति नचैत्रइत्यादिनाक्रमेणजातिगुणक
र्मद्रव्याणांविशेषाणांनिबंध्यत्वमुक्तं आवृताविति उभयनि
षेधेचसकृदुच्चरितस्यनभोन्यतरतिषेधेनैवनिराकांक्षत्वात
दन्यान्वयार्थमावृत्तिकल्पनेपदावृत्तिरूपवाक्यभेदापत्तिरित्य
र्थः अनाहृभाविनिसकृदुच्चरितनञोयेनकेनाप्येकेनैवचा
रितार्थत्वान्निराकांक्षत्वादित्यर्थः नावनान्वयिनैवसंख्यान्वे
तीत्यत्राभिमननियामकस्पष्टयतिसमानेनियद्यपिव्यापारा
त्मिकाभावनाव्यापारिसामान्यमात्रेपतितथापिसाकांक्षे
णैव्यापारिणाप्रातिपदिकार्थेनान्वीयते ननुनिराकांक्षेणका
रकान्तरेणेत्याहसामान्येति उभयाकांक्षामाह प्रातिपदि
कार्थंइतिपूलेनधात्वर्थेन क्रियासंबंधव्यापारसंबंधमि
त्यर्थः कटंकटेनेतिः अत्रद्वितीयातृतीयाभ्यांकारकविभ

क्रियांक्रियानुकूलव्यापारस्यैवोपस्थितेर्न भावनाकांक्षेत्यर्थः
ननु यदि स्थपितीत्यादावाक्षिप्तेन कर्त्रान्वयात्तदा सुप्यत इत्य
त्रापि तथा स्यादित्यत आह्वानत एवेति यत उभयाकांक्षानिर्व
धेनोचय इत्यर्थः भाव्यं भावनाजन्यं फलं चेत्तत्राह फलेनेति
अथ फलसर्वधिकर्म भाव्यं तत्राह फलेति धातूनामकर्मक
त्वात्तदर्थाश्रयत्वकर्तुरेवेत्यर्थः तस्य चैत्रेणेति तृतीयया क
र्तृत्वेनैवोपस्थितेर्न भाव्यन्वेनान्वयान्तरमिति भावः ननु चैत्र
स्तंडुलान्पचतीत्यत्र भावनान्वयश्चैत्रे संभवसाश्रयत्वात् चैत्रे
णापच्यंते तंडुला इत्यत्र तंडुलानां नानावहिषयत्वेन भावनान्व
यः फलस्य विक्लित्त्यनुकूलव्यापारविषयकत्वात् विषयत्वे
नान्वये वा चैत्रस्तंडुलान्पचतीत्यत्र तंडुलानाविषयात्वे भाव
नान्वयानत्तो संख्याया अपि तदन्वयापत्तेः नाप्याश्रयतया
भावनायास्तद्धनाश्रयत्वात् न च तैत्रेण भावनान्वयस्तीयार्थेन
फलेनावरुद्धतया भावनायास्तदनन्वयात् अचेत् नेवाक
र्थ संख्यान्वयनियमस्तत्र भावनाया अनन्वयात् यत्र पचती
त्येतावन्मुच्यते तत्र कथं भावनायाः कर्त्रन्वयः यत्र वा चैत्रः क
उ• पिच सोदनमिति प्रयोगस्तत्र चैत्रेणेतिवत्कर्त्रन्वेनोपस्थि
तावाकांक्षाविरहाभावान्नान्वय एक थ कर्मणि संख्यान्वयः
च्यते यत्र यद्विशेष्यं तेन संख्यान्वयस्तथा हि चैत्रस्तंडुलान्पच
तीत्यत्र तंडुलानां कर्मत्वेनैवान्वयात् तंडुलवृत्ति फलजनक।
व्यापारजनकफलाश्रयश्चैत्र इति प्रतीतेस्सविशेषाश्चैत्रेण
पच्यंते तंडुला इत्यत्रवृत्ति फलजन्यव्यापार।जन्यफलाश्रया

स्तंदुल्यः प्रतीयंतइतिफलस्यपरपरयातेविशेष्यां ः एवंपचस्तु
भपचच्चैत्रः कर्त्तातंदुलाः कर्माणस्तथापिफलविशेष्येसंख्या
न्वयाअचेतनेविरथोग्रामंगच्छतीत्यत्रग्रामवृत्तिफलजनक
व्यापाराश्रयोरथः प्रतीयतेरथेनगम्यतेग्रामइत्यत्ररथवृत्तिव्या
पारजन्यफलाश्रयोग्रामइतितत्रापिविशेष्येसंख्यान्वयः चै
त्रेणसुप्यतइत्यत्रचैत्रोभावनाविशेष्यस्तातीयार्थोवरुद्धत्वात्ः
कर्मतत्रनास्त्येवातोधात्वर्थएवभावनाविशेष्यः फलत्वाद्विष
यत्वाद्वेतितत्रसंख्यान्वयः नचप्रातिपदिकार्थभावनान्वयेपि
नसंख्यान्वयः प्रथमोपनीतसंख्यान्वयेनतस्यतदनाकांक्ष
त्वादितिवाच्यंप्रथमाख्यातास्यामेकस्याएवसंख्यायाअति
धानात् चैत्रोदंडीत्यत्रेवसामानाधिकरण्यानुरोधात्ः
अन्यथात्वन्मतेप्रथमार्थेसंख्यान्वयश्चैत्रेनस्यात् आख्याते
नैवस्ववाच्यकतसंख्याभिधानात् नापिपचतीत्यत्रपाकफल
वानितिविवरणात्कर्त्ताआख्यातवाच्यः कर्तुरन्यलभ्यत्वेनावा
च्यत्वस्थितौविवरणस्यतात्पर्यविषयत्वात् दंड्यादिसमास्य
विग्रहेणाविग्रहेणाविवरणेपितत्रशक्त्यभावाच्च: अत्रास्म
त्पितृचरणाः कृतिरूपकर्तृत्वकर्मत्वमपिलकारवाच्यंत
द्वमियोरन्यतएवलाभात् तण्डुलान्पचतीत्यत्रद्वितीयाक्ष
इवचैत्रेणौदनः पच्यतइत्यत्रान्यतः कर्मत्वालाभादित्यकुः
कर्तृकर्मकरणादीनामभिहितानभिहितत्वविशेषाभावे
कटंकाष्ठेतिचैत्रइत्यत्रविभक्तिविपरिणामेनप्रयोगः किंन
स्यादित्याह किंनितीतिचैत्रशब्दस्यपुंलिंगत्वात्प्रथमायांनद्व

यमसाधियाह चैत्रमितीति भाव्यानयेक्षिणीति॰ द्वितीयाया: कर्मत्वोक्ति धापकत्वेन भाव्यानयेरिणीभावतेत्यर्थ: निरये निकर्मककर्तृभावइति शेष: लोकइति व्याकरणस्याप्यनादि प्रयोगानुपजीव्यैवरास्वाचारव्यापकत्वादित्यर्थ: तुल्यमिति॰ अनादि: प्रयोगोस्माकत्वप्युपजीव्यइत्यर्थ: इममेवेति॰ वा लुपुत्यत्यर्थप्रकृतिप्रत्ययविभागस्यैवाभिहितानभिहितत्व स्यापिप्रसादनमित्यर्थ: वस्तुतोयस्यदस्यपस्यदप्रयोगसम भिव्याहारेसोवप्रयोगनियमस्तस्यनत्यदंविना: प्रयोगइत्य र्थ: कर्तृधर्मस्यफलस्य विधित्वेसर्वोख्यातसाधारण्येनोत्ला तिप्रसंगेसमाधिं शाकतेस्याहे तदिति॰ लडादीनां॰ वर्तमाना दिविधाननियमनह्रिङ॰ स्त्वदभावादितिनातिप्रसंगइत्यर्थ: फलज्ञानस्याप्रवर्तकतयाप्रागुक्ताप्रवृत्तेरितिस्मारणेनपरि हरनिफलपदेनेति: अ: अथलिङ्ज्ञानफल: क्रियतेपि तुपरलज्ज्ञानतत्राहफलप्रतीतिवेंति अत्रापिनहीतियोज्यं अ कर्तृधर्मइष्टेवलिङ्स्सेसत आहनचेति: प्रवृत्तिहेतुज्ञानविष यस्यलि॰ थेत्वादित्यर्थ: असत्वादितिविहरणोनिनाचलिङ॰ इ तिप्रत्ययस्यागादितिहेतुंव्याचिख्यासुर्भुमिमारचयतिनचलि डं॰ वेति॰ अर्थविशेषज्ञानमनुत्यापलिङ॰ यिनेष्ठांतनयति। अन्यथाव्युत्पन्नस्येवाव्युत्पन्नस्यापिलिङ॰ श्रवणादिष्ठा। स्यादित्याह्यार्थेतिस्त्ययेवेति इष्टंसाधनंममेतिनत्वाकुर्यामि तिय: संकल्पस्तज्ज्ञानादहेप्रवृत्तोत: प्रयोज्यवृद्धोपितत्तए वप्रवृत्तेस्त्वसंकल्पज्ञानलिङ्च्चारणानन्तरंजातमितिलिङो

वत्ताकेरणमित्यनगच्छतिप्युमप्रघभानोवातुइत्यर्थः स्वात्मनी
त्तिपलस्यपलहेतुत्वेस्वात्मनिवृत्तिविरोधइत्यर्थः इच्छायाप्रप्पे
वंविरोधोवोद्धव्यः अनेनविरोधतइतिकारिकांशोविव नः इच्छा
चसाधतगोचराप्रवृत्तिहेतुरपिनज्ञानासन्नीतिनलिङ· र्थेइत्या
हसाहीतिनचेतिलिङ्· श्रवणात्यागिच्छाहेत्विष्टसाधनताज्ञाभा
वादित्यर्थः संकरादितिकारिकांशंविवरीतुसुखादीच्छालिङ· श्रु
तिकालेप्यस्तीतिसलिङर्थः प्रफलहेतुश्चस्यादितिनिरस्यति·
फलेच्छात्विततिनिसर्गवाहित्वंनिरुपाधित्वे· अन्यविषयत्वादि
तिफलसाधनेहिपुरुषः प्रवर्ततेनफलइति· अन्येच्छायाश्चान्य
त्रप्रवृत्तिहेतुत्वेतिप्रसंगइत्यर्थः अपिचफलेच्छांशास्त्रमुत्पाद
येत्· ज्ञापयेद्वा· तत्रनाद्यइत्याहतदर्थेचेतिफलेच्छायाः फलज्ञा
नादेवोत्पत्तेस्तस्यस्याविषयकेच्छाजनकत्वनावत्वादित्यर्थः अत
एवप ज्ञातसंस्रवतितपेक्ष्यतेतदेवस्वतः प्रयोजनमितित्राव:
द्वितीयमाशंक्यनिराकरोतितदिति· किमतोयद्येवमित्यतआ
हाप्राप्तेचेति· अवकाशेवाफलेच्छायालिङैवोक्तावात्स्वर्गका
मइतिपुनरुक्तरूपसंकरापत्तिरित्याहतदभिधानइतिनन्
समानविषयकत्वप्रेच्छाप्रवृत्त्योहेंतुहेतुमद्भावएवकुतइत्यत
आहयदिचेति अन्यत्राप्यसाधनेपीत्यर्थः नियामकमाहहे
तुफलेतिफलेच्छातत्साधनंएवप्रयत्नमुत्पादयतिनान्यत्रेत्य
र्थः यदित्वरूपन्नेयहेतुफलभावः प्रवृत्तिनियामकस्तदास्व
र्गकामोयजेतेत्यादिविधिजन्यज्ञानंविनापिस्वर्गसाधनेप्रवृ
त्त्यापत्तिरित्याहज्ञातस्येति· भ्रमादसाधनेप्रवृत्त्यापत्तेश्चेति

कु०वृ०
८४
85

भावः अथज्ञातस्तदा फलसाधनेछैव तत्साधने प्रवर्त्तयतु समा
नविषयत्वादित्यात ज्ञानस्य त्विति ननु साधनविषयानेछा तस्या
निसर्गसुंदरत्वादित्यत आहायोपरिति अस्तु तर्हि साधनविषये
छायान जननीलिङ्- र्थ इत्यत आह न चेति साधनेछानलिङ्श्रुति
कालेसतीत्यर्थः ननु साधनेछायास्तत्कालासत्वेपितज्ज्ञानादेव
प्रवृत्तिः स्यादित्यात आह न चेति न चैति· साधनेविषयेछाज्ञान
मित्यर्थः यदि च साधनेछाज्ञानादेव प्रवृत्तिस्तद्वा स्वेछानुत्पत्ति
दशायामपि ततः प्रवर्त्तेतेत्याहनि ङो वेति पजेतेत्यतः सामान्य
तः साद्धनेछाज्ञानं जातं न तु स्वसंबंधिनपातादृशं चं प्रवर्त्तकम
तो नानिछन्नपि प्रवर्त्स्यतीत्याह स्वसंबंधिन पति एवं यजेनेय
स्य विध्यर्थत्वं न स्यात् तस्य स्वेछाज्ञानाजकत्वादित्याह प्रथमेति
किमर्थमितिइछाज्ञानादेव प्रवृत्तौ किमर्थोमछीत्याद इत्यर्थः
कुत इतिप्रश्नेसंकल्पज्ञानादित्युत्तरं किमर्थमित्यत्रतु प्रयत्ना
र्थमितिरिछाविशेषः कुर्यादित्यार्थकारः स्वभावतरत्तिः सुख
ज्ञानस्य स्वविषयविषयेछाजनकस्वभावत्वादित्यर्थः औपाधि
कत्वन्साधनताज्ञानजन्य इत्यर्थः संकल्पस्तु न फलत्वात्तत्साध
नमिति नेछाविषयः न च संकल्पज्ञानात्फलसाधन एवेछा।
ज्ञानस्य स्वसमानविषयकेछाजनकत्वनियमादिति भावः न
त्साधनत्वादेवेति परं परया फलसाधनत्वज्ञानादेवेत्यर्थः
तर्हीति· तथा चेष्टसाधनत्वैधविधिः स्यात्ततसंकल्पः तेनरू
पेण प्रवर्त्तकत्वादितिभावः यथासंकरादिति विहृणोति तर्ही
ति एवं लाघवादिष्टसाधनत्वैव विधिः संकल्पस्यतु तत्संकी

णत्वादित्यर्थः यदि चैनैवं तदा भोजनादावि ष्टसाधनता ज्ञानमिच्छो
त्पादकत्वस्यादित्याह अन्यथेति· संकल्पस्य प्रवर्तकत्वे शास्त्रवि
रोधं परिहरति तस्मादिति तर्हि ज्ञाहे ज्ञानमेव कर्तव्यमौ विधिर
स्त्वित्यत आह ज्ञानं चेति· तद्विषय एव ज्ञानविषय एव विधिरित्य
नुषज्यते· यदि हि विषयविशेषानवच्छिन्नं ज्ञानं प्रवर्तयेत्सर्वत्र प्र
वृत्तिप्रसंगः तदवच्छिन्नस्य तस्य तथात्वे पंविषयमुपनयत्तस्य कर्त
कं स एवार्थो विधिरितिकृतिहेतुचिकीर्षाकारणज्ञानविषयो वि
धिरित्यर्थः क्रियतइति सुत्पत्त्या कर्मपदेन यदि फलं स्वर्गाद्युच्य
ते तस्य च कार्यत्वं ज्ञात्वा प्रवर्तते तदानुयापेपि प्रेक्षते स्याह अति
प्रसंगादिति अथापूर्वस्य कार्यत्वं ज्ञात्वा प्रवर्ततेतत्तदा शाब्दा
नुभवात्पूर्वं तदुपस्थितनवा आपेः पूर्वत्वाव्याघातः तस्य शाब्दा
नुभवैकवेद्यत्वादित्याह नापूर्वमिति अस्येकथं शक्तिग्रहइति
भावः ननु कार्यत्वेनोपस्थिते पूर्वे कार्यत्वेनैव रूपेण शक्तिग्रहः
कार्यत्वविशिष्टचोपस्थितमेवेत्यत आह तदलाभादिति उप
लक्ष्यस्यान्यत्रमानांतसिद्धत्वादत्रापि तथात्वे पूर्वत्वहानिः अ
न्यथातु तदलाभइत्यर्थः यद्वा कार्यत्वादिविशिष्टे कार्ये धर्मिणि श
क्तिग्रहः वाक्यार्थानुभवदशायामयोग्यतया घटादौ निरस्तत
दतिक्तापूर्वलाभः स्यादित्यत आह तदलाभादिति तथापि नि
षिध्यापूर्वयोरलाभः स्यादित्यर्थः न क्रियापीति क्रियायाः का
र्यत्वज्ञानान्न प्रवृत्तिरनिष्टसाधनसाधारणत्वादित्यर्थः लकार
र्थं अपूर्वकारणं फलेच्छा याइतिस्वर्गादेः कार्यनाज्ञानन्नत्युपा
यज्ञानं विना न प्रवर्ततेकथं वान्यज्ञानादन्यत्र साधनप्रवृत्तिः ·

क०वं०

८५

85

दिसाध्यसाधनभावोनियामकस्तदाभ्रमात्साधनेनप्रकीर्तनेत्यर्थः
प्रमाणांतरादिति शब्देतरमानागोचरत्वस्यापूर्वत्वस्यत्वयाभ्युप
गमादित्यर्थः अनवगताविति मानांतराच्छक्तिग्रहविषयानु
पस्थितौतदसंभवादित्यर्थः अतएवेति· लिङ्गादादेवेत्यर्थः इ
तरेतिलिङशक्तिग्रहेतनोपूर्वोपस्थितिस्तदुपस्थितिस्तदुप
स्थितौचनत्रशक्तिरित्यर्थः तत्रेति पृथिवीत्वगंधवत्वयोः प्र
त्यक्षतः सिद्धोत्तदनंतरंत्रप्रवृत्तिनिमित्तत्वसंशये गंधवत्वस्योपा
धित्वेनसखंडत्वात्पृथिवीत्वस्यचजातित्वेनाखंडत्वात्तत्रैवश
षिः कल्प्यते प्रकृते लघ्वोप्रतीतौ नतथेत्यर्थः कार्यत्वमिति
वृद्धव्यवहाराद्युत्पद्यमानोवालः स्वात्मस्यवगतंप्रवृत्तिहेतुंका
र्यत्वंलिङार्थमवधारयति ततः कार्यशक्तंलिङ्गं स्वर्गकामा
मोग्यतयायागस्वर्गयोः कार्यत्वस्यकासर्गसाधनतायोग्यत
त्मध्यवर्तिकार्यत्वोपलक्षितमपूर्वमनुमापयिष्यतीत्यर्थः उ
पलक्षणंहीति यथा गंगायदं स्वार्थान्वयानुपपत्त्यास्वसंबंधि
तयाप्रतीतचरंतीरंस्मारयति यथा वाव्याप्यंव्यापकतयावग
तमापयति नतु इदपूर्वं अप्रतीतचरत्वेनसंबंधितयाव्याप
कतयावानवनंकार्यत्वंस्मारयितमनुमापयितुंवालमित्य
र्थः यथासंस्कारादिज्ञातएवस्मृत्यादिजनयतिनैवंकार्यत्व
मज्ञातमेवापूर्वंज्ञापयतिसंबंधित्वव्याप्यत्वाभ्यांज्ञानस्यैवज्ञा
पकत्वादित्याहि नहीति नत्संबंधेति· अपूर्वेणसंबंधज्ञाना
दित्यर्थः एवंचप्रागुक्तन्यायसंपातेनमप्यफलंसर्वथाऽपूर्व।
स्याप्रतीततयातत्रशक्तिग्रहाशक्यत्वादित्याहतथाचेतिस्या

पिकार्यत्वमेव लिङःप्रवृत्तिनिमित्तक्रियारूपकार्ये तु भेदाग्रहाल्लि
ङः प्रवृत्तिरित्यप्यत एवा यास्तं ज्ञानस्यैव भेदाग्रहस्य प्रवर्तकत्वादि
त्याह एतेनेति किंचेति यचेतत्स्यादौ क्रियायाअयोग्यत्वेन त्या
गाभावात्तत्क्रियाकार्यत्वमेव लिङ्पदात्प्रतीयात तद्रूपपूर्वत्वस्य
तत्प्रवृत्तिनिमित्तत्वे तदानर्थक्यं स्यादित्यर्थः प्रकृतेपीति तच्च
क्रियासाधारणमिति न्हायर्वैव्यक्तिलाभ इति भावः ननु कार्ये धे
र्मिणकार्यत्वेन रूपेण घटादावेव शक्तिग्रह संभवात् कार्यत्वंच
माभात्तयोपस्थितमेवातोन्विताभिधानदशायां स्वर्गकामयोग्यत
याघटादिकं निरस्य क्रियातोन्यस्यापि स्वर्गसाधनतायोग्यत्वलि
ङ्गावोध्यते: नचान्यत्र शक्तिग्रहो यत्र शब्देन वोध्यत इति न स्यादि
तिवाच्यं येन रूपेण शाब्दानुभवस्तेन शक्तिग्रहस्य हेतुत्वात् तथा च
कार्यत्वेन रूपेण घटादौ शक्तिग्रहे योथतादि सहकारिवशाद
प्रतीतधर्म्यन्तरं निङ्गानुभाव्यते न च स्मृतानां पदार्थानां योग्यता
दिसाचिव्याच्छब्देनान्वयो वोध्यते न चापूर्वं स्मृतिगोचर इति
वाच्यं शक्तिग्रहपदार्थस्मरणवाक्यार्थानुभवानां स्वभानप्रका
रकत्वेनैव कार्यकार्यकारणभावात् ताद्यावादावश्यकत्वाच्चन
नुष्कचित्सहचारमात्रेणाचर्यं प्रतियोगिन एव स्मृतिरन्वयबोध
हेतुर्गैरिवान्: प्रकृतेपि कार्यशकालिङिति शक्तिग्रहान्कार्या
मितिस्मृतिस्ततो यागविषयककार्यमित्यनुभव इति क्रमेण नेषां
समानप्रकारकत्वमस्त्येवे त्यभिधायाहास्त्विति यदि कार्यत्वे घन
क्रियासाधारणेन लिङः शक्तिग्रहाः स्वर्गकामयोग्यतया च क्रि
यानिरासदा उहरहः संध्यामुपासीत न कलञ्जं भक्षयेदित्य

त्रनित्यनिषेधापूर्वयोरलाभः नहितत्रायोग्यनयाक्रियास्यक्तुं श
क्यतफलाश्रवणेवन्यायसंवादनानवकाशादित्याहनित्यनिषे
धापूर्वयोरलाभवः नहितत्रायोग्यतमाक्रियास्यक्तुंशक्यतफ
लाश्रवणेनन्यायसंवादनानवकाशादित्याहनित्येनिअस्मिन्प
क्षेकार्यत्वप्रवृत्तिनिमित्ततापक्षेः न्यायेतिनस्यपूर्वत्वेन शक्तिर
पितुकार्यत्वेनकार्येधर्मिणिक्रियाचतथाभवत्येवेतिनाभ्न्दि
न्नत्वं लिङ्गवोध्येतेत्यर्थः ननुनलोककार्येधर्मिणिशलिः
कल्पिताकिंत्वनन्यलभ्यकृतिरूपेकार्यत्वमात्रेधर्मिण्याका
देर्धातोरेवोपस्थितिसंभवात् क्रियाकार्यत्वस्यचाविनाभिधा
नलभ्यत्वात् तथावधर्मिणिशलिर्वेदएवकल्प्यासात्रक्रिया।
निरासेनैवक्रियाया अन्वययोग्यत्वेधर्मिणिशक्तिग्रहस्याश
क्यत्वातस्मादयोग्यतयाक्रियायानिरस्तायांधर्मिणिशक्तिग्रहका
लेवस्तुतोयत्क्रियाभिन्नंकार्यंतत्रशक्तिस्तथाचनित्यनिषेधयोर
पितद्देवोपासनायत्वयोग्यंलिङाभिधीयतेक्कमलान्नतुक्रि
यानुपयोग्यकार्यत्वमात्रलक्षणाप्रसंगात् धर्मिणिवाधका
भावात्तएवक्रियाकार्येनोक्तिकीलिङ् लाक्षणिकीउत्तरीत्याक्रि
यानिरासेनैववेदेधर्मिणिशक्तिकल्पनात् लौकिकानांतत्र
नात्पर्यासंभवात् क्रियासाधारणेशक्तावपिलोकेलिङ् लाक्ष
णिकीपचेतेत्यादेपाककार्यताज्ञानेपिलाघवात्कार्यलिङ्गत्वा
त्पर्येननुधर्मिण्यपिधातुलभ्यत्वात् तथाचतनीयायाः कर
णेकाचवत्कार्यकार्यत्वचनस्वतंत्रेशक्यंकिंतुविशिष्टंवि
शिष्टस्यचविशेषणपर्यन्तदेवेनिकार्यत्वेलक्षणानचानुपप

स्याकार्यत्वविशिष्टोर्थोस्यतावपिधर्मांशमपहायक्रियायाः का
र्यत्वान्वयोपपत्तौ किमुपस्थिसंतत्तरार्थलक्षणयेतिवाच्यं इतर
धर्मिगतत्वेनैनोपस्थितस्यकार्यत्वस्यतद्धर्म्येतराकांक्षास्तियेन
तदितरधर्म्यन्वयोन्नायेततथाचत्व· नेत्रकार्यत्वोपस्थितये
लक्षणापुक्ता मेवं· कार्यत्वमात्रशक्तस्यापूर्वेलक्षणयैवो
पपत्तौतत्रशक्ति मानाभावात् नचापूर्वेशक्यंकार्यत्वसंबंधि
तयानन्नातमितिनतत्रलक्षणेतिपुक्तंयथाहिशक्तिपक्षेकार्य
त्वेनरूपेणघटादावेवलिङः शक्तिग्रहः कार्यमितिततः स्म
तिघातुभवदशापांचयोग्यतावशाघटादिकविहायापूर्वेभास
तेतथालाक्षणायामपिलिङाम्यंकार्यत्वकार्यघटादिसंबंधि
नयान्नानंकार्यंघटादिस्मारयतुयोग्यता॰शाच्चपूर्वमनुभवेभा
सतांकार्यस्मरणं त्वन्विताभिधानोपयोगिनन्वपूर्वस्मरणंनच
पदेनपदार्थेनवेतिनकश्चिद्विशेषः नचलिङोलाक्षणिकत्वे
नापूर्वोननुभवप्रसंगः लाक्षणिकपदस्यानुभावंकत्वा
दिनियुक्तत्वन्नयेइतरान्वितस्वार्थशक्तस्यपत्तिपदस्येवतदिन
रदपूर्वेमादायानुभावकत्वात् अभ्यथातीरादेरप्यननुभया
पत्तेः अथेतरोपलक्षितस्वार्थान्वयमात्रेपदानांशक्तिनत्वितर
त्रापिगौरवात् पदांतरलभ्यत्वाच्च· नचतीरादिप्रतिबंदिः तत्र
हिनीरोपलक्षितायपशालिस्वार्थोनुभावकत्वंवसतीत्यादि
पदस्यतीरस्यतुसंस्कारादुपस्थितिः प्रकृतेचापूर्वस्यसंस्का
राविषयत्वादितिचेन्न· मंचाः कोशंतीत्यत्रमंचस्थाः क्रोश
तीत्यवगम्यतेनचमंचस्य॰पुरुषविशेषःप्रागनुभूनोपेनती

रवदुपतिष्ठेतनचापूर्वः पुरुषविशेषोनभासतइतिवाध्यंगृह
प्रवेशानन्तरं मयसस्यापूर्वमज्ञातएवमंचाः कोर्थंभीतिपदनस्व
र्गकामकार्यंविषयोयागइत्यनुभवोजन्येतलक्षणायामितर
पदस्यलक्षणीयविशेषणकस्वार्थविशेष्यकानुभवजनक।
त्वात् नचेनादृशोबोधआकांक्षितइतिचेन्नस्वर्गकामकार्यवि
षयोयागइत्यनुभवेपिस्वर्गकामकामकार्ययोरन्वयप्रकार
त्वनापूर्वे नाभात् ताहृशशब्दानुभवानुभवानंतरमर्थोयाग
विषयकंकार्यमित्यौपादिनिकबोधास्यटत्युपपत्तेश्च· अस्तु
वालाक्षणिकमपियदमनुभावकतच्चद्वितीयाध्यायप्रकाशो
धिपंचितमस्माभिरितिनेह प्रतन्यतेकिंचकार्यघटादौनलिङ्
शालिग्रहास्वर्गकाममोग्यतयाशालिग्रहकालक्रियानिरासव
त् यागाथ्यानुपपत्त्यापरादिनिरासस्यापिसंभवात् तत्रयाग
विषयकत्वस्यवाधादन्ययान्विताभिधानकानेपितन्निरासा
नुपपत्तेः नचशालिग्रहकालंयागान्वयानुपपत्तेरभिसंधा
नकिंतुस्वर्गकामान्वयानुपपत्तिमात्रेः प्रतिसंधीयतइतिपुलप्र
त्ययस्यानरंगकस्यश्वंतन्वयंबोधपतेरशयवत्वात् घगदेरान्
त्वेपिपृथिवीत्वादिनान्विताभिधानकालेवन्निरासोपपत्तेः
एवंचप्रवरत्कार्यनिरासेधकापेधर्मिणिशालिग्रहः एनेननि
ङ्पदमेकत्रोच्चारणेपिकार्यस्वर्गजनकत्वानांज्ञानेशक्तमि
तिव्युत्पत्तिः पित्राज्ञानादिकंचोपस्थितमेवातोलिङ्पदमेक
त्रोच्चारणेपिकार्यस्वर्गजनकत्वानांज्ञानेशक्तमितिव्युत्पत्तिः
पितृज्ञानादिकंचोपस्थितमेवातोलिङ्पदेनैकत्रोच्चारणेपो

ग्यतादिवशाद्यागविषयस्यापिस्वर्गतनकं कार्यमित्येकं ज्ञानम
नुभवरूपं प्रचरद्रव्यस्यविलक्षणविषयं क्रियते॰ नचैवंनानार्थव
द्देकैकज्ञाने शक्तिग्रहाद्देकैकविषयोनुभवोभवेन्नसमुदित।
विषयइतिवाच्यं शक्तिग्रहकालेएकत्रोच्चारणइतिविशेषयम
हिम्नातत्संभवात् नानार्थेतुप्रमाणाभावेनगौरवेण शक्तिग्रहे
तस्याप्रवेशात् तथाप्यमीषांसमूहालंबनायत्तिनतुमिथोवैशि
ष्ट्यज्ञानमितिनवाच्यंसाकांक्षधर्मधर्मिणोरेकज्ञानमेवहिविशि
ष्टज्ञानंइत्थमेवालौकिकार्येषुस्वर्गादिपदेषुशक्तिग्रहइत्यपास्त
घापिनांपटादीनांनिरासात॰ धर्ममात्रेचशक्तिग्रहस्यप्रकृतेनु
पयोगात॰ किंचतेषुसमुदितेषुनशक्तिग्रहः प्रथमंसमुदाय
स्यैकज्ञानाविषयत्वात् विषयत्वापूर्वमेवविशिष्टस्यसत्वेपूर्व
त्वव्याघातः एकज्ञानविषयसाकांक्षधर्मधर्मिणोरेवविशिष्ट
त्वात् नापिप्रत्येकतथाहि॰ लिङ॰ पदात्स्मरणत्रयंयतियदाद्व
यागस्मरणं नचतुत्ततेषांयोगमधमस्तिनचप्रत्येकं शक्तिग्र
हेपिसमुदितविषयमेकं स्मरणंलिङपदादितियुक्तंसमुदाय
स्यपूर्वमननुभवात्॰ किंचैकमेवस्मरणंपदिधर्मधर्मिविष
यतर्हिअपूर्वत्वक्षेतिः नवेकज्ञानारूढयोः साकांक्षधर्म
धर्मिणोरेवविशिष्टत्वादित्यस्यसत्यित्तत्तरणाः ननुविश्वजि
पायान्निर्त्येपिफलंकल्प्यपिष्पतइत्यतआह नचेतितन्नप
रतिशेषः तथाचनवापसिद्धांतइतिभावः वीजाभावंस्पष्टय।
ति॰ हीतितस्कलविधित्वकार्यत्वा॰ नस्फलजनकत्वविना॰नु
पपन्नंफलंकल्पतीत्यर्थः लोकवदितियथालोकेकार्यत्वं

याकादेरिष्टसाधनत्वेनलिंगेनानुमापत्तेरितिकार्यत्वमिष्टफ
लप्रतीत्यैवैप्रतीयतेतथावदेपीत्यर्थः उपेयरूपत्वादिति
तन्नयेपूर्वस्यैवस्वतःकाम्यनयाअनन्योद्देश्यकृतिव्याप्य।
त्वादित्यर्थः तच्चाचफलजनकत्वंनिनापिफलस्यैवापूर्व
स्यकार्यत्वमपपद्यमानंतफलकल्पकमितिभावः यनइति
यत्रापिस्वर्गःफलश्रूयतेतत्रापूर्वस्यैवास्वतः प्रयोजनतास्व
र्गेयचैतन्मान्नोतिनन्वपूर्वस्वर्गसाधनमितिधीः प्रधानस्यगु
णत्वानुपपत्तेरितितद्दर्शनादित्यर्थः एतच्चविरोधोभ्यावन
मात्रंवस्तुतोनापूर्वस्वतःप्रयोजनंलोकेतथानवगमात् वेदेपि
काम्यस्थलेकाम्यसाधनस्यैवापूर्वस्यगौणप्रयोजनस्यलिङाभि
धानंकाम्यसाधनताज्ञानंविनाकामिकार्यत्वस्यबोधयितुम
शक्यत्वात् नतुस्वतःप्रयोजनत्वेनतत्रासामर्थ्यादनुपयोगा
च्चप्रवर्तभोजनादाविवलोककुप्तकाम्यसाधनताज्ञानात्का
र्यताज्ञानाद्वागौणप्रयोजनत्वेनैवोपपत्तेः अथनित्यलोकवे
दावगतगौणमुख्यप्रयोजनाभावेसतिलिङ्· वापूर्वस्यस्वतः
प्रयोजनत्वंबोधयतीतिनेनविनाप्रवृत्तिपरः चानिर्वाहादिति
चेन्ननिरुपधीच्छाविषयत्वंहिस्वतःप्रयोजनत्वमपूर्वस्यलिङे
बोधनीयंनचापूर्वस्यतादृशेच्छाविषयत्वंधीर्धियापिसिद्धमिति
भावः शब्दबलेनेनियतकार्यताधीर्लोकगृहीतत्रसालिङइ
ष्टसाधनत्वमपेक्षतेवेदेनुकार्यशक्तालिङोवताजनयती
तिनतत्रसातद्येक्षेत्यर्थः यदिचापूर्वंनस्वतः काम्यमिति
ततापिसातदपेक्षेतितदिष्टसाधनत्वज्ञापकस्यान्यस्याभा

वाद्वेद एव तद्बोधयेत् तथा च लोकवल्लिंगादेव कार्यताधीसंभवा।
न्न लिङ्गस्तत्र शक्तिः कल्प्येत्याहान्यथेति साध्याविशिष्टमि
ति इष्टसाधनत्वस्यैव साध्यत्वादित्यर्थः स्वभावत इति सोपा
धीच्छाविषयत्वे सतीक तत्प्रत्ययेनापूर्वफलसाधनमित्यनुमेयमि
त्यर्थः असिद्धेरिति त्वन्मते पूर्वस्यैव स्वतः काम्यतयाविशेषणा
सिद्धो हेतुरित्यर्थः असिद्धिं स्पष्टयति अन्यथेति उद्देश्यफलां
तरसम्भावनियनिषेधापूर्वत्वासिद्धेरित्यर्थः नत इति अपूर्वे
स्य स्वभावतरष्टत्वेन काम्यसाधनत्वं तथात्वे वानन्यादृशप्रवृत्ते
कृतिव्याप्यत्वरूपस्वभावतोष्टत्वं नेत्येकतरसत्वमन्यतरसत्ववि
रुद्धमित्यर्थः तदलाभः अपूर्वालाभः स्विनिरपेक्षो लिङ्गो वस्व
र्गसाधनतामाह येन तत्साधनं स्थिरमपूर्वं शब्दवाच्यं स्वर्गका
मपदसमभिव्याहृतावा आद्येन हीति तथा सति लौकिकी लि
ङ् नर्थिका वेदे यन्नमोद्देशप्रवृत्तकृतिव्याप्यत्वरूपस्य कार्यत्वस्य
स्वर्गसाधनत्वविरोध इति भावः द्वितीयमाशंक्यान्यथासिद्ध्या
निराकरोति भावीति यथा यस्य ब्राह्मण्यमस्ति तस्य कार्यमिति
धीस्तथा यस्य स्वर्गकामनास्ति तत्संबंधि कार्यमिति शाब्दधीनं
तु स्वर्गोद्देशप्रवृत्तकृतिसाध्यं कार्यमिति तथा च स्यापि नापूर्व
स्य लाभ इत्यर्थः अनुमानादपूर्वलाभोस्त्विति मतमाशंक्य नि
राकरोति न चेदमिति यस्येति काम्यासाधने कामिनः कर्तव्य
ताज्ञानाभावाद्यामेरित्यर्थः किमन्येच्छया कर्तव्यत्वं स्वभावतो
वा आद्ये अन्येच्छयेति त्वन्येच्छया कर्तव्यत्वे स्वोद्दे प्रकृतकृ
तिसाध्यत्वं भज्येतेत्यर्थः अत्येन दिति आद्ये दूषणांतरमाह

औपाधिकेति अत्र स्वाभाविकत्वौपाधिकत्वरूपविशेषाविवक्षायां कर्तव्यत्वमात्रं विवक्ष्यते तच्च शब्देनानिष्टेऽप्यवबोध्यत इति पूर्वमनुमानमदुष्टमेवेत्याह किमनयेति इष्टसाधनताभिधानं विनान्यदिच्छतोपि कर्तव्यमन्वयायोग्यतया नाचेतुमर्हतीत्याह नन्विति कार्म्यभिन्नस्य काम्यकार्यस्य काम्यसाधनस्यैवान्वययोग्यत्वादित्यर्थः अत एवेति शब्दादेवेष्टसाधनत्वसिद्धिरित्यर्थः अन्यदिच्छतोन्यत्कर्तव्यमन्वययोग्यं तथापि नेष्टसाधनत्वमनुमातुं शक्यते ब्राह्मणत्वस्येव यस्य गंका जस्याधिकारितावच्छेदकत्वेनाप्यन्वयोपपत्तेरित्यतः आह न च बाधितेति वस्तुतस्तत्वाफर्वस्य वस्तुतः कार्म्यतया काम्यसाधनत्वं विरुद्धमिति भावः कार्यत्वमपूर्वस्यापि विकल्प्य निराकरोति न चेति तद्धीति कृतिजन्यव्यापाराश्रयत्वमित्यर्थः न ह्यसिद्धस्य व्यापारभागित्वमिति भावः कृतिफलत्वरूपमनन्तरभावित्वमित्यर्थः कृत्युद्देश्यत्वमनन्योद्देश्यकृतिव्याप्यमित्यर्थः तद्विपरीतत्वादिति सुखदुःखाभावयोरेव स्वतः काम्यत्वादिति भावः न लिङ्‌ वनद्वोध्यते वस्तुसतएवबोध्यत्वात् नचापूर्वस्य विरूपधीच्छाविषयत्वमस्तीत्यपद्धिया बोध्यतेति भावः सापीति औपाधिकाष्टसाधनतायागस्य स्वर्गसाधनतयास्तीति कृतिसाध्यत्वमस्यौपाधिकमिति कुतस्तस्यापीत्याशयेनापूर्वसिद्धिरित्यर्थः यागस्याशुतर विनाशित्वात्स्वर्गस्य च कालान्तरभावित्वाद्यागस्य स्वर्गसाधनत्वं न संभवतीत्याह कालेति यागस्य प्रतीतस्वर्गसाधनत्वान्यथानुपपत्त्या फलसमयपर्यन्तयायी व्यापारः कल्प्य

तद्रूस्याहपयेति· ननुसाधनताप्रतीतिरेवयोग्यताज्ञानाभावा
त्संभवतितथाहि· स्वर्गसाधनताज्ञानंयागस्यभवत्साक्षात्सा
धनताविषयकंभवेत् परंपरासाधनताविषयकंवा· एतदुभ
योदासीनसाधनताविषयकंवा नाद्यः आशुतरविनाशित्वेन
क्रियायाः कालांतरभाविस्वर्गाव्यवहितपूर्वसमयावर्तित्वा
त् नद्वितीयः परंपराघटकस्यानुपस्थितेः अथास्तुतृतीयः तथा
हिसाक्षात्परंपरोदासीनसाधनतामात्रंयागस्यस्वर्गंप्रतिना
पुलंनचसाक्षात्परंपराविशेषद्वयंविनानास्त्येवेतिवाच्यंसाक्षा
त्परंपराभ्यांविशेषणानुपपत्तेः नचविशेषद्वयबाधेसामान्य
पिबाधितंपरंपरासाधनत्वस्याबाधनात्बोधोहिविपरीतप्रमा
नचस्वर्गेयागोनपरंपरासाधनमितिप्रमाकिंनुद्वारानुपस्थित्या
यागः स्वर्गेपरंपरासाधनमितिप्रमानास्तिनचपरंपराघटक
बाधः संस्कारवदयोग्यस्यापितस्यसंभवात्· अन्यथावाक्ये
प्यफलोत्कयाकामिकापीनस्यात् काम्यासाधनत्वात्ः नहि
पदयोग्यंतस्यशब्दायोग्यंतस्मात्स्वर्गसाधनंयागइतिसामान्यतः
परंपरासाधनत्वमनुल्लिखद्वस्तुगत्यापरंपरासाधनत्वविष
यकंज्ञानमनुत्पद्यमानंनायोग्यतयापरिनद्दवितुंशक्यमि
तिमेवं· तथाहिस्वर्गंप्रतियागोनसाक्षात्साधनमितिज्ञानानं
तरंस्वर्गसाधनंयागइतिसामान्यज्ञानंभवत्परंपरासाधनता
प्रकारकंस्यात· एकविशेषबाधेशाब्दज्ञानस्यतदितरविशे
षप्रकारकत्वनियमात्यथाछिद्रबाधेघरपदन्यंघटज्ञान
छिद्रेतरत्वप्रकारकंनचपरंपराघटकानुपस्थित्याप्रकृते

तथाघटते· तन्न· एतादृशनियमेप्रमाणाभावात् नहिछिद्र
वाधानंतरं घटपदेनछिद्रेनत्वेन ज्ञानंजन्यतेकिंतुयोग्यतया
छिद्रविहाययद्वस्तुषास्याछिद्रेतरभस्यघटत्वेनज्ञाननचछि
द्रेतरत्वेनज्ञानासंभवस्यापितस्याएकत्वेनघटपदादुपस्थित्यभा
वान्नचघाटपदात्तथैवानुभवः आनुभविकत्वेनोभयसिद्धे
पेनलक्षणयापिनधानिर्वाहोनचलक्षणापिसाहिजह
स्वि र्था आजहत्स्वार्थावानाद्यः घटाननुभवप्रसंगात् नो
त्यः शक्यलक्ष्यसाधारणेनशाब्दानुभवात्पूर्वंनियमेनोप
स्थितिः संस्कारादेवनचविभक्तीनांप्रकृत्यर्थगतस्वार्थाचय
त्ये धकत्वंव्युत्पत्तेस्तत्रविभक्त्यर्थानान्वीयेतेतिवाच्यंप्रकृत्य
र्थोहिप्रकृतिप्रतिपाद्यः सचप्रकृतेरप्यस्तिअन्यथायाचकमा
नयेत्यत्रयाचककर्त्तरिविभक्त्यर्थकर्मत्वान्वयानुपपत्तिस्तस्य
शक्यत्वात् तथाचसंस्कारोपस्थितछिद्रे स्वत्वमादायप्रा
ब्दान्वयबोधः स्यात्तमैवंशब्दादनुपस्थितातस्यशब्देनान्वया
वोधाजननात् एतच्च शाब्दीस्वाकांक्षाशब्देनैवपूर्यतइत्युप
पादयिष्यद्भिरस्माभिर्धोणारिसूत्रेप्रपंचितमितिनेहोपपाद्य
तेसंस्कारस्यानियतोद्वोधतयानियमेनतदुपस्थितेरभावा
च्च· फलस्याभयासिद्धेः तथातद्बलेनापिनियमेनोपस्थितेर
भावात् तथापिसामान्यभावस्यविशेषभानानियतत्वाद्विशे
षाभानेकथंसामान्यभासतद्वृत्तिचेत्नयरंपरासाधनत्वस्यप
रपराघटकानुपस्थित्याऽभानेपिवस्तुनः परासाधनत्वस्य
भानात् ननुकामीकाम्यादन्यत्काम्याव्यवहितसाधनतया

वगतेमेवकर्त्तव्यतयावेतिनचयागस्यस्वर्गाव्यवहितसाधनता
संभवतिनचतत्सिकामस्यपाके प्रवृत्तर्व्यभिचारः ओदनकाम
स्यतत्रप्रवृत्तेः नत्तिकामनाचनत्तिसाधनतत्साधन यरंपर
याकामनोपयोगिनीननुसाक्षात् अन्यथासाधनसाधने
प्रवृत्त्यभावापत्तेःमेवकाम्यसाधनत्वज्ञानस्यैवप्रवर्त्तकत्वाद्बा
धवानवानमिकामस्यसिद्धोदनस्यपाके प्रवृत्तिप्रसंगः गुरुया
पत्वात् इष्टोत्पत्त्यनंतरीयकदुःखजनकत्वज्ञानस्यप्रतिबंध
कत्वाच्चनस्मात्प्रतीतास्वर्गसाधनताव्यापारंविनानुपपद्यमानाव्या
पारमपूर्वंकल्पयतिननुव्यापारेणानन्निर्वाहोनतज्जननात्तदु
त्तरवर्त्तित्वेनव्यापारस्यतत्रासामर्थ्यात्नज्ञापनात् लिङ्गेवत
ज्ज्ञायमात्नमचिरध्वंसत्वकारणंव्यापारव्याप्तंवियक्षेवाधवाभा
वात् प्रायश्चित्तस्यचफलप्रतिबंधकत्वंस्यात् पापान्मुच्यतइ
तिफलश्रवणस्यचनिषिद्धक्रियातः फलभागीनभवतीत्य
र्थः नचमुख्यवाधकाभावः उपस्थितत्वेनविहितनिषिद्धक्रि
यापामेवधर्माधर्मपदप्रत्यालिग्रहस्यवाधकत्वाल्लमेहंचिरध्व
स्तस्यव्यापारसत्वेकारणत्वमितिनिस्याध्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां
व्याप्त्यवधारणात् नचकारणत्वाग्राहकाभावउपाधिःतेना
पिसमंव्याप्त्यवधारणेनतस्याप्याधादानात् तथापिवेदेव
ताप्रीतियागिव्यापारोस्तु नचलत्त्रमानाभाकयजिधातोर्देवपू
तार्थेतथातस्याराध्यप्रीतिहेतुक्रियामात्रत्वात् तथाचयागस्य
देवताप्रीतिसाधनत्वेनकालांतरभाविस्वर्गप्रतितद्द्वारासा
धनतोपपत्त्यनेप्रीतेःक्षणिकत्वेपितदनुभवजनितसंस्का

रद्वारातत्संभवात्-अत्रमुः देवतोदेशेनद्रव्यत्यागेनदेवताप्रीति
र्जन्यतरापवमानाभावः यजदेवपूजायामितिच शाब्दिकस्मृतिः
स्मृतित्वादेवनस्वतः प्रमाणतन्मूलंचमानांतरंतयानास्त्येव
नापिस्वर्ग स्यप्रीनदेवतासाध्यत्वेमानवस्तुतोलाघवात्कर्तेग
तकलावस्मात्तन्निष्टव्यापारंकल्पयतितदेवताप्रीतिर्व्यापारः
नचस्वर्गाभावमितिदेहांतरगनमेवतद्व्यापारःप्रलयेविच्छे
देपितद्व्यापारानुवृत्तेः शरीरस्यचकार्यद्रव्यतरत्वात्तदभावा
तूनामिध्वंसएवतद्व्यापारस्तस्यानंत्वेपितत्वाभावात् सावधिफ
लजनकत्वमितिवाच्यंप्रतियोगिध्वंसयोरेक त्राजनकत्वादि
तिसंक्षेपः शक्तेव्यापारेति नचप्रकृतेतथेति शेषः कार
णस्यावांतरव्यापारयोगोपागश्चनस्वर्गकारणकार्योव्यव
हितप्राक्कालसिद्धस्यकारणत्वादित्यर्थः कृषीतियथामाघ
मासीयभूकर्षणस्यपाकजपरपराव्यापारद्वाराहेमंतभावि
सस्यजनकत्वंयथावादशमूलीकषायपानस्यधातुसाम्यद्वारा
भाविज्वरशांतितनकत्वमित्यर्थः व्यवहितस्यकारणत्वेतिप्र
संगमाहास्त्वितियेनविनापकारणत्वंनिर्वहतितस्यसव्या
पारः नचपितुःकारणत्वंपुत्रंविनाननिर्वहतीतितत्सव्या
पारइत्याहसत्यमितिएनदेवस्यश्वपतिजनपितेवेतिः यदि
चकार्यसमानकालस्यैवकारणत्वंतवाप्यनिष्टमित्याह न
चेदेवमितितभवेतिकार्यत्वमपूर्वत्वंन्वलिङः प्रवृत्तिनिमित्त
मित्यर्थः कृत्यध्यवसायः कृत्यनुकलाउचितीर्थोहार्थः अ
त्रैवकृत्यविधानादितिभावः नव्यहिनेतिः प्रवृत्त्यपेक्षपेतिरि

षः सचेति उभयरूपोपि संकल्पस्तस्याज्ञातस्यैव प्रवृत्तिहेतुत्वेन प्र
वर्त्तकज्ञानाविषयत्वादित्यर्थः संकल्पविधिवादिनमुपहसति
न रे नरेति शक्यत्वं कृतिसाध्यत्वमित्यर्थः कुतश्चिदपीति अ
निष्टादपीत्यर्थः न तीयइति इष्टसाधनतार्थत्वनिरासेनेत्यर्थः
तद्धर्मो निषेधे विवाक्यार्थज्ञानानुकूला भावना शब्दव्यापारादिप
दवाच्या अद्विधा शब्दधर्मो वा लिङ इत्यर्थः तदाहुर्भट्टपादाः अभि
धां भावनामाहुरन्यामेव लिङादयः अर्थात्मभावना चान्या स
र्वाख्यातेषु गम्यत इति तदर्था भावनादिर्वेति अत्र कारणमि
त्यनुषजनीयं तद् उक्तः र्थी भावनादिः प्रयत्नादिः करणतद्धर्म
इष्टसाधनत्वेत्यर्थः पराभिमत शब्दधर्मस्वरूपामभिधायां
मानाभावादाहासत्वादिति नत्वे पि परान्तरेण तदुपस्थितो
ततो न प्रवृत्तिरिति सहा प्रवृत्तेश्चेति सर्वत्रान्यभयस्य वाधकस
त्वेन परिशेषादभिधा लिङर्थः स्यादित्यपि नास्ति तत्रापि वाध
कसत्वादित्याह वाधकस्येति नतु शब्दस्य वाक्यर्थधीकरणत्वा
भद्व्यापारेण भाव्यमित्यवश्यमभिधैव तद्व्यापारः किंच पदानां
प्रत्येकमर्थज्ञानाजनकत्वादाशुविनाशित्वपात्क्रमाभाविनया
च तन्मोलकस्याभावादर्थज्ञानानुपपत्त्याभिधा कल्प्यत इत्य
त आह मंगतीति संगतिः स्मृतिरेव पदस्यावान्तरव्यापारः एकस्म
न्विषयानुपूर्वी विशेषविशिष्टपदमालैव पदार्थस्मृतिव्यापारा
वाक्यार्थधीकरणमिति न तत्र मानमित्यर्थः ननु संगतिस्मृति
र्न शब्दव्यापारः व्यापारियं विहायान्यत्रासन्निततमवायात्
ततोयः शब्दसंबंधस्तद्व्यापारः साभिधास्यादित्यत आहान्ये

कु० वृ०
९२
92

तियथात्मसमवेतनपूर्वयागादेः कारणस्य व्यापारस्तथासंगति
स्मृतिरपितादृशी शब्दव्यापारकर्हणिनधर्मत्वविषयज्ञानेश
ब्दः कर्मोकिंतु कर्मेऽभ्यपास्तकर्तंपदस्य मुख्यार्थेनायामवेतने
स्यव्यापाराभावात् हेतुत्वमात्रविवक्षयांचप्रकृतेप्यदोषादिति
भावः ननुव्यापारीव्यापारकारणं भवतिनचसंगतिपदं स्मृतौप
दं कारणमतः शब्दजन्यान्याभिधामंतव्येत्यत आह विषयतया
पीनियतालिंगस्यस्वविषयपरामर्शे विषयतयहेतुत्ववयाशब्द
स्यापि संगतिस्मृताविसर्थः अस्मन्मतेस्मृतेर्विषमाजन्यत्वेपि
परमतेनेदमुक्तं अस्तुवाशब्दव्यापारोभिधालिङ्गाच्चानतथा।
पिनासौप्रवृत्तिहेतुः पुरुषार्थत्वादित्याहाधिकत्वेयादि अभि
धायामव्युत्पन्नानामभिधाज्ञानाभावेपि प्रवृत्तिसत्वादित्या
ह बालानामिति अभिधादिपदैरभिधाज्ञानवलोप्यवर्ते रि
त्याह शब्दांतरेणेति अथाभिधादिपदानां सामान्यज्ञानेपिन
प्रवृत्तिर्लिङनभिधेयविलक्षणाभिधाज्ञानस्यप्रवर्तकस्यततोनु
त्पादादत एवनाख्यातांतरेण तज्ज्ञानेपि प्रवृत्तिस्तत्राहनवेतिप्र
तिपत्तेः प्रतीतिप्रतिपत्तिविशेषकमित्यर्थः अर्थविशेषायी
ति: अर्थविशेषविनाबुद्धिविशेषस्यानुपपत्तेरित्यर्थः यदिप्र
वर्तकज्ञानविशेषाद् एवसोर्थप्रतीयतेनतदालोकेयत्नतीयमान
प्रवर्तकत्वेनज्ञातंनकिंतु वाच्यंनचाभिधायांतत्संभवतीतिभाः
अथाभिधाज्ञानमात्रस्याप्रवर्तकत्वात्प्रकृतेरेवतद्धेतुत्व
[illegible]नुमेयतत्राह प्रवृत्तिमात्रमितितदिति अभिधायासंगति
हीनत्वात् तद्धेतुलक्षण्यंप्रवर्तकमित्यर्थः नानियमादिति

वोद्धूं संनिधानं धात्वर्थे इष्टसाधनत्वे चास्तीत्यर्थः प्रवृत्तिहेतुत्व
स्य निषेधो विधिपदसंनिधेर्वा आपेप्रवृत्तिहेतुत्वेति अंत्ये न
त्संनिधीतियथाभिधायां विधिसंनिधिनिषेधो मास्तु यावधात्वर्था
दावपीत्यर्थः ननु मानांतरादभिधा ज्ञानेपि न प्रवृत्तिलिंङादिप
दैकवेद्याभिधाज्ञानस्य प्रवर्त्तकत्वादित्यत आह शब्दैकेतिएव
तत्र लिङादिशक्तिग्रहएवनुत्पान्मानांतरेणतदनुपस्थितेरि
त्यर्थः न हातिप्रवृत्त्यन्यथानुपपत्त्याह तद्धेतुः कश्चिदित्येव ज्ञान
स्यान्वयतत्प्रवर्त्तेचमित्यर्थः द्वितीयपक्षमाहेष्टसाधनत्वेति नि
करण धर्मोविधिरितिशेषः तदुपपादयति सर्वोहातिमयेत्या
दिना असाध्येकृत्यसाध्येचप्रवृत्तिर्निवारितातदयमितिनत्तुकार्यत्व
मेन विधिः तथाहि ज्ञानस्य कृतावुत्पाद्यायां चिकीर्षातिरिक्तं न क
र्तव्यंसाच कृतिसाध्यत्वप्रकारिका कृतिसाध्यविषये छायाकृत्क
त्यासाध्यपामीतिनदनुभवात् पाकं कुर्यामित्यस्य पाककृत्यासा
धयामीति विवरणात्र सास्वकृतिसाध्यताज्ञानसाध्याइछायाः
स्वजनकतानसमानप्रकारकत्वनियमात्ः अतएवस्वकृति
साध्ये प्रवर्त्तते न त्विष्टसधनेपि स्वकृत्यसाध्ये· स्वकृत्यासाध्ये
पिविषभक्षणादावप्रवृत्तेरिष्टसाधनत्वमादायविधिः नच
तत्रानिष्टसाधनताज्ञानप्रतिबंधकेप्रवृत्तौतदभावस्य हेतुत्वेगौ
रवापत्तेः तद्दूरं लाघावादिष्टसाधनत्वं विषयतयाहेतुतावच्छे
दकमस्त्वनचप्रवृत्तौः पूर्वमनिष्टसाधनताज्ञानविरितियोगत्वी।
कारात् यत्रशब्दादनुमानाद्वातदधिगतंतत्रतदनवतारत्वत
स्माद्विषभक्षणादौवृष्ट्यादौचप्रत्येकंव्यभिचाकृतिसाध्यत्वेस

कु०व०
९३
33

तीष्टसाधनत्वंविधिरितिनविषभक्षणादौस्वकृतिसाध्य।
त्वाभावात् नहिकश्चिद्विषभक्षणंचिकीर्षतिततःकरोतीति
दृश्यतेजीवनयोनियत्नसाध्यंचतन्नभवत्येवनचान्याकृतिर
स्ति अथेष्टसाधनताभ्रमानन्तरविषभक्षणमपिचिकीर्षाज
न्यकृतिसाध्यमतोविशेषदर्शनेपितत्रप्रवर्तेन्येतिचेन्नद्विधा
हिकृतिरनुभूयतेबलवदनिष्टजनिकायथाविषभक्षणादौ
तदजनिकाचयथापाकादौतदिहबलवदनिष्टाजनककृति
साध्यत्वंविवक्षितंनचविषभक्षणेतदस्ति अतएवतत्रप्रथमम
निष्टसाधनतयातथाविधकृतिसाध्यत्वमानमवगत्यप्रवर्त्त
तेप्रवृत्त्यनंतरंचबलवदनिष्टहेतुकृतिसाध्यत्वंविरोधितत्रा
वगतमितिनप्रवर्ततेतथाविधकृतिसाध्यत्वपूर्वानुभूतस्मृ
त्याप्रवर्त्तेतेतिचेन्नविशेषदर्शनेतत्रमाहिनसंस्कारोन्मूल
नात् अन्यथेष्टसाधनतास्मरणेप्यप्रतीकारात् भवैवंभ्रमे
पिप्रवृत्तेंतः स्वेच्छाजन्यकृतिसाध्यत्वस्यविवक्षितत्वात् श्र।
मस्यचनियमतोन्येच्छाकृतिसाध्यदुःखत्वेनतदैवेच्छाविर
हात्· अतएवसनांतरीयकदुःखमुच्यते·नचैवमिच्छाज्ञानस्य
प्रवर्त्तकत्वप्रसंगः कृतौपरिचायकमात्रत्वात् यद्वाकृतौस्व
रूपसतीछाजनिकाइच्छायांतुतज्ज्ञानजनकमस्तुकोविरोधः
नहियदैकत्रस्वरूपतोहेतुस्तज्ज्ञानमन्यत्रनाजनकंएवंचिकी
र्षाहेतुतयाकृतिसाध्यताज्ञानेव्यवस्थितेविषभक्षणादिव्या
वर्त्तकंकृतिवृत्तिवत्तवदनिष्टाजनकचिकीर्षाजन्यत्वंविकी
र्षाधानत्वमेवनत्विष्टसाधनत्वंकृतिवृत्तिधर्मापेक्षयाव।

हिरंगत्वात् जीवनयोनिजकृतिजन्यप्राणादिसचारनिवृत्त्यर्थ
मावस्यकत्वात भोगभिकीर्षया अभिचाताच्च नवो पापचिकी
र्षोरिष्टसाधनताज्ञानसाध्यानुपायेच्छात्वात् इष्टीच्छावदिति
वाच्यसाध्यत्वसाधनत्वयोर्विरोधेनैकत्रज्ञातुमशक्यत्वात् अ
सिद्धानासिद्धानां चादायत्तयोर्व्यवस्थितेः नचपदद्वस्तुनः कृति
साध्यं तदिष्टसाधनं ज्ञापनइतियुक्तं कृतिसाध्याता स्वार्थाज्ञा
नाच्चिकीर्षानुत्पत्तेः अपिचसाधनत्वस्य सिद्धमात्रधर्मत्वात्साध
नत्वज्ञानमिच्छाविरोधिनहि कश्चित्सिद्धमिच्छति स्वतोसुंदरेष्व
स्यादौ वेच्छानत्साधनेष्टज्ञानात्. अथ तादृश कृतिसाध्यत्वेकृ
तिर्नविशेषागमसत्वात् सत्वेवा कृतोसत्यांकृतिसाध्यताज्ञानं
तथाज्ञानेच कृतिरित्यन्योन्याश्रयः नोपलक्षणमतिप्रसकाप
लक्ष्याभावादितिचेन्न ज्ञाने विषयतयाकृतेर्विशेषणत्वात्:
साध्येयप्रवृत्तिविषयेपरिचायकतयोपलक्षणत्वादन्यथे
ष्टसाधनत्वापक्षेपीष्टस्यतथाविधविकल्पग्रासात् नचकृति
साध्यत्वं कृतेः प्राक् प्रथमवगंतयं नप्रत्यक्षात्कृतिसाध्यत्वेज्ञा
नाच्चिकीर्षा ततः कृतिः कृत्तौच संप्रत्यक्षेया कृतिसाध्य
ताज्ञानमित्यन्योन्याश्रयात् कृतिसाध्यनोनीर्णेचिकी।
र्षोत्कटसोरसंभवाच्च नानुमानात् कृतिक्रियमाणयोः पक्ष
त्वेकृतिसाध्यत्वात्तीर्णत्वेनबाधात्. भाविपक्षत्वेचाश्रयासि
द्धेः उच्यते यागोमत्कृतिविशेषसाध्यः मंत्कृतिविनासत्वेस
तिमदिष्टसाधनत्वात् मज्जोलनवत् यस्ययदिष्टसाधनंय
दापत्कृतिविनानसिद्ध्यतितत्तदात्तत्कृतिविशेषसाध्यमिति

व्याप्तेः असिद्धस्येष्टसाधनत्वाभावात् न च पक्षानुपपत्तिः पाके
कृतिसाध्यत्वं हि सिध्यत् सिद्धे बाधादनागतपाकमादाय सि।
ध्यति पक्षतावच्छेदकधर्मसामानाधिकरण्यं साध्यमानस्य
हेतुनासिध्यतीत्यनुमाने कृप्तत्वात् यथाप्रसिद्धवन्हिबाधेपि
वन्हिमात्रं न बाधितमित्यसिद्धोपि वन्हिः सिध्यति तथाप्रसि
द्धपाके कृतिसाध्यत्वाबाधेपि पाकमात्रे न बाधितमित्यप्र
सिद्धं पाकमादाय सिध्यति अत्र सिद्धयोः पक्षसाध्ययोः सि
द्धावविशेषात तथापि प्राथमिकत्वादावश्यकत्वाच्च लिंगज्ञान
मेव प्रवर्तकमस्तु न च लाघवात् कृतिसाध्यत्वा नयानतरा कृतिसा
ध्यत्वानुमितौ मानाभावेन युगपदुस्थेत्यभावादिति चेत् लिं
गज्ञाने कृतिसाध्यत्वस्याप्रकाशे तत्प्रकारकचिकीर्षायां त
स्याहेतुत्वात् न तु कृतिसाध्यत्वस्य विधित्वेन कलंजं भक्षयेदि
त्यत्र विध्यर्थे निषेधानुपपत्तिः कलंजभक्षणान कृतिसाध्य
मित्यस्यायोग्यत्वात् नञ्पूर्वस्य तिङर्थत्वेन कलंजभक्षण
प्रवृत्तस्य हि न क्षणमानभावस्तत्कृतिर्वेनोतरकाते न भवति
तत्कृत्यानुभवनीत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां कृतिसाध्यएवानुभू
यते न हि कृत्यनंतरक्षणे घटस्वरूपं कृत्यधीनमित्यतोन्य
त्कृतिसाध्यत्वघटेइयांस्तु विशेषः क्वचित्कृत्यधीनआद्यका
लयोगः क्वचिदुत्तरकालयोग इत्युभयोरपि योगक्षेमयोः
कृतिसाध्यत्वमनुभावेक असएवेदमत्तो भूतमिति व्यवहा
रः ननु कृतौ नष्टायां सन्नपि धर्मात् कार्यं तथासति कथ
मपूर्वे कार्यं कार्यिणोन्वयः आशुविनाशितया क्रियातुल्य

त्वात्· मैव· यद्वृत्ति काम्यसाधनत्वं तत्र कार्यतानुद्धिः प्रयोजे का
नतु कार्यत्वविशिष्टस्य काम्यसाधनतेति व्याप्तिस्तस्य कृतिसाध्य
त्वमेव विधिअत्रोच्यते कृतिसाध्यताज्ञानस्य प्रवर्त्तकत्वे तृप्तो
पि भोजने प्रवृत्तेः तत्र अथा विशेषदर्शनेपि चैत्यवंदनादेः अथस्व
विशेषणवता प्रतिसंधानजन्यं कार्यताज्ञानं प्रवर्तकं तथाहि का
म्यपुरुषविशेषणं कामदर्शनेपि चैत्यवंदनादेः अथस्वविशेष
णवत्ता प्रतिसंधानजन्यं कार्यताज्ञानं प्रवर्तकं तथाहि काम्यपु
रुषविशेषणं कामना ततः काम्यसाधने यागयादौ कार्यज्ञानं
नित्ये च कालशौचादिस्वविशेषणं न प्रस्यतः तृप्तो कामनाविरहे
णेष्टसाधनताज्ञानाभावान्नतया बोधः विशेषदर्शने च नम
दृश्यामिव चैत्यवंदनेनेष्टसाधनताज्ञानं येन तज्जन्यकार्य
ताबोधात्प्रवर्त्तेत· मैवं कृतिसाध्यत्वज्ञाने लाघवाद्धिपपत्तपा
इष्टसाधनत्वस्यैवावच्छेदकत्वात् ननु स्वविशेषणवता प्रति सं
धानजन्यत्वं तत्र विशेषणं गौरवात् न च साध्यत्वसाधनत्व
योर्विरोधः निर्विशेषिनयोस्तयोरविरोधात्· नद्दासाध्यत्वत।
द्दासाधनत्वेयोरेवावरोधात्· तथात्वस्य चानभ्युपगमात् अ
न्यथा साधत्वसाधनत्वयोरन्यतरेवस्यात्· पाके ननु समयभे
देप्युपायतत्समास्समपये। भेदमाहायसाध्यसाधनत्वयोर्ज्ञा
नमबाधितं नैचैव गौरवं समयभेदस्य प्रवृत्तावनुपयोगात्·
ज्ञानोत्पत्तावेव तदुपस्थयात् कथं वेष्टसाधनत्वेन कार्य
त्वानुमान· पक्षे साध्यसाधनयोरन्यतरसत्त्वे बाधामिथ्यो
रन्यतरप्रसंगात् समयभेदेन तयोरविरोध इति तुल्य अपि

कु०चं०
९५
95

चस्वविशेषणवत्ताज्ञानजन्यकार्यत्ताज्ञानाभावात्कथंसुखे
चिकीर्षा अथोपायचिकीर्षायास्तद्धेतुरिच्छाकारणसुखत्वज्ञा
नेकृतिसाध्यत्वप्रकारविषयस्तदासुखेचिकीर्षानोचेदिच्छामा
त्रमित्युभयंचिकीर्षाहेतुः नहीच्छाहेतुज्ञानेकृतिसाध्यत्वप्र
काभासतेतदाचिकीर्षानोचेदिच्छामात्रमित्यनुगनमेवसुखेन
दुपायचिकीर्षाहेतुरस्तु बाधवात् सुखत्वज्ञानवदिष्टसाध
नत्वज्ञानस्यापीच्छाहेतुत्वात् अतएवयाकादाविष्टसाधन
ताज्ञानेकृतिसाध्यत्वविषयइतिचिकीर्षावृथ्याकाविष्टसा
धनताज्ञानेतुननद्विषयइतीच्छामात्रंसुखचिकीर्षायामि
च्छाकारणज्ञानेकृतिसाध्यताविषयकेचिकीर्षाहेतुत्वाव
धारणात् परमार्थतस्तुद्वेवाधीनप्रवृत्तीच्छादोस्वतोत्तुदरनिष
पेच्छामात्रंप्रतीष्टसाधनताज्ञानकारणंस्वसमतः पाकादि
चिकीर्षापितज्जन्याः नहिप्रज्ञातीयंप्रतियत्कारणंगृही
ततदतिप्रसक्तत्र्यवतिनचचिकीर्षान्यत्वे सति उपायेच्छात्वं
मत्रतत्रगौरवात् नचसाधनत्वज्ञानमिच्छाविदधेनिर्विशे
षिनयोः सिद्धत्वासिद्धत्वप्रयोपविरोधेनेच्छासाधनत्वयोरा
विरोधात् पुत्रतस्यध्येष्टज्ञानाद्दृष्टाविच्छेत्युक्त नत्वअसि
द्धावस्थावनैवच्छाश्चेदिच्छानुत्पत्तेः तस्यावश्यंसिद्धत्वमव
गनंत्र्यमिच्छानुरोधात्वासिद्धमितितत्रापिविरोधात् इष्ट
साधनत्वमादायेवेष्टतत्साधात्वग्रहाद्वएवंचेष्टसाधनता
मात्रनाकृतिसाध्यताप्रकारिकेच्छानोत्पत्तुमर्हतिनिवाति
प्रसंगनिवृत्तिरितिकृतिसाध्यत्वमपितत्रविषयनयाच्छेद

कमस्तु ननु कृताविच्छाचिकीर्षा सनः प्रकृत्यर्थगोचरेच्छावाधित्वात्
ननु कृतिविषयपाकादिविषये कृतिसाध्यत्वप्रकारकेच्छावाचि
त्वात्तथा च कृताविष्टसाधनताज्ञानादिच्छा स्यादेव याकल्प
नात् यद्वा कृताविच्छा तद्दासैव चिकीर्षा अन्यत्रेच्छामात्रं न तु कृतिसा
ध्यताज्ञानात् कृतौ कृतिसाध्यत्वाभावात् अथ पाकं कृत्या सा
धयामीतीच्छानुभवसिद्धा सा च कृतिसाध्यताज्ञानात्सा च चिकीर्षा
शब्दाप्रतिपाद्यापि कृतिहेतुः समानविषयत्वात् ननु कृतीच्छा
कृतिहेतुः कृतिविषयाविषयकत्वात्तदेतिचेत् अस्ति तावत्सा
कृताविच्छा दृष्टीच्छावत् अस्ति च कृतिसाध्यत्वप्रकारिका तत्रे
च्छा तथापि कृतीच्छैव कृतिहेतुर्लाघवात् न तु कृतिसाध्यत्वप्र
कारिकाइच्छा गौरवात् न चावगतिप्रवृत्त्योः समानविषयत्व
मुभयसिद्धं तस्यैव विचार्यत्वात् कथं तर्हि कृत्या साधयामीती।
च्छा येन रूपेण यस्येष्टसाधनत्वं तेन रूपेण तत्त्वेच्छासत्वात् यथा
स्वकेदारवृष्टित्वेन देष्टसाधनत्वात्तथैवेच्छा तथा कृतिसाध्यत्वेन
पाकस्यैवेष्टसाधनत्वात्तथैवेच्छासत्वात् अन्यथा तत्तदुपाय
साध्यत्वे मेच्छा तत्तदुपायस्यत्वप्रकारकज्ञानात्स्यादित्यनन्त।
कारणकल्पनापत्तिः मम तूपायेच्छायामिष्टसाधनत्वाज्ञान
मेव हेतुः अत एव वैकल्पस्य पाभिधेयत्वप्रत्यासत्तेरंतरंगत्वाद्वि
धिप्रत्ययाभिधायेष्टसाधनत्वस्य कृतावेवान्वयो न प्रकृत्यर्थः
न थैव चिकीर्षा हेतुज्ञानजनकत्वात् प्रकृत्यर्थस्य च कृतौ
विषयत्वेनान्वयः उच्यते याकस्य वह्निसाध्यत्वेन कृति
साध्यत्वेन वानेष्टसाधनत्वगौरवात् किंतु पाकत्वेन स च कृ

कु० वृ०
९६
७८

त्तिं विनानेत्यसदेतत्‌· कथं तर्हि वन्हिना साधयामीतीच्छा रष्टसा
धनत्वे ज्ञाते यत्र यत्साध्यत्वज्ञायते तत्र तत्साध्यत्वेनेच्छा सत्वात्‌
यथाहीष्टसाधनत्वेन ज्ञाते वन्हिसाध्यत्वज्ञानाद्वन्हिना पाकं
साधयामीतीच्छा तथा कृतिसाध्यत्वेन ज्ञाने पाके इष्टसाध
नत्वज्ञानात्कृत्या साधयामीतीच्छा तथा चेष्टसाधनत्वेन कृतिसा
ध्यत्वेन च कृतिसाध्यत्वप्रकारिकेच्छा नाविष्टसाधनताज्ञान
मात्रादिति कृतिसाध्येष्टसाधनता विधिः नित्ये च स्नानादौ यथे
ष्टसाधनत्वज्ञाने सत्यपि न नित्यता स्यात्तथा निपुणतरमुपपा
दितं द्वितीयाध्यायप्रकाश इति संक्षेपः नत्वेति· पचतीत्यादौ ना
वनाविषयः पाकादिधातुनोच्यते भावनात्वानभ्यातेनेत्यर्थः
शेषमित्तियज्जेनेत्यादौ तु लिङा भावनाविषयत्वागादेरिष्टसा
धनत्वमुच्यत इत्यर्थः अन्वयबलादिति· प्रकृतिसंभभिव्या
हारादित्यर्थः न त्वत्रियादिना लिङा बोधितादाभिप्राया
दिष्टसाधनत्वमनुमीयते तत्तुः प्रवृत्तिरित्यर्थः सभपश्चेश्व
शेषसंकेतेऽएवं चेति इष्टसाधनता न लिङाभिधीयते किं त्वा
भिप्रायविषयत्वेनानुमीयत इत्यर्थः तदुपपादयति हेतुत्वा
दिति अनुमानादिति विधेरिति शेषः मध्यमादाविति मध्य
मपुरुषोत्तमपुरुषलिङ इष्टसाधनता वियोगादित्यर्थः अ
न्यत्रेति आज्ञाध्येषणादौ लिङ इच्छावाचकत्वं कल्पनाद्धि
ज्ञात्रस्यत्र यैवौचित्यादित्यर्थः निषेधेति· सर्वत्र विधिप्रका
रेषु न हन्यादिति निषेधानुपपत्तेरित्यर्थः हेतुत्वादिति व्या
चष्टे· अमिकाम इति लिङे वेष्टसाधनत्वाभिधाने यतस्तन्म

यनादितिहेत्वभिधानपर्थमित्यर्थः अनुमानादितिविवृ
णोति· तरतीति लडौ इष्टसाधनताभिधानेविधेरेनुमानंप्र
थतदर्थस्यवाक्यादेवप्रतीतेरितितदेन्यएवलिङर्थइत्यर्थ
इत्यर्थः मध्यमादाविनिव्याचष्टेकुर्यादितितवेदमिष्टसाधन
मनः नुःर्पाममेदभिष्टसाधनमितिकार्यमितिवाकारान्म।
ध्यमपुरुषदोसंकल्पएवलिङर्थइत्यर्थः अन्यत्रद्वघसाम
र्थ्यादितिविवृणोतिसर्वत्रचेति अंतिमंहेतुव्याचष्टेनचेतिन
हन्याहितिनिषेधेनसहद्वंवदननाचमेहननाभावविषयाभा
वनातदर्थःस्यातः तत्रचविधिवैपर्थ्येहननप्रागभावास्यं
ताभायारसाध्यत्वात् हनेनभावनावास्तीत्यन्वयश्चनसंभ
वतिवाधात् नतोहनञविषयाभावनाभिधेयानिषेधान्व
योवाच्यस्तत्राहव्याघानादितिअभिधाविधिवादिनाहन्या
दितिपदहननभावनाभिधायकमेवेतितन्निषेधेव्याघा
तेइत्यर्थःपद्यपिभदानाभभिधानसंकेनः किंतुशब्देनि
ष्टंधर्मोतरंतथापिसिध्यसिद्धिव्यापाताभ्यातन्निषेधोनश
क्यइतिभावः पदाकालत्रयापरामृष्टाभावनेत्यत्रविधिरि
त्यनुषस्यनेः एवगुतरत्रकदाचिद्धननभावनायोधोनश
क्यइतिभावः पदाकाकालत्रयापरामृष्टाभावेनेत्यत्र
विधिरित्युनुष्यज्यतेः एवगुतरत्रकदाचिद्धननभावना
यासत्वातन्निषेधेस्यात्संताभावरूपत्वंतात्स्त्रीत्याहतदाने
तीतिकार्यत्येताविधिपक्षेनिषेधानुपपत्तिमाहषदाका
र्येमिति· यथाख्यानेननतत्वपक्षदाहननेकृतिसाध्येत्व

कृत्युद्देशान्वयोरुभयोरपिसत्वात्तन्निषेधोबाधितइत्यर्थः
हननस्यकार्यमाहदुःखनिवृत्तीतिनिरातंकमितिअत्रकिं
मुतापूर्वस्यनिषेधोदुरितापूर्वस्यबाधेधर्मोनुत्पादेप्यमो
त्पादकत्वेमानाभावादृष्टफलार्थीहननेप्रवर्ततांत्येचमुत
रांप्रवृत्तिस्यादित्यर्थः अथनञोधात्वर्थान्वयस्तत्राहाहन
नेनिकारणस्येतिहननप्रागभावस्यानादित्वादनाद्यपूर्व
स्यादित्यर्थः ननुहननप्रागभावविषयाभावनाऽपूर्वमुत्पा
दयेष्यतीत्याहभावनापाश्चेनिप्रागभावस्तदाभावना।
विषयःस्याद्यदिनस्विरूपंभावनासध्यंस्यान्नचैवमित्यर्थः
संकल्पविधिपक्षेनिषेधानुपपत्तिमाहाननेतिसर्वदाकिं
महननसंकल्पेनापूर्वंभावयेदित्यर्थः यदाकदाचिद्वाआ
घेः यावज्जीवमिति॰ अप्रसक्तदित्तिनियोगार्थोविध्यर्थः
पिपरीतेति॰ अहननसंकल्पेनैवेत्स्यात्तथानतस्येतिप्रवृ
त्तिमतएवनिषेधापूर्वेधिकारइत्यर्थः तदश्रुतेरितिहन
नसंकल्पवतोविपरीतसंकल्पवतोऽश्रुतेरित्यर्थः ननुअ
सक्तंहननंनिषेध्यंहप्रसंगश्चकत्करणसंकल्पएवइक्का।
याएवाधप्रवृत्तित्वादित्यश्रुतमपितल्लभ्यतइत्याहप्रसक्त
मितिभात्रहननंनिषिध्यतेकिंतुहननाभावसंकल्पका
रणकमपूर्वंविधीयतइत्याहनवैकिंचिदितिकिंचेति
अपूर्वंबाध्यतेपिनकलंजंभक्षयेदित्यादितः कलंजभ
क्षणाभावविषयकमपूर्वमवगम्यापितदभावेनप्रकर्त्ते
ततयाहिकलंजभक्षणेरा गादस्यकर्त्तव्यतावुद्धिर्जाता

शब्दाच्च भक्षणाभावोनष्क नाच्च कार्यो मस्फलं गरीयइतिस्या
धेमसुखहेतौभक्षणाएवप्रवर्तननवनदभावेतस्यनिष्फल
त्वात्ः नचनिषेधापूर्वमेवफलंतस्यसुखदुखाभावान्यतया
यंडाचेनतदजनकतयाचगौणमुख्यप्रयोजनत्वाभावात्
अथप्रवृत्तिगतोनिवृत्तिमतोनियोगाधिकारइतिपराभ
क्षणेप्रकृतस्तदातन्निषेधेशाब्दकार्यागज्ञानातेनविपरी
तप्रयत्नेजनितेरागान्नक्रियोत्पत्तिः तेनेवेप्रतिबंधादितिचे
न्नृनिवृत्तिकार्यनाज्ञानेपिनिःफलत्वेननिवृत्तौप्रयत्नएवा
नोत्पत्तेयस्यप्रतिबंधकतास्यातः नचशास्त्रपयस्यशास्त्र
जयकार्येनाज्ञानंवलवदितिवाच्यंनस्यफलविषयत्वादेत
स्यचनिःफलविषयत्वात् अथकलंजभक्षणस्यानिष्टार्थ
वादेनवलवदनिष्टसाधनत्वज्ञानातभक्षणेनप्रवर्तेतइ
तिचेत् एवमपिकानंजभक्षणेनिवर्ततातदभावेतिःप्रयो
जनत्वेनाप्रवृत्तौकिमायातमित्यार्थः तथाचेतिवस्तुतः
शत्रुहननभावनायाःकलंजभक्षणाभावनायाश्चेष्ट
साधनत्वमरूपेवेत्यर्थःतिभावः अतएववक्ष्यतिनही
तिअन्यंत्वासस्यपिज्ञानमर्थेशब्दःकरोतिहीतिन्यायेना
हतथापीतिप्रसक्तेवहिंसायागादिविषयामाडखंडेननि
षिध्यतेनचसानिष्टसाधनमितिव्यभिचारइत्याहयाखं
डेतिनासावितिप्रमाणत्वेनहेतुविशेष्यइत्यर्थः प्रमा
णवाधितार्थविषयत्वेनयाखंडागमस्येवनहन्यादित्य
स्याप्यप्रामाण्यःरचादित्याहार्थेहिनिनतुगंगायांघोषइ

कु०व०
९८
७४

इत्यस्यैव न हन्यादित्यस्याप्यर्थो नञ् निषेध्यमानानिष्टसा
धनत्वरूपे तात्पर्यान्न ह्योधकत्वं स्यादित्याह तात्पर्यत इति
अर्थवादवचनानामन्यत्र विधौ तात्पर्यं न तु विधिवचन
स्येष्यभ्युपगमात्तदनुरोधेनान्यत्र लक्षणा युक्ता न तु तत्रैवे
त्याह नविधाविति भावविधावेव तु निषेधविधावपीत्याह
तथापीति यत्र लक्षणीयार्थेनाविनाभावस्तद्दर्शनप्रयो
गस्तत्रैव लक्षणा न च हन्यादिति वाक्यमन्यपराधीनप्र
युक्तं न चेष्टसाधनत्वेनाविनाभावस्तस्याहाविनाभावेति-
ननु यथाऽसुरादिपदे निषेधो न नञर्थः किं तु तदन्यत्वं तद्वि
रोधित्वं तथात्र नञर्थे इष्टसाधनविरोध्यनिष्टसाधनमित्यर्थः
स्यादत आह नापीति क्रियासंगतस्य नञः प्रसज्यप्रतिषेध
वाचित्वात्समास एव तस्य पर्युदासवृत्त्यान्यदितरविरोधि
परत्वादित्यर्थः निषेधोक्तधर्मो वेत्यभिमतं पक्षमुपसंहरा
ति विधिरिति प्रवृत्त्यादावित्यादिपदान्निवृत्तिः विषयसप्त
मी चेयं तेन प्रवृत्तिनिवृत्तिविषय आप्ताभिप्रायो लिङर्थ इ
त्यर्थः प्रवर्तकमिष्टसाधनताज्ञानमेव लिङर्थस्त्वाप्ताभि
प्रायो लाघवादिति भावः नन्वभिप्रायस्य विधित्वे कुर्यादि
त्यादावर्थभेदमानुभविकमुपपादयति तत्रेति स्वर्गकामो य
जेतेत्यत्र स्वर्गकामकृतिसाध्यतया यागो यागयत्नो वा आप्तेष्ट
इत्यर्थः ततो यो व्यापारो यस्य कृतिसाध्यतया यद्व्यापार
विषयः प्रयत्नो वा यस्याप्तेनेष्यते तस्य वा तदनिष्टानुवं
धीष्टसाधनमिति व्याप्तिग्रहणाद्यागस्येष्टसाधनत्वमनुमि

नोतितथाहियागोमदिष्टसाधनंमलक्षलविषयतयामदाभ्रे

नेष्यमाणत्वत्वाग्वथामत्विनामलयलविषयतयेष्यमाणंभो

जनंमदिष्टसाधनंतथावेदंतस्मात्मदिष्टसाधनंनकलुज

भक्ष्यपेदित्यत्रकलंजभक्षणंममवलवदनिष्टसाधनंमदि

ष्टसाधनत्वेसत्यपिमदाभ्रेनमलयलविषयतयाऽनिष्यमा

णत्वात्यथामल्विनामलयलविषयानिष्यमाणंमधुविष

संपृक्तान्नभोजनंममानिष्टसाधनलिङादीनांसाक्षात्प्रवर्तक

ज्ञानजनकत्वेबाधकाभावान्नपरंपराजनकत्वमितिनवाच्यं·

अनन्यलभ्यस्यशब्दार्थत्वनियमेकर्त्रादेरिवान्यलभ्यस्यहे

तुत्वादिसादेश्चबाधकत्वात् त्वयापिस्वकृतिसाध्येष्टसा

धनतामंतरानुमायपताशब्दस्यसाक्षात्प्रवर्तकत्वातंगीका

राच्चेतिभावाधिरेवः नन्वेवमन्योन्याश्रयः तत्रापवंतास

र्वेगौरयीतः ईश्वरायकत्यनायते:मेव·लोके आसाभिप्रा

येलिङ· शक्तिग्रहाद्वेदेपिपरिशेषादीश्वराभिप्रायेपर्य

वसानातत्रैवशक्तिः पश्चात्तथैवकार्येशक्तस्यलिङादेरपू

र्वेपर्यवसानंफलमुखंगौरवंनदोषायशक्तिग्रहदहकालेसि

द्ध्यसिद्धिपराहतत्वात् ईश्वरेगानान्तरोपदर्शनाच्चेतिभावः

एतदेवाभिप्रेत्याहयएवेतिलोकदृष्टाएवपदार्थावेदेष्विप्र

त्यभिज्ञायमानाः कथमन्यद्रसार्थः अनर्थकेतिगृहीत

संगतेलौकिकपदादन्यत्वेनागृहीतसंगतित्वादित्यर्थः:ते

यामितिउपाध्यायवंश्यानामतीन्द्रियार्थज्ञानाभावात्तत्रे

छ्रानसभवतिशुकादीनामिवतावत्यदज्ञानाद्विवसात

श्चोच्चारयितत्वमात्रमित्यर्थः स्वार्थद्वारैवेति मुख्यार्थो बाधा
त्तत्रैव श्रुते स्तात्पर्यमिति नान्यपरत्वमित्यर्थः सिद्धार्थतत्पे
निरूढमत्रामि संहितं व्यवहारान्नावदाघायुत्पत्तिः उपाया
न्तरस्य शब्दव्युत्पत्त्यधीनत्वात्तथाहि प्रयोतकवाक्योच्चार
णानन्तरप्रयोज्यप्रवृत्तिमुपलभमानो व्युत्पित्सुः प्रेक्षावद्वा
क्योच्चारणस्य प्रयोजनजिज्ञासायां तदन्वयाद्यनुविधानादु
पास्थितत्वाच्च प्रयोज्यप्रवृत्तिमेव प्रयोजनमवधारयति तच्चत
दनुकूलव्यापारं विनानुपपद्यमानं कार्यत्वज्ञानमेव व्या
पारकल्पयति स्वप्रवृत्तौ तस्यैव कारणत्वनिश्चयात् एवं च श
ब्दस्य हेतुत्वमवधार्य तत्रैव शक्तिं कल्पयति उपस्थितत्वात्त
श्चावापोद्वापाभ्यां क्रियाकारकपदानां कार्यान्वित
तदर्थेषु शक्तिं गृह्णाति प्रथमं सामान्यतस्तत्रे वशा भ्रिय
ह्यात् देतिकार्यत्वान्वित एव पदानां शक्तिरिति सिद्धार्थोन
प्रमाणं अथाकांक्षादेस्त्वपापि वाक्यार्थज्ञानहेतुत्वेतोप
गमाज्ज तएव कार्यं पदसमभिव्याहारात्कार्यत्वज्ञानसंभ
वेनान्यलभ्यत्वान्न कार्यांशेपि शक्तिः परं परयापि शब्दस्या
कार्यत्वज्ञानानुकूलत्वादर्थापत्तेः परिक्षयात् किंच का
र्यवाचिलिङादीनामाकांक्षाद्युपेतपदार्थोपस्थितत्वार्थवो
धकत्वस्यावश्यवाच्यत्वात्सदौतराणामपि तथात्वमस्तुला
घवात्तमेव पदानां कार्यान्वितस्य ज्ञानेस्य क्षात्तस्यौत्सर्गि
कत्वेन तदर्थं वहेतुत्वस्यन्याप्यत् अन्वितपदार्थज्ञानेव
हेतुत्वे परं परापाज्यप्यतादर्थापत्तेः साक्षादुपपादा

कश्चिद्वपत्वेनसाक्षादुपा।पादकेकार्यान्वितत्वज्ञानेपदा
नांशक्तिकल्पनात्ः लिङादीनांशक्तेरकल्पनादन्यलभ्यं
त्वेतकस्याप्यभावात् आपव्युत्पत्तेर्विचार्यत्वात् नचकार्य
त्वाविलिङादीनामभिचारः कार्यत्वविशिष्टज्ञानजनक।
त्वहिसर्वपदानांतच्चकार्यान्वितस्वार्थप्रतिपादकत्वयेतरा
न्वितस्वार्थकार्यप्रतिपादकतयावेतिनविशेषः अथसि
द्धार्थेपिव्युत्पत्तिःसंभवति· तथाहिउपलुधर्यैत्रपुत्रज
न्मावार्त्तंस्मादृशेनैववाभोहारेणसमंवैत्रसंमीपंगतश्चै
त्रपुत्रस्तेजातइत्येतद्वाभोहरवाक्यंशृश्चएवनूचैत्रस्यमुख
प्रसादंपश्यन्नुश्रोतुर्हर्षमनुमिनोतिहर्षाचतत्कारणपुत्र
ज्जन्मज्ञानंकल्पयतिउपस्थितत्वादुपपादकत्वादमोपस्थि
तोगोरवाच्चतत्रवाक्यस्यकारणताकल्पपत्तिलाघवात्·
मैवं· हर्षहेतूनांवहूनांसंभवाद्धर्षेणलिंगेनपुत्रजन्मज्ञा
नस्यवालेनानुस्मृतुशक्यत्वाप्रियान्तरज्ञानस्यवरिशेष
पिनुमशक्यत्वात्· अतएवविधिशेषीभूतार्थवादानांस्व
गयेदशलियाहकार्णाचप्रवृत्तिपरत्वेनपरंपरयाकार्या
न्वयात्कार्यान्वितस्वार्थबोधकत्वमिति· तद्वोत्वेतिःसा
ध्यार्थानामिवसिद्धार्थानामपितत्रैवतात्पर्यमितिनमु।
ख्येर्थेप्रामाण्यमित्यर्थः अन्यत्रेतिफार्येतदन्वितेचश
ल्वेरवधारणात्सिद्धार्थानामपितत्रैवतात्पर्यमितिनुमु
ख्येर्थेप्रामाण्यमित्यर्थः स्वार्थेतिकार्येतेषांतात्पर्येकिंप्र
तियाद्यमानसिद्धार्थान्वपरस्कारेणकिंवास्वार्थमप्रतिया

धेत्यर्थः प्रथम इति अवाधितं पदसमन्वयलभ्यमर्थमादायै
व तेषां कार्यपरत्वात्स्वार्थेपि प्रामाण्यमवर्ज्जनीयमित्यर्थः
ज्योतिःशास्त्रवदिति यथा ज्योतिःशास्त्रस्य वेदांगस्य दर्शा
दिकालार्थमादायैव दर्शादियागविधौ तात्पर्यं तथा सिद्धार्थे
वेदानामपि स्वार्थं प्रतिपाद्य तत्रैव कार्ये प्रामाण्यमित्यर्थः
अन्यथेति पदस्वार्थमप्रतिपाद्यैवान्यपरत्वेमिति हिनीः
कल्पइत्यर्थः लोहशंकुन्निवेदांतवोध्यनित्यतानादिरूप
इत्यर्थः इत्यसीति ईश्वराभावे ईश्वरमुपासीतेत्यादिविधेरा
नर्थक्यप्रसंग इत्यर्थः सालोक्यसमानलोकत्वा· सायुज्यसा
यत्ताणिमादिकं आदिपदात्सारूप्यादि अत्रापीदमभिप्रे
तं पदार्थो यस्यासाक्षादुपपादक एव पदानां शक्तिस्तदा घ
टानयने कार्यत्वेज्ञान एव पदशक्तिकल्पनाप्रसंगः घटमा
नयेति वाक्यश्रवणानंतरं प्रयोज्यस्य घटानयनप्रवृत्त्या
घटानयनकार्यताज्ञानस्यैवानुमानात् प्रवृत्तिकार्याधिन
ज्ञानस्य प्रवृत्तिविशेषे तस्या हेतुत्वात् अथ घटानयन
क्रियायाघयं मक्रियात्वज्ञानां प्रवृत्तिमात्रानुमानं तेन
कार्यान्वितत्वमनुमापतत्रवाक्यमात्रस्य कारणलंगही
त्वा शक्तिकल्पनेति· तदुत्तर विशेषयोः कार्यकारणभाव
ग्रह इति चेन्न त्वयमं प्रवृत्तिमात्रकार्योचिनज्ञानमात्रयोर
नुमानं भवति क्रमेणेत्यत्र मानाभावात् घटादिपदश
क्तिग्रहस्य तेन विनापि संभवात् भवत्सामान्ययोः कार्य
कारणभावग्रहो विशेषयोस्तथात्वज्ञाने हेतुमत्रेतिवा

यं विशेषयोरन्वयव्यतिरेकाभ्यामिव तद्ग्रहाद्विशेषयोः
कार्यकारणभावज्ञाना सामान्ययोरपि तथात्वमनुमापयती
ति चेत्तर्हि विशेषयोः कार्यकारणभावज्ञानं प्राथमिकमिति
तन्मूलकः प्रथमं परविशेषशालिग्रह एव स्यात् निष्प्रयोजन
त्वेनान्तरानुमितेर्मानाभावात् । किंच ममेदं कार्यमिति ज्ञानं
साक्षादुपपादकं प्रवृत्तौ स्यात्तस्य कारणत्वेनानुमितमतस्तत्र
शालिंग्रहणीयात् साक्षादुपपादकविषयत्वात्कल्पनायाः न ।
पितं कार्यमिति ज्ञानं न स्यमासाक्षादुपपादकोपपादकत्वात् अ
थेदं कार्यमिति ज्ञानं साक्षादुपपत्त्यैव परं परयानुमानद्वारम
मेदं कार्यमिति ज्ञानसंभवादन्यलभ्यत्वेन न तत्र शालिकल्पन
मिति तुल्यं अपि चास्तु प्रथमं कार्यत्वाचित ज्ञाने वा कस्यसा
क्षात्कारणताबोधाभ्यत्र शक्तियहस्तथाप्याधायोद्वाभ्यां प
दविशेषस्येतराचितं स्वार्थज्ञाने शालिकल्पपतिलाघवात्
ननु कार्यत्वांशेपि गौरवात् दन्यलभ्यत्वाच्च अन्यथासि
द्धिमपश्यतो वा लुस्यपर्वेतत्संभवेपि पश्चाद्गौरवान्यलभ्यत्व
तर्कसहकृतमानेन तद्बाधे वा चितानच प्रवृत्तिहेतुतयोप
स्थिते कार्यान्वितज्ञानं हि त्वान्वितज्ञानं कल्पपित्वात् तत्रश
लिकल्पनमयुक्तमुभयथा गौरवादिति वाच्यं कार्यान्वितज्ञा
नेन्वितज्ञानत्वस्यापि सत्त्वात् तद्विशेषत्वात् तस्य तथात्वेपित
दुपस्थितावन्वितज्ञानत्वं न विषय इति तदुपस्थित्यंतरं क
ल्पनीयमिति चेन्न । कार्यान्वितज्ञाने न्वितज्ञानं विशेष्यमि
ति तदुपस्थितौ तस्यापि विषयत्वात् विशिष्टज्ञानस्य विशे

कु०वे०
१०१
101

ष्वविषयत्वनियमात् अन्यथाऽन्यज्ज्ञातिज्ञानेनान्यच्च जाति
विशिष्टव्यलिङ्गानमितिव्यलिङ्गानमितिव्यलिङ्गानमपहा
घज्ञातित्वानंक्वापिनोपस्थितमितिनववज्ञातिरेवपदार्थः
स्यात्पुत्रहर्षहेतुत्वंनावक्तृज्ञानंसंनवाहिसुक्तत्वन्नखालोगही
नहर्षहेतुस्तनयानारेवाधावलारात्तः अन्यस्यदर्षहेतो
रग्रहात् अनउपस्थितत्वादुपपादकत्वाच्चपुत्रजन्मज्ञान
त्वेवहर्षहेतुतयाकल्प्यपतिनचामत्वियज्ञानहेर्षहेतुर्भवि
ष्यतीतिशंकथमेवममितिवाध्यकार्यान्विनत्वानेशलिप्सद्धा
नापत्तेः प्रयोज्यज्ञानहेतत्वेनाहुलात् अवनन्यथासिद्धा
शब्दानुविधानंचतुल्यमितिसंक्षेपः पस्परकर्त्वंवकमिति
एतद्धेदवाक्यसमानकालोत्पत्तिकज्ञानाजन्यमिदंवेद
वाक्यंसमानविषयकज्ञानजन्यवाक्यत्वाल्लौकिकवाक्य
वदित्यत्रतात्पर्यः विपक्षेचेति पुरुषगुणाभावेतज्जन्य
प्रामाण्यभगश्रुतार्थपित्यानर्थक्यादित्यर्थः नतज्ज्ञापी
तिवेदिकोत्रमपुरुषोवक्तस्तवपरः उत्तमपुरुषत्वाल्लौ।
किकोत्तमपुरुषवत् वक्तरित्वंतंआदिविशेषणाच्चान्नुव
क्तोथतरमितिभावः अन्यथेतिवक्तासममन्वचानभि
धानेतदन्येभाष्यन्वयानभिधानादपार्थत्वमित्यर्थः प्र
वक्तृणामितिआगतुकनिवंधनत्वेसमाख्याविशेषाणां
तदानत्वातदाख्यापिशाखापिशाखानांस्यादित्यर्थः न
चयेनपाशाखाप्रकर्षेणाधीतासातत्समाख्येत्याहनापि
तिउपाध्यायपटिजानुपूर्वीभिन्नानुपूर्वीपेदिप्रकर्षस्त

त्राहोपाध्यायेभ्योपीति अथयथैषनतोधीनास्त्यैवतस्या
दृष्टदानप्रकर्षइत्याहतस्याटेति यदिवाशोभनवर्णोच्चारपि
तन्वप्रकर्षस्तत्राहकतिचेति नचब्राह्मणत्वव्याप्यं कटत्वादि
क्षत्रियेसंभवतीत्याहनचेतिननुक्षत्रियाद्यधीतापिशाखा
कटत्वादिजातिभद्ब्राह्मणैर्येषांधीयतेसकटादिपदइत्यत्र
त आहनकटाइतिप्रागेवमिति पूर्वकटैःस्वशाखेवाधीता
धीना घुनातुशाखांतराध्ययनरूपोविप्लवइत्यर्थः वित्तव
एवेतिकटत्वादिव्याप्यजातिविप्लवः कयादिसभाख्याय
व व्यतिरेकइत्यर्थः ल[illegible]मादितिकटादिशरीरमधिपसा
गोदावीश्वरेणयाशाखाकृतासानत्समाख्येतियरिशेष
इत्यर्थः अत्रनित्यज्ञानवद्वक्तकवाक्यवाचनिकश्रौनक
टपदादीनिकिंविप्लवक्तृकवाक्यवाचनिकानिवाक्यवाच
कत्वान्मन्वादिसंहितापदवदितिमानमभिप्रेतंरूपतीप्र
बंधेनमनतरूपांप्रलिज्ञातामुपासनांनिर्वाह्यनतावन्मा
त्रान्मोक्षेनुमितिरुपविशेषदर्शनस्यप्रत्यक्षप्रभानुच्छेद
कत्वादपितुप्रत्यक्षरूपतद्धेतुरितिदर्शयतुमाहसएवमि
ति अत्राप्रत्यक्षसामग्रीमुपाधिमाहनन्वितिसामग्र्याअ
तीन्द्रियतयायोग्यानुपलम्भेननिषेधो शक्यः नचतस्या
कार्यव्ययवयातदभावादेवाभावइतिवाच्यकार्यस्यापि
पुरुषांतरप्रत्यक्षज्ञानत्वेनायोग्यव्यतिरेकत्वात्साधनव्या
पकतयास्यतोपाधिरित्याहकार्येकोन्येयेति अप्रत्यक्षहेतु
यावद्विशेषाभावायोग्यायाअपिसामग्र्याअभावउन्ने

कु०व०
१०२
102

च: तन्न- यथास्वज्ञानेसहकारिविशेषान्मनसोवहि: स्वा
तंत्र्यंतथाप्रकृतेपियोगजधर्मोभस्यतथात्वमित्याहापि
चेतिपटीपसत्वमसंदिग्धविषयत्वंस्मृतिविपर्यासोविपर्य
यरूपास्मृति: प्रागेवेति: अनुभवत्वस्याबाधानादित्यर्थ:
नचसंभवत्यपिस्मृत्वावनुभवत्वविपर्यासवत्यनुषजनीयंय
दिसघटइतिस्मृतावनुभवत्वारोपस्तदातघटमनुभवामीति
स्यान्नत्विमंघटमनुभवामीत्याहनहीतिननुप्रमापामे
वमनसोवहि:स्वातंत्र्यस्वप्रज्ञानंत्वप्रमेत्यतआहास्तिचे
तियासमसाक्षात्कारोभ्रमोभावनाप्रभवाकामातुरकामि।
नीसाक्षात्कारवदित्याशंक्यतत्प्रमात्वमुपपादयतिसत्रेति
अर्थज्ञानावधिनेतिस्वाध्यायोध्येतव्यइतिविधे: परिशे
षादर्थज्ञानावधित्वंसिद्धमितिभाव: एतेनेतिपरमाणवा
द्योपिभ्रमेपलाप्य घ्यत्यक्षाइत्यर्थ: एकमेवेतिइश्वराख्यं
ब्रह्मैकमेवनद्वितीयमित्यर्थ: मदर्थमित्यनेनेश्वरज्ञा
नार्थतांकर्मणोदर्शयताज्ञानकर्मणोस्तुल्यकक्षत्वपा
समुच्चयपक्षस्यमभिप्रेतं अनुशिष्यतेउद्दिश्यतइत्यर्थ: ईश्व
रस्याप्यवृश्यत्वेयोमहार्षेणानपितज्ज्ञानार्थित्वादित्याहात
मितिईश्वरवेदमफलमाहास्मिन्निति पक्षेति· अनिंद्रि
यार्थेप्यन्यायाधिगमतेपीश्वरेकुनकोप्यासवशान्नत्ये
तितप्रत्याहइत्येधर्मिति इति शब्द: स्वरूपार्थ: एवंशब्द
श्चप्रकारार्थ: नीतिर्न्याय: शैलसार: पाषाण: लोहंवा
तद्दृढाशयोयेषांतेतथाप्युत्कप्रबंधानाश्रयत्वदृश्चैवंप्र

कु० वृ०

१०३
103

च्यादित्यर्थः प्रस्तुते ईश्वरे विप्रतीपमित्यन्वयः प्रतिकूलो घमास्ता
दृशा अप्युच्चैरंतकाले कदाचिन्भवच्चिंतकाइतियोभनाभाव
नीचावासनीयाः शंकाकलंकशून्याः कर्तव्यादित्यर्थः।
अस्माकंन्विति यद्यपि त्वयि चेतो निमग्नमित्यद्वा तत्वं तथापि
तरलंमनो नाद्यापितसंतृप्यते तृप्तीभवति तत्तेः क्वचित्समेक
त्वात्कर्मकर्भरिरूपं त्वरेकालमतात्वत्वपणतापाभ्याः चमरेव
ताकाः यातनाः नरकपीडाः इत्येषरतिइतिः समासो एषनी
तिः कुसुमांजलिः दक्षिणवामकौहौय दिवासयेत् सानंदस्ये
त् सानंदंकुर्यात्· नवावासयेत् ततः किमस्माकंयद्वा· यद्वास
येदित्यर्थोक्त एवयदिनृपान्मानवासतितमत्याह नोवावास
येदित्यनेनसंबंधः ततः किंतद्वासनार्थो किंचित्फलमित्यर्थः
यतः यदमेव पीठं नत्र पापं कुसुमांजलेर्यत्समर्पणं तेनभवामी
तोस्तु यस्तर्कतंत्रख्यातपत्रसहस्ररश्मिर्भगेश्वरः सुकवि
कैरवकाननेंदुः तस्यात्मजो ति विषमं कुसुमांजलिंतप्रका
शपकृतिमुदन्धुधवर्धमानः इतिमहामहोपाध्यायश्रीव
र्धमानकृतौ कुसुमांजलिप्रकाशे पंचमस्तवकः॥ ॐ॥

(क) ८२
(ख) ४३
३६
१०२
१६६

८२
१७७
२५८ पन्नाये

੮

ਕੁਸੁਮਾਂਜਲੀ

ਮੂਲਅਰਟੀਕਾ ਘਰਮਾਨ

ऊरुसंज्ञातिप्रकाश

न्यायपत्र